

37(56)
S-37

ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ ՀԱՅ ԱԶԳԱՅԻՆ ՀԻՄՆԱԴՐԱՄԻ

ՅՈՒՀԱՆՆԷՍ ՏԷՐ ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ

ԿՐԹԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ
ԹՐԻԲԱՀԱՅՈՑ ՄԷՋ

1600-1900

Գ Ա Հ Ի Ր Է

1 9 8 3

1987

ՓՈՒԱՆ ՅԱՌԱՋԱԲԱՆԻ

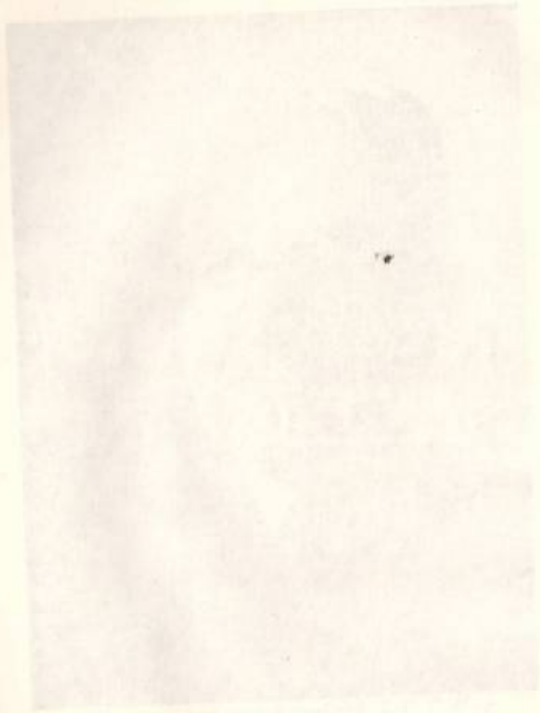
Ասելի քան երեքշաբթի յիսուն ամբիներու անց-
եալ մը ունի թրքաշայց կրթական շարժումը եւ աս-
տիկա նկատի ունենալով նպատակադրեցինք զայն ու-
սումնասիրել ու գարձնել ժողովուրդին սեփականու-
թիւնը:

Մեր պրպատումներուն ընթացքին հանդիպեցանք
պոլսաշայ թերթերու կարգ մը հին հաւաքածոներու
մէջ մասնաւորաբար հետաքրքրական յօդուածներու,
որոնք կը վերաբերէին թրքաշայ կրթական խնդիրնե-
րուն եւ մենք երկար ամբիներ հետևողութեամբ,
ճիշտ թափելով կարողացանք գտնոնք մէկ կտեղել, հա-
մազրել իրարու հետ եւ ուրիշ պատմական տուեալնե-
րու հետ միաձուլելով ի վերջոյ գլուխ հանել սոյն
գործը, որ կը կարծենք թէ առաջինը պիտի ըլլայ իր
տեսակին մէջ:

Այս բանով սակայն, ցաւ ի սիրտ պէտք ենք խոս-
տովանել թէ թերի կողմեր պիտի գտնուին այս ու-
սումնասիրութեան մէջ, որովհետեւ յրեթացս մեր
պրպատումներուն մենք շատ գծուաբութեանց հանդի-
պեցանք, տեղեկագրութեանց մէջ անձերու անուննե-
րու անորոշութիւններ, դպրոցական վիճակագրու-
թեանց մէջ աշակերտներու, ուսուցչութեան, պիւս-
ճէի եւ այլ ծանօթագրութիւններով պակասաւոր կամ
անբաւարար տեղեկութիւններով հրատարակուած են
գտնուածքը, ինչ որ անխուսափելիօրէն կենթարկ-
են ուսումնասիրողը անել վիճակի մը:

Ասոր հետ մէկտեղ նշենք թէ՛ կարգ մը հայոս-
շատ շրջաններու կրթական գործունէութեան մասին
սեւէ տեղեկութիւն չգտանք եւ այդ պատճառ եղաւ
որ այդ շրջաններու հայոց դպրոցներուն մասին հի-
րանաբ մանրամասնութիւններ ամլ:

Հակառակ ասոր սակայն, մեր ունեցած կարելիու-
թիւնները եւ ճիղը ի սպաս դրինք որպէսզի, եթէ ոչ
կտարակալ՝ ոչ թ ըստ բաւականին լրիւ կերպով ներ-
կայացնենք թրքաշայց կրթական գործունէութիւնը:
Այտեղ պարտականութիւն ունինք մեր խորին
նորահայտութիւնը յարանելու Փարսիի նուպարեան
Մասենդարանայեան՝ Պր. Արտաշէս Գարսաշեանին
եւ «Արևի» օրաթերթի խմբագիր՝ Տոքթ. Աւետիս

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ
ՄԱՐԿԱՆ
1878-1901

Եսփուճեանին, որոնք մեծապէս օգնեցին մեզի այս գործին յաջողութեան համար:

Տրուած Ելլալով որ Թրքոստայց կը թախան շարժուի սեւոզութիւնը բաւական երկար է եւ կը պարձուի շատ մը հայրազան շրջաններ, մտածեցինք մեր ուսումնասիրութիւնը այս գործին մէջ սահմանել 1600ական թուականներէն մինչեւ 1900 թուականը: Թողտալով անկէ յաջորդ տարիներու ուսումնասիրութիւնը ուրիշ ժամանակի մը, որոնք վառքը կը կազմեն Թրքոստայութեան:

Արդ, կը խորհինք թէ այս առիթով պատշաճ պիտի Ելլայ նախ քան նիւթին անցնելը, մտաւոր գազափորք մը ստալ ընթերցողին Թրքոստայց ԺԻ՛ղարտի դոյտով ինձակին եւ ազգային կենսութիւն մասին, հայանցիկ վիճակով մը ծանօթացնել այդ շրջանի իրողարձուութիւններուն, որպէսզի երազել Ելլայ թէ ինչպէս եւ ինչպիսի պայմաններու տակ Թրքոստայց մէջ կը թախան շարժումը սկիզբը առն ու զարգացաւ յաջորդական տարիներու ընթացքին:

Կ'անօթ երողութիւն է թէ ԺԻ՛ղարտ սկիզբները Օսմանեան կայսրութիւնը կը գտնուէր խոռվայոյց վիճակի մէջ, իրար յաջորդող բանակային ապստամբութիւններու հետեւանքով, որ պատմութեան մէջ յարջորջումը է ձէլալիներու ապստամբութիւններ կամ արշաւանքներ, որոնք խիստ ճակատագրական եղանակով Թրքոստայց համար:

Տարիներ շարունակ Օսմանեան Թուրքիոյ կ'առաջարկուի զբաղեցաւ այդ իրար յաջորդող ապստամբութիւնները զսպելու, որոնք Փոքր Ասիոյ ամբողջ տարածքին աւերածութեանց եւ արեւահեղուութեանց դուռ բացաւ: Այդ ապստամբութիւնները պատճառ եղան գանազան քաղաքներէն շատ մը գաղթականութիւններ կ'առաջարկին գէպի Կ. Պոլիս կամ արեւմտեան սահմաններու քաղաքներ, ուր բազմաթիւ ուրիշ վայրերէ աւելի խաղաղ էին:

Թուրք ժողովուրդին հետ հայ ժողովուրդն ալ աւաւոր գոյութիւն ենթարկուեցաւ այդ ապստամբութիւններու սեւոզութեան եւ բազմութիւն թուրքերու օրինակին հետեւելով հայեր, անոնք որոնք միջոցներ

ունէին գաղթելու, շտապով քաղաքական դժնդակ կացութեան, գացին հաստատուելու Կ. Պոլիս կամ անոր շրջակայ արուարձաններու մէջ եւ կամ հոնկէ անցան գէպի պալէստինեան երկիրներ կամ Եւրոպա:

Այս պայմաններու բերումով Կ. Պոլիս եւ շրջակայ արուարձանները խճողուեցան բազմաթիւ հայ գաղթականներով, որոնք ըստ ժամանակակից հայկական սպիւրներու, այն թուականներուն հարիւր հազարէն աւելի կը հասնէր, որ համեմատաբար ուրիշ շրջաններու շատ մեծ թիւ մը կը կազմէր:

Օսմանեան Թուրքիոյ կ'առաջարկուի թիւնը անգամ մը որ յաջողեցաւ գոպել այդ ապստամբութիւնները, առաջին գործը եղաւ խոսելու այդ գաղթականներէն շատ մը վերագործնել իրենց նախկին բնակավայրերը: Ասակն եւ այնպէս, ուրիշներ հնարաւորութիւնը ունեցան կայք հաստատել ու շարունակել մնալ իրենց տեղերը:

Խոստամուտ մը, որ ծայր սուաւ գաղութին մէջ շատ մը իրարանցումներու եւ վէճերու նորեկներու եւ բնիկներու միջեւ:

Բնիկ պոլսեցիները որոնք հինէն հաստատուած էին, չէին հանդուրժեր նորեկներուն, որոնք սեւապէս գաղթականներու անասչ վիճակով մնացին եւ իրենք զիրենք գերագոյնով անոնցմէ, չէին փափաքեր որ անոնք խոռուին տեղւորն ազգային գործերուն մէջ: Այս պատճառներով հնարու եւ նորերու միջեւ խեղդեցնելը անպակաս մնացին:

Անոր հետ մէկտեղ կ'ըն նաեւ Պատրիարքական Աթոռին տիրանալու ձգտումներ կը իրականացան խոսակցութիւններու եւ անոնց կուսակից աշխարհականներու միջեւ, որոնք անխորտ երկուոյթներ պարզեցին եւ սխուր շուտեւանքներ ունեցան զժողովուրդը:

Առաջին անգամ անօթայի ապստամբութիւնը պատճառը հանդիսացաւ Յովհաննէս Խուլ, որ գորտուր զիրք ունենալով, իր կողմնակիցներուն միջոցաւ յաջողեցաւ խել Կ. Պոլիս: Պատրիարքական Աթոռը Միւլիսիտեղեկ Գանձեցի ձեռքէն 1600 թուականին:

Ասակն Յովհաննէս Խուլ երկար չկացաւ մնալ իր այնքան պաշտած Աթոռին վրայ, որովհետեւ Գրիգոր

Կեսարացի Երուսաղէմէն նուիրակութեան պաշտօնով
Կ. Պոլիս դարձաւ, մեծ ժողովրդակառութիւն շահեցաւ
իր գլխանականի արժանեքով, կրօնաւորի օրինակչի
կենցաղով եւ մանաւանդ վառարար կերպարանքով եւ
արժանի եղաւ բնարուելու Կ. Պոլսոյ պատրիարք
1601-ին:

Յովհաննէս Սույ բնական է ճամբուց իր պաշտօ-
նագրկութիւնը եւ պայքար բացաւ Գրիգոր Կեսարացիի
դէմ: Թէեւ ան յաջողեցաւ Կրիգոր Կեսարացիի բացա-
կայութեան բարձիւ իր կորսնցուցած աթոռին վրայ,
սակայն կարճ ժամանակ ետք դարձեալ ճարկարուե-
ցաւ տեղի սույ արժանաւոր գահակալին:

Կ. Պոլսոյ Պատրիարքական Աթոռին չուրջ սա-
կայն պայքարը կը շարունակուէր մեծ ծաւալով: Այս
անգամ մրցակիցներ կը շատնային: Յովհաննէս Սույէ
ցառ ի յայտ կուգայ աւելնալու Չարբիտ վանեցի եւ
Գրիգոր Դարանապցի եկեղեցականները, որոնք ի վեր-
ջոյ կը յաջողին Կ. Պոլսոյ Պատրիարքական Աթոռին
սահմանները բաժնել երեքի:

Մենք պիտի չճանրանանք պատրիարքարանին
չուրջ կատարուող պայքարին մասին, որ կը վերաբերի
շահագիտական եւ դաւանական խնդիրներու, որոնք
մեր նպատակէն հեռու են եւ պիտի չուզենք մեր նիւ-
թէն շեղիլ:

Սակայն եւ այնպէս պէտք է դիտանաք, թէ երայ
տարիներ ալ, ազդեցիկ աշխարհականներ եւս նախամե-
ծար ճամբայցին Կ. Պոլսոյ Պատրիարքութեան Աթոռը
ուսէ կուսակցութեան մը բնարելիին յանձնելու տեղ,
Հասարակար իրենք վարել պատրիարքարանին գործե-
րը 1641-1650ին, յետոյ 1655-1657ին եւ սպա 1657-
1659ին:

Աշխարհական Տեղակալներու պաշտօնավարու-
թիւնը սակայն տեսական չլրացաւ ըլլալ, որովհետեւ
միշտ պայքարող կուսակցութիւններէն մէկը կը յա-
ջողէր ձեռք բերել իր բնարելիին ճամբար Պատրիար-
քական Աթոռը, մասնաւորաբար գրգռելով պէճերու
բնագործողութիւնը, որ մեծ դեր կատարում էր
պատրիարքական բնարուելու մէջ:

Պատրիարքական Աթոռին առգնապալի շրջանին

էր որ, կաթողիկ միախոնարներ իրենց գլուխ ունենա-
լով Հաստի Գրիգոր ժԴ. Պապը, կը ջանային իրենց
եկեղեցական ազդեցութիւնը թափանցել Սերձուոր
Արեւելք:

Այդ նպատակին ճամբար առաջին հերթին Հայեր
կը դառնային ուշադրութեան առարկայ, իրենց քրիս-
տոնեայ ազդեցութեան սահմաններու մէջ ամենա-
զօրաւոր ճամբայց: Եւ որովհետեւ այն օրերուն, ինչ-
պէս շինք, Պատրիարքական Աթոռին չուրջ կատար-
ւած պայքարներու հետեւանքով խրատումներ յառա-
եկացած էին գաղութիւն մէջ եւ խոռովալ միճակ մը
ստացած էր, պատե՛հ առիթը սեպեցին օգտուիլ այդ
կացութեան եւ ջանացին իրենց գործակալներ որսալ,
որպէսզի հեշտօրէն կարելի ըլլար իրագործել իրենց
նպատակը:

Պրանսական կառավարութիւնն ալ կաթողիկէ կղե-
րի հետապնդած ծրագրով կաշխատէր իր կարգին
մուտք գործել ու տեղաւորուիլ Թուրքոյ մէջ, իր
բողոքական ջահերը սպառնալու մտադրութեամբ:

Ան թէ ինչու ճամբար Պրանսական կառավարու-
թիւնը գործողք կը կանքներ կաթողիկէ կղերին եւ ուժ
կուտար անոր փրոսիականաւ առջ տանելու Թուրքոյ
մէջ:

Եւ իրապէս կաթողիկէ միախոնարներ կը յաջողին
իրենց կողմը շահիլ մի քանի Հայ առաքելական եկե-
ղեցականներ, ինչպէս Կիրակոս Երեւանցին, Սաւա-
տուր Սերաստացին, Թովմաս Բեքիացին, Յովհաննէս
Ուսէյանցին, Պօղոս Տիմրիկեցին եւ ուրիշներ, որ-
ոնք կաթողիկէ փրոսիականացի ալ աւելի կը ճա-
հէին կիրթերը եւ մասնաւոր ջանքեր կը թափէին Կ.
Պոլսոյ Պատրիարքական Աթոռին տիրանալու եւ Դա-
ւիթ Արեւելքի պատրիարքը - որ Հայ Առաքելական
եկեղեցւոյ վերստին պաշտօնան էր - պաշտօնագրկելու:

Երբ Դաւիթ կ'իմանայ այս թշնամական խոռուար-
դը եւ Հայ Առաքելական եկեղեցականներու լրատին
կրօնաւորներու դազանի դաւաճութեան մը մէջ
դանուիլը, պետական պաշտօնատարներու միջոցաւ
ձեռքաւարել կուտայ դաննք, որոնցմէ միայն Թով-
մաս եւ Պօղոս կրնան խոյ տալ:

Օսմանեան թուրքերոյ կառավարութիւնը այն օրերուն պատերազմի մէջ ըլլալով եւրոպական երկիրներու դէմ, կ'զգուշանար օտար թախանջուձէ երկրին մէջ, որ կրնար վտանգել երկրի ազատութիւնը: Եւ արդէն նախապէս կատարուած սորձերը պետական լուրջ արդելքներու հանդիպած էին ու ձախողութեան մատուած:

Սակայն երբ ժամանակները փոխուեցան եւ Օսմանեան թուրքերոյ եւ եւրոպական պետութիւններու միջեւ բարեկամական շարքերու թիւններ դոյալան, թուրք իշխանաւորներու եւ կաթոլիկ կղերականներու միջեւ ալ իրար հասկացողութեան միջնորդա մը կ'ստեղծուի, Օսմանեան պետութեան կարգ մը քաղաքներու մէջ հետզհետէ կը հաստատուին միախոնտրական ուսումնարաններ, որոնք հետագային դործունէութեան բնագրծակ դաշալ պիտի ունենային:

Թրքահայոց դիրքը որքան որ առաջնակարգ տեղ կը գրաւէր Օսմանեան պետութեան մէջ առեւտրական եւ մշակութային գեանի վրայ, սակայն այդ օրերուն կը թեկան դործունէութիւնը նոր սկիզբ կ'առնէր Կ. Պոլսոյ եւ կարգ մը շրջաններու մէջ եւ հայ ժողովուրդը բնագծանուր առճամբ խոր տգիտութեան խաւարի մէջ կը ստնայտէր:

Մեր սոյն ուսումնասիրութեան նպատակը ուրեմն աւելի պարզութեան է, պատշաճ կերպով, հանգուստօրէն ներկայացնելու իրաց դրութիւնը ու անդրադառնալ կրթական շարժումին զարգացումներուն հիմնուելով պատմական առեւանջներու վրայ:

Ժ. դարու փերթերեալ փերթիչեոյ ամփոփ տեղեկագրութիւնը բաւարար է, բնթերքողին դիւստանկնալի դարձնելու եւ յաճողական շրջաններու անդրերուն հետեւիլ կարենալու:

ԿՐԹԱԿԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ՍԿԶԲՆԱԿՈՐՈՒԹԻՒՆԸ

Ժ. դարու սկզբնաւորութեան, երբ Օսմանեան թուրքիս կը գտնուէր խառովեալ վիճակի մէջ, արտաքին ու ներքին թշնամիներու պատճառաւ, թրքահայոց մէջ սկիզբ կ'առնէր կրթական ձեռնարկներ, մի քանի քաջակորով եկեղեցականներու կողմէ, որոնք հակառակ տերող դժուրակ պայմաններուն, շնորհիկցան եւ իրենց միաբը դաշնակցելով կամքին հետ համբերաւոր սկիզբ ու յաճառ աշխատանքով, ձգտեցան տգիտութեան մէջ թանձրամած հայ ժողովուրդը առաջնորդել զէպի լոյս:

1603 թուականին մենք Կ. Պոլսոյ մէջ երեք վարդապետներու կը հանդիպենք, որոնք են Յակոբ Ալթինթուրքի, Մաղաքիս թողաւեցի ու Զաքարիա Վանեցի (տես Հ. Գր. Ծ. Վրդ. Գալէմբեարեանի «Կենսագրութիւններ» Ա. հատր էջ 42): Այս վարդապետները որոնք Կիլիկիայէն եկած էին, իրենց ժամանակին ամէնէն նշանակելի դէմքերը կը նկատուէին, որոնք դործակցարար կրթական կազմակերպութեան մը հիմքերը դրին:

Գրիգոր Վրդ. Դարանաղցի իր «Ժամանակագրութեան» մէջ մեղի կը ծանօթացնէ Յակոբ Վրդ. Ալթինթուրքի իրրեւ «հռչակեանքն ընդ ամենայն աշխարհն Հայոց» (էջ 69) եւ էր «Մեծ աւաղ վարդապետ (էջ 113): Անեկա աշակերտն էր եղած Աղաքիս Զուպայեցի կաթողիկոսին: Ժամանակ մը թոմարալայի վանքը կ'եցած է (1588ին), ապա 1596ին գացած է Չէլթիւն ու հոնկէ հեռացած է կարին, ուր մնացած է երկու տարի: 1598ին իրրեւ առաջնորդ կ'երթայ թողաւ. սակայն մեղի ծանօթ ձէլալիներու ապստամբութեանց պատճառաւ ուրիշ գաղթականներու հետ կ'երթայ հաստատուելու Կ. Պոլիս:

Համաձայն Դարանաղցիի հաստատումին, Մաղաքիս թողաւեցի աշակերտած է Պետրոս Կարեւանցի կաթողիկոսին (էջ 363): Ան կարճ (էրջագալութենէ ետք եկած է Կ. Պոլիս հաստատուելու, իսկ Զաքարիա Վանեցիի մասին Դարանաղցի կը գրէ թէ «եղև վարդապետ ի Պետրոսէն» (Պետրոս Կարեւանցի կաթողի-

կանին Յ. Տ. Պ.), որ նախ մեծ Բարսեղին էր աշակերտակալ, ինձանկ ապա աս Պետրոսն եկեալ, որ Գիշի որդի առեւ» (էջ 364) :

Վերոյիշեալ այս երեք վարդապետներու հիմնած դասարաններ կամ «դպրատուն մանկանց»ները (Գասարանացի, էջ 345) մեր կարծած դպրոցներուն չէին նմաներ, այլ անոնք եկեղեցիներու կից խուցեր էին, ուր փոքր աղաք հաւարուելով կ'ստանային կրօնական կրթութիւն: Ժամանակակից լեզուակարաններու մէջ մենք կը հանդիպենք ՚ժամ դասարաններու, որոնք Կ. Պոլսոյ մէջ եղած են թրքաշայ կրթարանները շարժումին սկզբնաւորութեան:

Կ. Պոլիս իրբև Օսմանեան թուրքիոյ մայրաքաղաք ունէր բացառիկ կարեւորութիւն ոչ միայն այլազգի ժողովուրդներուն, այլև հայերու համար: Հոն էին երկրին աւագանին, կրօնական պետերը, օստր պետութիւններու ներկայացուցիչները եւ կարեւոր առեւտրականները: Այս առեւտրութիւնները բնակչոջարար նկատի անենալով է որ, բնդհանրապէս սեւէ ձեռնարկ սկիզբ առած է նախ մայրաքաղաքին մէջ եւ ապա Հոնկէ արածուած է միւս մեծ ու փոքր քաղաքները:

Հետևաբար, թրքաշայց կրթական շարժումին սրբազան չէր կրնար տարբեր ըլլալ, քանիս Պատրիարքարանը հոն հաստատուած էր եւ ազգային ջոշիւր (որոնք մեծ մասամբ պետական զանազան ծառայութեան մէջ էին) մեծ առեւտրականները կայք հաստատած էին այնտեղ եւ անոնք է որ ի վերջոյ պիտի ստարեկին անոս դարգացումին նիթապէս եւ բարձրացէս:

Այն թուականներուն Կ. Պոլսոյ Պատրիարքութեան ակնուակայն էր Գրիգոր Կեսարացի, որ նոյնպէս համարուար գիտնական մըն էր, իր կարեւոր դասիներ բերաս Եսայր Զէյթունցիի, Մադարիս Թոստեցիի եւ Զարբիս Վան՝ գիե ձեռնարկած կրթական շարժումին:

Պատմական տուեալներ կը պահին ստուգելու համար թէ ո՞ր թապն մէջ առաջին անգամ բացուած էին վերոյիշեալ վարդապետներու դասարանները: Սա

կայն այդ ուղղութեամբ Ա. Ալպոյսահեան հետեւութիւններ կ'ընէ առանց սակայն հիմնուելու սեւէ քստտի մը վրայ: Ան կը կարծէ թէ Բէֆէցլոց թապն Ս. Նիկողոս կամ Էսիրնէ Գարուի Չարխափան Ս. Սասածամինի եւ կամ վերջապէս Սամթիւիոյ Սուլբ Մուրաճաբբի Ս. Գէորգ եկեղեցիին կից պէտք են եղած ըլլալ այդ դասարանները (տես Ա. Ալպոյսահեանի «Պատմութիւն հայ դպրոցի» էջ 547) :

Գրիգոր Կեսարացի պատրիարքն ու միւս վարդապետները դասուանողած են իրենց աշակերտներուն Ս. Գրոց մասին, որ այն ժամանակ կարեւորագոյն գիտութիւնը կը համարուէր:

Այդ դասարաններուն կամ խուցերուն մէջ հաւաքուած աշակերտներէն կը սրբաբաւտուին ազգայն եկեղեցականներ, որոնք պիտի ծառայէին Հայ եկեղեցւոյ եւ ժողովուրդին:

Մինչև այն ասին թրքաշայերու մէջ ուսույ եկեղեցականներ չկային դժբախտաբար, հետևաբար պահանջը մը կը դառնար ուսեալ եկեղեցականներ պատրաստելու խնդիրը:

Այցելու վերոյիշեալ երեք վարդապետներուն գնբը այդ ուղղութեամբ մեծ եղած եւ գնահատուիլ աշխատանքներ կատարեցին ու աշակերտներ հասցուցին:

Սակայն պատրաստուած աշակերտներու թիւը այն օրերուն տերուարքը էր օրուան պահանջը բոսցանելու, իսկ միւս կողմէ կաթողիկ կղերը կը ջնաբօզուուելի առիթէն եւ իր բարակամաբ թափանչել Արեւելք, պատրաստուած միտնարներու միջոցու եւ իրենց հետևողները որսալ:

Այդ ուղղութեամբ 1609-ին Յրանսայի գեապաններ՝ Տը Պրաֆէս եւ Տը Մալիսն աշխատանք կը սանին որպէսզի Օսմանեան Թուրքիոյ կառավարութեան թոյլտուութիւն ստանան Յիսուսեան կղերականներու մուտքը Թուրքիոյ մէջ եւ անոնց տալու գործելու ազատութիւն:

Երկար բանակցութիւններէ ետք ի վերջոյ Օսմանեան թուրքիոյ կառավարութեան հաւանութեամբ Յիսուսեաններ կը յաջողին իրենց նպատակին հասնիլ եւ Պապին կարգադրութեամբ կը հաստատեն գլորոց

ներ և սպարաններ:

Ասիկո թրքահայութիւնը լուրջ վստանդի ապիւ-
կը դնէր: Պոլսահայութիւնը պարսկաուսած ըլլալով
պարսկաբարձիւն և այլ խնդիրներով, չէր կրնար
լուրջ աշխատանքի լծուիլ, որպէսզի հայ ժողովուրդը
կարենար գերծ պահել օտար ազդեցութենէն:

Այս վիճակը լաւագոյնս օգտագործեցին կաթո-
լիկ միսիոնարներ և գործի լծուեցան ու յաջողու-
թիւններ ձեռք բերին սչ միայն Կ. Պոլսոյ մէջ, այլև
երեսց կրօնածառայ քաղաքներով իրենց բր-
բակաւոր տարածեցին պատաններ մէջ ևս:

Անոնք լեզու սորվեցնելու պատրաստիւով իրենց
մեթոտիկ գործունէութեամբ կարողացան հայերէն
աւանք հրատարակել, մօտենալով մօտեւանդ կարա-
ւաշներու մօտ և խոստումներով դանոնք իրենց հետ-
եացնել:

Այս ձևով հայերու մէջ կազմուեցաւ լատինա-
միտներու խմբակցութիւն մը, որոնց գլուխ կը կե-
նային կաշառուած ազգեցիկ դերք ունեցող անձնաւո-
րու թիւներ և կղերականներ:

Կաթոլիկ բրորակաւար լաւ կերպով տանելու հա-
մար, միսիոնարներէն մի քանին նոյնիսկ հայերէն
լեզուն սորվեցան իմաստներ փանքին մէջ: Ասոնցմէ
մին Պօղոս Փիրոմալի Սեպեհնացին էր, Հայաստանի
և Վրաստանի մէջ կարծ գործունէութեան շրջան մը
անցնելէ ետք, կ'անցնի Կ. Պոլիս ու իր անուշ լեզուն
և սերակահի բնիկ ազգեցիկ հայ դեկալարներէն շա-
տներու բարեկամութիւնը և արտօնութիւն կ'ստանայ
նոյնիսկ հայ եկեղեցիներուն մէջ քառողելու:

Ասոր կը յաջորդէ Կդեմէս Կարանոս կրօնաւորը,
որ Պօղոս Փիրոմալիի պէս ան ալ Հայաստան և Վրաս-
տան երեք տարիի շափ կը մնայ Հայերէն լեզուն սոր-
վելու և սպա հրաման կը ստանայ Հոսոմի Պապէն Պո-
լիս անցնելու քառողել Հայերու մէջ:

Նախ Ղալաթիա թաղին մէջ իրեն պաշտպան փան
ար Լահէյ, Չրանասոյի դեսպանին օգնութեամբ ու-
սուցչութեան կը սկսի և իր հայաստանութիւն իր
նպատակներուն և ծրարներուն յաջողութիւն կու-
սայ և գիտու հայ աշակերտներ կը հաւաքել իր

լուրջ (սեւ «Ազգապատմ» էջ 2466):

ինչպէս բարձր վերը, հայ բարձրաստիւան եկե-
ղեցականներ՝ ինչպէս Կիրակոս Երևասցի, Խաչա-
տուր Սեբաստացի, Թովմաս Բերկացի, Յովհաննէս
Ուսահայեցի, Պօղոս Տիլիքիկեցի և ուրիշ եկեղեցա-
կաններ, կրթական շարժման անունով տարուող՝ բայց
խալութեան մէջ կաթոլիկութիւնը մտցնելու աշխա-
տանքին կը յարին:

Միայն հայերու մէջ չէր որ նման երեսութիւնը
պարտուեցան, այլև յոյն հայասցիներ մէջ ալ պատ-
կառւած սասք կ'էաւ և մէճերու դուռ բացու:

Յոյն ժողովուրդին պէս հայերն ալ նախանձ-
խոզիք էին իրենց եկեղեցւոյ անաղարտութեան և
կո դժուհէին կաթոլիկ միսիոնարներու Կ Պոլսի
մէջ տարած գործունէութենէն:

Գալուստ Վրդ. Լճեցի թարգման հանդիսանալով
հայ ժողովուրդի գալուսթիւն, կը գրէ հետեւեալը իր
ՔԿ. Պօլիս Հայոց Դուռ Կորստեան և Դուռ կենաց
Բացեալք գրքովին մէջ: Այս ստղարով գալուսթները
ճիշդութեամբ բուսաններն էին՝ որոնց անունը հայերէն
անունը Յիսուսեան կը թարգմանուի, բայց անպիսի
անուն մը՝ որ ստանալով՝ հրեշտակ և, օճան՝
աղանի, բուսելուն կը նմանի: Ասոնց ամէն մէկ քաշ-
լովախը՝ որ Եւրպայիոյ քաղաքակիրթ ժողովուրդ լե-
ցուն աշխարհէն երկրին երկրաշարժ և շունչներն
այ որ իրկից որտաւ կը պատճառէր, ինչպէս
ասն ատենի հայոց ամէն տեսակ շարժներով և թըշ-
ւոտութիւններով կուրցած ու տկարացած ժողովուրդ-
եան ձեռքէն բռնելով՝ չէին կրնար տանիլ ուզած տե-
ղերնին կապել կազմանդել (էջ 11-12):

Բողոքական միսիոնարներ տեսնելով կաթոլիկ-
ներու յաջողութիւնը Թուրքիոյ մէջ ամէն գնով ջա-
նացին սրգելք հանդիսանալ անոր ծաւալումին և
Սեղիտոյ ու Հոլանասոյի կառավարութիւններու ազդե-
ցութեամբ անոնք կարողացան Օսմանեան Թուրքիոյ
կառավարութեան կապիտալիզմ գործնել և նոյնիսկ
հարածանքի ենթարկել սալ պրնոնք:

1628-ին Օսմանեան Թուրքիոյ կառավարութիւնը
իր երկրին մէջ սպահալելու համար աղոտորութիւնը

և զերժ կայացանելու ասար սպիտակութիւններէ, կարասքով Յիսուսեան մխրտարաններ երկրէն և անոնց հաստատած կրթարաններ կը փակէ (տես «Ընդ դարձակ Օրացոյց Ս. Փ. Ազգ. Հիւանդանոցի» 1901 էջ 95-ձրանգ Աստուտքի յոգևածք):

Ասիկա շուսագոյն տոխթ պէտք էր ըլլալ հայերուն համար, կարենալու համար գորտցնել կրթական շարժումը թրքահայոց մէջ, սակայն դժբախտաբար գաղտնիքն ներքին խնդիրները և գաւանական վէճերը պատճառ կ'ըլլային յապաղեցնելու այս շատ կենսական գործը:

Այս պայմաններու սակ Կ. Պոլսոյ մէջ սկիզբ առած շարժումը շատ նախնական և անշուք վիճակի մէջ էր և յառաջացում չէր արձանագրեր:

1610-11-ին Հիմնուած Արմաշի դպրեկանքը Թագէտս եպ. Ի ե. Գրիգոր Գաղանազարի կողմէ, բողոքատմամբ միւս կրթարաններուն նշանակելի գործունէութիւն ցոյց չէր տար:

Հայ կրթական շարժումը Կ. Պոլսոյ մէջ զգալի փոխադրութիւններ կրեց ժէ. դարու երկրորդ քաւոր դէն ետք: Գուճ Գարուի Ս. Աստուածածին Մայր եկեղեցիին, Ստամբուլոյ Ս. Գէորգ, Ղալաթիչ, Սիկեստրի Ս. Կարապետ, Պալաթի Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցիներու կեց կրթարան-դասարաններու մէջ, իննէն առանկեք ասորեկան սղոյց կ'ուսուցուէր կրօնական գիտելիքներ, բաւական զարգացած քահանաներու կողմէ:

Այդ շրջանի աշակերտներէն Երեմիա Չելչպի Բէճմիրճեան, որ հետագային դարձած է Կ. Պոլսոյ սպիտակ անձնուսուրբիւններէն մին, մեղի թողած է կարևոր անդեկութիւններ իր ժամանակի Կ. Պոլսոյ գաղտնի կանգնի մասին:

Իր «Օրացրութեան» մէջ ՌՂԸ.—1649 թուականի «Փետրուար ամսոյ ԺԳ. յաւուր տօնի սրբոյ զուարեան Բրիտանսի քառասորոյ ի Տաճարն ձեռնադրեաց Երուսղէմի նախակի Սալատուր վարապետն Գ. քահանայս՝ զՏէր Վարդան, զՏէր Իշխատիոս, զՏէր Յովաննէս փոքր՝ ի Սուրբ Աստուածածին եկեղեցի, և բողոք գպիրս՝ ի Զ. եկեղեցեաց ձեռնադրեաց,

որ ի կիրակոս վարդապետն մինչև ցոյսմ ոչ թողէին գողբ փոխ և քարոզ սակ յեկեղեցի կամ շապիթ գեղեցու և դպրութիւն տանել, յարց մ'ըջէ կայի և չնչինս, և եկեալ ի Սուրբ Սարգիս եկեղեցի մեր» (էջ 6):

Սոյն առիթը կ'ապացուցանեն թէ՛ այդ թուականներուն շատ մը աշակերտներ կ'ուսանէին Եղիազար Այնթապցիի և անոր նման բարձր զարգացումի աէր Մարտիրոս Ղրիմեցի վարդապետներու հսկողութեան սակ, որոնց կ'աջակցէին հոյլ մը ուրիշ վարդապետներ, ինչպիսիքն էին Յովհաննէս Չնքուշցի, Մեծ Յովնան (կամ Ռհան), Ներսէս (Թաթեի առաջնորդ), Իղնատիոս, Կիրակոս, Ղալաթ (Սերաստիացի), Տէր Յովհաննէս քահանայ և ուրիշներ, որոնց անունները մեկի անձանօթ մ'ապագծ են:

Անոցի Յակոբ դպիր, որդիի Սապիւղ բնակող Ակնցի Սոճա Մահաեսի վաճարատի, և կնոջ Եղագակաթի, կը հաստատէ թէ ինք աշակերտած է Իլովցի Յակոբ Սարկաւաղի և Արիսաակէս քահանայի, որ Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցու քահանայութիւն մէկն էր և բողոքով ձեռագրիներ գրած է:

— Յակոբ դպիր ինքն ալ գրած է կարգ մը ձեռագիրներ և պատմութիւն մը Ս. Նիկողոսի դրաման և Ս. Հրեշտակապետ ոտարցութե մասու (էջմիւսինի մատենադարանը կը մնայ) (տես Ա. Արդոյմճեանի «Պատմութիւն հայ դպրոցի» էջ 562):

Չնուգիրներու ընդօրինակութիւնը ինքնին ապացոյց մըն է հաստատելու թէ ժէ. դարու երկրորդ կէսին կրթական մակարդակը աւելի բարձրացած էր հայկական կրթարաններուն մէջ և ուր լուսաւորեալ կղերականներու հետ կը պարտասուէին զարգացած աշխարհականներ ալ:

Միւս կողմէ սակայն, Յիսուսեան կաթոլիկ կղերականներ, հսկաւակ անոր որ 1626-էն ի վեր թրքական իշխանութեան կողմէ հարձուած էին ու պաշտօնապէս արգելուած անոնց գործունէութիւնը թուրքոյ մէջ, սակայն անոնք կը շարունակէին ծածկարար իրենց գործը բո՛ւ իշխի, ուսուցելի և այլ պիտակի սակ:

1670-ին սահմանները կաթողիկոսականությանը և Արմենիայի թուրքական կաթողիկոսականությանը միջև յարաբերությունները վերստին կը սկսին սերտանալ շնորհիվ Ֆրանսայի թուրքականությանը, Յիսուսականների քաղաքականությանը և Գրիգորյանների իրենց ազատ հրատարակչին գործունեություն կսկսին և առաջին անգամ Կ. Պոլսի մէջ կը հաստատեն Ecole des jeunes de langues ou Armeniens, որուն նպատակն էր լեզուագիտութիւնը պարզացնել, բնականաբար անոր հետ կաթողիկոսականութեանը բնեւոյժ, որ գլխաւոր նպատակն էր:

Այս դպրոցը հաստատուած էր Կ. Պոլսի Բերթութիւնի մէջ և կը գտնուէր Քաթողիկոսական կղերականներու վարչութեան տակ, ուր գնահատու լեզուներու հետ սովորեցնուած, իրաւագիտական, աշխարհագրական, պատմական, բժշկական, երկրագիտական և մատենագիտական ու դժուարական գիտելիքներ կը ստանանդուէին: Կրթութիւնը ճիշդ էր այդ դպրոցին մէջ, ինչ որ կ'ենթադրուէր հրատարակչի գաղափարով, ինչ որ կ'ենթադրուէր Կ. Պոլսի մէջ, ինչ որ կ'ենթադրուէր Կ. Պոլսի մէջ, ինչ որ կ'ենթադրուէր Կ. Պոլսի մէջ, ինչ որ կ'ենթադրուէր Կ. Պոլսի մէջ:

Կաթողիկոսականութեանը, կամ քննչէս սոյնը էր կոչել գրեթէ ճշգրտութեամբ, չզուրկեցնել կաթողիկոսականութեանը արտաքին գործը հայերէն և յոյներէն ու ազգայնացի մէջները վերստին սկսան և ծայրայնություններու հասնել:

Հակառակ համայնքային նուստիւ վիճակին Կ. Պոլսի մէջ կրթական շարժումը հայոց մէջ կը շարունակուէր: Մենք կը հանդիպինք Տ. Աբրահամ Քննչի, որ Ալեքսանդրի Ս. Խաչեկեցիին խորանին Ետե գտնուող իր բնակարանը 1678-ին դպրոցի կը վերածել և կաթողիկոսական արանութեամբ աղոց Աւետարանի բնութեցումով կրթութիւն տալ կ'սկսէ: Թէև խորանաբար աշխատանքներ կը տարուին, սակայն կաթողիկոսականութեանը կը դադարանէ Տէր Աբրահամ Քննչի և մասնաւոր Թէրմանով մըն ալ կը հրատարակուի որ դպրոցը պահուի և կրթութիւնը բնօրինի շարունակուի:

Այս դպրոցին մէջ կը ստանան վարձը 1710-ին Ս. Խաչեկեցի Տէրմանով արտաքին:

Նոյնպէս, գրեթէ յիշատակարաններու վրայ հիմնուած կ'ըսենք թէ 1703-ին Խաչեկեցի մէջ Խաչատուր անուն քահանայ մը, իր անունը ազգայնորէն վերածած էր, ինչպէս նաև Քի ան իւրում վարձէր մանկունս: Իսկ 1729-ին Խաչեկեցի եկեղեցիին շինութեան անմիջապէս ետք, հոն գոյութիւն տուած էր «պարտու» մը, ուր կը գտնուէր Նոստր Աբրահամ դպիր Յովհաննէսեան, (տես Ա. Ալպոյաճեանի «Պատմութիւն հայ դպրոցի» էջ 563-564):

1701-ին ապրիլին Մխիթար Աւետարանի Կ. Պոլսի Բերթութիւնի մէջ դպրոցի դպրոց մը կը հաստատու պարտանի մը մէջ, (Կաթողիկոսական վարձէն որ կըրնայ հայտնուի) հայրն ասոր աշակերտներով: Այդ դպրոցը ապագային իր որոշ ուղղութեամբ ուրոյն անցը ունեցաւ հայ դպրոցներու պատմութեան մէջ, հակառակ անոր որ սկզբնական շրջանին խիստ հայտնուած էր Կ. Պոլսի հայ Պատրիարքարանին կողմէ:

Կ. Պոլսի հայեր պայքարել կարենալու համար կաթողիկոսներու դէմ, էջմիածինէն քանի մը վարդապետներ բերին Կ. Պոլիս, որոնց մէջ աչքաու զէմք մը կ'ուս. Աստուածատուր վրդ. Աղաւնի, որ Ջուղայի վանքին միաբաններէն էր և ուսումնական մարզու համար կը վարձէր:

Ան քիչ շատ շուտիկ յաջողութեան ունեցաւ Կ. Պոլսի մէջ աշակերտներ հասցնելու դժուար: Իր պատարասած աշակերտներէն անունին գարձու Պաղատար Իպիր Կեսարացին, որ իր մասնակցին թրքահայ կրթական շարժման մէջ կատարեց կարեւոր դեր:

Ըստ վատարկութեան Ա. Ալպոյաճեանի Երուսաղէմի վանքը Սիլվեստրի մէջ ունէր Գրիգոր Պարտարի օրերէն սկսեալ ընդարձակ աղի մը, ուր կ'առուցուած էր փոքրիկ մատուռ մը և Երուսաղէմի միաբաններուն համար հոգեւորան էր, ուր կ'իջեանէին նաև էջմիածինի նուիրակները:

Այդ հոգեւորանը Եղիշապիկի պատրիարքին հաստատութեամբ վերածուած է 1719-ին վարժոցի, ու-

սումնական եկեղեցականներ պատրաստելու համար: Հոն կը գրաստեւէին նոյնիսկ նոյնինքն կոյրս եւ հուկրս Վրդ- Արքեպիսկոս խորհրդոցի, որ զիտէր խորհրդէն, լրաններէն, յունարէն: Ժամանակին զիտուններուն ուսած գլխաւոր լիզուները (սեռ Ա. Աբրիսյանի «Պատմութիւն հայ դպրոցի» էջ 574):

Հոն գրաստեւած են նաեւ Ամուսայ Ժակունուով ճանչցուած Գասպար Գալիք Արքեպիսկոս, որուն տնունը մեծ գոյնատոյ յիշատակած են կոյրս եւ Նալ-Կան պատրիարքները (սեռ նոյն էջ 574):

Այս կրթարարներ մէջ կրօնական գիտութիւններէ զատ կ'աւանդուէին նաեւ փիլիսոփայութիւն եւ այլ գիտութիւններ, որ այլ ժամանակին գործու ուսման ամենակարեւոր մասը:

Կ. Պոլսոյ մէջ սկիզբ առած կրթական շարժումը բնական է անարձագանգ չմտայ եւ Թուրքիոյ գահագրանքաբաններու մէջ ուր հայեր ընտելութիւն հաստատած էին, իրենք եւս նոյնանձանեղիք կ'զուր կրթական խնդիրոյ գրողելու եւ կրթարարներ հաստատելու ճիղեր բրին:

Կ. Պոլսոյ ընտան է իր աշխարհաբանական սիր-քով առաւելութիւններ ունենալուն օտարներու հետ եւ անշուշտ թէ, որքան որ կաթոլիկներու գէժ մտա-նաւոր պայքար ցոյց տրուեցան: Հայոց Պատրիարքա-րանի կողմէ, սակայն ասիկա խիստ եղաւ որ հայեր Կաւէի լրջօրէն աշխատին, կրթական խնդրին մեծ կարեւորութիւն տան: Եւ բնականաբար որո՞՞ք կերպով ալ օգտուեցան անոնցմէ, եւ որպէս ժեթոնները իր բացելոյ իրենց գործունէութեան մէջ:

ՆԱՆՐԱՅԻՆ ԴՊՐՈՑՆԵՐ ԲԱՆԱԼՈՒ ՃԻԳԵՐ

Թրքահայերու կրթական շարժման գլխաւոր կեդ-րանն էր Կ. Պոլսոյ եւ ինչպէս տեսանք, հայ աշակերտ-ներ հասարակոյ եկեղեցիներու եւ վանքերու կից խուցկերու կամ «գրասրահ»ներու մէջ, կրօնական գր-նագրան գիտելիքներ կը սորվէին հայերէն լեզուով:

Իրիւր ժամանակն Թուրքիոյ մայրաքաղաքի, հայեր կրք առիթ կ'ունենային շօտմ ունենալու օտար-ներու հետ եւ գործի բերումով կը ճամբորդէին եւրո-պական երկիրներ, բնական է կ'ուզէին օգտուիլ յոս-մացեալ երկիրներու ունեցած առաւելութիւններէն, ինչպէս սուլտանական, անտառական ու մասնաւորա-պէս կրթական անսպէկտով:

Ուսումնասէր հայեր անուշա կը փափուցէին իր-ենց գրագրութե օժանկ կրթական բարձրորակ հասա-տատութիւններով, սակայն զմիտարարք ժամանակն Թուրքիոյ մէջ խաւարմա իշխանաւորներ արդի-րած էին հանրային դպրոցներու հաստատումը: Բայց եւ անպէս, արանում էր կրօնական ուսումը, որ ինչպէս ցոյց տուինք, կը շարունակէր համաձայն ծրար-քի մը, այն սպոց, որանք հետամուտ էին հետեւելու կրօնագիտութեան եւ կամ եկեղեցական գրանալու: Հետեւաբար, Կ. Պոլսոյ հայեր հարկադրուած էին գոհանալ կրօնական հանգամանք ունեցող կրթա-րաններով եւ պո՞՞չ սահմանափակ թիւով աշակերտ-ներ:

Այդ կրթարաններուն կամ վարժոցներուն ծրար-քիբը շատ սեղմ էր - Քերական, հեղարան կամ Փոքր Սաղմոս (Սաղմոսի Ա. Գոլախը) Սաղմոս, Նարեկ եւ Յովնամ (Թուարանութիւն) որ շորս գործողութիւնէն անդին չէր անցնէր (սեռ «Արեւելք» թիւ 3813 Սեպտ. 19): Հոկտ. 1898): Աւելի ուշ սակայն, այդ ծրարքիբը ճոխացած է ուրիշ ներթերով, ինչպէս՝ փիլիսոփա-րութիւն, աշխարհագրութիւն եւ այլն, որոնք քիչ մը անէի բարձրագուցած են այդ կրթարաններու մակար-գակը:

Կ. Պոլսոյ հայեր նոյնանձանեղիք էին իրենց կր-թարաններու մակարդակը հասցնելու ուրիշ երկիրնե-

բու մէջ գտնուող, յատկապէս կոսիկոսի հայկական կրթութեանը բարձունքին, ուրիշ կ'ենլին զխոնարհան եկեղեցականներ:

Իրբև հայկական մեծագոյն կրթութեանը կը նկատուին Կ. Պոլսոյ մէջ Սկիւտարի վարժոցը (որ կը գտնուէր Պատրիարքարանին հսկողութեան տակ եւ որ 1741-ին Կոլոտ պապիւրքերն անդրանկի աշակերտ եւ յաջորդ՝ Յակոբ Նաշանի կողմէ Սկիւտարէն Կում-գափու փոխադրուած է) եւ Արմաշի վանքը:

Շնորհի Պաղատասք դպիր Կեսարացիի Զանգե-րուն, Սկիւտարի այս վարժոցը վերածուեցաւ դպրոցի եւ կոչուեցաւ «Ուսումնարան Պատրիարքարանի»: Այս դիտնական եկեղեցականը այս դպրոցին մէջ ցոյց առաւ ընդուն գործունէութիւն եւ ընթաց արդիւնաբեր հունձք: Այդ դպրոցէն ելած են ի միջի այլոց Սի-մէոն Կաթողիկոս, Բասէնցի Յարութիւն Վրդ. Բեր-դաճեան Պետրոս առաւածաբան, որ կը կոչուի նաև Սահակ Ահագին, Դափնացի Վրդ. (Ներսէս Աշաբա-կեցի կաթողիկոսի մօրեղբայրը), Աղաթախան եւ Բարսեղ Կեսարացի տես «Արեւելք» թիւ 3813 Սեպտ. 19 (1 Հոկտ. 1898):

Հանրային առաջին դպրոցն էր այս, որ սակայն կրօնական հանդամներ ունենալէ չէր զազդէր եւ կը մտար միշտ Պատրիարքարանի հողածութեան տակ: Ասիկէ վաս կային ուրիշ «դասարան»ներ ալ, որոնց մէջ յիշատակութեան արժանի են 1752-ին Տիրացու Գէորդ Կեսարեանի վէղիբ թանի մէջ հաստատած դասարանը եւ Օրթոգիզի մէջ բացուած դասարանը, ուր քերականութիւն եւ տրամաբանութիւն կը դասախօսէր ժամանակին արժէքաւոր դասախօսներէն Գրիգոր պատուելի Փէշտիմալճեան (տես Մ. Մարտիանի «Գրիգոր Պատուելի Փէշտիմալճեան» էջ 8) 1773-1790 թուականները:

Դպրոցախնութեան օրինակին հետեւողներ գտնուեցան Կ. Պոլսոյ ուրիշ թաղերու մէջ եւս, որոնք ճիշդ չմտայնցին կրօնական պիտակի տակ հայ հասարակութիւնը ուսուցանել հոյակերէն լեզուով: Այսպէս, օրինակ՝ 1773ին բացուած Սարգիս Դպիր Յովհաննէս

եանի «մանկատուն»ը Պալատի մէջ, 1782 - 1787-ին Խաչուր Վարժ. Արայանեանի «մանկատուն»ը Բերքալի մէջ: Նոյնպէս, Մասթիշու Դպիրի «մանկատուն»ը, որ կ'ըսուի թէ իր քրոջ՝ Բարբին Նուարի գործակցութեամբ, Պալատի մէջ, շարժական քահանայ վարայով աշակերտներ կ'ընդունէին (տես «Բիւզանդիան» թիւ 2160 - 24 Հոկտ. 1903):

Սակայն Սուլթան Սէլիմ Գ. ի գահակալութիւնէն ետք կրթութիւնը Օսմանեան Թուրքիոյ մէջ գտաւ սոցալութիւն եւ 1789-ին ուսումնասէր Սուլթանը քննչկց վարդապետի ղէմ անխմաստ արգելքը եւ նոյնիսկ քաջակրեց պաշտօնապէս հանրային նախակրթութիւնը:

Դիտել տանք թէ՛ կրթութիւնը կրօնական գոյն ունէր ոչ միայն հայ, յայն կամ այլազգի համայնքներու մէջ, այլ ամբողջ Օսմանեան Թուրքիոյ տարածքին:

Միշտեւ Սուլթան Սէլիմ Գ. ի գահակալութիւնը, Թուրքերը ունէին երկու կարգի բաժնուած կրթարաններ, մին՝ Մէֆթեպ, իսկ միւսը Մէտրեփէ, որոնք մզկիթներու կից սենեակներ էին եւ նախկալ Շէյխիւլ - Խալֆութեան, միայն իմամ, միւսէնքրիս եւ դասը պատրաստելու կոչուած էին անոնք:

Ուսուցիչները իլլիմուլ-էր էին, որոնք միանգամայն գաւառորութեան պաշտէր կ'մարէին, որովհետեւ օրէնք եւ ուսում միեւնոյն իլլ - (գիտութիւն) բառն կը կազմուէին եւ իւզմաները (գիտունները) դասուոր եւ դասատու միանգամայն էին:

Քրիստոնեաներունը սնուցէր չէր, ինչպէս մեր ազգային կրթական շարժման սկզբնաւորութեան պարագային ցոյց առինք իր տեղին:

Այս ընթացքով բարենորոգչական սեւէ քայլ հասնուեցաւ սուլթաններու կողմէ եւ մոլեռանդութեան պրոտեստաւ կրթութիւնը լծուցած վիճակի մէջ մտց կրօնական ծիրին մէջ եւ հայեր իրբև հպատակներ շարկողուած էին յարմարել ստեղծուած կացութեան:

Սուլթան Սէլիմ ուրեմն առաջին Թուրք գահակարը եղաւ որ աշխատեցաւ Թուրքիոյ մէջ բարեկար-

դուքիւններ մտցնել ևւ արդիականացնել կրթութիւնը ևւ կրօնական ազդեցութեան ձերբազատել գոյն:

Ասիկա առիթ մը եղաւ Հայաստան ար օգտուն Սուլթան Ալիբէի շնորհած ազատութեան:

Մկրտիչ ամիրա Միրքիճանեան (որ Իսապիտայ մէջ առած էր իր անունը ևւ բարեխաղ զէրքի հասած թուրք կոտորածական շրջանակին մէջ) առաջին անգամ ինք պողոտայի շրջալու «թագաւորին եկեղեցւոյն անուակին հասոյթներովն ևւ առջոյց թաշակներովը ծախքերն հողացուելու պայմանաւ» վարժարան մը բացաւ ևւ իր անձնական միջոցներով հիմնեց Կ. Պոլսոյ անդրանիկ թագաւոր վարժարանը 1790-ին Գուճգափու, Լանկա, Ճըշըճը փողոցին մէջ ևւ անոր համար Չաքաբիա պատրիարքէն ստացաւ օրհնութեան կանոնակ մը, որուն մէջ շնորհք կ'անուանուի ևւ անկէ ետք այդպէս կը ճանչցուի (տես «Քիւզանդիոն» թիւ 2160-2A Հոկտ. 1903):

Մկրտիչ ամիրայի (Շնորհք) այս գեղեցիկ օրինակը վարակիչ դարձաւ ևւ ուրիշներ ևւս որոնք ի վեճակի էին նիւթական մեծ գահողութիւններ ընել զպրօցներ հիմնելու ճրարքին համար, անոնք ևւս շարժեցան Մկրտիչ ամիրայի ազդուութեան այս ձեռնարկին պատրիկ իրենց նուիրատուութեանց մասնակցութեամբ ու կարճ ժամանակի մը մէջ, 1790 թուականին, հետզհետէ կը բացուին ուրիշ թագաւոր վարժարաններ, ինչպէս օրինակ Սահաթիտայ մէջ Ս. Դէօրդ, Օթթիպիլի, Պարթի Ս. Յուրո 1796-ին, Ղալաթիտայ Ս. Լուսաւորիչ, ապա Սիլուստրի Ս. Խաչը 1797-ին ևւ Գուրուչէճէ Ս. Խաչը 1798-ին:

Իսոյր այս դպրոցները, բացի Պատրիարքարանի Աւստմարանէն, կամ Մարմարժարանէն, սարբական նախակրթարաններ էին, որոնք կը հետեւէին նոյն այն ճրարքին, զոր կը կիրարկուէր նախակէս «վարժոց»ներու կամ «գլխաւոր»ներու մէջ:

Սեւ արեւարութիւն մասն էր պոլսահայութեան մէջ ևւ մեծ հողածուրթիւն կուտային իրենց կրթական շարժման ընդարձակման ևւ զօրացման:

Յովհաննէս Չամաչըճեան, որ այն թուականներուն կը դաձակուէր Կ. Պոլսոյ Պատրիարքական Աթո-

սին, իր կողմէ ևւս ճիշդ կ'ընէր աւելի կողմուարելու կրթական գործը Կ. Պոլսոյ հոյս գաղութի զարթոններուն մէջ ու միւսներն առնի Պատրիարքարանին շարք համալսարան գաղութի գեղեցիկ արարքը կը մղէր աւելի մեծ թափ աւելու համար զպրօցաւոր նպիւթան:

Այսպէս արեւմտ, շրջապայք կը բացուին ճեւեւեւու զարթոններ Եէնի Գափու թաղին մէջ 1803-ին, Թօփ-Գափուի մէջ 1805-ին: 1807-ին Բելլայի մէջ Ս. Էմիլիանի վարժարանը կը բացուի ևւ նոյն թուականին Նարլը-Գափու թաղին զարթոն ալ կը բացուի: 1809-ին Գարակէճըքի թաղն ալ կ'ունենայ իր վարժարանը:

1810-ին Մուրաւ ամիրա, Մկրտիչ ամիրայի որդին, էրք Մարմարժարանին միւթեղէնի կը կարգուի, զպրօցին շէնք շնորհու անոր կ'ընդարձակուի ևւ սակերիչ Եւստոփ հսկող ու մասակարար կ'անուանուի վարժարանին:

Անկէ գտա, Բերա թաղին մէջ Ս. Երրորդութեան եկեղեցւոյ կից, Գրիգոր ամիրա Չէրէզեանի ջանքով զպրօց մը կը բացուի (տես «Քննարկայ Օրացոյց Ս. Փ. Ազգ. Հիւանդանոց» 1901 էջ 176 է. Աստուրի յոդուածը): Սակայն 1810-ին Ապրիլ ամսուն պատահած հրդեհէն կ'աքի այդ վարժարանը եկեղեցիին հետ ևւ հոն պաշտօնավարող մանկավարժ Նասիպ, անպրճ մնալով, Գարակէճըքի կ'երթայ, հոն պաշտօն ստանձնելու համար:

1811-ին եկեղեցին ևւ զպրօցը կը վերանորոգուին ևւ զպրօցը կը վերաբացուի յատակ միւթեղէնիով ու հողարարձութիւնով, որ կը կարգէ Յովհաննէս պատրիարք իր կոնդակով:

Իսրձեւ 1810 թուականին է որ Սիլուստրի Ս. Կարապետ եկեղեցւոյ մօտ կը բացուի զպրօց մը: 1812-ին Էլուպ վարի թաղն ալ կ'ունենայ իր զպրօցը, ինչպէս նաեւ Յովհաննէս Չէլէկու Տիւլայ, սաւառար պուրձար Յարութիւն ամիրա Պէղճեանի, Գարթալի մէջ կը բացուի զպրօց մը, իսկ 1813-ին Պէլքոզի մէջ Թուղաճի Մարտիրոս աղա կը հիմնէ զպրօց մը: 1814-ին Գասը գիւղն ալ կ'ունենայ իր թագաւոր վարժարանը:

ժարանը:

Չամաչըճեան պարբերաբար յաջարկող Պետրոս պարբերաբար օրով 1815-ին Սամաթիոյ մէջ ուրիշ վարժարան մը կը բացուի, Տիբացու Ասաբեկի կողմէ եւ վարժապետ կը կարգուի Հոն Միբայէլ քահանայ բարեփան գիտնականը: Իսկ կէտիկ վարժարի թաղին մէջ կը բացուի դպրոց մը նոյն թուականին:

1816-ին Պարթ թաղին մէջ կը բացուի ուրիշ վարժարան մը, որուն կը տրուի «Խորէնեան անունը (տես Գ. Ճ. Սիրունիի «Պոլիս եւ իր դերը» Բ. հատոր էջ 110):

Ինչպէս կը տեսնենք, տարիէ տարի կրթական պահանջը կ'. Պոլսոյ մէջ կ'աւելնար եւ դպրոցներուն թիւը բարձրագոյն կըլլար անհրաժեշտութիւն կը դառնար: Արդէն բոլոր կարեւոր թաղերու մէջ գոյութիւն ունէին դպրոցներ, ուր կը դաստիարակուէին հայերէն լեզուով թաղին աղաքը:

Այս դպրոցներուն մէջ կրթական մշակներու բնոյթը (անչուշտ այն օրերու շաբանիւրով) հայլ մը կար: Անոնց մէջ յայտնի գէտքեր կը հանդիսանաւ էրբ յումայի Տէր Մեսրոպ քահանայ, որ Մայր Եկեղեցւոյ առաջնորդն էր, միեւնոյն տանն Մայր-վարժարանի հարեւն ուսուցիչն էր եւ իր ժամանակին լաւ գործ-գացում ունեցողներէն մէկն էր: Ան 1808-ին հրատարակած իր Զերիակնութեան յիշատակարանին մէջ կը վկայէ թէ՛՝ այդ միջոցներուն, ամէն կողմ կրթութիւնը ձրի էր. (տես Ընդարձակ Օրացոց Ս. Փ. Արդ. հիւանդանոցի 1901 էջ 176):

Տէր Մեսրոպէն ետք աչքաու ուսուցիչներ էին Պետրոս Վրդ. Այթունեան, Գրիգոր պատուելի Փէշ-տիտայճեան, Սամաթիոյ Խաչատուր վարժապետը եւ Պարթիցի Գէորգ Գայիր, որ հմուտ էր թարգմանական եւ բանասիրական աշխատանքներուն մէջ:

Կրթական զարգացման աշխատութիւնները ա'լ տեսիլ ուղևորուած կը դանենք կարապետ Պարթիցի արարիւթբին օրով (1823-1831): Ան 1824 Յունիս 10 թուակիր շրջաբերական կոնդակով մը կը հրահանուէր «Հաստատել դպրոցս ի կրթութիւն մանկանց եւ գէր «Հաստատել դպրոցս ի կրթութիւն մանկանց եւ կեղեցւոր» եւ 1828-ին Սրբազումսր Ժողովին հետ կը

կազմէր նաեւ Ուսումնական Ժողով մը, որուն անդամներն էին Պետրոս Վրդ. Այթունեան, Գրիգոր պատուելի Փէշտիտայճեան, Թաղւոր վարժապետ Արալանեան: Անոնք իրբեւ Ուսումնական Ժողովի անդամներ, այցելութիւններ կուսային թաղական դպրոցները, քննելու եւ մօտէն հետաքրքրուելու համար դպրոցներու մէջ կրթական աշխատանքին: Անոնք յիշգորտած էին նոյնիսկ խառնուելու դպրոցներու ներքին խնդիրներուն եւ իրաւասութիւն ունէին դպրոցներուն մէջ ուսուցիչներ պաշտօնի կոչելու եւ կամ պաշտօնազրկելու:

Ուսումնական Ժողովի կազմութեամբ սկիզբ կ'առնէր սպառայ Ուսումնական Խորհուրդներու կազմակերպութեան, որով դպրոցները պիտի ենթարկուէին Պարբերաբարներին ուղղակի իշխանութեան եւ պիտի մատակարարուէին անոր հսկողութեան տակ:

Այս տեսակէտով կրթական շարժումը պիտի աւնէր ծրագրեալ աշխատութեան ուղի մը, ինչ որ մտովին ու ձեւ առնել սկսաւ 1853-էն ետք եւ «Ուսումնական Խորհուրդներու պաշտաբար ներշնչուած էր, ինչպէս շարք վերը, «Ուսումնական Ժողովի» կազմութեանէն:

Թէեւ «Ուսումնական Ժողովները տեսական շարհեցին իրենց գոյութիւնը կրօնական-սիրաբացական մէջներու հետեւնով, սակայն պաշտաբար մնաց ինչպէս, որ կրթական շարժման զարգացումին համար կարեւոր մարմին մը դարձաւ:

Թաղային առաջին նախակրթարանները շատ անշնչան վերափութեամբ ունէին ուսման հետեւեալ ծրագրերը, զոր առած է մեղի Մ. Գ. Մալեան իր «Գրիգոր Պատուելի Փէշտիտայճեան» գրքին մէջ:

Հայերէն. - Պնակ, Գերական, Հեգարան, Սաղմոս, Գործոց եւ Նարեկ:

Կրօնք. - Քրիստոնէական, զոյց սորվելի ազօթքներ, դրօթիակ, Հայր մեր, Անկանխօք առաջին քո, Հաւատամբ:

Գիր. - Այբուբէն, «Յարա գիր» որ սովորաբար պարտաւորահէ կը, նախ հայերէն (պատճառ դրոյս

այս է հասցին) եւ այս թուրքերէն լեզուով:

Թուարանուրիւն.- (բախմա) կ'անունդուէր թուրքերէն լեզուով, կը բողկանար շորս գործողութիւններէն, 1) խաբաժիւմէ: 2) շեխմա, 3) դարպ, 4) թախիմ: Պարզ գործնորութիւնէն յետոյ կ'անունդուէր կուսակաւորը, «ուսուպու», պուշուխու, շուխախախ, այս «զինծիրի թախիմ», եւ «օրթախ փայլ» կը շուսած գործողութիւնները, որոնք լրումն էին թուարանական գիտութեան (էջ 10):

1816-ին Պայաթի մէջ իտրէնեան վարժարանին հաստատութիւն ետք, նոր դպրոցներ բանալու մեծ ձեռնարկներ կը կատարուին ու յաջորդաբար կը բացուին Չուքուրի գիւղոցը 1817-ին, Մուսղիդի գյուղոցը 1818-ին: 1820-ին Գումա-Գափու կ'ունենայ աջկանց դպրոց-այնչեսնանոցը, Գասթ փաշա թաղը եւս կ'ունենայ իր գիւղոցները 1823-ին: Նոյն թուականին կը բացուին դպրոցներ Պէշիկթաշի, Հիսրբի, Եէնի գիւղի, Սաբ մաթթաբի քի (Բազրգունց թաղ - Քէֆէշի մահայէէ), Թագ-Գափուի Լեւոնեան գյուղոցը 1825-ին, Գարս-Կէօմրի կի մէջ՝ Սրբոց Ասիականց դպրոցը նոյն թուականին: Իսկ 1828 թուականին Գումա-Գափու թաղին մէջ կը հիմնուի Պէղճեան - Լուսուրչեան վարժարանը: Այս՝ 1830 թուականին Սաթաթիւլ մէջ ալ գյուղոց մը (անու «Արեւելք» Սիպու. 21 - 3 Հոկտ. 1898):

Կարանու պարտիքը ոչ միայն ողի ի բռնի աշխատեալ, գործնոր դպրոցներ բանալու աշխատանքին, ալ եւ մեծ կարեւորութիւն տալու անոնց բարեկարգութեան:

Թնրուս Աջանեան այս ուղղութեամբ կարեւոր մտերմացիք մը ի յայտ բերած է իր «Պէղճեան վարժարան» գիրքին մէջ, որ կը վերաբերի բարեկարգութեան կանոնագիրի մը 10 յօդուածները բողկալուած, որուն մէջ կը ճշգրտին աշակերաններու եւ ուսուցիչներու անօրեայ փոխադարձ պարտաւորութիւնները (էջ 31):

Հասարակական է, բայց միեւնոյն ատեն երկարապատում է անոր բովանդակութիւնը եւ գոր կ'որեւէ չէ այսուեղ ալ մասին անդրադարձ բնել, ինքիէն

չեղիլու համար:

Կարանու պարտիքին ուրիշ յատկանշական ձեւանակը կ'ըլլայ Հաստատել «Բնծարան» մը 1829 Մարտ 18-ին, որ յաճախողներ պիտի ստպէին «զբարեկարգութիւն, որ է դուռն եւ բանալի ամենայն գիտութեանց, ընդմէն եւ զայլ գիտանի ուսումս օգտակար անձանց իւրեանց եւ հարկաւորութեան»:

Սոյն «Բնծարան»ին վերակացու եւ միւթէվէլի կը կարգուի Յովհաննէս ամիրա Բինկեանցի, իսկ տեսուչ եւ նազըր կ'անուանուին շինգ «բարեպաշտօն իշխանապետը»՝ Յարութիւն ամիրա Պէղճեան, Ակնցի կարանու ամիրա Աջուսբեան, Ճանիկ ամիրա մահա-տեսի Սիմոնեան, Միքայէլ ամիրա Փէշիկեան եւ Յարութիւն ամիրա Կէլէվեան:

Յիշատակարարն որ այն պատմական ժողովին որոշումները կը նախընտրէի, ստորագրուած է ներկայ 90 երեւելիներէն, եկեղեցական թէ աշխարհական: Այս նոր հաստատութեան մասին կ'անել Պէղճեան ամիրայի նիւթական արհեստիւթեամբ (անու Յ. Ճ. Սիբուրի «Պոլիս եւ գերը» Բ. Հատոր, էջ 112):

«Բնծարան»ը որուն անօրէնն ու զլիսուոր ուսուցիչն էր Գրիգոր պատուելի Փէշաթաճեան, պարտաւոր գաղութին բարձրագոյն կրթարարը կը համարուէր այն օրերուն: Սոյն կրթական հաստատութեան մէջ հմուտ մասնաբաժան Գրիգոր պատուելիի կողքին կը շորձէր ուրիշ սկանաւոր լեզուապէտ՝ իստատուր Պարտիգպանեանը, որ կ'անողէր իստական լեզուն: Անոր ձեռ մէկտեղ երաժշտութեան գաւաթաուսութիւնները կը կատարէր համբաւուր Պայաթ համբարձում Լիմոնճեանը:

Սոյն կրթական հաստատութիւնը ունենալով բարձրակ ուսուցիչներու հոյլ մը, կարճ ժամանակի մէջ պատրաստեց կարող ու մասնաբաժան պաշարով ի յիմնադրանքներ 1833-ին, որոնք սպաղային գործան աչքաու դէմքեր: Ինչպէս օրինակ Գրիգոր Քիւտաթէճեան (որ յետագային դարձաւ կաթողիկոս Ամենայն Հայոց - Գէորգ Գ.), Տիգրէս Պօղոս պատուելին, Յովսէփ Վարդան փաշա, Նիկողայոս Զօրաբեան, Պուէտ ինչպատուր Միսաբեան, Յովհաննէս

Հիւնքաբարդէյէնտեան քհնյ., Յոյսէփ Մալէզեան պատուելի եւ ուրիշներ (տես նոյն, էջ 113):

Մանչեստր կրթութեան այս եռուզեռին Կ. Պոլսոյ հայութեան մէջ կը սկսի ազդեանց կրթութեան նոր շարժում մը:

Այժկանց կրթութեան դադարէր ներմուծում էր Եւրոպայէն եւ ասոր պատպան կը հանդիսանայ Յարութիւն ասիրա Պէդճեան, որ եռանդուն գործուող կրթիւն ցոյց կուտայ նիւթական զոհողութիւններ ու ընելով այս ինդիքին յաջողութեան համար:

Անկիւ իգական սեռի գորգպուսք կրեւոր նկատելով, ժողովուրդին մէջ կը ջրասպարէզ ազդիկներ քու զպրոցներ բանալու գաղափարը եւ գործնական քայլեր կ'առնէ 1820-ին Գում-գափուի մէջ զպրոցարհեստանոց մը հաստատելով:

Պէդճեան ամերայի օրինակին կը հետևի ծանիկ ամերա Փափազեանի քոյրը, որ իր կարգին Սամսթիւոյ մէջ ազդեանց վարժարան մը կը հաստատէ 1821-ին:

Աւելցնենք նաեւ որ 1741-1745 թուականներուն ազդեանց արհեստանոց - զպրոց մը եւս գոյութիւն ունեցած է Գում-գափուի մէջ (Թիւրքէնտճի Հիւսուէ-տտին թատր): Գպրոցին միւթէյէլլին էր Օհանեան Լուսթիկ ամերա, իսկ անոր յաջորդութեան ջաշաղիր եղած է Նալեան պատրիարք, ընդհանուր հսկողութիւնը ինք ստանձնելով: Բայց եւ այդպէս լրացուցիչ տեղեկութիւններ կը պակսին այդ մասին (տես Յ. Ճ. Սիրունիի «Պոլսու եւ իր դերը» Բ. հատոր էջ 113):

Պէդճեան ամերա այլ արհեստանոցին մէջ պատրաստել տուած է եկեղեցական ծանրաղիր զգեստներ եւ նուիրած էջմիածնայ, Երուսղէմի, Սիւրի, Ալթաթարի, Վենետիկի Ս. Դադարի մանքին եւ Կ. Պոլսոյ եկեղեցիներուն, (տես «Արեւելք» Սեպտ. 21) 3 Հոկտ. 1898):

Գաղէզ Արթիւի ամերան (Թուրք կառավարական շրջանակին կողմէ այդպէս յորժորջուած էր) 1826-ին սկսեցի Տիրացու Սերաբէի խորհուրդով Բերայի մէջ սահմանադրծութեան զպրոց մը կը հաստատէ: Սա-

կոյն, ինչպէս զիտել տունք վերը, ազդեանց այլ զպրոցներուն մէջ սահմանադրծութեան զտու ուրիշ բան չէր սորվեցուներ Եւստան սեւէ ծրարիք գոյութիւն չունէր անոց համար:

Ծանիկ ամերա Փափազեան չզոհաւարով ազդեանց արհեստանոց-վարժարաններ հաստատումէն, կրեւորութիւն կուտայ անոց ուսումնական ինդիքին, առջին անգամ ինքը կ'ըլլայ Զարբիա քահանայի օգնութեամբ, Բերայի Գանալուլա եւ Աբորուէլա թագաբուն մէջ հաստատող երկու ազդեանց վարժարաններ 1830 թուականին, մին՝ Ս. Հարիսիմեանց եւ միւսը Ս. Գալեանեանց անուններով (տես «Արեւելք» Սեպտ. 21-3 Հոկտ. 1899): Այս վերջինը 1848-ին սահմանադրծութեան արհեստանոց մըն այ ունեցած է:

Բերայի վերոյիշեալ ազդեանց վարժարաններու հոգածութիւնը վստահուած էր Արապիներուն:

Կարողեան պատրիարքին նման Ստեփանեան Ազգանի պատրիարք եւս կրեւոր բովին մը բերած է զպրոցայինութեան աշխատանքին Կ. Պոլսոյ հայ պոթիւն մէջ:

Անոր օրով (1831-1839 թթ.) բուսական նոր զպրոցներ բացուած են եւ քանից որ եղած են հինէն բացուածներ սեւիլ՝ զարգացնելու:

1840-ին Պէդճեան ամերան հիմնեց էյուպի Պէդճեան վարժարանը եւ Գում-գափուի գուրաք՝ ունեցու Պողոսեան եւ Վառլաւեան մանչերու եւ ազդեանց վարժարանները յանուն իր հօրն ու ծօր:

Նոյն ասորին Պոսթիլի եւ Ֆիւնէրի բարձունքին վրայ գտնուող Գանլ-Բիլիսէ թաղին մէջ նոր զպրոց մը կը բացուի Ս. Առաքելոց անունով, որուն ծրար հայ դիտեպանները գտանձնած էին: Այս զպրոցին մէջ սուսցուութիւն կ'ընէր Աւետիս Պէրպէրեան պատուելին, որուն կ'աշակերտէին Կարապետ Իւթիւճեան, Բարունակ Գրթիկեան (խոսք՝ Տարթ. Բարունակ պէյ Ֆէրուհյան), Աբրահամ Ֆրէնկեան եւ ուրիշներ (տես «Մասիս» ամսաթիւրթ 1893 էջ 148, Կ. Իւթիւճեանի յօդուածը):

Ասկէ զտու Գէաիկ-փաշայի մէջ կը բացուի Ս.

Մեկուսացիան վարժարանը, (նախկին անունն էր Ս. Յովհաննու Աւետարանչի վրժ.), 1832ին, Լանկոյի մէջ վերանորոգուած է Մայր-գլորոցը, ապա շինուած է, Մամթիոյ եկեղի Մահալլէ կամ Ալիք Մերմէրի դպրոցը (տես «Արեւելք» Սեպտ. 21) 3 Հոկտ. 1898) :

Մ. Օրմանեան այս գլորոցներուն վրայ կ'աւելցնէ կասեղօյի Սուրբ Ներսէսեան վարժարանը (տես «Ազգաստուած» Գ. հատոր էջ 3718 - Պէյրութ) :

Ասոնք բոլորն ալ, ինչպէս գրեցինք նախորոք, թաղային եկեղեցիներու Միութէի վիճակներու վերին հսկողութեամբ կը վարէին, որոնք յաջորդող տարիներուն ժողովուրդի կրթական պահանջքին անբաւարար կը դասնային :

Սուլթան Մէճիթի օրերուն այս հարցը ոչ միայն թուրք ժողովուրդին այլև հայտակա այլազգի վտարածանութեանց համայնքային կեանքին մէջ եւս իր կարեւորութիւնը կը ստանար եւ անհրաժեշտութիւն կը դառնար երկրորդական կրթութեան պէտքը :

Սակայն դժբախտաբար կարեկիրութիւններ չկային ոչ թուրքերու եւ ոչ ալ հայտակա ժողովուրդներուն համար: Նախ գլխաւոր պահառը ներթափանցի պահանջ էր եւ երկրորդ՝ բարձրագոյն ուսման աէք ուսուցիչներու թիւը անբաւարար էր այդ պահանջքը իրականացնելու համար:

ԳԱԿԱՌՆԵՐՈՒ ԿՐԹԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՁԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐ

Կ. Պոլսոյ Պատրիարքական Աթոռին շուրջ տեղի ունեցող մրցակցութեան ծախն էր կը գրէինք նախորոք, մենք իր տեղին ակնարկութիւն ըրինք Կ. Պոլսոյ Պատրիարքութեան բաժանումին, երկը հոգեւորականներու միջեւ՝ որոնցմէ մէկն էր միայն որ պարտիով կը ճանչցուէր Օսմանեան Թուրքիոյ կառավարութեան իրբեւ Պատրիարք (Գրեղոս Կեսարացի) եւ միւսները անոր օգնականներն էին 1612-ին:

Այս խնդրին առնչութեամբ Օրմանեան Պատրիարք իր «Ազգայատում» մեծահատոր ուսումնասիրութեան մէջ, յատկանշական բացատրութիւն մը կուտայ Հայոց Պատրիարքարանին ներթափայ շրջաններու եւ անոր սահմանումին վերաբերող խնդրին շուրջ, հետեւեալ ստղծելով. «Կ. Պոլսոյ Պատրիարքութեան սկիզբները բոլոր Օսմանեան կայսրութեան վիճակները, դռնէ մայրաքաղաքէն որը չհետաւորութեամբ շրջանակի մէջ, ուղղակի Պատրիարքին վիճակը կը նկատուէին եւ թեմական իրաւունքներ անր կը պատկանէին, եւ վանքերու ու քաղաքներու մէջ գանուող եպիսկոպոսներ ու վարդապետներ՝ թեմակալ չէին, այլ պարզապէս իրք մուրախիսա կամ պատուիրակ կը նկատուէին, եւ Պատրիարքին իրաւունքը կը յարգէին: Առաջին անգամ Սուլ Յովհաննէսը, վանեցի Չաբարխայի եւ Դարանաղեցի Գրեղոսի միջեւ կատարուած բախումը, որ ուղղակի իրաւունքներու վայելքին համար էր, սկիզբը տուաւ սոսմորդական վիճակներու կամ թեմակալութեանց բաժանման, որ պատահական առիթէ ծաղում առնելով՝ Հասապատուն իրաւունքի փոխուեցաւ, եւ այս պիտի նկատուի իրք պատահաւ, որ նայնիակ Կեսարացիին պատրիարքութեան ներքեւ, Դարանաղեցին ալ, վանեցին ալ Կեսարացիին հետ հաշաւ շրջաւորի իսկ, կրնան պահել իրենց թեմական եւ առաջնորդական իրաւունքը»: (Բ. հատոր էջ 2360) :

ԺԷ. դարու վերջերը Կ. Պոլսոյ Պատրիարքարանը

իր իրուստութեան սահմանը կը տարածէ Ամասիա - Մարդուան - Եդեսիա եւ Կեսարիոյ շրջաններուն վերջնայ, իսկ յաջորդ դարուն սնոր կ'ենթարկուէին Արարկիւրը, Երզնկան, Ակիւր, Եւզոպիան, Խարբերքը, Կարան ու Ախալցխան:

Այստեղ թեմագրութիւն ընել չէ մեր նպատակը, այլ պարզապէս ցոյց տալու Կ. Պոլսոյ Պատրիարքութեան իշխանութեան հետզհետէ ծաւալումը գաւառի հայաբնակ շրջաններուն վրայ, ինչ որ բարեբար դեր կատարեց ազգային, մշակութային, առևտրական եւ մասնաւորապէս՝ կրթական շարժումին զարգացման ու ծաւալման:

Կ. Պոլսոյ մէջ սերած ու հետզհետէ զարգացող կրթական շարժումը իր արժապանաբար ունեցու գաւառներու մէջ, առաջին հերթին Իգմիթի մէջ, որ կային մեծ թիւով հայեր, որոնք մեծ մասամբ կը զբաղէին առևտրով եւ կ'ազմած էին գաղութային կեանք մը:

Կ. Պոլսէն ետք Իգմիթն էր Օսմանեան թուրքիոյ կարեւորագոյն առևտրական կեդրոնը եւ ունէր յարաբերութիւններ և բոլորական երկիրներու հետ եւ շահառան մըն էր դարձած:

Հետևաբար Իգմիթի հայերը, որոնք սեւէ կերպով եւ չէին մնար Կ. Պոլսի հայերէն, իրենք ևս նախանձախնդիր կ'ըլլան կրթական գործունէութիւն ցոյց տալ իրենց բազմաթիւ մէջ ժԸ. գարու կէտերուն:

Հակառակ այդ ցանկութեան, Իգմիթցի հայեր չունէին կարելիութիւններ որպէ՛սզի կարենային կողմակերպել կրթական շարժումը, ուսուցիչներու պակասին հետեանքով: Իսկ պոլսեցիներն ալ հազիւ կը բաւարարէին իրենց դպրոցներու պահանջները եւ օժանդակել չէին կարող իգմիթցիներու կրթական խնդրին:

Իսկ եւ այնպէս աւելցնենք թէ, կըր Կ. Պոլսոյ մէջ թաղային կանոնաւոր դպրոցներ չէին հաստատւած, Իգմիթի մէջ 1779-ին Ղուկաս Եպո. Կարնեցիի կողմէ ճիգեր կը կատարուէր (որ այն ժամանակ Իգմիթի առաջնորդն էր) հաստատել վարժարան մը Ս. Մեարոյեան անունով:

Այս վարժարանը, որ վառարչէն տուն մըն էր,

նուիրում էր Ապրո ընտանիքին կողմէ, որ հաւաքւած մանուկներուն կարգաւ գրել պիտի սովորեցուէր:

Մկրտիչ ամբաստան (Շնորհք) կրթական եռանդուն գործունէութեան ընթացքին, Կ. Պոլսէն Իգմիթ կը գրիտի իրեն ուսուցիչ Տ. Յովհան քնն. Միքայ Կանանդեցին (տես Թէոփիլի Ամենուն Տարեցոյցը) 1913 էջ 176) 1798-ին:

Ան Կ. Պոլսոյ Պատրիարքութեան Մարմարժարանի աշակերտներէն էր, որ Իգմիթի Ս. Մեարոյեան վարժարանին մէջ երկու ամիսներ աշակերտներ հասցուցած է: Իր պատրաստած աշակերտներէն համարուող եղած է Ֆիդիքոս Պողոս պատուելին: Այս վերջին 1808-ին Կ. Պոլսի գացած է եւ Ալեքսանդրոպոլսի Պողոս վրդ. էն արժանացած է Ֆիդիքոս պատուանին, իր բնագիտութեան հմտութեան համար:

Ապրո ընտանիքին նուիրած վառարչէն չէնք անբաւարար կը գտնար Իգմիթի հայոց ուսումնական պահանջին եւ ատոր համար դան կը քանդեն եւ Ս. Ստեփաննոս Եկեղեցիին թերած հասցիով նոյն վայրին վրայ կը կառուցանեն նոր չէնք մը, որուն շինութեան նիւթական օժանդակութիւն կ'ընեն Գրիգոր Պոպոյեան (Անդրիոյ հիւպատոսարանին թարգման) եւ Աւետիս Էքիզեան: (տես Հր. Յակոբ վրդ. Բօսնիի շաքի Զմիռնիս եւ շրջակայս) Ա. հասար էջ 118):

Տ. Յովհաննիս կաթողիկոս Տ. Գալուստ ազգեցիկ քահանայ, որ յատկապէս զեղարարութիւն ուսուցանելու պաշտօն կը վարէր:

Տ Յովհան քնն. ի պաշտօնավարութիւնը Ս. Մեարոյեան վարժարանին մէջ կը տեսէ 7էն 8 ամիս: Իրեն կը յաջորդէ Անդրէաս վարժապետ Փաթարեան 1831-ին որ հմուտ էր իտալերէն լեզուին, որովհետեւ ան իր ուսումը կատարելագործած էր Իտալիոյ մէջ:

Անդրէաս վարժապետ սոյն վարժարանին մէջ բարեկարգութիւններ կը կատարէ եւ ուսման ծրարքին մէջ փոփոխութիւններ կը մտնէ: Իր օրով, վարժարանին մէջ կը դասաւանդուի ոչ միայն իտալերէն լեզուն, այլև թրքերէնի հետ յունարէն ալ, Պետրոս

Եւուսուֆեանի մտաուցած նիւթական օժանդակութեան ապրիւնները:

Այն օրերուն Իգմիբի աւաջնորդը՝ Գարբէէլ (Պատրիարք Երուսաղէմի, որ իր Աթոռէն Հեռացած էր անձամարար եւ Իգմիբի աւաջնորդութիւնը կը վարէր) ամէն կերպով կ'աշխատի խափանել Անդրէաս վարժապետի բարեկարգութիւնը վարժարանէն ներս, սակայն չի յաջողիր (տես Հր. Յակոբ վրդ. Քօստանի «Հայր ի Զմիւռնիա» Ա. հատոր էջ 123):

Այդ ժամանակներուն Անդրէաս վարժապետին կուրաց աջակցելու Տ. Յովհան քհնյ. Միտղս վանանդեցիի որդին՝ Տէր Մարգար քհնյ. եւ կարճ ժամանակի մէջ վարժարանին կրթական ժակարդակը կը բարձրանայ, այնքան որ, ուրիշ բողոքներէն ալ հնչող աշակերտներ եւս կ'ընդունին վարժարանը (տես «Հանդէս Սեփոքեայ» 1890 Մայիս, էջ 106-109):

Ժամանակ մը ետք, այն վարժարանին մէջ կ'աւանդուի նաեւ անդլերէն լեզուն ալ:

Այն վարժարանին Հողարարձութիւնը կը վարէին այն օրերուն Գրեղոր Կոստանդեան, Ստեփան Պարսանեան եւ Յովհաննէս Կուսարեան:

Մինչեւ 1845 թուականը վարժարանը կ'ունենայ շատ վարյուն վիճակ մը, սակայն հաջիւթէ սկսած էր նախանձեղի գիրքին հասնել, 1845-ին պատահած հրդեհը մեծ հարուած մը կը պատճառէ Իգմիբի Հայոց կրթական շարժումին եւ զգրուցը այրած ըլլալով ամբի մը ամբողջ փակ կը մնայ:

Վարժարանը վերակառնելու անյաող ճիգեր կը կատարուի Անդրէաս վարժապետ Փափաղեանի կողմէ, սակայն այս վերջինը հողարարձութեան Հեռանձամաշուութիւն կ'ունենայ, ապա 1857-ին կը մեռնի:

Ս. Մեսրոպեան վարժարանի վերջինութեան նկատմամբ Թրեխդէէն՝ Պետրոս ամիրոս Եւուսուֆեան 4500 լիբրայն աւելի նուիրատուութիւն մը բրած է: (տես «Արեւելք» թիւ 4007, 6-18 Մայիս 1899):

Թուրքիոյ գաւառներուն մէջ առաջին անգամ աղջկանց վարժարան ունեցողը եղած է Իգմիբ: Աղջիկներու ուսումը հոն ալ բաւական ստան աւելորդ պեր-

ծանր մը կը համարուէր ժամանակ մը եւ շատ քիչ թիւով աղջիկներ գտնուած են որոնք ժամանաւոր ուսուցիչներէ առանձնական միջոցներով կարողալ ու զբիւսոված են: Իսոյց կրք Կ. Պոլսոյ մէջ աղջիկներու համար գոյրոցներ չինուիլ սկսան, Իգմիբցիք եւս 1820-ական թուականներուն ձեռնարկեցին աղջիկներու դպրոցներ հաստատելու:

Իգմիբի Ազգ. Հիւանդանոցին մէկ սրահը կը յաւկայուի աղջիկներու կրթութեան համար: Ստեփան 1838-ին Յակոբ ամիրոս Սարգիսեան իր նիւթական միջոցներով չինել կուսալ Սարգիսեանց աղջկանց վարժարանը, ուր կը փոխադրուին Հիւանդանոցի մէջ ուսում աննոյ աղջիկները:

Նոր վարժարանին մէջ աղջիկ ուսուցողներուն թիւը կը բարձրանայ: Ուսուցիչ կը կարգուի Յովհաննէս վարժապետ Շահնեան:

Յակոբ Սարգիսեանի կոսուցած այս միտայրի ու գեղեցիկ զգրուցը ակնկալուած արդիւնքների թէլեւ տուաւ, սակայն գծրախաւարար մեծ հրդեհի մը հետեւանքով հրոյ ճարակ եղաւ եւ աշակերտութիւնը մի քանի տարիներ զբկուած մնաց կրթութիւն անակէ, մինչեւ որ արկին Հոխիսիճ Գ. Կոստանդեան (որ Պետրոս ամիրոս Եւուսուֆեանի բողջ աղջիկն էր) Աւետիս էջեղեանի օժանդակութեամբ վարժարանը կը վերակառուցուի 1849-ին եւ կը կոչուի Հոխիսիճեանց:

Ապա այս վարժարանը առաջնորդարանին հաւանութեամբ կը ծախուի եւ ուրիշ հոյ մը կը գնուի, որուն վրայ աւելի մեծ եւ հոյակապ քարակերտ վարժարան մը կը շինուի Տ. Մելքիսեղեկ սրբապետին առաջնորդութեամբ եւ ժողովրդային հանդանակութեամբ: (տես «Արեւելք» թիւ 4008 7-19 Մայիս 1899):

Ազգային կրթութեան զարգացման համար ժողովրդային այս ծանաղարթութիւններու առնիթեր, ինչպէս Կ. Պոլսոյ, նոյնպէս Իգմիբի մէջ եղած են անհատական ճիգեր, դարձկ ալ ու համար ստանալով կրթութեան գործին եւ հաստատուած են նաեւ մասնաւոր վարժարաններ:

Անդրէաս Փափաղեանի ուսուցչութեան շրջանին,

կերբ շատ փոյլուն վիճակ մը ունէր Մեքսիկոյի վարժարանը, 1851-ին Փարիզի Մուրաթեան վարժարանի ընթացակարգները Մատիէս Մամուրեան եւ Մարիոս Ալարէկեան հարկ թէ թուրքիս վերադարձած, թերադուելով Անգրէսս վարժարանէն, կը հիմնեն Ալարէկեան վարժարանը, որուն մէջ ուսումը կը կատարուէր նոր մեթոտներով, նման եւրոպական դրուժեան:

Այս նոր դպրոցը իր ուժը կուսայ ոգտակար գործի մը, չմշակուած աշխարհարար հայերէն լեզուին կանոնաւորութեան ու գտումին: Ան ընթերցասիրութիւնը ընդհանրացնելու համար իրմիջոցներու մէջ, բացառիկ ճիշդ ի գործ դրաւ:

Վերոյիշեալ դպրոցին մէջ է որ կը սկսի աւանդուն իր երկրաշուքութիւն եւ դժուարութեան գրասիր, ինչպէս նաեւ Հայաստանի աշխարհագրութիւն եւ հայոց պատմութիւն: Ասոնց հետ մէկտեղ առաջին անգամ ըլլալով հայ դպրոցներու մէջ մուսաք կը գործէ մարմնակրթանքը եւ Ալարէկեան ու Մամուրեան անձամբ կը մասնակցին աշակերտներու մարդկան խաղերուն:

Նոր մեթոտներուն անընտել էր թրքահայ ժողովուրդը եւ չէր կրնար հանդուրժել ուրիշ եղափոխութիւններ, զորս առաջ եկան շնորհիւ Ալարէկեանի եւ Մամուրեանի:

Այդ մասին մենք աւելի ուշ պիտի անդրադառնանք, ցոյց տալու համար հին մասձեւերակրպղին հերթական փոփոխութիւնները:

Իրմիջոցի հայեր ոչ միայն իրենց բողոքներ կրթական գործով կը դրողէին, այլև սկսան իրենց շրջակայ հայ դարձնաօձոյններու կրթական շարժման նպաստել թէ նիւթական եւ թէ բարձրական կերպով:

Երբ Աւետիս Էքեղեան 1831-ին Մանիսս կը հաստատուի իր ընտանիքով, տեղւոյն եկեղեցիէն դաս, անոր կից առաջնորդարան եւ մանչերու եւ աղջիկներու դպրոցներ այ կը կառուցանէ 1838-ին (տես «Արևելք» Սեպտ. 22-4 Հոկտ. 1898):

Չորս տարի ետք, շէնք դիտեր ինչ պատճառներով Աւետիս Էքեղեան կը հեռանայ Մանիսսէն, հաս-

տատուելու համար ընտանիքով Մեննէէ եւ ուր իրմիջոցներու օժանդակութեամբ եւ Էքեղեանի ղեկավարութեամբ կը շինուի տեղւոյն եկեղեցին բլրակէ մը վրայ:

1840-ին Աւետիս Էքեղեանին կը հանդիպինք Գասպայի մէջ: Ան Իրմիքի առաջնորդ Պօղոս Եպս. Թաղթեպեանի ճիշդով եւ ժողովրդային հանգանակութեամբ, ինչպէս նաեւ իրմիջոցներու նպաստով, շինել կուսայ դպրոց մը ինչպէս նաեւ կը կատարուի նորակառոյց եկեղեցիին օժոմբ (տես «Արևելք» թիւ 4007 6-18 Մայիս 1899):

Նոյն խանդավառութեամբ Էտէմիշի հոգեբ (Էտէմիշ Իրմիքին երկթուրիսի ճիշդ ժամ հետո կը գտնուի Պօղոսայի աբաւանդ հովիտի մէջ) ետ շին մնար իրմիջոցներէն, եւ նոյն թուականներուն, Ուրու-Սօղազ կոչուած սրղոսայի վրայ մանչերու վարժարան մը կը շինեն, Ջուլիսիան ընտանիքին բարեբարութեամբ: Այս ընտանիքը իր կատարած մեծամեծ գործերով եւ առատձեռն նուիրատուութիւններով ու թողած կատկերով Էտէմիշցիներու բարգանքն ու սէրը կը վայելէ: (տես «Երեզնդներ» թիւ 3514 Ապրիլ 18-1 Մայիս 1908):

Պուրսո, որ մերձակայ վայր մըն էր Կ. Պոլսոյ, չէր կրնար հաղորդակից ըլլալ պուրհայերու կրթական շարժումին:

Պօղոս Արբելոս. Գարբաղեան, որ Արմաշի վանքին ուսումնարանին հիմնադիրն էր եւ որ իրբեւ առաջնորդ Պուրսո եկած էր, առաջին դպրոցը կը շինէ Ս. Պօղոսեան անունով, սակայն յերթացս մեր ուսումնասիրութեան չկրցանք ստուգել թէ ճիշդ ո՞ր թուականին հիմնուած էր այդ վարժարանը:

Հակոսակ ստոր, 1834-ին կողմուած դպրոցական վիճակագրութեան մը համաձայն (որո սմբոյջութեամբ պիտի տանք այս գլուխին վերջուորութեան) Պուրսո բողոքը ունէր մէկ դպրոց: Այս կապացուցանէ թէ Ս. Պօղոսեան վարժարանին շինութեան թուականը պէտք է ըլլայ 1834-էն առաջ:

Պուրսոյի հայոց Առաջնորդարանին ենթակայ երկու թեմերու՝ Եէնիճէի եւ Ճէրանի մէջ այն թուականներուն մեր պրպարումներուն ընթացքին չենք

զաներ զպրոցներ, բայց և այնպէս, վերոյիշեալ վարժարանական վիճակագրութեան մէջ զարժանալիօրէն եկեղեցի գրեղեն մէջ կը նշուի զպրոց մը: Ասիկա մեզի ենթադրել կուտայ թէ, այդ զպրոցը թէև զոչութիւն ունեցած է, սակայն չկրնար լսուիլ ծախքերուն, դասաւարտուած է գոյուելու, որովհետև 1844-ին վերոյիշեալ գրեղենուն մէջ սեւէ զպրոցի մասին յիշատակութիւն եղած չէ:

Ուրիշ պարագայ մըն ալ որ նկատուի ինչպէս կ'ստենք, այն է, Պուրսոյ վարժարանին մէջ յունարէն լեզուի դասուանդութեան խնդիրը 1844 թուականին, երբ այն ստեղծուեց: Պուրսոյ և Իզմիրի մէջ Ֆրանսերէն, անգլերէն կամ իտալերէն լեզուները մաս կը կազմէին զպրոցներու կրթական ծրագրին թրքերէն լեզուն հետ, որ երկրին լեզուն էր:

Կ. Պուրսոյ անմիջական ազդեցութեան տակ էին Պարբէսիքը, Պանարմա, Մելիարձ, Քերմուսիք, Էսթիմիկ, Հայ գիւղ կամ Էրմէնի Քէօյ, ուր կրթական շարժումը արձագանք գտաւ շնորհիւ Արմաշէն չրջանաւարտ ելած ուսուցիչներուն:

Համաձայն Պատրիարքարանին կազմած վերոյիշեալ զպրոցական վիճակագրութեան, 1834 թուականին վերոյիշեալ քաղաքներու մէջ ևս գոյութիւն ունեցած են զպրոցներ, բայց անոնց մասին մանրամասնութիւններ կը պահանջ:

Աւելորդ է կրկնել, թէ այդ զպրոցները աւելի վարժողներ էին, ուր կը հաւաքուէին Հայ տղաք, սորմիւն համար քիչ մը գրել կարողալ և թուարանութիւն:

Երկու տարի ետք է որ աւելի մեծ թափ կ'ստնէ ուսումնական խնդիրը այդ քաղաքներուն մէջ և 1836-ին Պարբէսիքի մէջ կը հիմնուի Հայկեան վարժարանը:

Ասիկէ անմիջապէս յետոյ Պանարման ևս կ'ունենայ Ս. Լուսաւորչեան վարժարանը, որ սկիսէ 1834 Օգոստոս 25ին քաղաքին մէջ պատահած մեծ հրդեհին կ'արի:

Քէօթաշիւն կամ Կուսիւնի (որ յախճապիկի ճարտարութեամբ մեծագոյն քաղաքն էր և համարու-

ած ոչ միայն Օսմանեան թուրքիոյ, այլ երկրպագան շատ մը երկրներու մէջ) մասն շուրջ Կ. Պուրսոյ, բնակչութեամբ անտարբար չէին կրնար մնալ Քէօթաշիւնը հայեր և իրենք ևս մշտեցան զարկ տալու իրենց քաղաքին կրթական շարժումին, քանզի նիւթապէս բարգաւաճ էին և ի վիճակի էին զպրոցներ բանալու և ուսուցիչներ պահելու:

1761-ին Կոլոս Պարիարքի աշակերտներէն մի քանին այցելած են Քէօթաշիւն, սակայն կարճ ժամանակ մնալէ ետք, հեռացած են ուրիշ քաղաքներ: Իրենց կեցութեան, անշուշտ թէ անոնք ձեռնածալ չեն նստած ևս զբաղած են տեղւոյն կրթական խնդիրով:

1766-ին Պաղատար Դպիրի աշակերտ՝ Յովհաննէս Վրդ. Կարնեցին (որ միեւնոյն անուն ճանչցուած էր Տէալ Յովհաննէս Վրդ.) երբ Քէօթաշիւն կը հասարտուի պաշտօնով, քէօթաշիւնը հայեր պատահած սիթե սեպեղով, ամէն ճիգ ի գործ կը զննն անոր հետ գործակցութեամբ զպրոց մը բանալու (սեւ Ա. Արքայաճեհանի «Յուշամատեն կուսիւնահայերու» էջ 73):

Այն զպրոցը որ Ս. Սարգիս եկեղեցիէն մօտը հաստատուած էր իրականին մէջ մէկ սենեակ մըն էր, ուր, կ'ըսուի թէ 220 տղաներ կը հաւաքուէին գրել կարողալ սորվելու համար: (սեւ «Հանդէս Ամսօրեայ» 1948 էջ 414-418):

Տէալ Յովհաննէսի այս զպրոցին կապակցութեամբ վերոյիշեալ տուեալները ինչպէս կ'երևի հակասական են: Ինչպէս կարելի էր այդ փոքր սենեակին մէջ 220 աշակերտներու կրթութիւն տալ: Այս մեզի մտածել կուտայ երկու բան. կամ այն է թէ աշակերտներու թիւը սխալ է և կամ՝ կ'ստնաւոր զպրոց մըն էր և ոչ թէ սենեակ մը:

Մեզի այնպէս կը թուի թէ աշակերտութեան թիւն է սխալը, որովհետև այդ թուականներուն կանոնաւոր զպրոցներ բացուած չէին գաւառներու մէջ:

1775-ին Յովհաննէս Վրդ. Կարնեցին Կ. Պուրս կը կանչուի և անոր գործը այդ զպրատան մէջ կը շարունակէ Յովհաննէս Վրդ. ի աշակերտներէն Տէրապետ Յարութիւնը, որ իր գիտութեամբ համարուած էր:

Գիտնական Տերցյուզ Գարութիւնին պաշտօնա-
վարութիւնն ալ երկար չըլլար եւ հազիւ տարի մը տն-
ցած Կ. Պոլիս կը կանչուի:

Անոր դարձը կը շարունակէ Մահուէի Սահակ
Աւարդ-սարկաւազ Շիւքրեւանը, որ Տերցյուզ Գարու-
թիւնին չափ հմուտ էր ու գիտնականի ալ կոչում
ստացած էր ժողովուրդէն: Անոր պաշտօնավարու-
թեան շրջանը երկու տարիներու ընթացք մը ունեցած
է 1776-1778:

Անոր կողքին կ'աշխատին Տ. Աստուածատուր
քհնյ. եւ Գաւիթ քհնյ. Տաւութեանցը, սակայն այս
փերջինները Չարբիս պարսիկարբին հրահանգով Կ.
Պոլիս կը կանչուին 1778-ին, որովհետեւ կաթոլիկ-
ներու հետ յարաբերութեան մէջ ըլլալով, ամբաստ-
նուած էին իրբեւ գաւառագիտիներ, ինչ որ այն թուա-
կաններուն լուրջ նկատողութեան առնուելիք խնդիր
մըն էր:

Կաթոլիկ թափանցումին հետեւնորով Քէօթաճ-
իոյ հասց կրթական շարժումը կը կրէր մեծ մտա-
նեք, զրկուելով ուսուցիչներէ, որոնք Կ. Պոլիս կ'ը-
նած ըլլալով կաթոլիկներու հետ մերձեցումի ամ-
բաստանութեամբ, դպրատունը զատապարտուած էր
փակուելու:

Այս պայմաններու տակ Քէօթաճիոյ հայեր դժ-
բախտաբար երկար ժամանակ առանց ուսումի կը
մնան:

1834-ին Կ. Պոլսոյ Պատրիարքարանին կողմէ
կազմուած վիճակագրութեան մը մէջ կը տեսնենք
Քէօթաճիոյ մէջ մէկ վարժարան, իսկ նոյն վիճակին
ենթակայ Պիլճճիկի մէջ էս վարժարան մը: (տես Ա.
Արցոյ լուծեանի «Յուշամտեան կուտիւնահայերու» էջ
74):

Կանոնաւոր դպրոցներու հաստատումը Քէօթաճ-
իոյ մէջ սկսած է 1840 թուականէն ի վեր, առաջին
հերթին կառուցանելով Ս. Էմմիսէին անունով Ս.
Սարգիս համաձեռն եկեղեցւոյն տեղը, Ս. Ստուա-
ծածին սաճարին կից:

Այն օրերու Առաջնորդն էր Թովմաս վրդ. Ռու-
բինեան (Կ. Պոլսեցի), որուն պաշտօնավարութեան

չրթանին (1840-1847) կրթական շարժման կարեւոր
գիւր կատարած է եւ կանոնաւոր դպրոցներ հաստա-
տումին սահմիրան նկատուած:

Կնաճատելի այս աշխատանքին առնթերը, ցուով
պէտք ենք նշել այստեղ, թէ Քէօթաճիոյ հայեր ան-
փոյթ մտացած են իրենց ազլիկներուն ուսման խնդ-
րին: Միայն 1880-ական թուականներուն էր որ արդ-
ուագրութեամբ աշխատանքներ սկսած են կատարուիլ:
Իրճիսի կամ Նիկոմիդիոյ դուաւին մէջ էս կը
թական շարժումը սկիզբ առած է Բարթողիմէոս եպս-
կոպուսիկի կողմէ, Չարբիսի մանրին մէջ հաւա-
քելով աշակերտներ:

Պօղոս Արքեպս. Գարագոշի օրով այդ վանքը քիչ
շատ գոհացուցիչ ազլիկները տուաւ: Անոր խոր
հուրով եւ միջոցով Անդրապլէն (Էնկիւրբե) ընտելե-
ցաւ Պօղոս անունով զարգացած վարդապետ մը եւ որ
սեռու չ կարգուեցաւ Չարբիսի մանրին:

Ստեփաննոս Աղանին իրեն օգնական ըլլալով,
կրթական կարեւոր գործունէութիւն ցոյց տուաւ:

1834-ին Կ. Պոլսոյ Պատրիարքարանի դպրոցա-
կան վիճակագրութեան համաձեռն իրճիս ունէր մէկ
հաս դպրոց մը: Ատարկարի չորս թաղերուն մէջ ալ
չորս վարժարաններ գոյութիւն ունեցած են: Տէօլէօզ
ունէր յաւեւ երկու դպրոցներ եւ վիճակին 31 միւս
գիւղերուն մէջ մէկ մէկ դպրատուններ կային: Հետ-
եւս, բայտ վիճակացոյցին մէջ արուած թուանշա-
ներուն, իրճիսի (Նիկոմիդիոս) թեմը ունէր 38 դպ-
րոցներ (դպրատուններ) բացի Արճուշի մանրին մէջ
գանուոց ուսումնարանէն:

Երբ իրճիսի եւ Մանիսայի կրթական շարժումը
համեմատութեան գնենք իրճիսի կրթական գործու-
նէութեան հետ, պիտի տեսնենք աւելի մեծ նուա-
ճումներ իրճիսի մէջ եւ աւելի հնորի Ստեփաննոս
Աղանի ջանքերուն էր եւ Պօղոս վրդ. ին, որոնք ճիւղ-
այնուցին կրթութիւնը ծաւալելու գաւառին մէջ:

Իրճիսի կրթական շարժումին Կ. Պոլսոյ մեծա-
հարուստներէն ձանկի ամիրա Փափաղեան մեծ օգուտ-
կարութիւն ունեցած է նիւթական իր կարեւոր նպաս-
տովը 1830 թուականին:

Աւելի ուշ, 1840-ական թուականներուն Իգմբուխ կրթական շարժման գաղափարներն իրենց նիւթական օժանդակութիւններովը կը փայլէին Տասանն ծանօթ գերդաստանը, ինչպէս էին Տիւղեանները:

Պարտիզակի մէջ եւս կրթական շարժումը ի սկզբանէ միւս գաւառներու նման եկեղեցիներու կից բացուած դաստասաններու մէջ աշակերտներ հաւաքելով կը կատարուէր եւ անոնց կը ջաճարուէր կրօնական գիտելիքներ, քիչ մը գրել կարգաւ եւ թուարանութիւն:

Գժրախատարը Պարտիզակի այդ պարտասաններուն կամ դասարաններուն մասին չին թուականներէն ի վեր սեւէ ակեղեկութիւն չէ գրուած թերթերուն մէջ եւ ոչ ալ այդ ուղղութիւնում ուղեւորի ասուարութիւններ գտնելու յրնթացք մեր պրպարումներուն եւ ստոր համար ստիպում ենք կարծ ակնորկութեամբ դռնանալ:

Արդէն Գրեգոր Յ. Մխալեան իր «Պարտիզակի ու պարտիզակցի» գիրքին մէջ (սեւ ԼՂ 184) ակնարկելով Պարտիզակի կրթական շարժումին, կը գրէ թէ, մինչեւ 1833 թուականը «Պարտիզակի մէջ վարժարանական մասնաբաժնի չէր գոյութիւն ունեցած է: Կանախէն քահանաներ ժաման մէջ (եկեղեցի Յ.Տ.Պ.) կամ իրենց տուններ կը հաւաքէին իրենց ազգ հետ մեծերու սոցաներ եւ կարգով գրելու փորձեր աւ վարժութիւններ քննչ կուտային անոնց: Աւելի ետքը մտեթափներու (մագման) խառնութիւնը եղած են սեռակ մը վարժարաններ ուր կարգով գրել ստիպիլ ու պոզ պղպիտներ կ'երթային ու գաս կ'առնէին մտեթափ վարժարանէն:

«Աւելի վերջ, կ'ուշիցն Մխալեան, Տէր Արքաճամբ օրով, էրր Աստրաղացի Արքաճամբ վարժարանը կը բերնիլ գուրակն իրքեւ վարժուած վարժարան, Աստրաղաց կը շահմարտիլ գիւղին իշխաններուն պատիկ սեռակ մը շինել: Եկեղեցիէն կուտար, իրր գարնցի յատուկ չէնք: Այս նպատակով պատիկ պարզ չէնք մը կը շնորի ար կ'ըլլայ Պարտիզակի վարժարանին անդրանիկ չէնք:»

Աւելի, ըստ Գրեգոր Յ. Մխալեանի օրովհետեւ

փաստեր չէ սուած (Յ.Տ.Պ.) կատարուած է 1833-ին եւ կ'ըսէ թէ Մխալեանի նախաձեռնութեամբ եկեղեցին կը շնորի եւ օրովհետեւ գետնը անբաւարար կ'ըլլայ եկեղեցիին համար, ստիպումը դարձող կը իջցուի եւ անոր գետնը կը միացուի եկեղեցիին գետնին եւ այսպէսով դարձող կը փակուի:

Երբ եկեղեցիին շինութիւնը կ'աւարտի, պահարաններէն մէկը տարիի մը չափ կը յատկացուի դպրոցական ազգ եւ արնց ուսուցչութիւն կ'ընէ Չամուր ձի Տէրոյնց պատուելիին քնորդին՝ տիրացու կարպետը, որ այն օրերուն կը մայիլէր մեծ համար իրր կարող հաշարան եւ քերականութեան հմուտ գաստու:

Անուշտ թէ այս ձևով կարելի չէր կրթութիւնը տարածել Պարտիզակի մէջ: Հետեւաբար կը մտածուի անհրաժեշտութիւն դարձած կանոնաւոր վարժարանի մը համար սեփական չէնք մը կ'աւուցել:

Խօսքէն գործի անցնելով պարտիզակցիներ կը ձեռնարկէն դպրոցին շինութեանը նոր եկեղեցիին կից դարձեալ, որուն մասին ժամանակակից եւ ակնատես Մխալեան մանրամասն ակեղեկութիւններ կուտայ, որոնք դանց կ'առնենք աւելորդարանութեամբ չփոթեցնելու համար բնթերցողը:

Նորաչն վարժարանին ուսուցիչ կը կարգուի Մովսէսէնց տիրացու Յակոբը, որ Սարը Յակոբ ալ կը կուտուէր, ձայնաւոր ու շարականող է եւ որ խալճֆայով (օգնական) մը կ'աւաճարած է դպրոցը:

Մինչեւ 1833 թուականը պարտիզակցիներ ընտւ չէին մտածած աղջկանց դարձուցումին մասին: Մխալեան 1840-ական թուականներուն Տասան տիրացու Մտեթափն էր առաջինը, որ բովանդակ բաղաբին մէջ գաստար կը տարածէ աղջկանց ուսման նկատմամբ եւ դարի օրինակը կուտայ իր սեփական տան մէջ հաւաքելով դրացի պղպիտ աղջիկները ու կը նուիրուի անոնց գրել կարգով ստիպեցնելու աշխատանքին:

Աղջիկներու կրթութեան համար հետզհետէ կ'օգտին մտածել պարտիզակցիք, էրր կը սեռանել ուսումնասանչ աշակերտուհիներու բարձրութիւն մը իրենց առջեւ:

Հետևաբար աղջիկներու համար սեփական վարձարանի մը պէտքը կը զգացուի եւ մանչերու դպրոցին կից կ'ըլլայիններու սունը կը դնեն Մակարեան Ստեփանէն եւ հոն աղջկանց դպրոց մը կը բանան:

Սոյն վարձարանին ուսուցիչ կ'ըլլայ Տայեան տիրացու Ստեփան:

Ուրեմն, ինչպէս կը տեսնենք, մանչերու եւ աղջիկներու դպրոցները իբրք մօտ էին եւ այդ գրութեամբ Երկու դպրոցներու աշակերտութիւնը մէկ դեանի վրայ եւ միեւնոյն կրթական ծրագրով կ'ուսանէր: Եւ այս փորձը շատերու նկատողութեամբ, մասնաւորապէս էրկսեռ մանուկներու ուսուցումը կատարել մէկ յարկի տակ:

Կ. Պոլսոյ անմիջական շրջանակներու եւ անոր բարոյական ազդեցութեան տակ կը գտնուէին եւրոպական կամ արեւմտեան թուրքերոյ երկու հայաբնակ գուսանները, Էտիբնէն եւ Ռոստոֆնոն:

Ասոնք Կ. Պոլսոյ մօտ Ելլալուն միշտ յարաբերութեան մէջ էին եւ ազդուած են պոլսաբնակ հայերու կրթական յոռավորութիւնէն եւ անոնք եւս նախաձեռնիչներ Ելլալով կը ձեռնարկէն դպրոցաշինութեան:

Կ. Պոլսոյ Պատրիարքարանին 1834-ի վիճակագրութեան համաձայն Էտիբնէն ունէր մէկ վարժոց:

Էտիբնէի մէջ առաջին կրթարանը բնաւու Տիգրեր կատարած էր Միքայէլ Արքեպս. Չօպանեան (1794-ին) տեղւոյն եկեղեցին վերաշինելէ ետք 1806-ին:

Ան Կ. Պոլսէն կը ճշուելիչ ուսուցչութեան պաշտօնին իր հաստատած դպրոցին մէջ Չաբարթա անունով վարդապետ մը:

Ախոսս որ չկրցանք գիտնալ այդ դպրոցին անունը, ստեւաններու պահպանն պատճառաւ:

Ասկէ անմիջապէս ետք կը բացուի նոսե աղջկանց դպրոց մը Ս. Թորոս Մայր-եկեղեցիին կից, որուն մասին ոեւէ տեղեկութիւն չկրցանք գտնալ եւ մեզի անորոշ կը մնայ թէ Ե՞րբ եւ որով կողմէ հաստատուած էր այդ դպրոցը կամ սենեակը ուր աղջիկներ կ'ուսանէին:

Էտիբնէի կրթական շարժումին հետեւացան ու-

ստացիոններ եւս ու աշխատանքի լծուեցան դպրոցներ բնաւու:

Առաջին անգամ 1830-1835 թուականներուն էր որ փորձեր կ'ըսծ են դասարան մը հաստատելու, սակայն Չաբարթա անուն վարդապետի մը (որ կ'ըսուէր թէ կրթութիկ էր) 1840ական թուականներուն ուսումնասենչ ազգը իր սան մէջ Հաւաքած է եւ անոնց կանոնաւոր ուսում ստած է:

Այս կրթութիկ կարճեցեալ վարդապետին սակզած հոռնոր խթան եղաւ Հայ Առաքելական Եկեղեցւոյ կղերականներուն, որունք սկսան շարժել, իրենց յատուկ վարձարանով մը օժտելու քաղաքը:

1847-ին Թաղէոս եպս. Ի նախաձեռնութեամբ (որ Առաջնորդն էր այն օրերուն) կը հաստատուի Ս. Փրկիչ Եկեղեցւոյ կից գտնուած աան մը մէջ դպրոց մը, որ կը կոչուի Ս. Փրկչեան վարձարան:

Անպարան կամ Էնկիւրին Կեդրոնական Փոքր Ախոյ հնագոյն առաջնորդական վիճակը, (որուն ենթակայ էին Պօլու, Սիվրիհասար, Աֆէոն-Պարաշեասար, Ազլէչիք եւ Գոնիա եւայլն), ետ շմնաց միւս հայաբնակ գուսաններու մէջ կրթական դժով սարած աշխատանքներէն եւ 1834-ին Կ. Պոլսոյ Պատրիարքարանին դպրոցական վիճակագրութեան մէջ վերոյիշեալ քաղաքներուն մէջ մէկտեան դպրոցներ կը նշուին:

Ամսիա, Մարզոսն, իրենց ծովեղերեայ գերբով, այսինքն՝ Սաժմոնի շրջանակով (Ճանիկ գաւառ) կը ներկայացնեն Փոքր Ախոյ արեւելեան - Հիւսիսային ծայրագաւառը:

Այս հայաբնակ շրջանակը միւս գուսաններու համընթաց ունեցած է կրթական գործունէութիւն:

1834-ի մեզի ծանօթ Պատրիարքարանի վիճակագրութեան համաձայն, Ամսիայ մէջ գոյութիւն ունեցած է Էրեք դպրոցներ, իսկ Մարզոսնի մէջ միայն մէկ հատ:

Այս գուսաններու գիւղերուն մէջ նշանակելի են Սիժ Հաճր գիւղը, որ այն թուականներուն ունէր իր սեփական դպրոցը, նոյնպէս Վէլգիր-բէօփրի գիւղը որ ունէր մէկ դպրոց: Չարլամպա եւ Պաֆրոս ունէին

նաև մէկական դպրոց:

Տարթ. Բարունակ պէյ Ֆէրուխան որ 1847-ին այդ շրջանակը այցելած է, իր գրած տեղեկագրութենէն կը գիտանանք թէ Սամսոնի մէջ եւս դպրոց մը գոյութիւն ունեցած է (քաղած ենք Ա. Այգոյաճեանի նոթերէն, որուն աղբիւրը անյայտ է, Յ.Տ.Պ.):

Թողաւ վաղուց ի վեր ունեցած է «Վարժատունք Մանկանց»ներ, օրինակելով Կ. Պոլսոյ մէջ կաարւած աշխատանքներէն:

1833-ին Թօզատի առաջնորդ Եփրեմ Վրդ. Պապական, իր շուրջ համախմբելով տեղւոյն ուսումնասէր սարբերը, կը հաստատէ Ս. Յովակիմ Անուոյի վանքին մէջ վարժարան մը: Տասնհինգ մանուկներ հաւաքելով անոնց ստրկեցուցած է եկեղեցական գիտելիքներու հետ քերականութիւն եւ թուարանութիւն:

Կ. Պոլսոյ Պատրիարքարանի դպրոցական վիճակագրութիւնը մեղի ցոյց կուտայ թէ Թօզատ քաղաքը ունէր երկու դպրոցներ, իսկ անոր շրջակայ գիւղերուն մէջ Նիկասր, Զիլե եւ Հէրէք ունէին մէկական դպրոցներ: Սենեքերթմ Տէր Մինասեան, որ 1836-ին Թօզատ այցելած է, կուտայ հետեւեալ տեղեկութիւնը վարժարաններու նկատմամբ. «Եպրատունը տանելու գացի, ու հոն իմացայ սորոցը թիւը 150ի շուրջ ըլլաւ, բայց մէջը քերականութեան արհեստը անուսով միայն ըլլալուն համար, ուրախութիւնով զուրս ելլելու տեղը, արամութիւնով ելած մեր սնուակը գացի» (տես Ա. Այգոյաճեանի «Պատմ. եւ պակ-իոյ հայոց» էջ 923):

Յակոբ Եպս. Սերոբեան երբ կը յաջորդէր Եփրեմ Վրդ. ի Թօզատի հայոց առաջնորդութեան, 1841-ին շինել կուտայ «Ուսումնարան» մը, ուր կը ջամբուէր աշակերտներուն կրթութիւն:

1847-ին Բարունակ պէյ Ֆէրուխան վերոյիշեալ իր տեղեկագրութեան մէջ, Թօզատի վերաբերմամբ անդրադարձաւով կը հաստատէ կրթարաններու գոյութիւնը սյանակ, առանց սակայն յիշատակելու անոնց թիւը եւ անունները: Մեղք որ 1840-1860 թաւառեայ շրջանին վերաբերմամբ ուրիշ տեղեկութիւններ չկան,

սակայն ստաց կ'որ դպրոցները շարունակած են պահել իրենց գոյութիւնը:

Արասատիոյ մէջ ալ ուսումնական աշխատանքներ կատարուած են, այնպէս ինչպէս կատարուած են ուրիշ գումաներու մէջ, եկեղեցիներու կից խուցերու եւ կամ անհասարակ ընտանքանքներու մէջ:

Դպրոցներու հաստատումը սակայն այստեղ յայտնուած է երկրորդ անգամ, շենք գիտեր ստոր պատճառները:

Մեր պրոպագանդան ընթացքին դժբախտաբար չ'անդակեցանք լուրջ տեղեկագրութեան մը, որով ճանօթանալինք թէ դպրոցներու անուններուն եւ թէ անոնց յարակից խնդիրներուն: Հետեւաբար, հիմնուելով 1834-ի Պատրիարքարանին դպրոցական վիճակագրութեան, կը հաստատենք թէ Սերասատիոյ մէջ բացուած են չորս դպրոցներ: Երջակայ գիւղերուն դպրոցներու յիշատակութիւն շենք գտներ սոյն վիճակագրութեան մէջ:

Եսպին Գարահիսար, Թամգաբա եւ Անպարիի մէջ եւս գրեթէ նոյն վիճակը ունէր կրթական շարժումը: Ատր պատճառը Կ. Պոլսէն շատ հեռու ըլլալն էր եւ անոր ազդեցութենէն չէր օգտուէր ոչինքան:

Կ. Պոլսոյ Պատրիարքարանին վերոյիշեալ վիճակագրութեան համաձայն Եսպին Գարահիսարի եւ շրջակայ գիւղերուն մէջ ասանմէկ դպրոցներ գոյութիւն ունեցած են: Առաջնորդանալու քաղաքը ունէր երկու դպրոցներ, իսկ Անգրէաս քաղաքը ունէր երկու դպրոցներ: Սակայն միւս վայրերու անունները մեղի անձնօթ կը մնան, ուրտր մէկական դպրոցներու յիշատակութիւն եղած է:

Տրապիզոն ուշ ունեցած է իր կրթական հաստատութիւնները: Միայն 1834-ի առաջնորդանալու Տրապիզոն քաղաքին մէջ մէկ դպրոց կը գտնենք եւ 1847-ին Բարունակ պէյ Ֆէրուխան իր սուղեւորութեան ընթացքին կը հաստատէ այդ:

Արէլ վրդ. Մխիթարեանց Տրապիզոնի հայ գաղութին վերաբերմամբ 1853-ին գրած գրքոյկին մէջ հետեւեալ բացատրութիւնը կուտայ այնտեղի հայերու կրթական շարժումին մասին.

«Թէեւ Տրուպիզոնու մեր հայազգիք իրենց զուգուհուքը առանց դպրատան չեն թողուցեր, եւ դպրատանց համար ալ մեծ մեծ գումարներ առնն առնն ծախեր են, բայց ուսման եւ գիտութեան սէրը առ առուշին՝ 1840 թուականէն արժարժեւ սկսած է մէջերնին, անկէ յոսաջ՝ ուսում եւ գիտութիւն՝ միայն իրենց սոցալոց ժամագրքի եւ սաղմոսի մէջ վարժիր եւ գիր գրելը կը ճանչնային, եւ ասկէ աւելի սորվել ուղղոք՝ ծառայական արճեստի պիտի մտնար որ սպրուստ գտնէր, ինչու որ մինչեւ առ ասե՛ն, սորգարեւը կոր իրենց մէջ սոցայիններէն մէկ մը, որ գիտութեամբ եւ սոցալոսական արուեստից ուսմամբ սպրուստ գտնէր գէթ Տրուպիզոնի մէջ:

«1840 թուականէն գիտութեան ոգին Տրուպիզոնի սոցայինոց մէջ արթննալ սկսու, երբ որ բարեխնամակ Կ. Պոլսեցի Եփրեմէան Արիստակէս վարժապետը սոցային վարժապետ բնորոշելով ուսում դաս տալու հիմն գրու. դպրատանը մէջ, աշակերտք դարգանալով անոր գաւախարակութեամբ, ճանչցան ուսման արժէքը, եւ ծնողաց վարժաք արթնցուցին գիտութեան յարգ անոնք ալ ճանչնալու:

«Երկեւլ պատուելի վարժապետէն Էտրո՝ անոր նախագաս աշակերտներէն փոխառակեց վարժապետութեան պշտանք Յարութիւն Պետրոսեան, հասակակից աշակերտք բուսական ուսման ճաշակ տներ կ'են, եւ հիմա սոցակերտու մէջ երիտասարդական հասակը անցուցած՝ խոհեմ եւ արդոյ անձնիք են:

«Գիտութիւնը սաս հեղինակող վարժապետին առ անդրանի աշակերտը, որ իւր ուսուցչին յաջորդեց, ստար ստրի մանկանց գաւախարակութեան զեկը ուղղելով քերականական արճեստին մէջ, իւր խոհեմ եւ պարկեշտ յարատուութեամբ գիտութիւնը այնքան սիրելի քրու ժողովրդեան առջեւ, մինչեւ որ ծնողք ալ իրենց գաւախարք հետ, անոր հետ անոր քողորութիւնը վախճածի պէս՝ 1850 թուականին մէջ մեծ եւ հոյակապ դպրոցին շինութեանը ձեռք գործիին սոցային միարժանեան սիրելու եռանդեամբ:» (տես «Մէկայ Գաղթականութեան Հայոց Տրուպիզոնու» էջ 55-57):

Արեւ վրդ. ի վերջիչեւալ սողերը պերճախօս սպրոցային է Տրուպիզոնի այն օրերու կրթական վիճակին եւ չի կարատիր մեկնաբանութեան: Բայց աւելցնենք որ, Տրուպիզոնի Ենթակայ վիճակներուն մէջ միայն Կիւմրի: յանէն էր որ ունէր դպրոց մը:

Կեսարիա եւ իբր հարսնակ կարեւոր կեդրոն մը, ունեցած է «Վարժատունք Մանկանց»ներ, որունք անհասական նախաձեռնութեամբ բացուած են:

Ժէ. զարուն Յակոբ քհնյ. Կեսարացի մը կը լիջուր, որուն արուած է նաեւ «ուսումնասէլք» եւ «Կատարեալ վարդապետ» տիտղոսները, ունեցած է վարժոց մը: (տես «Բագրատէպ» 1922 էջ 162):

Շատ հուանական է որ, Յովհաննէս Հօնեցիի պէս, Աստուածատուր Մեչիլի նման զարգացած կրթականներ որոնք ժամանակաւոր կերպով մտացած են Կեսարիա, կրթական դարձունէութիւն կատարած պէտք են ըլլալ, հակառակ անոր որ սեւէ պատմական ստուկներ չկան այդ ուղղութեամբ:

Աւելի ուշ թուականներուն Կեսարիոյ մանքերուն մէջ կը բացուին կրթարաններ եւ քահանայերու, սարկաւազներու եւ դպրիներու կատարաններ, որ հայ սոցար կարգալ գրել կը սորվէին:

Այսպէս 1754-ին կը յիշատակուի Անարիանուպոլսեցի Պետրոս դպիր Պէլլէր անուանեալ «զվարդապետն մանկանց», որդին՝ արեւելեան վարժոց ճարի Պարուն Սէհէրիլիլին: Այս անձը որ ապահովարար է Խբլբէլէ սպրած է եւ շիտա՛մ ունեցած՝ Տ. Պարսա՛մ քհնյ. ի սերունդին հետ, անոնց աշակերտներէն Տ. Յակոբ քհնյ. ին գրել տուած է «Մէկնութիւն Մաղմուսոց Վարդապետ»-ի գործը: Ասիկա վարժապետ էր ու բնակչաբար ուսուցչութիւն քրած է (տես Ա. Աւարոյանեանի «Պատմ. Հայ Կեսարիոյ» էջ 1092-1093):

Ինչպէս Կ. Պոլսոյ, նոյնպէս Կեսարիոյ մէջ թագային վարժարաններ բացուած են, բայց աւելի ուշ ժամանակով:

1820ական թուականներուն հիմաւորց կրկու եկեղեցիներուն՝ Ս. Աստուածածին եւ Ս. Սարգիս Եկեղեցիներուն քով արդէն կային դպրոցներ: Սարգիս Կրմեան անուն սոցային մը զարգացուց կ'ունենայ

1826-ին առանց կրթութեան չձգելու քաղաքին հասնալ, կը հասարակ դպրոց մը, որ քանի մը տարի մասնակրթութիւն ետք, կը յանձնէ Ս. Սարգիսի թաղապետներուն:

Այս դպրոցը, որուն ուսուցիչն էր Գարսմիրճան անուն վարժապետը, որ թրքախօս էր եւ սեղաջիբ իր դպրոցին Գարս Մէրճան մէքթէպի կը կոչէին, կը գոյատևէ մինչև 1857 թուականը:

Ասիկա սպառնաց մըն է, թէ այդ թուականին արդէն կային թաղային վարժարաններ, ինչ որ կը հաստատէ 1834-ի Պարսիսրքաբանին վիճակագրութիւնը: Համաձայն այդ վիճակագրութեան, Կեսարիա քաղաքին մէջ երկու դպրոցներ նշուած են եւ թաղային մէջ մէկ վարժարան:

Ակն եւս ժԹ. դարուն առաջին կէտին կրթական շրջան մը բոլորած է, շնորհիւ իր անտեսական առաւելութիւններուն: Գործախառնարք, բացի Պարսիսրքաբանի 1834 թուականի վերոյիշեալ վիճակագրութենէն ուրիշ վաւերագիր չունինք մեր ձեռքը, որուն մէջ երկու եւ վիճակին երթակայ գիւղերուն եւ քաղաքներուն մէջ մէկտրուելով վարժարաններ նշանակուած են: Իսկ «Ակն եւ ակնցիք» երկուստեան մէջ մենք կը տեսնենք Ակնայ դպրոցներու վերաբերմամբ գրութիւն մէջ վերոյիշեալ վարժարաններու աշակերտութեան թիւը 1847-ին 230ի կը հասնէր: Սակայն հետզհետէ անտեսական անկում կրելով, քաղաքին կրթական շարժումն ալ կը կրէ իր միասնեք եւ տակաւ առ տակաւ վարժարաններու աշակերտութեան թիւը կը նուազի:

Արարկիբի կրթական վիճակը գրեթէ Ակնայ համապատասխան էր, սակայն վարժանալիքն ալ է թէ՛ Առաջնորդանիտ քաղաքը դպրոց չունէր, մինչդեռ անոր ենթակայ վիճակին՝ Մաչկերտի մէջ դպրոց մը կը գտնենք մեզի ծանօթ Պարսիսրքաբանի վարժարանական վիճակագրութեան մէջ:

Կարբերդի մէջ կրթական շարժումը սկսած է 1820 թուականներէն, հակառակ անոր որ պատմական առեւտրներ կը պակսին ճշգրտու համար ապիտ: Միակ վաւերագրութիւնը որ կայ մեր ձեռքը, Պարսիսրքաբան

ինն վերոյիշեալ վիճակագրութիւնն է, որուն մէջ մէկ դպրոց յիշատակուած է: Հակառակ ասոր սակայն, Բարունակ պէյ Ֆէրուխան 1847-ին իր ճանաչման գրութեան մէջ շատ ցարժակութիւն տեսէ յիշատակութիւն չէ բրած ասոր մասին:

Կարբերդի կուսակալութեան արեւելեան ծայրագոյն գաւառակը՝ Բալուն եւս պէտք է ունեցած ըլլալ եկեղեցիներու կից կրթական յարկեր, որոնց մասին սակայն ոչ մէկ տեղեկութիւն գտանք: Բայց եւ այնպէս, շատ հասնական է որ միւս հարթեակ գաւառներու դպրոցներէն ամբար վիճակի մէջ չ'են կրնար ըլլալ:

Նոյն է պարագան Երզնկայի եւ Կարինի կրթական վիճակը, որոնց մասին ի ձեռն ունինք Պարսիսրքաբանին վիճակագրութիւնը միայն, որուն մէջ նշուած է մէկտրուելով դպրոցներ ասին քաղաքներուն մէջ, սակայն ուրիշ պատմական աղբյուրներ կը պակսին ասելի մանրամասնութիւններ ստուգ:

Մարաշի մէջ եւս կրթական շարժումն սկզբնաւորութեան ստույգ թուականներ անորչ կը մնայ սպիտակներու չդոյութեան պատճառով:

Համաձայն Յարութիւն Նաշալեանի ստուած ծանօթագրութեան, Մարաշի ուսումնական կեդրոնները կ'ըստ են Ս. Թորոս եւ Ս. Յակոբ վանքերը: (տես Գր. Հ. Գալուստեանի «Մարաշ կամ հերոս Չէյքուն» գիրքը էջ 428): Աշակերտները հոն կը սորվէին եկեղեցական երգեցողութիւն, ալքրեւարանէն ետք Սոգմոս, Նարեկ եւ Աւետարան կարդալ:

1820-ին եւ անկէ առջ Մարաշի վեց եկեղեցիներուն կից Ծղղկացիներ գոյութիւն ունեցած չեն, այլ վերոյիշեալ վանքերու միաբաններէն գրեթէ կարգաւ սորվողներ իրենց ջուլհակի գործատեղիին մէջ իրենց աշակերտներուն կը սորվեցնէին նախ ալլուրէն՝ Թալսու (սախառակ) կարգացնելով:

Թախառան քառակուսի սախառակ մըն էր սակայն անտեղիով, որ ժողովներուն վրդէն կը կախուէր: Այդ թախառան վրայ մերձեցող գրուած կ'ըլլար այլ ուրիշը, որք վերջացնելէ ետք կը տրուէր Պզտիկ Սոգմոսը, Մեծ Սոգմոսը, Աւետարանը եւ Նարեկը

կապին:

1824-ին Ստեփան Գարսեափուճեան անուն երբ-
ասարող մը իր նախնական կրթութիւնը ստանալէ ետք
Մարտի մէջ, կ'երթայ Կեսաբիոյ Ս. Կարապետ վան-
քը սորվելու գրաբար, քերականութիւն եւ կասութե-
րագործելով քահանայ կը ձեռնադրուի իրբեւ Յով-
հաննէս:

Այս նորընծայ քահանայ Ս. Գէորգ եկեղեցւոյ
մէջ զպրոց մը կը բանայ 1828-1830-ի ստեղծելու բարձ
բարձր իր կրթութիւն ասլու համար երիտասարդու-
թեան:

Այն զպրոցին աշակերաններէն եղած են Մկրտիչ
կաթողիկոս Քէֆարիան, Տ. Նահապետ Ա. Քհնյ. Տէր
Կարապետեան, Տ. Մկրտիչ Քհնյ. եւ ուրիշներ:
(տես նոյն էջ 430):

Տ. Ղևոնդ Ա. Քհնյ. Տէր Նահապետեանի համա-
ձայն, Մարտի Ս. Գէորգ եկեղեցւոյ երեսկիներէն
Գէորգ ազա թօփալեան անուն մը կը շինէ եւ Կեսաբ-
իայէն Կարապետ անունով ուսուցիչ մը բերել կուտայ
էր ասն մէջ դասատուութիւն ընելու: Մահայն Գէորգ
ազա թօփալեան օր մը Մարտիչի երեք ժամ հետուա-
բուժեամբ ծառան գետին կամբօջէն անցած պահուն
քանի մը աւազակներու կողմէ սպաննուելով զպրոցը
կը դասաւարտուի փակուելու: (տես նոյն, էջ 430):

Վերոյիշեալ երկու անդեկազրութիւնները զպրո-
ցին մասին թէ եւ զբեթէ միեւնոյն բաները կ'աւանդեն
մեզի վայրին եւ աշակերտութեան մասին, սակայն կը
խտտրին իրարմէ ուսուցիչին վերաբերմամբ:

Յամենայն դէպս մեզի հետաքրքրողը ուսուցիչ-
ներէն աւելի զպրոցի վայրին ստուգումն է: Այս այս
զպրոցին մէջ քիչ շատ ուսում աւնող աշակերտներու
միջոցաւ է որ 1840-ական թուականներուն կը բացուին
Մարտի վեց եկեղեցիներուն մէջ Մաղկոցներ:

1845 թուականներուն էջմիածինէն Մարտչ կը
հասնի Սեբովբէ Մ. վրդ. անունով ուսումնական վար-
դապետ մը, որ Ս. Գէորգի նոյն զպրոցին մէջ հին-
գէն վեց սարի ուսուցչութիւն կ'ընէ:

Այդ սարիներուն ուն զպրոցին մէջ կը դասա-
ւանդուէր գրաբար, շարագրութիւն, քերականու-

թիւն, ճարտասանութիւն, տրամաբանութիւն, թու-
բանութիւն եւ աշխարհագրութիւն:

Սեբովբէ Մ. վրդ. ի բով իրենց ուսումը կը շա-
րունակեն Տ. Նահապետ Ա. Քհնյ. Տէր Կարապետե-
ան, Տ. Յովհաննէս Ա. Քհնյ. Վարժապետեան, վար-
գափա Գույումճեան եւ ուրիշներ:

Սարգիս էֆ. Աղաբէկեան անունով հայ բարձրաս
տիճան պետական պաշտօնեայ մը, կ'աւազմարական
գործով կը մտայ Մարտչ քանի մը ամիսներ, այդ սու-
թէն օգտուելով մօտէն կը հետաքրքրուի քաղաքին
սոցալին կեանքին մասին:

Աղաբէկեան ուսեայ եւ զիսակցի հայ մը ըլլալուն,
կ'աշխատի Մարտչի հայ ժողովուրդի կեանքը կարգա-
կերպել եւ զարկ տալ կրթական շարժման գարշացման:
Ան Ս. Բառասուն Մանկանց Մայր եկեղեցիին մէջ
Քաղաքական ժողովի ներկայութեամբ, վեց եկեղե-
ցիներու թաղական խորհուրդներու մասնակցու-
թեամբ ընդհանուր ժողով մը կուստրել կուտայ եւ
այդ ժողովին կը շնչաէ պէտքը բարձրագոյն կրթու-
թանի մը: Ժողովը ի վերջոյ կ'որոշէ բանալ վարժա-
րան մը Ս. Սարգիս եկեղեցւոյ մէջ (տես նոյն, էջ
432) 1862-ին ձեւարան անունով Տ. Յովհաննէս Ա.
Քհնյ. Վարժապետեանի տեսչութեամբ:

ձեւարանին մէջ ուսուցիչներուն կ'աւանդուէր
շարագրութիւն, ճարտասանութիւն, տրամաբանու-
թիւն, աշխարհագրութիւն, գրաբարէ աշխարհագրաբ
թարգմանութիւն եւ Ս. Գիբրիէ մեկնաբանութիւն:

ձեւարան վարժարանը թէ եւ 1864-ին հրոյ ճարակ
կ'ըլլայ, սակայն ժողովուրդին նախարատութեամբ
եւ Տ. Յովհաննէս Քհնյ. ի ջանքերով զպրոցը կը վե-
րաշինուի:

Այն վարժարանին ուսուցիչ եղած է գրաբար-
գէտ Բարութիւն Ժամկոչ Եփրեմեան:

Հաճեմի մէջ կրթական շարժումը սկիզբ առած է
երեք եկեղեցիներու (Ս. Գէորգ, Աստուածածին եւ
Ս. Թորոս) մէջ պաշտօնավարող 12-15 քահանայներու
զարգացումով, որոնցմէ կարողագոյն էր Ս. Գէոր-
գի Աւագ-երէց Տէր Յակոբ Քհնյ. Գրքեւաբաննայ,
իրբեւ գրաբարագէտ եւ ուսուցիչ: Իսկ աշխարհական

ներու շարքին անլի ուչ աչքի զարնոյ ուսանողներ
Հանդիսացած են Պալեան Հաճի (ուկերիչ եւ կիսա-
բժիշկ), Մանկրեան Մարտիրոս, Թուրաբաղիսան
Մարգրիտ, Սէդ-Չէնեան Մինաս (մինչեւ մահ Հաճույ
քաղաքացեալ), Էօրէճեան Հաճի, եւ ուրիշ շատ շատեր
(տես Յ. Պ. Պօղոսեանի «Հաճնի ընդհանուր պատ-
մութիւնը եւ շրջակայ Գօգան-Տաղի Հայ գիւղերը» էջ
413) :

Վերսիլեալ վանական մասնակի դրութեան կը
յաջորդէ զայրոցական (Մարգրիտ) շրջանը ԺԹ. զարուն,
զոր կարելի է շարունակութիւնը նկատել կրթական
չարժուածին :

Ըստ Մարտիրոս ազա կէթմէնեանի տեղեկու-
թեան, Հաճնի երէք եկեղեցիներուն մէջ մէյ մէկ
զայրոցներ բացուած էին 1844-ին (տես նոյն, էջ 414) :

Յիմ ժամանակս, կը գրէ Մարտիրոս ազա կէթ-
մէնեան (ակնարկելով իր զայրոցին մասին, որ էր
Ս. Գէորգ եկեղեցիին կից) անկա արդէն շինուած ու
բնացած էր: Այս Ս. Գէորգ եկեղեցին եւ զայրոցը Հա-
ճնի երեսելիներէն՝ Հաճի Մարտիրոս ազա Մանկր-
եանի եւ անոր յաջորդ Մարգրիտ ազա Թուրաբաղիսանի
աշխատութեանց շնորհիւ շինուած էին» (տես նոյն,
էջ 414) :

Մարտմամուտութիւններ կը պակսին այլ շրջանի
Հաճնի կրթական շարժումին առնչութեամբ: Մեզի
այնպէս կը թուի թէ կրթութիւնը Հաճնի մէջ իր
զարգացումը ունեցած է 1850-ական թուականներէն
ետք, որովհետեւ, մինչեւ այդ թուականները կրթու-
կան գործունէութեան մասին տեւէ յիշատակութիւն
չէ եղած:

Այնթապի մէջ առաջին անգամ զայրոց բացած է
նիկոմիդիացի Արբուշամ վարժապետ 1826-ին, որուն
ժաւէն յետոյ, զործը շարունակած է անոր ազան՝
յայտնի կրթական գործի: Մուրաթ Սարգիսն, որ կը
ճամբորդէ Երուսաղէմ, Կիպրոս, Մարսէյ, Էջմիած-
նին, կը սորվի ձրաններէն, ու իր հմտութեան ճա-
մար Արմաշի վանքին վերադառնալ կը նշանակուի:
Բաղձաթիւ աշակերտներ պատրաստած է թէ Այնթա-
պի եւ թէ Արմաշի մէջ: (տես Լեւոն Չորմիսեանի

«Համա յապառակը Արեւմտահայոց Մէկ Դարու Պատ-
մութեան» Ա. հատոր, էջ 465) :

Այնթապի մէջ կրթական շարժումը անլի թեղ-
նաւոր արդիւնքներ տուած է Համեմատաբար նախորդ
աւրիներուն, 1850 թուականէն ետք: Մենք պիտի
անդրադառնանք այդ մասին ուրիշ տեղ:

Չէյթունի մէջ էս նոյն էր պարտաւ: Մինչեւ
1850 թուականը Չէյթունի Հայերուն մէջ կրթութիւնը
մեծ կարեւորութիւն չէ գտած շատ մը պատճառնե-
րով: Սուրբ Գիւրք եւ այլ եկեղեցական զէրքեր կը
կարգաւորէին միայն կղերականները, իսկ մտաւի վրայ
հաշտուող մի քանի պատանիներ եւ երիտասարդներ
որոնք խանութներու մէջ եկեղեցականներէն կը սոր-
վէին քիչ մը կարգաւոր ու գրել, որովպէս կարեւորին
վարձուելի Սաղմոս, Նարեկ, Աստուածաշունչ ընթե-
նայ:

Սակայն 1850 թուականէն ետք, Չէյթունցիներ
ապրոցցին թէ իրենք եւս ուսումնասէր ժողովուրդ
մըն են եւ տեւէ կերպով ինչ ճին մնալ միւս հայրենակ
զաւաններէն: Եւ արդէն այն թուականին պարզ ըն-
թեքցանութիւն ու գրելի զիտոցողներու թիւը քան-
կերթի կը հասնէր: (տես «Չէյթունի պատմութիւն»
էջ 919) :

Ուրֆայի Հայերուն մէջ ալ կրթական շարժումը
ուչ սկսած է: Մինչեւ 1850 թուականը Ուրֆայի մէջ
կրթութիւնը շատ խոճալի վիճակ մը ունեցած է: Ե-
կեղեցիներու կից սենեակներու մէջ շատ անհայտ
թիւով աշակերտներ կուգային քահանաներէն կամ
զպիրներէն կարգաւոր ու գրելի կը սորվէին Ս. Գիւրգէն,
Սարմուէն եւ կամ այլ եկեղեցական զիրքերէն:

Կրթական շարժումը Ուրֆայի մէջ մեծ թափ
առնել սկսած է 1855 թուականէն ետք, որուն մասին
տաիթ պիտի ունենանք զբնու անլի ուչ:

Աստանայի մէջ կրթութիւնը Հայոց մէջ ԺԻ. դա-
րէն սկսեալ գոյութիւն ունէր Համաձայն մեղի Հասած
յիշատակարաններու տեղեկատուութիւններուն:

Այս ուղղութեամբ բնագաղղ եղլալեան էր «Ա-
ստանայի Հայոց Պատմութիւն» կարեւոր ստուարածա-
ւայ ուսումնասիրութեան մէջ մեղի ցոյց տուած է

ձեռագիր յեշտակարաններ, որոնք կ'ապացուցանեն Ատանայի մէջ կատարուած ուսումնական գործունէութիւնները, որոնք ինչպէս ուրիշ վայրերու նման զուտ կրօնական բնոյթ ունեցած են:

Սակայն բանք որ, այցելու կարգ մը վարդապետներ, իրենց Ատանա կեցութեան կարճ տեսողութեան, վանքերու և կեդեցիներու մէջ ճիշդք չեն խնայած կղերականներ հասցնելու աշխատանքին առնթեր՝ ոչ-եկեղեցական ազոց այլ քամբել էկեղեցական գիտելիքներ: Ս. Գիրքէն, Սարգսուն և այլ կրօնական գիրքերէն կարգալ ու գրել սորվեցուցած են անոնց: (տես աւելի մանրամասն հեղինակին ուսումնասիրութեան էջ 611էն երկարող մինչև 617 էջերը):

Մենք խուսափելով երկրորդաբարձ մանրամասնութիւններէ, կարողացանք դաւառական կրթական կազմակերպչական ճիշդքուն մասին ընդարձակ՝ բայց ամփոփ կերպով ասլ, այն կարևոր իրադարձութիւնները թուող իրականութիւններուն փաստերը ԺԼ-դարէն մինչև 1850-ական թուականները երկարող շրջանին, որ լրացումն է Կ. Պոլսոյ կրթական գործունէութեան և այսպէսով մեր առջեւ կ'ունենանք ընդհանուր պատկերը թւրքահայ կրթական Շարժումին:

1834-ի Կ. ՊՈԼՍՈՅ ՊԱՏՐԻԱՐԻԱՐԿԱՐԱՆԻՆ
ԴՊՐՈՏԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

1.- Էտիրնէ քաղաքին մէջ 1 դպրոց, իսկ Փիլիպէի մէջ 1	2
2.- Թէրթումալ քաղաքին մէջ 1 դպրոց	1
3.- Շումանի քաղաքին մէջ 1 դպրոց	1
4.- Նիկոմիդիա քաղաքին մէջ 1 դպր., Աբմաշ վանքին ուսումնարան, Ատարազար՝ 4, Սէօլեօղ 2, և 31 գիւղերու մէջ մէկական դպրոց	39
5.- Պուրսո քաղաքին մէջ 1 դպր., Ենիեճէ գիւղ 1 դպրոց	2
6.- Իգլիր քաղաք 1 դպրոց, Մանիսա	3
7.- Պանարմա 1, Մահալլէ 1, Քիւրմաղը 1, Պարլէպի 1, Էտիեճիկ 1, Էրմէնի քէօլ 1	6
8.- Կուսինա քաղաքին մէջ 1, Պիլէճիկ 1,	2
9.- Մարցուան, Ամասիա 3, Հաճը գիւղ 1, Քէօքքի 1, Պաֆրա 1	7
10.- Թօցաս 2, Նիկասար 1, Չիլի 1, Հերէկ 1, 11 թամազար 1	5
12.- Գաղատիա 1, Սթանուս 1, Պօլու 1, Տէվրէկ 1. Սիլիբիհիսար 1, Գարաճիսար 1, Աղչէճի 1, Գոնիս 1	1
13.- Կեսարիա քաղաքին մէջ 2, Թալաս 1	3
14.- Սեբաստիա 4,	4
15.- Շապին Գարա-Հիսար 2. Անտրէաս 2, Բալը 1	5
16.- Երզնկա 1	1
17.- Ակն 2, Ապուլէիս 1, Կամիլիսայ 1, Կարուլս 1 Բնիկեան 1, Լիճ 1, Լարվէր 1,	8
18.- Մաշկերա 1,	1
19.- Եղեսիս 1,	1
20.- Չարչամպա 1,	1
21.- Տրապիզոն 1,	1
22.- Կարին 2, Ախլցիս 1, Աբտուին 1, Յօխրապակերա 1,	5
23.- Վան 3	3
24.- Ածպրդեր 1, Աղվանիս 1, Չբալիս 1, Ծապէրի 1, Արգապիս 1,	5

ՌԻՍՈՒՄՆԱԿԱՆ ՄԱԿԱՐԴԱԿԻ ԲԱՐՁՐԱՅՄԱՆ
ՆԿԱՏԱՄԱՐ ԾՐԱԳՐՈՒՄՆԵՐ

Թրքահայ դպրոցներու ուսումնական մակարդակի բարձրացման խնդիրը ժ.Թ. դարու երկրորդ կէտէն ետք է որ մեծ կարեւորութիւն առնել սկսաւ, երբ Եւրոպայէն՝ յատկապէս Փարիզէն վերադարձող հայ ուսանողներ, իրենց հետ կը բերէին Կ. Պոլիս կրթական դարգացումին համար նոր դադափարներ եւ մեթոտներ:

Մինչեւ այդ թուականները, ինչպէս տեսանք, թրքահայ բոլոր կրթարանները՝ Էլլան անոնք Եփրատի կամ դպրոց, իրենց ուսումնական ծրագրով շատ նախնական էին եւ չէին բարձր բեր որոսան պահանջներ:

Թուրքերու հետ երբ հայ ուսանողներ պատահում թիւն ունեցան երթալու եւ ուսանելու եւրոպական մեծ քաղաքներու մէջ, անոնք իրենց ուսումնական շրջանին իւրացուցին յատկապէս երկիրներու կրթական մեթոտները: Ու երբ աւարտելէ ետք իրենց ուսումը, մէկ մէկ մասնագէտներ դարձած ելին, Կ. Պոլիս, ձեռնարկեցին ազգային դաստիարակչական գործերը:

Շատ բնական է, անոնք յառաջացած երկիրներու գաղափարներով տողորումը Էլլայով, պիտի շահուարժէին ազգային շրջանակէն ներս տիրող հնամուտ գրութիւնը: Եւ երբ Կ. Պոլիս Պատրիարքարանը 1853 Հոկտ. 22-ին լրջօրէն նկատուողական կ'առնէր կրթական խնդիրը, Գերագոյն Ժողովը որոշում կուտայ այդ ուսումնական երիտասարդներու գիտութիւնները, ու անոնցմով կազմել առաջին Ուսումնական Խորհուրդը, որուն անդամները եղան հետեւեալները.

- 1.- Գահիր Ամասան (հողագործ),
- 2.- Արքահայ Երամեան (լեզուագէտ),
- 3.- Կարապետ Իսթիւճեան (խմբագիր),
- 4.- Գարութիւն Հովիւեան (բանասէր),
- 5.- Սարիմ Մարտուտաճ (լեզուագէտ),
- 6.- Նիկողոս Պալեան (ճարտարագետ),
- 7.- Մաշատար Պարտեղպանեան (բանակագէտ),
- 8.- Նիկողոս Ռու-

սինեան (բժիշկ), 9.- Գովհաննէս Վահանեան (տարբարագէտ), 10.- Սերոյբէ Վիչնեան (բժիշկ), 11.- Սիսակ Աւարել Տատեան (ճարտարագետ), 12.- Գարեգին Գարութիւն Տատեան (բանագէտ), 13.- Պ. Սիսոն Տատեան (ճարտարագետ), 14.- Գրիգոր Օտեան (գրագէտ):

Այս հոյլ մը մտաւորականները, որոնց վիճակում էր բարեկարգել թրքահայ վարժարաններու ուսումնական վիճակը, իրենց առաջին գործը եղաւ եւրոպական գրութիւնը ի գործ դնել հայկական դպրոցներէ ներս, այդ հիմամբ կրթական ծրագիրներ վերամշակել ու մանաւանդ եւրոպական դադափարներ յայտնարելով, ազգային մեթոտներու մասին ձեռնել, այլ խօսքով, անոնց միտք բանին շրջանէ կը հնուանդ գրութիւնը հայ դպրոցներէն ներս ու ներմուծել յառաջացիկ երկիրներու դաստիարակչական եղանակը:

Անխորձ երիտասարդներ էին անոնք ու անհետաւան: Իրենք պատրաստուած մասնագէտներ Էլլայով, իրենց կոչումին կատարելով գիտակցութիւնը ունէին ու խանդավառ իրենց ստանձնած պաշտօնով: Եւ իբրեւ մի մեծ ոգիով, ապարէղ իջած էին կտրուկ քայլեր տունը միանգամայն դիմելու Վնչելու եւ ազատագրելու հայ վարժարանները ճահճացած հին գրութիւնէն:

Շատ զեղեցիկ խօսքեր եւ դադափարներ, մեծ ու խրատուիչ ծրագրերն էին անոնք, սակայն անոնք չէին խորհեր որ այնքան հեշտ չէր մէկ օրէն միւսը իրենց յանդուպն գործելակերպով յաջողցնել իրենց նպատակները:

Հետեւելով այն օրերու կրթական խնդիրներուն եւ պատահած անցուդարձերուն, առաջին հերթին մեր ուշագրութիւնը կը կեդրոնանայ Տ. Գահիր Արքեպիսկոպի Դաւթիոյ մէջ հրատարակած 1858 թուականին փոքրածաւլ զբօսիւ «Նուսուրթաններ եւ լուսաւորութիւնը» խորագրով, որուն մէջ գաղափարներ կը յայտնուին հինին եւ նորին միջեւ Թրքահայ կրթութեան բարեկարգման հարցին վերաբերմամբ եւ հակաճանութիւններու կը հանդիպինք նոր մեթոտի ջատագովներուն դէմ, որոնք հետաքրքրական են ու կարեւոր: Հետեւաբար անկէ հատուածներ արտագրելը

կենսական կը գտնենք այստեղ, առ ի լուսարանութիւն
ընթերցողին:

«Այս քաղաքիս Հայոց (խօսքը Կ. Պոլսոյ Հայ-
կրուն կը վերաբերի Յ. Տ. Պ.) ժողովուրդը երկու
կարգի կը բաժնաւի իրեն սկզբանցը հասնեամբ: Առա-
ջին կարգի մարդիկը ազգայնաբանական են եւ
ազգին մեծագոյն մասը կը ձեռնարկեն: Ասոնք լուսա-
ւորութիւնը վսեմ բաներով բացարձեւ կարող չեն,
սակայն անոր պահանջած քաջ գիտնէն եւ կը կատար-
են: Ասոնք ասպիւնութիւնները կը թուրեմար չեն
ստացեր, այլ իրենց կրօնքն եւ ծնողքն հայրենական
աւանդութեամբ ժողովուրդը են, եւ իրենց սկզբանց
հարգամբ կը մնան միշտ: Իսկ երկրորդ կարգի մար-
դիկ՝ ազգային աւանդութիւնքէն հեռանալով՝ եւ-
րոպական լուսաւորութեան ջանադով կը պրծին:

«Լուսաւորութիւն, լուսաւորութիւն կը գոչեն
աւելոյ ձայնը, որոյ արձագանքը Արարտայն բարձուն-
քը կը գոռացնեն: Կրթութիւն, կրթութիւն կը գո-
չեն զարձակոյ նոյն քաջամարտիկները: Լուսաւորու-
թիւնը անոնց դրօշակն է եւ կրթութիւնը անոնց
երգը» (տես էջ 4):

Վերոյիշեալ ասոցերը մեղի ցոյց կուտան հայ
հասարակութեան երկու հասանքներու բաժնուած բը-
լակը: Մեծամասնութիւն կողմոց գանդուածը հասա-
տարեմ մտալով կղերականներու եւ պահպանողական
ազգայական դասակարգին, կը պաշտպանէին անոնց
անակեղանները կրթութեան հնաւանդ դրութեան նկատ
մամբ, ու անոնց հետ ձայնակցելով կը պահարկէին
մտքամասնութիւն կողմոց եւրոպական կրթութեան
նոր մեթոտներուն ջանադովներուն:

Վեր ասնելով ազգային կրթութեան խնդիրը,
դրբորդին հեղինակը կը շարունակէ իր համախոհնե-
րուն պաշտպանած կրթութիւնը պարզաբանել, աւելի
ուսիրտութեամբ գրելով. «Բաջալերութիւն, քաջա-
լերութիւն, ընթացէք այն հրեղէն շաւիղին մէջ, լու-
սաւորեցէք ազգը, կրթեցէք ձեր որդիքը, որպէսզի
ազգին եւ ձեր որդեայ յախտնական երախտագիտու-
թեան արժանանաք: Քանզի վա՛յ այն ազգին որ այս
լուսաւորեալ դարի մը մէջ ազգասութեան քողին ներ-

քիւ կը ծածկուի: Ե՛մ դառաւոր ազգայի մը շունի
իրաւունք: Ի՜նք էք ուրեմն ազգին յայտը (խօսքը
անշուշտ նորահաս սերունդին է Յ. Տ. Պ.), դուք է՛ք
ազգին արեւը, արձակեցէ՛ք ձեր ծառայութիւնը անոր
միջոյ եւ լուսաւորեցէ՛ք զնա: Վարժեցէ՛ք զնա պիտու-
թեանց մէջ, առէ՛ք անոր կարողութիւն իւր հանձարը
բանեցնելու, պարարեցէ՛ք անոր միտքը կրօնքին
գորութեամբ, որպէսզի օր մը ձեր ազգին ալ լուսա-
ւորեալ ազգաց տուժարին մէջ գոյութեամբ յիշա-
սակուելու արժանի ըլլայ: Ահա՛ այն է լուսաւորեալ
ժողովուրդին ձայնը, այս է ազգայնաբան ազգայիք:
Քայց նախ ո՞վ ջանադովք լուսաւորութեան (խօսքը
ուղղուած է եւրոպական մեթոտին կողմնակիցներուն
Յ. Տ. Պ.) բացատրեցէ՛ք մեզ այն լուսաւորութիւնը,
որ ձեր դրօշակին վրայ գրուած է. երգեցէ՛ք այն եր-
գը որ ձեր բերնէն յարձած կը լսենք, որպէսզի տես-
նենք թէ՛ ձեր վարդապետութիւնները եւ յաշխատի՞ն
մեր միտքը, եւ ձեր ներքաշխատիքիւնները կ'զմոյ-
լեցնե՞ն մեր լսելիքը»: (տես էջ 4-5):

«Տգէտ» բառին վրայ որ շեշտը դրուած է վերո-
յիշեալ ասոցերուն մէջ, իր պատճառները ունի:

Եւրոպական կրթական նոր մեթոտին կողմնա-
կիցները «ազգայն» կ'որակէին այնպիսիները, որոնք
կրթական հին դրութեան իրաբաժ մնացած էին, կը
մերժէին ընդունելու ունէ՛ նոր գաղափար որ կրեալ եւ
կենսաւորել վարժարաններու մէջ դաստիարակութիւ-
նը, մտաւելի եղանակով ի գործ դնել կամ կերպրել
ուսումնական ծրուցիւնները: Այդ բոլոր բուսածները
զպրոցական բարեկարգութեան վերաբերմամբ, պահ-
պանողական ազանք ձեռք ձեռքի տուած նախապա-
շտեալ միտքի տէր կղերականներուն, այլաւերուծի
զմանոց ուղեցին տեսնել անոր մէջ եւ յերբարձոյ
խօսքերով բարեմիտ ու ազգայն գանգուածին վրայ ի-
րենց ազդեցութիւնը պահել կարենալու համար, բար-
թէ եւրոպական կրթական մեթոտին պաշտպան հան-
դիսարարներու միտք ձեռք բանին, հս լիական կրթական
յարկի բէ՛նքն օտար գաղափարներ ներմուծելով, խա-
թարել է անոնց հայկականութիւնը:

Զարմանալի բան մը չէք այս, ու բնականաբար նոր

մեթոտին անհամաձայն այս մարդիկը, իրենց մեկտարելութիւնը չարունակելու համար, ամէն կերպով պիտի ջանա չին հակադրել այդ փոքրամասնութեան վրայ, որ յուսկնութիւնը կ'ունենար մէկ անգամէն հիմնովին ջնջել հին դրութիւնը, և աւերակ տրուարդիական կրթական ծրագիրներու վրայ կանգնել հայկական դպրոցները:

Տ. Յակոբ Արքեպիսկոպոս իր հակաճառութիւնները չարունակելով նոր մեթոտին կողմնակիցներուն դէմ, կը գրէ հետեւեալները ի միջի այլոց. «Կը ծիծաղին յիմար հարցմունքիս վրայ, կը ցախն տղիտութեանս, կը դժարանան յանդգնութեանս դէմ այսպիսի անխոհեմ հարցմունք մը յարուցանելուս համար՝ և վերջապէս արհամարհանօք դէմքերնին կը դարձնեն: «Այլ ևս դարձեալ կը դիմեմ ձեր առատագիտութեան, ո՛վ լուսւորելուք. թոյլ տուք որ տղէտ մարդ մը ձեր բերնէն ընդունի լուսւորութեանս առաջին գասը: Դուք որ ջաշք ձեռքերնիդ ունիք՝ մի գրկէք անոր լոյսը չինէն:

«Այս անգամ լուսւորելոց դիտութիւնը չարմոցի, և ահա՛ կը տեսնեմ անոնց պարէն քաջամարտիկ մը, ասեանք կ'եկէ և այսպէս կը սկսի խօսիլ «Լուսւորութիւնը մտքին ջահն է, նոյն ջաշք որ և որպէս կան ազգաց վրայ կ'արձեղէ իւր լոյսը, և գոր մեք կ'ողջունենք ի հեռուսս ի խորոց սրտի: Մեզի համար դեռ նոր արշալոյսը կը ծագի, բայց քիչ ժամանակէն արեւն ալ կը տեսնենք:» (տես էջ 5): ... «Լոյսը լուսւորութիւնն է կ'երկրորդէ իմաստուն քաջամարտիկը, իսկ դա՛յն վարիւելու համար պարփոսնիկա բլլու է:» (էջ 6):

Կրթական հին դրութեան և արդիական մեթոտներու կողմնակից երկու հաստատմանքու միջևե գոյտանեղ բանադրանքները սուր հանգամանք կ'առնեն: Աւանդապատներ պարփոսնիկա որակելով իրենց ընդիմակիցներ, խիտ կերպով կը քննադատեն դանձնք ու կը դատապարտեն անոնց նորոյթին մերձեցումին, որ խորթ կը թուէր իրենց աչքին:

Հակառակորդ ճակատը յառաջադրած երկիրներու գաղափարներով սողորուած, չէր կրնար հանդուրժել

գաղափարն ճահճացած գործունէութեան և ուղի իրան պայքարեցաւ անոր դէմ և իրեն հանդէպ եղած արդիականութուն ու ամէն առթիւ իր խօսքին մէջ շեշտեց վարժարաններու բարեկարգութեան անհրաժեշտութիւնը և որպէսզէն նոր դրութեամբ:

Կրթական եղանակութեան վերաբերմամբ կ'արժէ վեր տանել հաստատման վերոյիշեալ զբոյժիչէն.

«Մե՛զ կ'իմանաս պարփոսնիկա բնույթի... Եկեղեցի սակայ չերթայ ծնրագրութիւն շրջել և չի խաղանքիլ, քանզի այն ռաճկական սովորութիւն մ'ըն է: Հին գաղափարի տէր մարդիկը անարգել և չի պատուել, և որպէսզէ մէջ շրջիլ դէժ մէկ ամիս, և և որպէսզէ սովորութեանց և արտաքին ձևերուն բազարի յարմարիլ, մինչև անգամ անոնց շարժմանց և բայտութեան կերպը անուշ, թատրոն և պարտանդէս կերթայ, պարիլ, երգել, մէկ խօսքով պարփոսնիկա բլլու: Ահա՛ ասանք և՛ մեր և մեզի նման լուսւորելոց սխաղոմները... Լաւ, կը պատասխանեմ, այս է ուրեմն լուսւորութիւնը, այս է ձեր նշանը, այսպէս կը լուսւորէք, դուք որ անոր սանձը ունենալու կը խորհէք և ջահ մը բռնած յառաջ կը դիմէք:

«Ազգը լուսւորութեամբ պիտի լուսւորեմք, կը պատասխանէ խոհական քաջամարտիկը: Ազգը պիտի լուսւորենք դպրոցները ծագիկցնելով՝ նորոնոր վարժարաններ հաստատելով՝ այլ ազգոցուտ հաստատութիւններ բնելով ազգին կարգ կ'առնն ապով, սողախորութեան բոցը տանուն սրտին մէջ արձարձելով:» (էջ 6):

Վերի հաստատմանքը մեկի որոշ երևոյթի կուտան այն թուականներուն կրթական ինդիքի չուրջ կատարուող երկու համեմատարար անհաւասար հաստատմանքու միջևե մէջներուն, որոնք հետզհետէ սուր հանգամանք առին, այնքան որ, այդ հակաճարտութեանց հետեւնորդ ազգային լուսւորութեան նկատմամբ կատարուող ախառանքներ սկսան կարգայ, և ատիկա պատճառ եղաւ, առաջին Ուսումնական Խորհուրդը գաղափարներու անգործութեան և ի վերջոյ

լուծարքի:

Արչակ Այսոյաճեան այս խնդիրներուն առնչութեամբ հետեւեալ բացատրութիւնը կուտայ, որ կարելու է, մահաւանդ ան բանով որ, ան գրեթէ ժամակակից է, քաջատեղեակ ամէն իրադարձութիւններուն եւ ստոր համար իր բաժնեկէր կշիւս ունին եւ արժանահաւատ են:

«Այս առաջին Ռուսմահան Խորհուրդը, կը գրէ ան, որ ինչպէս ըսինք, ժամանակին ուսեալ երիտասարդներէն կը բաղկանար, աւելի ծրագրական մարմին մը եղաւ, քան թէ գործնական: Նոր եռանդով եւ աւելնով լեցուն մեր վարժարաններու բարեկարգութեան գործին ձեռնարկեցին այնպիսի յախուսն ուղղութեամբ մը, որ նոյնիսկ իրենց կազմալուծմանը պատճառ եղաւ: Ինչ որ ժամանակը պիտի բնէ, պէտք է թողուլ որ հասուննայ: Ժամանակը կանխել կրթական այսպիսի պահու մը մէջ, յորում բնաւ ընդունակ չէ ժողովուրդը նորութիւն մը լսելու կամ տեսնելու ամէն ատենուան համար զգուշանալի է: 1853-ի Ռուսմահան Խորհուրդի անդամները՝ մահաւանդ Բարիզի մէջ գաստիարակուողներու խումբը, փոխանակ ժողովուրդին գաստիարակուողներուն բարեգումներն ստորձանական բարեփոխումներով բնելու պաշտօնարն բնդգրկելու, զան ամէնէն փոփոխ կէտէն սկսաւ եւ եկեղեցականներն իր ոչմ լարոյց: Տղէտ ժողովուրդի մը գարգայում եւ ուսում տալու համար, պէտք է ամէնէն առաջ կրօնաւորները գործակից ունենալ քան թէ հակառակորդ, մասնակի կողերի ձայնը՝ գատելու անվարժ ժողովուրդի մը համար մահաւանդ միշտ գորուոր է: (տես «Բիւզանդիոն» թիւ 2162 27 Հոկտ. 1903):

Այսոյաճեանին բրած դիտողութիւնները շատ տեղին են անդամնիկ Ռուսմահան Խորհուրդի գործունէութեան նկատմամբ: Ինչպէս գիտե՞լ տուինք մերը, Ռուսմահան Խորհուրդի երիտասարդ անդամները հետատեսութիւնը չունեցան, ոչ ալ ճկուն դիւանադիտութիւն, իրենց մշտեած երթական ծրագրերին գործադրութեան ժամանակ: Անոնք նոյնիսկ անխոհեմ գտնուելով, նկատողութեան ջրախն կղերին ունե-

ցած սպիկցութիւնը ազգային հաստատութեանց վերայ, որ գորուոր արժաններ ձգած էր գարելու ընթացքին: Հետեւաբար, հնարաւոր չէր կրօնաւորներու հակակշիւն տակ գտնուող հակակհան գաղտնեկուն մէջ հիմնական փոփոխութիւններ մտայնել, այն ալ կարճ ժամանակի մը մէջ:

Անհրաժեշտ է գիտնալ վէճերու ասան սուղ խնդիրները:

Ռուսմահան Խորհուրդի երիտասարդ անդամները շատ արդարացի իբրուանք ունէին իրենց կրթական ծրագրին մէջ առաջին հերթին ուղղութեան աւարակայ գարծնել ու կարեւորութիւնը շեշտել հակակհան գաղտնեկուն մէջ աշխարհաբար մուտքը, եւ սուրջ ձեռնարկեցին հրատարակել «Ուղղութեան թիւն»-ը, որ փրկականութեան զբոք մըն էր, պարսպատուած բոլիշի նիկողոս Ռուսիիեանէ, արժակցութեամբ Հր. Տիմոթէոս Թընկերեանի (յետոյ աշխարհական) եւ կ'ուղէին ալ զիբրէն բաւնդել հայերէն լեզուի աշխարհաբար գաղտնեկուն մէջ:

Ասեկա որքան որ անհրաժեշտ էր հայ աշակերտութեան մատչելի կերպով հայերէն լեզուն սորոյեցնելու, սակայն մտազին միայ յայտնի փոփոխութեան մը եղաւ:

Ռուսմահան Խորհուրդի այս ձեռնարկութիւնը գժպոհեցուց կղերականները: Անոնց գործին չեկաւ այս բանը, որովհետեւ իրենց մեծն շորհը եղած էր հիմնի ի վեր, կրօնական զիբրեանէր գրարար լեզու սորոյեցնելը, որմէ հազիւ կ'օգտուէր աշակերտութիւնը:

Դրարար լեզուով սորոյած քիչ մը հայերէնը անբարար էր սղու մը համար, մահաւանդ էրր ան սղատ չուկայ պիտի իջնար սղորուտ հարելու: Երկակային մէջ, բնական է ընթացաւարտ երիտասարդը չգործածելով գրարար լեզուն, պիտի մոռնար: Եկեղեցական ըլլալու կամ շատ աղօթանէր ըլլալու պարագային ան պիտի չարունակէր կարողալ կրօնական աղղիբերը, սակայն եւ այնպէս հայ լեզուին պիտի չկրնար տիրապետել աղղ միջոցաւ եւ հայերէնագիտութեան ստորձանաղղ պիտի մարր գրեթէ նայր:

Հակառակ այս իրականություն, կղերք բուն
կերպով բողոքեց Ռուսումնական Սորճուրդին առած
քայլերուն դէմ և զօրաշարժի ենթակից իրեն հա-
մախոհ աղաչական դատարարք, որպէսզի արգելք
հանդիսանար զպրոցներս մէջ «Ուղղախօսութեան»
դատաւանդութեան, առարկելով որ, Ռուսմտական
Սորճուրդը կը ձգուէր իր նոր կամ ինչպէս կ'ըսուէր
այն ժամանակ, ալաֆանկա մեթոտով քանդել քան
իէ բարեկարգել հայկական պրոցները: Եկեղեցական
զիրքերէն ամբար դատաւանդութեան հաստատութեա-
մբ, աշակերտութիւնը պիտի առաջնորդուէր անհա-
ւատութեան և աղպէսով պիտի եղծանուէր զպրոց-
ներու մէջ զպատշէն ոգին:

Այս ամբաստանութիւնները խոր ազդեցութիւն
գործեցին հասարակութեան վրայ, որ ինչպէս ըսինք
նախօրօք, անտեղեակ էր իրաց կացութեան և դժ-
բախտաբար այն բարձրութեան վրայ չէր բերուելու:
Եւ դատելու այն ինչ որ կ'ենտական էր թղթահալ կր-
թական շարժան գործարարութիւն համար:

Ընդգրկած ըլլալով ժողովուրդը կը ձայնակցէր
դժգոհներուն և կը դատապարտէր Ռուսմտական
Սորճուրդի առած քայլերը: Ահա այդ պատճառաւ
էր որ, Ռուսմտական խորճուրդի անդամները ամբ-
նայս շխտքանելու և կիրքերը հանդարտեցնելու հա-
մար կ'ստիպուին յանձնաժողով մը կողմէն Ռուսիո-
եանէ, Նիկողոս Պաշեանէ, Խաչատուր Պարսեղոյան-
եանէ և կարապետ Իւսիւճեանէ, քննելու համար
իրաց կացութիւնը: Սակայն կոնքրետապահան դանդ-
աժը Ռուսմտական Սորճուրդի անդամներուն որո-
ցարեքած հասկացողութեան դարև բարի արամագրու-
թիւնը արժամարձեց և ստիպեց Պատրիարքար-
նը որ արգիլելու ամ: «Ուղղախօսութեան»
գործածութիւնը զպրոցներէ ներս: Պատրիարքար-
նը հարկադրուեցաւ ուղղակի խնդրին միջամտել, մէ-
ծերուն վերջ գնելու համար և 1855 Յունուար 25-ին
պատմական յայտարարութեամբ մը արգիլեց Ռու-
սիեանէ «Ուղղախօսութեան» դատաւանդութիւնը:

Ենիք: այսպիսի գործ մը, աւանդապաշտ հին
գրուի մարդոց քիսճան հաշիւներուն զոհ կ'երթայ և

այնուհետև չկարենալով այդ թնամական մթնոլոր-
տին մէջ գործել, Ռուսմտական Սորճուրդը կը հար-
կադրուէր իր հրաժարականը ստլ, թողուլով զպրոց-
ները վարելու պարտականութիւնը ըստ առաջնոյն
կղերականներուն:

Այնուհետև, երկու ամբիւր շափ Գերագոյն ժո-
ղովը չկրցաւ ուրիշ Ռուսմտական Սորճուրդ մը բնա-
նել, իսկ զպրոցներու մէջ կրթութիւնը կը շարունա-
կուէր համաձայն Ռուսմտական հին ծրագրին:

Սակայն կարելի չէր կրթական շարժումը թողուլ
նախնական միջակին մէջ և ամիկա Գերագոյն ժողո-
վի օրակարգին առջնահերթ խնդիրը եղած էր:

1857-ին Գերագոյն ժողովին ներկայացուած ծրագր
ուած յայտարարելի մը մէջ, Լօրնֆէլթ Գրեգոր Մար-
կուսեան ժողովին ուշադրութիւնը կը հրուրէրէ, չորս
տասակ հաստատութիւններու վրայ որոնց երկնոր-
դը կը համարէ «լուստարութեան արդիւր ըլլալից զպ
րատանները, որք յատուկ յանձնաց և նոր բարեկար-
գութեանը կարող են»: (տես «Յիւլիանիոն» թիւ
2162 27 Հոկտ. 1903 - Ա. Ալպոյաճեանին յղուածը):

Գերագոյն ժողովը փափուկ կացութեան մը առ-
ջև կը գտնուէր: Կար զպրոցական և կրթական բարե-
կարգութեան խնդիրը, սակայն չէր կրցած նոր Ռու-
սումական Սորճուրդ մը կողմէն, հաստատական
խնդրները վերաբարձելու վախէն: Արդէն առաջին
փորձը իր դաժնագոյն պատուը տուած էր, ըսյց
պէ՛տք էր ձեռնածալ նստիլ: Ո՛ր:

Այս անգամ Գերագոյն Սորճուրդը զազալարը կը
յղանայ փորձ մը ընել նոր Ռուսմտական Սորճուրդ մը
կարելու եկեղեցական և աշխարհական անձնաւորու-
թիւններէ, որպէսզի խորճուրդակցարար կարելի ըլլար
յարձոյնել զպրոցներու ուսումնական մակարդակը
բարձրացնել ու միեւնոյն աստե՛ն բարեկարգութեան
խնդրին լուծում տալ:

Ի վերջոյ 1857 Սուրբի 11-ին կ'ընտրուի նոր Ռու-
սումական Սորճուրդը, որուն մաս կը կազմէին
չորս եկեղեցականներ և տասներկու աշխարհականներ:
Եւ որպէսզի վէճերէ պերձ դասէ ժողովը, հետու կը
կեցնէ այն ամբարքը, որոնք այնքան կրքոտ պայքար

մղած էին իբրբայ և զի, իբրք վերաւորող արասյա Եսայի թիւնն ի յոյժ:

Միակ անձը, որ էր Կարապետ Իւթիւճեան, հակառակ անոր որ համախոհներէն մէկն էր անդրանկի Ռուսոմոսկան Սորհուրդին, բացառաբար մաս կը կազմէր նոր Ռուսոմոսկան Սորհուրդին:

Ռուսոմոսկան այս Սորհուրդը իր վրայ դրուած յոյսերը չկարողացաւ իրականացնել, և կրթական խնդիրը, ինչպէս նաև դպրոցական բարեկարգութեան հարցը յուժուժ չգտաւ դժբախտաբար:

1858 Փետր. ին Օսմանեան Թուրքիոյ կոռապարութեան Մէլարիֆի Խոսն ժողովին կազմած դպրոցներու վեճակագրութեան մէջ, հայ վարժարաններու նկատմամբ Տարթ. Բարուսի պէլ մէքուխան, 1859-ին Հետեւեալը ներկայացուցած է. — 42 վարժարան, 4376 մանչ և 1155 աղջիկ աշակերտներ, 197 ուսուցիչներ և 875 հարկաւորը. (արձաթ դրամ) տարեկան ծախք: (Տես «Բիւզնէսիոն» թիւ 2162 27 Հոկտ. 1903):

Այս թուանշանները խօսուն են և ցոյց կուտան Կ. Պոլսոյ հայ դպրոցներու աստիճանը և աշակերտութեան բարձրութիւնը: Մինչդեռ տասնհինգ տարիներ առաջ վարժարաններու թիւը հարկի 30 կը հասնուէր:

1860-ին Ազգ. Սահմանադրութիւնը գործադրութեան գրուելէն ետք, առաջին անգամ Հոկտ. ին կ'ընտարուի ուրիշ Ռուսոմոսկան Սորհուրդ մը, որուն անդամներն էին Մատթէոս Արթուրեան, Բարուսի պէլ (ատենապետ), Սիմոն Միքայէլեան, Տարթ. Նահապետ Ռուսինեան, Ելան Օսման, Թէոդորոս Գիւսակ պէլ, Մկրտիչ Միւհէնիսեան, Երսէս Տասեան, Պէլ գրա Ռաֆա, Օղակն Շահանեան: (տես «Բիւզնէսիոն» թիւ 2162 27 Հոկտ. 1903):

Այս Ռուսոմոսկան Սորհուրդին առաջին գործը կ'ըլլայ վտրձի համար պատրաստել «Ռուսոմոսկան Հիմնադիր» մը, ինչպէս նաև դասադիրքերու պատրաստութեան համար խորհրդակցութեան մէջ մտնել դասատուներուն հետ, առաջին հերթին 1861 մարտ 1-ին Ղարաթիոյ Եկեղեցիին մէջ, տեսնապետութեան

մը իտարանակ պէլի և ուր յաւուր պատշաճի բանախօսութիւն մըն ալ ըրած է Յակոբ Ոսկան:

Սոյն խորհրդաժողովին պատշաճ կը դատուի, ստոր հասցէէն անձերէ յանձնաժողով մը կ'ազմել Քերթաւանութեան զիրք մը պատրաստելու համար և կամ կ'որոշենք մին քննիչ ետք, ընդունել զայն բոլոր վարժարաններու համար իբրև դասագիրք:

Քերթաւանութեան այս զիրքը աշխարհաբար քերթաւանութիւն չէր, ինչ որ կ'ուզէին ընել Ռուսինեան և իր միւս ընկերները 1853-ին, այլ դրարարի քերթաւանութիւնն էր, որ դժբախտաբար այդ ալ կարելի չէր: Այս պատրաստել ժողովականներու հաւարական աշխատանքի անհամբաշխութեան և տեսակէտներու սչնայնացման պատճառաւ: Հետեւաբար ծրագիրը անգործադրելի մնաց և Քերթաւանութիւնը շարունակուեցաւ աւանդուել դպրոցներու մէջ Տ. Մեսրոպի, Փէլ-ախմարճեանի և այլոց հրատարակութիւններէն: Աւելի վերջ հրատարակ ելաւ Գարայգչեանի քերթաւանութիւնը, որ համեմատաբար միասնորուն աւելի մասնակի էր դպրոցականներուն: Սակայն աշխարհաբարի մասին ոչ ոք կը համարձակէր խօսք բերել, եկեղեցականներու և անոնց նիւթակայ աշխարհական ազգայիններու երկիւղէն:

Իսկ ինչ կը վերաբերի ընդհանուր դաստիարակութեան «Հիմնագիր» ի խնդրին, նպատակն էր ստէն դպրոցներուն միօրինակ ընթացք մը տալ համաձայն ծրագրի մը և բարեկարգութիւնը անոր հիման վրայ կատարել: Սակայն խօսքը մնաց խօսք և գործադրութիւնը յայտնուեցաւ երկար ժամանակով:

Հակառակ այս իրականութեան, միւս կողմէ օլտախար ձեռնարկութիւն մը եղած է 1960 իրականին «Ռուսուցաց Օգնութեան Միտուկ» ի մը հաստատումը, որուն կանոնադրին ըստ 45-րդ յօդուածին, «Գոյրատանց դաստիարակներուն կացութիւնը բարելոնելու և սպառան անդորրելու խնամք տանել»: (տես «Ժամանակ» 24 Գեկտ. 1965): Այս կանոնադրութեան մէջ, ուրիշ տեղ մը կը կարգանք հետեւեալը «Ազգին մէջ յաջողակ և քաջամտ դասատուներ հասցնելու և

զպրոցական դասակարգերը պատրաստելու ջանք եւ փայտ ունենայ» (տես նոյն) :

Ուսումնական Խորհուրդը գտնուելով կղերականներու ազդեցութեան տակ, կազմուեալ էր աշխատելն գործելէ եւ ասոր համար ալ վարժարաններու բարեկարգութեան նկատմամբ եւ ոչ ալ ուսման մշակարգակի տեսակէտով կարողացաւ զգալի յառաջդիմութիւններ արձանագրել :

Ստուգիւ պատճառը այն եղաւ որ, Ուսումնական Խորհուրդի վերջին հինգ անդամները հրատարին: Ասոնց տեղը դոցելու համար պաշտօնի կոչուեցան 1861 շտաբաններին հետեւեալ ազգայինները. Մկրտիչ Աղաթոն, Յակոբ Ոսկան, Կարապետ Իւթիւճեան, Յովհաննէս Վաչանեան եւ Յովսէփ Մալէգիան: (տես «Ֆիւզիոն» թիւ 2162 27 Հոկտ. 1903):

Սակայն այս փոփոխութիւնն ալ ունէլ ազդեցութիւն չգործեց կրթական յառաջդիմութեան արդելք հանդիսացողներուն միայն եւ իրաց դրութիւնը շարունակեց մնալ իր ճահճացած վիճակին մէջ:

Տեղաբաշտ սակայն դժոխհանք կը պատճառէր Գերազան ժողովի անդամներուն: Քանի մը փորձերը ցոյց տուած էին յառաջդիմութեան արդելքները, սակայն եւ այնպէս յանդուրժելին չկար մեծամասնութեան դէմ բացարձակ դիրքաւորում մը կատարելու, անհատական շահերէ կամ փառասիրութենէ մղուած:

Հակառակ ասոր, իրախնութիւնը կը մնար իրականութիւն եւ պէտք էր կերպ մը դանել առանց կողմերը գրգռելու կամ անհատներ վիրաւորելու, Թրքահայ կրթական մակարդակի բարձրացումին հող տանելու համար:

Դարձեալ Ուսումնական Խորհուրդի մը բնաբուծութիւնը խնդրոյ առարկայ կը դառնար, ինչ որ իրականացաւ 1863 Նոյ. 16-ին, որուն մաս կը կազմէին հետեւեալ ազգայինները. Յակոբի Մանուկեան (Բ. ատենադպիր), Փափաղեան Պ. Պոզ. Ստեփան (ատենադպետ), Մկրտիչ Աղաթոն, Յովհաննէս Ուրախանճեան, Տիգրան Եւստուֆեան:

Փոփոխակ մը հազիւ անցած, նորեմտիք Ուսումնական Խորհուրդի վերջին չորս հոգիները չենք գիտեր ինչ պատճառով կը հրատարին եւ իրենց տեղ ուրիշ չորս անդամներ կուգան, անոնց թուիք բացը գրեցիւ համար, անոնք են՝ Սիմոն Տառեան (ատենադպետ), Յովհաննէս Տէրբալէնց, Կոստանդ Կոստանդեան եւ Գարրիէլ Գրասէրեան:

Այս Ուսումնական Խորհուրդը բողոքումամբ ասպիկներուն քիչ չափ բեկմանուր գործունէութիւն ցոյց կուտայ երկու ասորայ իր շրջանին (1865 Մայիս 1): Այն ժողովը կ'ընդգրկէ Ստեփան Փափաղեանի (ատենադպիր) պատրաստած թուիք վարժարանաց բնականուր լարեկարգութեան ծրագրեցումով:

Այն կանոնադրութիւնը հինգ դիւտուր մասերու բաժանած էր.

- 1.- Աւսմանք, 2.- Հոգաբարձութիւն, 3.- Դասատուութիւն, 4.- Կառավարչութիւն, 5.- Քննութիւն:

Այս կանոնադրութիւնը կը լրացնէր «Յուցակ իրաքանչիւր ուսմանց պատրաստեալ յԱզգ. Ուսումն. Խորհրդոյ Կեդր. Վարչութիւն»ը: Ասոր հետ մէկտեղ այն Ուսումնական Խորհուրդը պատրաստած էր «Տնտեսութեան եւ Օրագրաց Ընկեր» ցոյց առնող պատճենները Աւելին. Խորհուրդին անդամները իրենք անձամբ հետաքրքրուած են զպրոցական ներքին խնդիրներով եւ դիտողութիւններ ներկայացուցած են հարկին, երբ իրաքանակներ կատարած են անոնց մէջ:

Նոյն Ուսումնական Խորհուրդն էր դարձեալ, որ ծրագրած էր կարգ մը թուցային վարժարաններու միացումը, սակայն թաղական Խորհուրդներու եւ ուսուցիչներու ինքնասիրութիւններու հետ բախելով, չկարողացաւ իր գործը լիովին ամբողջանել: Ասկէ զմաս, գտնուելով կղերա-աղայական հաստատածին դուտուր ազդեցութեան տակ, ինչպէս նախորդները, հարկողութեան տեղի տալ եւ զոճացուցել ազդելքներ չտալ: (Բայց տեղեկութիւնները բողոքած են Կ. Պոլսոյ մէջ յայտնող «Արեւիկ» թիւ «Ֆիւզիոն» թիւ մէջ հրատարակուած խմբագրականներէն եւ յոլուածներէն Յ.Տ.Պ.):

Քանի մը առիթներով տեսանք թէ որքան կը սուսէր կրթական մտարդակի բարձրացումի ծրագիրն ու անոր համար նուիրուող ազգայիններու ճիգը։ Անշուշտ հեշտ ալ չէր մեկուսացնել ազգայինները, որոնց ձևքն կը ազգային գործերը եւ անոնց նիրաբան օժանդակութեան կը կորոտէր։ Հետեւեալ տարի ազգասկարբը նեցուկ հանգիստանալով կղերականներուն, նոր պատմութենէն աէր կրիտասարգ մասնորոհումներ սնդոր մտացին հայկական գայրոցներու մէջ ներմուծել սրբիտիան մեթոտներու կերպրկումը։ Ահա այս պատճառաւ տարիներու ճիգերը գայրոցներու բարեկարգման եւ ուսումնական մտարդակի բարձրացման նկատմամբ մեծ արդիւնքներ շտտին։ Մտղիներ ալ պատրաստուեցան յաճարական Աւսումնական Խորհուրդներու կողմէ, սակայն անոնք մտացին թուղթի վրայ գրուած խոսքեր, քմահաճ հաշիւներու եւ յաճաւ ըմբռումներու հետեւանքով։ Այս պատմաններու տակ թրքահայ կրթական շարժումը չէր կրնար իր տարեկարգութեան մէջ յառաջիմումութիւն արձանագրել, իսկ գայրոցական բարեկարգութեան հարցը անյուշելի թնձուկի մը վերածուած ըլլալով, կարելի չէր գրական արդիւնքներ սկնկալել անկէ։

«Մասիս» իր 1 Մայիս 1865 թիւ 688-ին «Ազգային» սխնակին մէջ երկար յօդուածով «Ազգային» յառաջդիմութեան գործը» խորագրին տակ հետեւեալ տեսութիւններ կը յայտնէ գրելով հետեւեալը ի միջի ալլոց․

«Գիտութիւնը գօրութիւն է։ Ասոր կարծենք ոչ ոք կրնայ հակառակել՝ երբոր սկնյալտնի կը տեսնէ անկենդան նիրաբող վրայ մարդկային մտաց ըրած աղղեցութիւնը եւ գիտութեան գործած հազար տեսակ հրաշալիքը։ Մեր ազգին մէջ շատերն սասար աղէկ համոզուած են, եւ անոնց համար երկայն յօդուածներով գիտութեան օգուտները ցոյց առլու հարկ չկայ․ բայց գանազան կողմեր կը գտնուին սակաւին բողմաթիւ հայեր ալ, որ իրենց ծննդ երկիրներուն հօգիտ թէ յանի մը կողմերը տեսած ըլլալով, բորբոջին անտեղեկ են աշխարհիս շորս կողմը գտնուած բաներէն, եւ

անցիտյն պատմութեան անգէտ, ապագային մէջ ըլլալիքներն ալ որոշելու անկարող են։ Ասոնց համար ա մէկ գիտութիւն գրեթէ Մաղմանն է Նարեկն է, եւ ինչ հանցիտյն որ մէկը գիտուածով ըրէ մըն ալ Աստուծաշունչէն տեղեկութիւն ունենայ եւ իր տաճկանան խոսակցութիւնն ալ երբեմն մարդարեւից վիտայութիւնները գորդարէ, անկից մեծ գիտնական չըլլար աշխարհիս երեսը, աշխղա որ մեր իմաստունին խորին հմտութեան ըով առ ոչինչ են Նւստոնի սկգրութիւններ, բայց սակալաւակաւն է Ազգի մը յառաջդիմութեան համար։ Իրականութիւնը բարձրաճան կը ձանուցանէ մեզ թէ ոչ, եւ հարկադրենք սերիշ միջոցներու գիմելու։ . . . Երբ մեր ազգային դաստիարակութեան ներկայ վիճակն աչքի կհանցունենք, երեք կողմ գայրոցներ կը գտնենք, որոնց մէջ աւանդուած ուսումները մեծ բան մը չեն, թէ եւ երեք կողմն ալ իրարու հետ շփոթել չենք ուղեր, ինչու որ մեծ տարբերութիւն ունին իրարմէ։ Առաջին կարգի գայրոցներն են գիւղերուն եւ յաղարաց թաղերուն մէջ գտնուած մասնաւոր վարժոցները, որք գայրոց ըսուելու անպատարճանի չեն, եւ ուր սղալք ըբբական ու սողմոս միայն կը կը սովորին։ Երկրորդ կարգի գայրոցներն են . . . յաղարաց ամանց մէջ եղած գայրոցները, ուր թէ եւ հայկաբանութիւն եւ երբեմն ալ տաճկերէն գասի պրտի, բայց տեսնուած յառադիմութիւնն այնչափ դամալ, այնչափ ապարդիւն է, որ ինդն ուղղագրութիւն մը անգամ սովորող քիչ կը գտնուի։ Երրորդ կարգին ներքեւ կրճանք գտնել մարտարդարիս թագերուն մէջ եւ ուրիշ տեղեր գտնուած այն գայրոցներն, որ հայկաբանութեան հետ ըրիշ մըն ալ լեղուագիտութիւն եւ քիչ շատ գիտութեան սկգրութիւններ ալ կ'աւարդուին։ Արդ՝ այս երեք կարգի գայրոցաց վիճակն ալ գոհացուցիչ չէ, ուստի ազգային յառաջդիմութեան ի սրտէ ցանկացողները պետէ է որ ամէն բանէ առաջ իրենց ուշադրութիւնը դաստիարակութեան կանոնաւոր գայրութիւն մը հաստատուելու ըրլիրն, առանց որոյ անկեարդիւն է՝ չըսեմք յառադիմութիւն ընել՝ ալ ազգ մը քաղաքակրթիւն։

«Դաստիարակութիւնը տարածելու համար որչափ

գործարարութիւն ալ որ ընենք, գործակալ քիչ է, ըստ սրբում անհուն ասպարէզ մը կ'աչ առջնեմ, ուր ոչ մի-տ յն պէտք եղած նիւթերը կը պահեն, ԱՅԼ ԵՒ ԱՄԷՆ ԲԱՆ ԳՐԵԹԷՆՆՈՐՈՅ ՍՏԵՂԵՐԵԼՈՒ Է...»: Ապր խօսքը կեդրոնացնելով Ռուսմատեան Պորճուրդներու գերին վրայ, կը շարունակէ գրել ալ անոյ մը սրայէս. «... անուամբ միայն Ռուսմատեան Պորճուրդ մը կ'աղ մեղ, որ պահապանը կամ կրտսերակ ծրարիք մը չաբարդելէ զատ ուրիշ գործ չընէ, կարծենք թէ ուրբու-կաններն ալ անոր չափ գործ կ'ընեն անենք»:

Ապա կարգ մը առաջագրանքներ ընելով կը շարունակէ. «Ռուսմատեան Պորճուրդն կ'իջնար նաև քնդ-հանրայէս ազգային վարժարանաց վրայ հակել, վարժարանաց կարողութիւնը քննել, և դասադիրքերը սորոշել, մէկ խօսքով բոլոր աշն հոգերը անել՝ որոնց-մէ կը կատարէ դաստիարակութեան բարելաւութիւնը և հետեւաբար ազգային ապրող յառաջիմութիւնը, և գոր անհնար է հոս մի առ մի թելուք»:

Հիմնական բարեկարգութեան վերաբերմամբ վերջիչեալ տողերը անհրաժեշտ առաջագրանքներ են, զորս պատմանաբար գործած էին հայկական դպրոցներու բարեկարգութեան և կրթական մակարդակը կարենայ բարձրացնելու համար:

Որով և կ'ըսուէր այս բաները: Ես խաղաղարեւոյ մտքի տէր դասակարգը անդրուռելի մ'նայ, և սակեալ պատճառ գործաւ կարգ մը դժգոհներու, որոնք օտարութիւն իրենց դաւախները օտար վարժարաններ դնել: Եւ րանք որ այս տղեկ սրբորը ուրիշներու համար դէշ օբիմակ եղաւ ու հետզհետէ այնպիսիներու թիւը չառաջաւ, որովհետեւ նիւթայէս ի վիճակի էին սուրբներու և ոչ ոք կրնար այնպիսի գանձք, քանցի պատճառները որուն ծանօթ ենք բնականորէին: Բայց և այնպէս այս ընթացքը կրնար ի վերջոյ դէպի այնպիսի բուն առաջնորդելի ժողովուրդը:

Այս երեւոյթը սակայն չաճողորմօրէն կրկնապատկան դասակարգին կողմէ: Անոնք ամբողջապէս ցին օտար դպրոցները զիսկոյններու միջոցով ժողովուրդին ուղեղին ապրուղիներ: Եւ որով, թէ արդիական մեթոտներու մուտքը վստասօղն վատնուար

գործած էր, հետեւաբար պէտք չէր կ'արեւորութիւն ընծայել այնպիսիներուն, որոնք սոր հիմերու վրայ դնել կ'ուղէին դպրոցական ծրարիքները կրթական շարժումը յառաջիմութեան համար: Ժողովուրդին մեծամասնութիւնը չգիտնելով ո՞ր ուղին էր որ զինք պիտի առաջնորդէր դէպի յառաւորութիւն, կը ծարակցէր անոնց բարեմտօղն: Արդէն, ամէն անց զանգուածին անեղեկութիւնը կը չաճողորմօրէն ի հետեւի խմբակցութեան մը հետապնդած նպատակներուն:

Այս կացութեան մէջ, Գերագոյն Ժողովը չվճարեցաւ ու շառաւարտութեամբ հետաքրքրուեցաւ և ջանաց միջին ճամբայ մը դանել, շուտեւ իր արդիւնները ձեռք ձգելու համար կրթական շարժման յառաջիմութեան ի խնդիր: Ան անհնար չաղով կուրծք առաւ բոլոր դժուարութիւններուն:

Սակայն հերթին ան կարեւորութիւն տուաւ դպրոցներու կրթական մակարդակի բարձրացման ու այդ անհնարութեամբ անհրաժեշտութիւնը շեղուց իր հակողութեան ասի անկ դպրոցներու մէջ գործածուելիք դասադիրքերու պատրաստութեան հոգը, զանոնք ակի յոսկաւոր գործներու մտադրութեամբ:

Ռուսի Պատ. Քաղաքական Ժողովին կը յանձնէր դրացի կրթական անուշի պատճառներ յարմար անձ մը դանել, որպէսզի կարենար ըստ կարելւոյն կատարել այն անհրաժեշտ պատրաստութիւնները դպրոցական դասադիրքերուն համար:

Պատ. Քաղաքական Ժողովը ի վերջոյ կը դանէ այդ գործին յարմարագոյն անձը, որ դպրոցական կարգերու հմուտ և փորձաւոր էր:

Այդ անձը ուրիշ մէկը չէր եթէ ոչ Մարկոս Աղաբէկեանը, որ 1865 Մարտ 26-ին պատճառ կ'առանձնէր կատարելու իր առաքելութիւնը: Միայն, դժբախտաբար կրթական այս սեռուցն ալ մեր մտանշնած պատճառներով չի կրնար ունէ գրական քայլեր առնել իր պատճառաբարութեան ամբողջ անեղեկութեան:

Ռուսմատեան Պորճուրդներու ծախտութիւններու վերաբերմամբ, կարեւոր կը դանելք այստեղ մէջը բերում մը ընել Ա. Ալիօթմեհանի տուած այն պատ-

ճառները, որոնք չաճեկան են իրրեւ ժամանակակիցի
մը կողմէ յայտնուած վերջուեթիւններ:

«Այս կղերական ազդեցութեան, կը դէժ ան, մեր
կրթական գաղափարներու կազմումն ուրիշ միջոցներով
այ արեւելք Եւլլալուսն ապագայիցները շատ են, բայց մենք
անոնց վրայ չպիտի ծանրամտանք: Միայն դիտել ալ
կարժէ թէ մեր ուսումնականներէն շատերը, մտաւա-
նակց անոնք որ մտաւորաբար են մտաւոր գաղափարաց
լանդ անոնք որ մտաւորաբար են մտաւոր գաղափարաց
ուղղակի նպատակ աշխատած են, շատ անգամներ իբր
մտաւորաբար հերետիկոսներ եւ անհատներ ճարտարա-
ւած են մտաւորաբար: Մեր եկեղեցականներն ասով
լամ ան մտաւորաբար: Այս անգամներն այդ ուսումնական
անհատներն եւ մտաւորաբար մէջ եւ բնութեան յարա-
բերութիւններն անոնց միջեւ:

«Այս ազդեցութեան բով դրէք նաեւ մեր ժողո-
րդային դեմոկրատիան, բայց մտաւոր անձ-
նական արժանապատուութեան գաղափարներն շատ ստ-
որին աստիճաններու մէջ գոյնուելը, պիտի չառնենք
այն ասեմ թէ ինչո՞ւ մեր Աւստրալիան ինչպէս որ
նկեն ոչինչ կրցած են ընել իրականին մէջ:

«Մեր ժողովուրդին մէջ շատ գէշ ունակութիւն
մը կրած է այն ստորաբարը չափումը, որով ամէն
բան կ'ակնարկենք մեր վարժարաններէն, մեր եկեղե-
ցականներէն, մեր աստիճաններէն՝ անոնց անոնց ա-
ռաջին եւ անմիջական աստիճաններէն: Զարկը գրա-
մբ ասելու: «Դպրոցն որո՞ւ չամար չիմում է, գր-
ւակն պէտք է անպատճառը չափումը, որով ամէն
բան ծնողներն, որք ընէ շատ բարեկեցիկ դիրք մը
ուրիշ այնքան շատ են որ մարդ ամօթապարտ կը մնայ
եթէ անիմ ունենայ քննելու: Զարկը գրապատմ մըն է
զարկը չափումութեան նպատակով մտաւորաբար անոնց վար-
ժարանէ մը ինչ որ կրնայ որ ինչ մեր դասակը քն-
դաստիարակած Եւլլալուսն Զարկը կուրսն ունեցած Եւ-
լլալուսն Զարկը: Անոնք որ դպրոցներու հետ մտնեն
յարտարութիւն ունեցած են եւ թէ ընէ շատ արժանա-
պատուութեան գաղափար ունեն, դրուանք քիչ քիչ
այն բնութեան, դժուար են իրար պատրի մենք, զորս
մենք կ'անեն ծնողներն իրենց դասակներ քիչ քիչ
անգամ չամար սեւէ ազգային վարժարանի մէջ»:

(տես «Իրազմանք» թիւ 2162 27 Հոկտ. 1903 ընդդ.
մերն են Ե.Տ.Պ.):

Այսօր յայտնուած այս վերջուեթիւնը սակ է եւք, կը
պատմէ պատահար մը որուն ակնարկներս կրցած է ինք,
որ իր բաժանեցուն ակնի չիմք կրատայ:

Այս վեր կ'անէ կողմնակալ չափներ թողական
խորհուրդներու մէջ, որոնք վառ շարժուցած են կր-
թական գործունէութեան եւ կ'անցնէ. «Այս սկի-
զումը կը նային որ օր մըն ալ խորհուրդներէն ներս կը
մտնեն թողականներ որք մը մը ԿՐԻՍԻՒՅԵԱՆ ԵՒ ՌԶ
ԱՆ ԴՊՐՈՅ ՄԸ ՄՍՏԱԿԱՐԱՐԵԼՈՒ ԱՄԷԼԷՆ ՏԱՐ-
ՐԱԿԱՆ ՍԿՉԻՆԻՆՔՆԵՐՈՒՆ ՏԵՂԵԱԿ ԵՆ: Եւ այս
սակով մը «Եւս դիպակ» գրութիւնն անոնց մարմնե-
ներու հետ է որ յարաբերութեան պէտք է մտնայ Ու-
սումնական խորհուրդը՝ իր վերին նախորդութեան ի-
րաւունքն ի գործ դնելու եւ ասով վարժարանները բա-
րեկարգելու: Բայց երբ վճարողներն ուղղակի վարժ-
արան խորհուրդներն են, Աւստրալիան ինչպէս որ
թիւնը բնական է թէ կը չէզոքանայ եւ անգործութեան
չանդամք կ'անէ»: (տես նոյն, ընդդ. մերն են Ե.
Տ.Պ.):

Հմուտ պատմաբանին մտանքն անոնց վերջուեթիւն-
ները շատ արդար ու անկոյն են, որովհետեւ այդ ողին
հայ վարժարաններու հանդէպ մինչեւ մեր օրերը կը
մնայ նոյնը եւ անկոյն օտար դպրոցներու նկատմամբ
նոյն ժամանակները չի կատարուել եւ չարկողորմար
կը վճարուին պահանջուած դասարանը:

Բայց հիմնական պատճառը ինչպէս ցոյց տուինք,
կղերական թողական մեխանիզմներն են, հետեւեքով էր
մեր վարժարաններու կրթական գործին սեղանաւոր-
մը:

Սակայն, Միլտոնի իր փոփոխ Պատմաբանութեան
ընթացին (1869-1873 թթ.) այդ կ'արեւելքները քիչ մը
փոփոխութիւն կրեց, շնորհիւ մեծանուն կղերական-
ներն ազատամիտ գաղափարներուն, որ ինչպէս դիտենք
նոր աւելն մտայնը թրքահայ կեանքին մէջ:

Վասպուրականէն եկած աշուշտութեան այս երկր-
քը ամէն դեռ վարժարանը ջանաց թրքահայ ազգային
կեանքը, սկսելով սրբազոյնութեամբ Արգային Սահմա-

նադրութիւնէն մինչև միտ թիւնական ծրարութիւն, սամ-
կալարական սկզբունքներու վերջն հիմնուելով:

Համաձայն Ա. Ալալովսկիին, «1870-ին կրթու-
կան խորհուրդին մէկ ծրարութիւն... բաւարար մը
ձեռք բերելու համար մտածուած էր: Այն է՝ ուղղակի
Ռուսական խորհուրդներէ կարգեալ Հողաբարձու-
թեանց հաստատութիւնն որ ստոր տարի փորձուեցաւ,
բայց անուշադի, վասնզի Հողաբարձութիւնն կրք Ռու-
սական խորհուրդին կը կրթուէր, թողական աղա-
ները դրամը կը գումարէին: Անուշադ, Հողաբարձու-
ները մտնանալով չէ որ պիտի կերակրեն գաղտնունե-
րը, ուստի կը ստեղծուին կ'մ' գիջողութիւն ընել եւ
գործիք գումար թողարկողներն քառահասնայներու,
կամ բախում մը ունենալ անոնց հետ եւ վէճերու
ճնունդ տալ, որոնց անուշադութեանը՝ աւստողը գործ-
եալ վարձարանն եւ կրթական գործն էր»: (տես «Բիւ-
զանդիւն» թիւ 2162 27 Հոկտ. 1903):

Անուշադ այս փոփոխութիւնները դիւրաւ չկա-
տարուեցան եւ հանդիպեցան շատ մը դժուարութիւն-
ներու: Թողարկողներ կրք թողներու մէջ բոլոր եկեղ-
ցական եւ գաղտնայական մատակարարութիւնը իրենց
ձեռքին մէջ առած էին, բնական է թէ դա չի դիւրաւ
ուրիշներու չէին թողուր:

1871 Հոկտ. ին Քաղաք. Ժողովը վստահարար
նկատի ունենալով Ռուսական խորհուրդի եւ Թա-
ղարկողներու միջև գոյութիւն ունեցող վէճերը, ա-
նոնց վերջ մը դնելու համար, կ'որոշէ չկազմել նոր
Ռուսական խորհուրդ մը: Սակայն ասիկա գոտորոշու-
թիւն բերելով կը հրաժարի եւ ի վերջոյ նոր Քաղաք.
Ժողովը 1872 Սեպտ. ին կը կազմէ ուրիշ Ռուսական
խորհուրդ մը:

Նորիտիք Ռուսական խորհուրդի անդամները
ամէն ֆանք ի գործ կը դնեն թողարկան խորհուրդնե-
րու հետ լույս յարբերութիւն պահել: Ասոր հետ մէկ-
տեղ կը ծրարեն հիմնել վարձարկուանոց մը: Ապա
կրթական գործին մօտէն ծանօթանալու համար հաւա-
քարար այցելութիւններ կը կատարեն գաղտնայներու
մէջ: Կը մտածեն նաեւ Ակադեմիայի կազմութեան
մասին: Սակայն փորձը ցոյց կուտայ, թէ ժողովուր-

գը այդ բարձրութեան հասած չէր, կորենայ ցնահա-
տելու համար նմալ բարձրորակ մարմիններ եւ անունդ
ամբ «վարձարկուանոց»ին եւ «Ակադեմիայ»ի գաղա-
վարին:

Նկատի ունենալով ժամանակի անյարմարութիւն-
ները, 1871 Յունիսին նորիտիք Ռուսական խոր-
հուրդը կ'առկալէ «Ակադեմիայ»ի ծրարութիւն, սակայն
անկեղտ չանէր վարձարկուանոցին խնդիրը, անոր
կարեւորութիւնը գործնական ըլլալուն համար:

Ինչպէս իր տեղին անդադարձանք, 1860ական
թուականին գաղափար յղացուած էր «Ռուսաց Աղ-
նութեան Մնտուկ»ի հաստատման եւ ուսուցիչներ
պատրաստելու ծրարութիւն, որուն գործադրութեան
պաշտօնը ստանձնած էր Ռուսական խորհուրդը:
Սակայն իրար յաջորդող Ռուսական խորհուրդները
գաղափար ոչինչ կրցան կատարել այդ ուղղութեամբ,
մինչև 1885 թուականը:

1886-ին է որ օրուան Ռուսական խորհուրդը
ուրիշ գործնական ու մտածական քայլեր կ'անէ ասին
գաղափարին մարմին տալու համար եւ օժանդակ յանձ-
նախումբ մը կը կազմէ, որուն անդամ կը նշանակուին
Տ. Յովհ. Ա. Քհնյ. Հիւրբարդէյնտեան, Յակոբ Ռու-
կան, Յար. Թիւրեան, Միշրան Արիկեան, Սրբապետ
Թոգեան, (տես «Ժամանակ», 24 Դեկտ. 1965 - Վ.
Ջէրեանի յօդուածը):

Հակառակ կատարուած անքան ձեղերուն, չենք
զետեղ ինչ պատճառներ կային որ այս յանձնախումբն
այ (որ այնքան հեղինակութիւն ունեցած կը կարծու-
էր եւ որ մտած էր անյապաղ գործադրել այս ծրար-
ութիւնը) կը ձախողի իր առաքելութեան մէջ:

1892-ին Ռէթէոս Պէրպէրեանի ատենապետած
Ռուսական խորհուրդը, Սորէն Պատրիարքի նա-
խաձեռնութեամբ հետապնդեց միջին ճամբով թրքա-
հայ կրթական շարժումին դարձ տալ, համարելով եւ
ուսումնասիրելով նախորդ Ռուսական խորհուրդ-
ներու ծրարութիւնները:

Այնքան նոր ծրարութիւնը, գաղափարներու պէս-
պիտութիւն, օրէնքներու աւճանում, սակայն գործ-
նական ոչ մէկ յառաջդիմութիւն կ'արձանագրուէր

Թրքսաշայ կրթական շարժման նկատմամբ: Լճացած էր
ան և անվերջ գիտողութիւններու անդի կը տրուէր
այս պարտզան: Մենք սեղ չեմք կընտր տալ այդ բո-
լոր գիտազութիւններուն: Մտկայն և քննադատութիւններուն,
որոնք առնչութիւն ունին կրթական ծրարներնրու
թեքութեանց հետ, որոնք բաւարարութիւն չէին տար
օրուան պահանջներուն: Մտկայն և արձայնս, պիտի
բաւարանանք մէջ բերելով Գալիանէ Մատակեանի
ստորագրած յօդուածէն վերք հաստատած մը: «Վիտու-
թեանց մեծ սեղ չէ արուած նախակրթարաններու
մէջ, մինչդեռ անոնք են որ անուրաճութի, վայրկեան-
կան, ճամբիս օգուտ կը բերեն, մասնաւոր կ'օգնեն
գաստգութեան ճշգրտութեանը, փորձի և գիտողու-
թեանց միայ չխմուած բլլալով այդ ուսումները»: (տես «Հայրենիք» օրաթերթի Կ. Պոլիս, 23 Յուլիս
1894):

Ռէթէոս Պէրպէրեան թրքսաշայ կրթական շարժ-
ման գործին մէջ կարեւոր դեր կատարած է և յայտնի
դէմքերէն մին կը հանդիսանայ: Ան իրբև ճնուս
դաստիարակ մը, իր շրջանի գայրցական կեանքին մէջ
կարգ մը նորութիւններ կրցու մտայնել, ինչ որ սերել-
ներ ձախողեցան, որովհետև ան ճիւղութիւն ցոյց
տուա իր գործերակերպին մէջ և իր առաջադրանք-
ները ի գործ դրու սնայիտի մեթոտիկ եղանակով մը,
որ գժգոհութիւններու առիթ շատու:

1895-ին ընտրուած Ռուսմտական Պորճուրդը
նկատի ունենալով կատարուող գիտողութիւններն ու
քննադատութիւնները, նախող Ռուսմտական Պոր-
ճուրդին 1891 Մայիս 31-ի սրբուածները վերաանու-
թեան կ'ենթարկէ և կը խմբողրէ «Կազմական կանո-
նագիր Ազգ. նախնական կրթութեան» ու վերջապէս
վաւերացնել կուտայ Բաղրաբական ժողովին:

1891-1895 տարիներու իրբը յաջողող Ռուսմ-
տական Պորճուրդներու տարած աշխատանքները բաւ
այն օրերու հաղորդագրութիւններուն, աւելի արդիւ-
նաբեր եղած են նախորդներէն և գայրցական տարե-
կան արձակուրդին, ուսուցիչները համախորհելով
խորհրդակցութիւններ կատարած են:

Այդ խորհրդածողութիւններն կրթական շարժու-

մը աւելի արդիւնաւոր դարձնելու միտումով, մեծն
առթիւ օրակարգի նիւթ բրած են հետեւեալ շարս կա-
րեւոր խնդիրները:

Ա.— Մանկավարժական ուսմանց կամ ուսուցչի
պատրաստութեան կարեւորութիւնը:

Բ.— Դաստիարակէն ինչ բարբախտ հանդամանք-
ներ կը պահանջուի:

Գ.— Կու գաստանդարթեան մը ընդհանուր պոյ-
մանները:

Դ.— Ուսուցչաց նիւթական վիճակին բարբախտն
և ապագայի ապահովութեան միջոցները: (տես
«Երեզնէդիտ» թիւ 2229 15 Յունուար 1904 — Ա. Ալ-
պոյճահանի յօդուածը):

Թէ և բեղմնաւոր շրջան մըն էր, ճիշդ էր թէ
ճիւղեր ալ կ'ըլլային աւելի լաւ արդիւնքներու հասնե-
լու համար, առկայն կարելի չէ նկատողութեան շու-
նել ախրող կաշկանդող վիճակը, զեղծումներն ու ու-
նալոյտը թիւնները կրթական շրջանակէն ներս, ս-
րունք գժբխաաբար իրենց հակադեցութիւնը ունե-
ցան ու դանդաղեցուցին յաւաջլիտութիւնը:

Ուսուցիչներ պաշտօնի կոչելու կամ պաշտօնա-
գրելու խնդիրներ միշտ անպահաւ եղած են և կողմ-
նակարթեանց պատճառաւ անարժան ու անկարող ու-
սուցիչներ մուտք գործած են գայրցներու մէջ և
կրթմն ալ, արժանաւոր ուսուցիչներու դէմ հայա-
ձանքներ կամ անբաւարար վճարումներ ստրլած են
որ անոնք հեռանան գայրցէն:

1895 Յուլիս 17-ին թղթակցութիւն մը լաւ տե-
սած է «Արեւելք»ի մէջ երեսուրդ ստորագրութեամբ,
որ վերադիչալ խնդրին կապակցութեամբ կարեւոր կը
համարենք մէջբերել հաստատմանը, լուստրանելու և
պարզարանելու իրաց գոյալիճակը:

«Կը պատահի շատ անգամ թաղային վուճումուճ
պոյթրներ, կուտակցական հակասակութիւններ, ս-
րունք միշտ կը գառնան գայրցի կամ այլ հաստատու-
թիւններու շուրջ, կը պարտաւորեն անօրէն մը կամ
գաստու մը որ հրժարի կամ հրժարեցուի անիրա-
ւարար, և կրթական գործը որ մեծապէս պիտի օգ-
տուէր, այսու ծանր անկումի մը կը գաստարտուի:

վարժարաններու հոգարարձութիւնները, զորս ելքէն մնացող կ'ընտրեն, փոխանակ մտածելու, ծանր բանականներու կը բռնուին կամ իբրև մէջ կամ ուսուցիչներու հետ, եւ որովհետեւ շոգաբարձութիւնն ու քննիչը - մտաւանդ տիւրներու կողմէ - մեծ տեղ կը բռնեն մեր կիսփակուսի բարձրում մէջ, ու վեհերտա Խոզիները միշտ նախանձ գրգռելու արարողիք են, առաջիններն են որ միշտ կը շահին ու, առնուամիջի հետեւանք, դպրոցներն են որ կը տուժնան: (տես «Արեւիք» թիւ 3427 17 Յուլիս 1895 - բնոյց՝ մերն են Յ.Տ.Պ.):

Կողմնակալութիւններն ու զձուձ հաշիւները դժբախտաբար աւերիչ գեր կատարած են դպրոցներու աշխատանքներուն եւ կարելի չէ եղած այդ շահախնդիր անձերը մեկուսացնել կամ հեռացնել Թագակոն Խորհուրդներէ, հոգարարձութիւններէ եւ կամ Աստուծական Խորհուրդներէ:

Այս պէզուի իրականութեան ասրնքեր կար սակայն գտնելի փութեամբանութիւնը ուսուցիչներու կեանքին սարհոյթեան անսակէտն եւ թէ անոնց մտաւար գործարարն նկատմամբ: Մտկայն ասոր մէջ եւս կողմնակալ հաշիւներու հետեւանքով արուր բեռնայինը պարզուած են:

Տարիէ ասորի Աստուծական պահանջը կ'աւելանար, սակայն հայ դպրոցներու Աստուծական մտկարգակը կը մնար միջակ, եւս կը մնար եւրոպական վարժարաններէն:

Աստուծական Խորհուրդի եւ Թագակոն Խորհուրդներու միջեւ յարաբերող անհասկացողութեան ոգին ու անհասկան փութաբանութիւնը սպրտեց թէ ժամանակը եւ թէ ազգային խանդավառութիւնը եւ որ պատճառ եղաւ հայ դպրոցները այնքան չ'առաջանան: Ժամանակակից եւ անհասկացողութեամբ, Այգոյս յաճեան ուսումնասիրած ըլլալով այդ շրջանը, ինքու կարեւոր տեսութիւններ քրտած է եւ միտքը հանդիսացած է այդ շրջանի կրթական խոչընդի կապակցութեամբ լուրջ յօդուածներ գրող, որմէ վեր կ'անենք կարեւոր հատուածներ. «... էթէ կրթական գործէն հասկցող չէգոք եւ նիւթական սեւէ չ'ահ շտկնկարող

անձերէ բողոքեցաւ ըլլալին մեր Աստուծական Խորհուրդները - ինչ որ բարեխախտաբար մէկ կ'երկու անգամ պատահած է - այն ասեմ անոնց մտածելու, խնդիրներն քննելու, եւ որովհետեւ արուր երեսուցի թիւ մէջն այլ բարեբոյնի արարքեր ձեւ մը պիտի մտնար եւ փորձը ցոյց տաւած է թէ այդ ձեւը շատ անկի արգիւնաւոր եւ օգտակար պիտի ըլլար»: (տես «Բիւզանդիան» թիւ 2230 16 Յունուար 1904):

Արդարապէս Աստուծական ծրագրիներու մասին կ'աւելցնէ ան գրելով հետեւեալը. «... էթէ ուշագրութեամբ քննուի, պիտի տեսնուի թէ այդ ծրագրիներն եւ հրահանգներն ասոր անոր փութաբանութիւնը գոհացնելէ գաւ» որիչ օգուտ մը չ'են անցած եւ շատ անգամ նոյն խի անկի արգիւնաւոր աշխատութիւններ խափանելու պատճառ եղած են: Երբ մեր թագայի վարժարանները Աստուծական Խորհուրդներու բովէն երած ծրագրիներէ գուրի էին, նուազ արգիւնաւոր եղած չէին, կամ ընդհակառակը, Աստուծական Խորհուրդներու խմբագրած կանոնագրիներով վարժարանի աւելի բան մը չեղան ուսուցանելն պիտի չըլլան: Ինչո՞ւ գիտէ՞ք - վառնդի անոնք թէ նիւթապէս եւ թէ յարաբար մեկեւն ձեւերն մէջ կեդրոնացեալ չեն: Աստուծ. Խորհուրդը՝ իր բարձրական ներգործութեամբ եւ Թագ. Խորհուրդն իր նիւթական ազդեցութեամբ՝ յախտեալու կար հակառակելու բնոյթ ունեցող կրկու մարթիներն են որք վարելու կոչուած են մեր վարժարանները: Ասոր համար մեր վարժարանները խաղաղի կողմն անհասկացող եւ սատարող հոգեւորներու որք իւրաքանչիւր Թագակոնի փոփոխութեան հետ անպատճառ երեսան կ'էրին»: (տես նոյն):

Վերջիւսով գիտողութիւնները շատ կրկար ըլլալուն, մենք բուսականացնք արքանով, որունը կը պարզեն իրականութիւնը:

Միտքեակ ուսումնական ծրագրիներէ քննարկ է տարակի արգիւններ կարելի է աստուծ: Միւս կողմէ, բարձրական քիւր քրտնք կը մարմնաւորէին ընդհանուր աստմար Աստուծական Խորհուրդները, կը գտնուէին նիւթական սեւին, այն էր Թագային Խորհուրդներու

ննքակի դիրքու արտմին գէտ, իբր իր չաճեկելով կամ սպանտելով կը կոչկանդէին ուսումնական յառաջդիմութիւնը եւ այդ պատճառ կ'ըլլար տխուր պատահարներու կամ երեւոյթներու:

Իր բաձայ մամուլը անդէրջ կ'արժարձէր կրթական խնդիրը, սրովհետեւ գոհունակութիւն չգտնելով Հայկական վարժարաններու ուսումէն, ծնողքներու ստուար թիւ մը իրենց զուակները կը զրկէին օտար վարժարանէր: Մամուլը Հայալահայանման տեսակէտէն առաջնորդուելով անկերջ խնդրոյ աւարկոյ խնդրին կ'ուզէր լուծում ստալ:

«Արեւելեան մամուլ» ի խմբագրութիւնը հո 15 Յունուար 1898 թիւին մէջ կը գրէր հետևեալ տողերը, որմէ կ'արտագրենք հասուածները. «Այս պատրաստութեան կայանները պիտի լինին մեր ստեճային զպայցներն, որ զժրատաւայէն այդ պատճառն արդիւնապէս կատարելու կացութեան մէջ չեն գտնուիր, որ ամէն մի բժրոստ կը գտնուի պատճառական ծրարներու, կամ իրբեւ անյարմար, կամ իրբեւ անբաւական եւ կամ տեղական վարչութեան իրաւանց իրբեւ բռնաբարում նկատելով, եւ սեղ սեղ աւելի պատշաճ դատելով ազգին մանկտին օտար վարժարաններու խնամուց յանձնելի բան տտիմային դատարարաւորութեամբ գանձել կրթել: Այս առարկութիւնները կրնան իրենց հիմնարար կամ անհրաժեշտ պատճառներն ունենայ, բայց երբեք չեն կրնար արդարանայ երբ ազգային դատարարականութեան միտքինակ, այդ խնամար եւ գործնական ուղղութիւն մը տարու անեղծ եւ բանաւոր վարձեր խանդարելու եւ ի գերեւ հանելու կը ձգտին:

«Շատ տարիներէ ի վեր՝ քանի թանի Սորսուրդներ, քանի՛ քանի՛ ծրարիրներ, կեդրոնացման յառաքաղներ, իրարու յաջորդեալ, եւ քանի՛ քանի՛ դպրոցական կանոնագրեր յորինուելով գործարարութիւնն ի պատճառն պահանջուած, բայց իրական արդիւնք մը չեն արտագրած, հակառակ այնքան դրամական գրահետութեանց: Այս ամբողջական պատճառները մի առ մի հետազոտելու աւելորդ է: Անոնց մէջ գլխաւորը կրնայ Համարուել տեղական գծուած ուղիւն եւ անջախ յաւակնութիւններ, որով մէն մի վարժարանու ձեւարմնի հովեր

առնելու կը բաղանայ, մէն մի հողարարութիւն՝ ներքին դրամական անցուկի վիճակին անուշադիր կը փափաքի տիրարար վարել իր ուսումնարանը:

«Եւ ուստի կը ծագին այն շփոթութիւններն, այն իրաւաստական խնդիրներն ու վէճերն, որ ստեղծ կը իրական խորհուրդներու անդին ժամանակը գրուած են, թայլ չտալով աւելի կեղտակաւ խնդիրներու անօրէնութեամբ գրողելու»:

Այս, ուրիշ սեղ մը կ'ըզրականացնէ. «Մեր կարծեօք՝ ստեճային ապագայ բարբորութեան եւ յառաջդիմութեան գլխաւոր գոպանակն ազգային հիմնարար, գործնական եւ արդիւնարբ դատարարականութիւն մը լինելով՝ հարկ է բնականէ մեր թաղային եւ գաւառային վարժարաններու կանոնաւոր գործացման համար մեր թուրք նիւթական, բարոյական եւ իմացական ուժերն, այնպէս որ արդեալ նպատակին ծառայեն եւ ընդունան չապառին, ցուցածուրութեան եւ օտարաժողութեան գոհանելով: Եւ այդ նպատակին հասնելու համար միջոցն է պարբել եւ սեղական պիտոյցն, որ կ'առական արդի պահանջներուն յարմարցնել, արդի խոսն ու շփոթ տարբարած ուսմանց յարապրերն, ցնջել ինչ որ կիմ գրու քիմ: մնացած անօրուտ նշխարներ կան, եւ պարտաւորելով թաղային դպրոցներն Համակերպելու այդ գործնական դրութեան, գլխաւոր կեդրոններու մի մի բարձր ուսումնարաններ հիմնել ուր կ'ազդող են՝ նախակրթարանի ընթացաւորներ, եթէ կամեն, կատարելապէս իրենց ուսմանքն եւ միմիկն անգամ գիտութեան վստմար մի փնդր մշակել, յատարակ ասպարէզի մը պատրաստութեան համար»: (տես էջ 41-43 - ինչոյց մերն են Յ.Տ.Պ.):

Դպրոցական մակարդակը բարձրացնելու ստեղծարարութեւր պայմանն էր որակաւոր ուսուցիչներ պատրաստել եւ անոնց վարձատրութիւնը նիւթապէս բարբորակել, ինչ որ նկատի աւած էին 1891-1895 ասարիներու Ուսումնական խորհուրդները, սակայն տիրող իրարանհասկացողութիւններուն, կողմնակցական ոգիին, եւ չահաճութեանց, անոնք ռեւէ դրական արդիւնք ցոյց չկրցան ստալ:

Այս խնաւ կարեւոր խնդիրը յարգարկուն ապարէզ

էջած են տեսակէաներու փոխանակումներ տեղի ունեցած են եւ ասպարեղումս են յայտարարած «վարժապետ-ստեղծ» չիմնել, ուր պիտի պատրաստուէին ուսուցիչներ:

Վարժապետանոցի խնդրին կ'արկայնաբէլամք Յ. Թ. Հինգլեան «Բիւզանդիան»ի 16 Փետր. 1898 թիւին մէջ իր կարծիքները լայնօրով կը գրէ հետեւեալով. «Միտիթարեան, բարեղուշիկ երեսոյթ մըն է առ: Որովհետեւ այս հարցին նուիրումս յորումներուն մէջ կան այնպիսիներ որ՝ մանաւանդ վերջին ժամանակներս, շատ չքննող դարձած հանգամանքի մը - անկեղծութեան - գրումը կը կրեն: Կ'արժէ իւրհարարածութեան անարկայ ընել յայտնուած գաղափարները: Խնդրոյն հողուն, այն է վարժապետ հասցնելու պէտքերն իբրև միջնու հիմն կարծեաց անխորանքութեան չկայ: Ծատ շատ մէկը կ'ուզէ աւելի կ'ախօլը վարժարաններէն դուրս վճարել սոցէտ վարժապետները. ուրիշ մը կը վարժարի գորդարածան միջոցները բնականութեամբ տեսնել նոյն այլ վարժապետներուն համար (հարպարակային դաստիարակութեանը մասնկալարժակեան, մանկավարժարան թերթ, մանկավարժակեան մատենարան, մանկավարժարան մրցանք, մանկավարժարան եւ ուսուցչական ժողովներ): Ծառակի խնդիր, մէկ մըն ալ գնահատութեան խնդիր: Աւելի քան աստիկ դեղերու անհրաժեշտ սէտք ունին մեր հիւանդ վարժարանները, հարցա կիթ այլ դեղեր ստատիստիկեան չդիտարանին, ինչ խղճի իսթ աշտ ատեն: Կարծեաց երկրորդ ասորերութիւնը կը վերադարձի վարժապետներն հաս, ի Պոլիս, կամ հոն, ի Գերմանիա կամ ուրիշ յարմար տեղ մը, հասցնելու խնդրոյն. - Ուրիշ ասորերութիւն: Չկայ, եւ Աստուած չընէ որ բլրա»:

Չերկարելու համար եւ տեսակէաներու պահպանութիւններով շինողերու նպատակաւ, մենք գոնց կ'ընենք մէջբերումներ ընել թերթերէն, լայնուած բոլոր կարծիքներուն վարժապետանոցին կ'արկայնութեամբ:

Նման ձեռնարկութեան մը համար կային խորհուրդներ, թէ որակաւ ուսուցիչներու չդոյութեան պատ-

հասու, աւելի լաւ պիտի բլրար ընարուած պատանիներ եւ երիտասարդներ զրկել ծերութեամբ կամ կեանք ասորումս մէջ պատրաստուելու համար վարժապետական ասպարեղին համար եւ կը կարծէին թէ այլ բնակող դրամական մտաւում չէր բլրար:

Ուրիշներ ալ կային որոնք հակառակը կը պնդէին եւ կ'առաջարկէին տեղական ուժերով գոյուս հանել նման ծրարիք մը, ու դիտել կուտային թէ՛ Կ. Պոլսոյ կեդրոնական վարժարանը արդէն իր ուսումնական ծրարին մէջ մանկավարժական դասընթացք մը հաստատուէր եւ կարիք չէին տեսներ ուսուցիչներ պատրաստելու համար մինչև Եւրոպա աշակերտներ գրկելու, աւելորդ տեղ մեծածախ գումարներ գումարելու: Ասպարեղումս կարծիքներու այս ընդհանուր ամփոփումը ընելէ ետք, կ'արժէ աչքի առջև ունենալ այն օրերուն գրուած Ռ. Յ. Պէրպէրեանի յորումած ժընէվէն, որ յայտնուած է «Բիւզանդիան»ի թիւ 407 համարին մէջ 25 Փետր. 1898-ին, որով պարեպու-թիւններ վեր առնել կարելուր կը գտնենք:

«Վարժապետանոց մը կ'արելի է բանալ անմիջապէս կամ մէկ քանի տարի եւս յետաձգել ըստուժը. բայց սա համարիտ է թէ ո՛չ թէ մէկ, ալ մէկ քանի կարելուր կեդրոններու մէջ՝ մէկէ աւելի վարժապետանոցի կամ մանկավարժական դասընթացքներու հաստատութեան սէտք ունինք, Պոլսոյ եւ դատանց հարեալուր նախակրթարանաց ուսուցիչներուն իրենց պաշտօնին նախապարտատիւն մը ապլ կարենալու համար: Մանկավարժական Մասիսին մէջ մտիք ունեցած ենք բացատրելու թէ ո՛րէ կրկի մը նախակրթարանաց ուսուցիչը չեն կարող յաւոյնս պարտատուի իրենց պաշտօնին քան տեղական եւ արդային վարժապետանոցաց մէջ, ուր արուած ուսումն ի հարկէ ուղղակի պատշաճուած ու համարպատասխան կ'ըլլայ իրենց սիմվոլայրի պահանջներուն: Հետեւաբար մայ կամ անդառն հարկ է մեղ լատուի վարժապետանոցներ ունենալ, ու ամէնէն առաջ դէթ մէկ հաս մը Պոլսոյ մէջ: Միւս կողմանէ թէ եւ ըստգաճակատէս չկարենանք ընդդիմախոս խորհուրդներ յոռետես կարծիք մեր ուսուցչական մարմնոյն իբրև, մինչև եւ ան-

կարելի համարել է չզոյժ ուսուցչի Պրոսյոյ մէջ ան-
գամ վարժապետական դպրոցի մը գէշ սկզբնաւորու-
թիւնը, մանկավարժութեան ուսման համար յեւրոպա-
նաւանդներ յղելու առաջարկը շատ օգտակար ու կա-
րեւոր կը գտնենք: Ո՛չ թէ կ'ընդունիմ, ինչպէս յայտ-
նեցի, որ պէտք ըլլայ մեր դաստիարակ ուսուցչիչներն
եւրոպայի մէջ պատրաստել: Կը կրկնեմ թէ այդ ոչ
պէտք է եւ ո՛չ ալ բանաւոր. եւ բաց աստի, ինչպէ՞ս
կարելի է հազարաւոր վարժապետներ արտասահմանի
մէջ պատրաստել, նիւթագէտ անհարուստներն պիտի
բողոքենք. բայց կարող մը ընտրելով պատանիներ ու
պատանուհիներ կրնան միշտ եւրոպա բերուիլ, որ-
պէսզէ յարմար վարելու մէջ ընդհանուր ու մանկա-
վարժական ուսիւր ուսումնասիրութիւններ կատարեն,
ժողովուրդեան կրթութեան ծառայող եւրոպական ալլ
եւ ալլ կարգի հաստատութիւնները մտէն տեսնել ու
անոնց կարող ու սարքին անձուր վերահասու ըլլան,
գործադրութեան մէջ տեսնել գանդակ դրութիւններն
ու գիտնան դասել գանդակ իրենց արգիւնքէն, եւ վեր-
ջագէտ արուեստին գործնական վարժութիւններն
ինքնին կատարեն ու անձնական փորձ ստանան, եւ
յետոյ դասնալով, մանկավարժանոցի կամ մանկավար-
ժական դասնալեցանքու դասառու, կրթական շրջա-
նակներու տեսուչ եւ վերջագէտ դպրոցներու սնօրէն-
ներ ըլլան, իրենց սովորածն իրենց ուղիմութեամբ
պատշաճեցնելով անդական ու տոհմային պահանջնե-
րու եւ մեր կրթական միջավայրը ասկաւ բարեփոխե-
լով: Կարելի է նաեւ մէկ քանիներ ալ պատրաստել
իրեն գիտական ճիւղերու եւ եւրոպեան լեզուաց ու
դպրութեանց մասնագէտ ուսուցիչ մեր բարձրագոյն
նախակրթարանաց ու երկրորդական դպրոցաց համար:
Մինչեւ այն ատեն, մեր պատրաստ միջոցներով կրնանք
անուշտ սկզբնաւորութիւն մը առլ վարժապետանոցի
գործին: Կիանանք որ շատ մեծ գործերու սկզբնաւ-
որութիւնը խոնարհ կերպով եղած է: . . . Եթէ հիմա
սոճենն ամբողջով գործի սկսուի, եւ միւս կողմէ
եւրոպայի մէջ նոր ամբողջ պատրաստութիւն գործին
ալ ժամ առաջ ձեռնարկուի, կը յուսամ թէ գործնա-

կան շուրջ ամէնէն մեծ աղայայցը սուսած կ'ըլլանք:
Թ. Յ. Պէրպէրեանի սոյն շահեկան տեսութիւն-
ներն այնքան պարզ, այնքան յստակ ու արթարանա-
կան են որ, անբարդ պիտի ըլլար մեր կողմէ յաւել-
եալ լսողաբարութիւններ առլ, քանզի իր կրթիքները
հիմնուած են առողջ դատողութեան մը վրայ որ գործ
նական ալ են:

Յամենայն դէպս այս ձեւերակը իր դժուարին
կողմերը ունէր, մանաւանդ անոր համար որ թրքահայ
ժողովուրդին մեծ մասը մատուրակաւ զարգացումի
տեսակէտով գեւ հասունութեան չէր հասած եւ ի վի-
ճակի չէր իր ծայր արժէքներու, ազդեցութիւն
ունենալու կրթութեամբ զարգող պատասխանատու-
ներու վրայ ու պահանջել այն ինչ որ անհրաժեշտ էր
հասարակութեան մտքի զարգացման համար:

Ներ կը թղթատենք թրքահայ մամուլի էջերը,
միշտ կը հանդիպենք կրթական հարցի շուրջ յուշում-
ներու, հոգ չէ թէ անոնք ընդհանրապէս միօրեակի,
կրկնութիւններով, սակայն մեղի օրուան կացութեան
իրազեկ կը պահեն: Մամուլը իր դիւր կատարած է,
ժողովուրդին միտքը զարգացցած է ու հետզհետէ
կարողացած է օրոշ շօտով հասունցնել անոր մէջ կրթա-
կան շարժումին գաղափարը:

ժողովուրդին ինքնազիտակցութեան այդ զար-
թօնքին, յետադիմական ամբողջ, որոնք իրենց սե-
փական կալուածը դարձուցած էին ազգային գահազան
մարտիները, ստիպուած եղան տակաւ առ ասկաւ տե-
ղի առլ նոր գաղափարներուն:

Մինչեւ 1900 թուականը երկարող թրքահայ կր-
թական շարժումին կապակցութեամբ արուած աշխա-
տանքները, ինչպէս ցոյց տուինք, թէ նա մեծ յոռա-
ջացումներ շարձանագրեցին, սակայն յուշուող խնդիր
ները որոնց մասին ակնարկեցինք իրենց տեղին, բա-
րեբար դեր կատարած են եւ օգուտ ունեցած են թրքա-
հայ ժողովուրդին համար:

Անուշտ թէ մենք ընթացա ուսումնասիրութեան
շատ մը յուշումներու հանդիպեցանք, գրուած հե-
ղինակուր անձնաւորութիւններու եւ մատուրակա-

ներու կողմէ, սակայն անոնց մէջ արծարծուած խընդիրները չօգտուած էին շատ մտաբարձանօրէն, այն-բան սր, բանավէճերը տեղի սուած են երկարձիգ գրութիւններու, որոնք բնականաբար չեն հետաքրքրել հասարակ ընթերցողին: Հետեւաբար, մենք ընդհանրապէս կեդրոնացուցինք մեր ուշադրութիւնը էական խնդիրներու վրայ, որոնք աւելի նպատակա-յարժար էին:

ԴՊՐՈՑԱՇԻՆՈՒԹԵԱՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ Վ. ՊՈԼՍՈՅ ՄԷՋ

Ասկէ առաջ մեր ուշադրութեան առարկան եղած էր հանրային դպրոցներ բանալու ճիգերը, որոնք մինչև 1830ական թուականները քիչ շատ դոհացուցել արդիւնքներ սուտին այն օրերու համեմատ կրթու-կան պահանջին:

Անշուշտ ասանք դպրոց կոչուելու արժանի կը-թարաններ չէին, այլ ինչպէս ցոյց տուինք իր տեղին, մասնաւոր խուցեր կամ մեծ սեկտորներ էին եկեղեցիներու: Դրանքնու կից կամ այլու, ուր կը հաս-քուէին աղաք եւ աղջիկներ նախնական կրթութիւն ստանալու, շատ համեմատ ծրագրերով:

Սակայն դպրոցայինութիւնը աւելի մեծ թափ կ'սկսէր առնել 1836 թուականէն վերջ, աւելի կանոնաւոր շէնքերու մէջ շարունակելու դաստիարակութիւն-ները հայ դպրոցականներուն:

Ինչպէս գրած էինք նախօրօք, Մկրտիչ ամիր՝ Միքիմիանան առաջինը եղած էր թագաւորին վարձարան-ներ հաստատելու գաղափարը յղացող Կ. Պոլսոյ մէջ եւ ասոր համար 1790-ին Գում-Գարու թաղին մէջ իր հիմնած դպրոցը կոչած է Մայր-Վարժարան:

Կրկնել աւելորդ է այստեղ յիշել այդ վարժարանին մէջ իրրեւ ուսուցիչ պաշտօնավարողներու անուն-ները, որովհետեւ յիշած ենք իր տեղին:

1826 Օգոստոս 18-ին Հօճա վալայ թաղին մէջ

հրդեհ պատճառ կ'ըլլայ սոյն վարժարանին հրկեղ-ման, ինչպէս նաեւ անոր կից եղող եկեղեցին հոյճաբակ կ'ըլլայ:

Սակայն ճիգեր կ'ըլլան 1826-1828 տարիներու տեւողութեան վարժարանին եւ եկեղեցիին վերակա-ռուցման ձեռնարկութեան: Այս կը ծրագրուի վար-ժարանին չորջ հիմնել երեք կրթական ուրիշ հաստա-տութիւններ 1) Բնծայարան-ուսումնարան, 2) Գայրա-տուն աղբատ մանկանց եւ 3) Գայրատուն ծայնար երգոց, որոնք սակայն այնքան մեծածախ կ'ըլլան սր, նեղ կացութեան կը մտնուին եւ չկրնարձ պարաքեր-նին վճարել, պահանջատէրները զիրենք նեղ դրու-թեան մէջ կը դնեն:

Այս ճշմամային պահուն էր սր Պէդճեան ար-միրա օգնութեան կը հասնի եւ ներթափանցումը ցուցեմամբ թաղեցիկները ստորադասի հարցէ մը կ'ա-գտէ ու շքանկանանալով ասով, գրոմագրուի մըն կը յակարցէ դպրոցի, եկեղեցիին եւ միւս ու-սումնարաններու ապագան ապահովելու համար:

Այսպէսով, Գում-Գարուի Մայր-Վարժարանը կը կոչուի Պէդճեան - Լուսուարճեան վարժարան: (տես «Արեւելք» թիւ 3814 Սեպտ. 21 - 3 Հոկտ. 1898):

Բնծայարան-ուսումնարան երկրորդական վար-ժարան մըն էր, որ թաղային վարժարանէն բարձր էր եւ կը հանդիսանար անոր շարունակութիւնը: Այս ու-սումնարանը շարունակեց դրծել մինչև Փէշտիմալճե-անի մահը, 1837 թուականը:

Բնծայարանին առաջին ընթացակարգները կ'ըլլան Գրիգոր Բէէքսթէճեան, ապագայ պատրիարք եւ կո-թողիկոս (Գէորդ Դ.), Յիզիքոս Պօղոս պատուելի, հայերաբն եւ զիտուն Յովսէփ Վարդան վալայ, Նիկողոս Զօրեան (որ ինքնուշխատութեամբ եւրոպա-կան լիզուներ սորվելէ յետոյ փարսիկ համալսարանը կը յաճախէ, մանկավարժութեան հետեւելու) եւ սոճուր իրաւասուր Միսթեան, որ ուսումը շարունակած է փարսիկ, հեղինակ կարգ մը զերբերու եւ ուսուցիչ, (տես Լեւոն Զորմիսեանի «Համապատկեր Արեւմտա-հայ մէկ դարու պատմութեան» էջ 444):

Դժբախտաբար Լինձայրան-Ուսումնարանը 1837-
էն ետք չկրցաւ շարունակել գործել: 1858-ին Պէդճ-
եան-Լուսւորըհան վարժարանին մէջ կը հաստատուի
կրկնօրեայ դպրոց, ուր Լուսարանիան դաստիարակ-
ութիւններ կը կատարուին:

1879-80 տարեշրջանին Պէդճեան-Լուսւորըհան
վարժարանին աշակերտութեան թիւը եղած է 106, ու-
րուն 13ը մանչեր էին, ինչ որ տարօրինակ կը թուի
մեզի:

1880-81 տարեշրջանին սկիզբը, Ուսումնարան
կորսուողի վարժարաններու միացման ծրագրին շուրջ
երկարատեւ խորհրդակցութիւններէ ետք է որ Աղղ-
կեղք. վարչութիւնը կը կողմէ Գուս-Գորուի, Կէ-
սիկ վաշայի եւ Եէնի-Վարուի միացումը թողնու հա-
մաթագական խորհուրդ մը, որ կը ստանձնէ չինգ
երկուս վարժարաններու մատակարարութեան հարցը:
Իսկ կրթական հսկողութիւնը կը յանձնէ շուր անձերէ
կազմուած հոգաբարձութեան մը:

1894 Յուլիս 10-ին տեղի ունեցած Կ. Պոլսոյ մեծ
երկրաշարժը պատճառ կ'ըլլայ Հիմնադատակ կործա-
նելու Պէդճեան-Լուսւորըհան վարժարանը: Այնու-
հետեւ աշակերտները կը համախմբուին Մայր-Եկեղե-
ցիի Ս. Խաչ տաճարին մէջ, ուր կը շարունակուին դա-
ստանդութիւնները:

Գուս-Գորուի դուրսի մէջ Յարութիւն ամիրա
Պէդճեան 1832-ին կը հիմնէ աղջկանց վառվառեան նոր
դպրոցարհեստանոցը, ուր հայ աղջիկներ տնտեսիկ
և ուրիշ տեղեկագործութիւններ կը սորվէին: Պէդճեան
ամիրա այդ արհեստանոցին մէջ պարտասուել տուած
է կեղեցական ծանրագին զգեստներ ու նուիրած է-
միածնայ, Երուսղէմի, Սիւրի, Աղթամարայ, Վենե-
տիկի, Ս. Ղալբուս վանքին եւ Կ. Պոլսոյ եկեղեցի-
ներուն: (տես «Արեւելք» թիւ 3814 Սեպտ. 21 (3
Հոկտ. 1898):

«Արքունական հրատարակչոց եւ դաստասանական
վճարոց եւ այլ եւս կարեւոր գրութեանց երկուց նորա-
շէն դպրոցացն Ս. Պողոսի եւ Ս. Վառվառեացն, ք
պէսս կրթութեան աղբատ մանկանց եւ որք աղջկանց

Աղղին Հայոց արտաքոյ Գուսգալուի շինեալ: Ի պատ-
րիարքութիւն Կոստանդնուպոլսոյ Տ. Տ. Ստեփանո-
սի Ամենապատիւ Արքեպիսկոպոսի հաստնութեամբ
սկրագումար Ժողովոյ Աղղանոսմ վսեմապատ իշխա-
նապետաց ՌՄԶԲ 1832ի Կ. Պոլսոյ: («Մարտար»
օրաթերթ 8 Մայիս 1968):

Այս թուղթին ետեւի կողմը ստպէս դրուած է.
«Այս կերպ յիշատակներէ» կը սեպուի այն երկու
դպրոցը որ Գուսգալուի Գուսը Իւան Գըրգար, Օտա-
ւորը բաւած թաղը Ս. Վառվառեայ եւ Ս. Պողոսի ա-
նունով նոր ի նորոյ հաստատուեցաւ վսեմապատ Պէդճ
եան Յարութիւն Ամիրայի ջանացադութեամբ, Չարբ-
հանէի գործաւոր հայազգի բարեպաշտն եղբայրնե-
րէն շափաւոր հասոյթ կապուելով անոնց պիտոյիցը
տարեկան ծախսոց համար եւ միշտ հաստատ ու շէն
մնալու մտքով, Հայոց աղղին աղբատ մանկանց
«վախճ» ըլլուեցաւ վաշայուչ կանոնադրութիւնով»: (տես նոյն):

Այս հիմամբ ուրեմն Պէդճեան շինած կ'ըլլայ եր-
կու աղջկանց վարժարաններ 1832-ին եւ նախապէս
1820-ին շինուած աղջկանց դպրոցարհեստանոցը կը
տեղափոխէ, Վառվառեանին կը միացնէ:

Պէդճեանի մահէն ետք (1834) ամիրաները եւ էա-
նաֆններու գլխաւորները կը հաւաքուին Աղղ. Պատ-
րիարքարանին մէջ եւ Միքայէլ Փիւմիլեանէ, Ճանիկ
Փախպեանէ, Յարութիւն Երկանեանէ, Յովհաննէս
Աղնաւորեանէ, Պետրոս Յովհաննէսեանէ, Մարտիրոս
Պաղասապեանէ, Մազուա Սարիմեանէ, Պողոսա-
սար Գոսպարեանէ, Յարութիւն Կէլէլեանէ
եւ Յովհաննէս Բէնիկեանեանէ բաղկացաւ ասոր ամ-
միրաներու կը յանձնեն կրթական հաստատութեանց
հսկողութիւնը:

1851-ին այս զոյգ վարժարանները բուական ծաղ-
կեալ վիճակ մը ունէին եւ կ'ընդգրկէին Ուսումնա-
կանի ծրագրերնր, ունեալով մասնապէս դաստիար-
ներ, ինչպէս թուրքերէնի անուանի ու հեղինակաւոր
ուսուցիչ Ռեթէոս Գրեքորեանը (Չերթիկ Հօճա),
հայկարան՝ Մովսէսեան պատուելին, գիտութեանց

Համբար, աւար սևաուցիչ Աւետիս պատուելի Պէրպէր-
եանը, ինչպէս նաև յաջորդաբար Յարութիւն Թեւը-
եանը, Մկրտիչ Մեղպուրեանը, Տարթ. Ներսէս Մեղ-
պուրեանը, Միշրան Տէօբմէճեանը, Սահակ Փափաղ-
եանը, Նազարէթ Եագմահեանը, Յովհան Փալազաչ-
եանը, Պողոս Պէրպէրեանը, Գէորգ Սիմօնեանը, Մկր-
տիչ Կարապետեանը, Սամուէլ Քէօնեանը, Հայկ
Պատմահեանը (Տ. Աբրամ կաշակիր Ա. Քհչյ. Պատմահե-
ան) եւ այլք: (տես նոյն):

Պողոսեան մանչերու դպրոցը կ'ունենայ Համա-
ձայն Տօբթ. Բարունակ պէյ Ֆէրուհիանի 1859-ին
պարտասամ դպրոցական վիճակագրութեան 187 ա-
շակերտներ, իսկ վարժապետն էր կ'ունենայ 70 աշակեր-
տուհիներ: (տես Բիւրաղ Բէշեանի «Պատմութիւն
Ս. Փ. Հիւանդանոցին Հայոց ի Կ. Պոլսէ» էջ 126):

Միջնակէլ կերպով աւելցնենք թէ Պողոսեան
մանչերու վարժարանը ունեցած էր Կիրակոսեան վար-
ժարան մը նոյն թուականներուն:

Գործարար 1865-ին այս դպրոցը Կ. Պոլսոյ
մէջ ծագած մեծ հրդեհին զոհ կ'երթայ եւ թաղեցի
հայեր կը դատապարտուին որոշ ժամանակ մը աւանց
դպրոցի մտայու: Բայց եւ այնպէս կարճ ժամանակ
ետք թաղեցիները Պատրիարքարանին օժանդակութեա-
մբ կը յաջողին ի վերջոյ վերաշինել դպրոցը:

Համաձայն դպրոցական վիճակագրի մը (Ա. Ալ-
պոլսեանի արխիւին մէջ գտնուած թերթերէ մկրատա-
ւած) 1876-ին Պողոսեան-վարժապետն վարժարաննե-
րու մէջ 225 (140 մանչ եւ 85 աղջիկ) աշակերտներ,
1883ին 195 (120 մանչ եւ 75 աղջիկ), իսկ 1885-ին 175
աշակերտներ (100 մանչ եւ 75 աղջիկ) ունեցած են:

Ասոր վրայ աւելցնենք 1900-ի «Ընդարձակ Օրա-
ցոյց Ազգ. Հիւանդանոցի» մէջ լոյս տեսած թաղական
վարժարաններու ցանկը, որուն մէջ ցոյց տրուած երկ-
սեռ աշակերտութեան թիւը եղած է 167, ուսուցիչ է-
ներու կարգը 6 (տես էջ 206):

1870-ական թուականներուն երբ դուռնի աղջ-
կանց կրթական հարցը նիւթ կը դասնայ ու կը պահանջ-
ուի բարձր ուսում տալ անոնց, այդ նպատակէն ա-

ստնորդուելով, պոսեցիներ ընկերութիւններ կը
կազմակերպեն, ինչպէս Հայաստանց եւ Գործարար
Տիկնանց անուններով: Այս գործարար կը յաջուի
նաև Հասարակ դպրոց մը վարժուհիներ պատրաստե-
լու Համար եւ 1879-ին կը հաստատուի Գործարարներ
վարժուհիներու, որ սակայն հազու թէ կը սկսէր աբ-
ղինք տալ, 1896-ի ղէպերուն իր գործունէութիւնը
կը խնդարուի ու կը դադրի: (տես «Հայրենիք» օր-
թիւրթ, թիւ 118 20 Յունուար 1892):

Սամաթիոյ վարժարան շինուած է Ս. Գէորգ Ե-
կեղեցիին կողքին, որուն ծագին 1795 թուականին
Մատթոս Գպիր յիշատակութիւն մը ըրած է Մայր-
պարտան հետ:

1821-ին ալ ծանիկ ամերայի քոյրը կը հաստատէ
աղջկանց դպրոց մը:

Ս. Գէորգ եկեղեցիին կից շինուած վերսիշեալ
դպրոցը 1830 Օրատուսին ղինեաննէ մը ծագած հր-
դեհէ մը գրեթէ ամբողջ թաղին հետ հրոյ ճարակ
կ'ըլլայ:

Համաձայն Հր. Յակոբ Տաշեանի «Յուցակ Հայե-
րէն Պետագրացի» մէջ գրուած Յիշատակագրութեան
(տես էջ 631-622), «Դպրատուն Սամաթիոյ» շին-
ուած է Տիրացու Առաքել Տէր Մատթէոսեանի կողմէ
1815-ին:

1830-ին կը հիմնուի Սահակեան երկսեռ վարժա-
րանը եւ անոր շինութիւնը կ'ըլլայ իման թաղի հայ
բնակչութեան գործի մտու կրթական գործին եւ այս
սաթիւ կը կողմեն Սահակեան Սնուց Միութիւնը,
որուն նպատակը կ'ըլլայ դպրոցին հոգածութիւնը իր
վրայ առնել:

Սոյն դպրոցին մէջ ուսուցչութեան պաշտօն կը
վարեն Սահակ Քհչյ. Պէշեթաշեան, 1843-ին գլուխ
Օրթագիւղէն իրբու հայերէն լեզուի եւ կրօնքի ու-
սուցիչ: Այս ստոր կը գործակցի կաշատուր Մամբրե-
եան (յետոյ Տ. Արիտակէս Քհչյ.) եւ Յովհաննէս
Աճէմեան (յետոյ Տ. Գրիգոր Քհչյ.), Տ. Յակոբ
Քհչյ., որ կը դասախօսէ Փրանսերէն լեզուն:

Սակայն չոր բոխտէն, 1895 Ապրիլ 18-ին ահաւոր

հրդեհի մը պատճառով թողարկին շէնքերու հետ կը հրկիզուի: Մտա երկու հարիւր ազգաւ ընտանիքներ անպատուօր կը մնան այս տխուր պատահարին հետեւանքով:

Բայց հայ ժողովուրդը չի յուսահատիր, հակառակ կրթման փեմ վնասին, որ մեծ յուզում կը պատճառէ, սակայն, ինչպէս ծիծեռնակը երգելով իր աւերւած բոյնը կը վերաշինէ, Սամաթիոյ հայերն ալ թախիճ կրծքին բայց վառ յոյսերով կը շարունակեն վերակառուցել մոխրացած իրենց տուներն ու դպրոցը:

Գարոցին շէնքը կը վերականգնին ու կը վերադառնէ իր կանանուոր կրթական գործունէութիւնը եւ նոյնօրին Կ. Պոլսոյ մէջ կը դրաւ նշանակելի տեղ մը: Իսկ ազգիանց Ս. Նունեան վարժարանը, որ մինչեւ 1857 շատ նախնական կրթարան մըն էր, սոյն թուականէն ետք կը դառնայ նախակրթարան մը եւ մասնաւոր վաղ կը ստանայ, երբ այնտեղ կը հաստատուի արհեստական ծագիւն շինութեան ճիւղ մը 1897-ին:

Համաձայն Տոքթ. Յ. Տաղաւարեանի, Սամաթիոյ Եջնի Մահալլէ կամ Ալիթը Մէրմէր թողին մէջ շինւած է Ներսէսեան վարժարանը (տես «Արեւիք» թիւ 3814 Սեպտ. 21 3 Հոկտ. 1898) որ իր գոյութիւնը պահած է մինչեւ 1900 թուականը, միանալով Նունեան ազգիանց վարժարանին:

Նոյնպէս 1869-ի Յունուոր 19-ին Կարապետ Փանտեան ազգիանց վարժարան մը հաստատած է Ալապուեան անունով: Ասիկա առաջին անհասակարն վարժարանը եղած է, որ արդիւնաբեր գործունէութիւն ցոյց տուած է (տես «Արեւիք» թիւ 3815 Սեպտ. 22 4 Հոկտ. 1898):

1873 Մարտ 21 - 2 Ապրիլին Ալապուեան վարժարանի ուսանողուհիներու կողմէ կը կազմակերպուի գոնակը մը, հասարակաց կրթութեան նախարար՝ Բէժմալ վաշայի համապատասխանութեամբ: (տես «Մանգումէ Էփ-թիւր» թիւ 2151 28 Մարտ 1873):

Փանտեան մանչերու վարժարանը 1873 Մարտին Սկիւսարէն Բերա (Անգլիական դեսպանատան կոնս-

կը) կը փոխադրէ: Ալապուեան վարժարանը իր գոյութիւնը պահած է մինչեւ 1876 Մայիս 24 թուականը (տես «Փունջ» շարժաթերթ թիւ 874 13 Ապրիլ 1874):

Այս յաջողութիւնէն խրախուսուած Կարապետ Փանտեան կը հիմնէ նաև Փանտեան մանչերու ուրիշ վարժարան մը, որ կ'ունենայ 50 աշակերտներ, սակայն 1871-ին կը փակուի: Իսկ ինչ կը վերաբերի ազգիանց վարժարանին, ահա 1875-ին նոյն վարժարանին կը հասնի: (տես նոյն):

Եջնի Մահալլէի մէջ եւս Հայրապետ Ալանեան (որ 1878-ին Սամաթիոյ Մահալեան վարժարանին ուսուցիչներէն եղած էր) կը բանայ մասնաւոր դպրոց մը 1881-ին, որ կը զոյստեւէ մինչեւ 1885 թուականը:

Օրթադիւղի մէջ, դարձեալ Պէզգեան ամերայի կողմէ 1790-ին հաստատուած է թողարկին վարժարան մը, որ մինչեւ 1820 թուականը ունեցած է իր ժամանակին համեմատ բնական բնույնը գործունէութիւն:

1820 թուականին հոն կը դաստիարակէր համալսարան Գրիգոր պատուելի Փէշարմալճեան, 1825-ին հիմնովին նոր դպրոց մը կը շինուի, իսկ դիւղին հիւսիսկողմը բլուրին վրայ, ճանիկ ամերայ Փափագեան ազգաբնիկ ազնիւներու համար դպրոց մը շինել կուտայ Նեքսարեան անունով 1832 թուականին, համաձայն Արիկ Մուպահեանեանի գրութեան: (տես «Նոր Լուր» 1925 Յուլիս):

Վաւերագրի մը մէջ գրուած է հետեւեալը. «Ղալթա Գուրչունը Մարազան Եր Ալիթը ճամբին ետքը, Փափագեան Սիմէն ամերայի որդի ճանիկ ամերային բնակիլի միւլի մաղագան ինարէի վախտէով վաբեֆ եղել, այս պայմանաւ որ այժէն տարի ետքը եղած ֆիրայի կէսն Ելայի Գուլէ հիւսուղանոցին եւ կէսն Օրթադիւղ սիւնիներու դպրատունը կարգացող ազգաւ ախճիկներուն հանդերձի ղին լինելոց է: ...» (տես Բ. Բէշեանի «Պատմ. Ս. Փրկչի Հիւսուղանոցին Հայոց Ի. Կ. Պոլիս» էջ 53):

Վերջիւ շալ տողերուն մէջ նշուած «սիւնիներու դպրատունը» ապահովարար գիւղին հիւսիսային կող-

մի բլուրին վրայ շինուած Եկեղեցիքս վարժարանն էր, որ 1834 թուականէն առաջ գործութիւն ունէր:

1845-ին նոր հող մը գնուելով, անոր վրայ նոր դպրոց մը կը շինուի իբրև թաղային վարժարան եւ կը կոչուի Ս. Թարգմանչաց, որուն հոգաարը ընկերութիւն մըն ալ կը կազմուի 1846-ին:

Այն վարժարանը մանչերու յատուկ էր: Ե՛կեղեցի ունէր երկու ընդարձակ սրահներ, մէկը Ուսումնարանն եւ միւսը իբրև Ծաղկոց կը ծառայէր: Իսկ 1859-ին աղջիկներու նոր դպրոց մը կը բացուի ուսումնարանի մակարդակով խնամակալուհի տիկիններու կողմէ, որ կը գտնուէր եկեղեցիին կից հին փայտաշէն շէնքի մը մէջ, որ կը կոչուէր Հռիփսիմեանց: Այս վարժարանին առաջին հանդէսին կ'առեւարանէ Տիկին Եղիշ վահանեան, որ կ. Պոլսոյ մէջ աստեղարտող առաջին հայ կինը կը հանդիսանայ: (տես «Արեւելք» թիւ 3814 Սեպտ. 21 - 3 Հոկտ. 1898):

1859-ին Ս. Թարգմանչաց վարժարանը ունէր 190 աշակերտ եւ 11 ուսուցիչներ, որուն տարեկան ծախսը մօտ 90000 զրշ. կը հաշուուէր: Իսկ Հռիփսիմեանցը 50 աշակերտուհի ունէր եւ 5 ուսուցիչ, որուն տարեկան ծախսը 25000 զրշ. էր:

Այն թուականին թարգմանչաց վարժարանին մէջ կը հաստատուի կիրակնօրեայ դպրոց մը:

1880ական թուականներուն Հռիփսիմեանցի շէնքը սկսած էր խորխորէ: Համաձայն Ս. Տաճարեանի, այդ ուսումնարանը «գրասեղան իսկ չունէր եւ խեղճ մանկուիք դեռ չուէր կը նստէին»: (տես «Եղիպատհայ Տարեցոյց» 1926 էջ 57. Ս. Տաճարեանի յօդուածը):

Աւետիս Պէրպէրեան պատուելին շատ երկար ժամանակ պաշտօնավարած է Օրթոդոքս թարգմանչաց վարժարանին մէջ իբրև անօրէն եւ ուսուցիչ եւ 1860 թուականին հանդատեան կոչուած է ու իրեն ի պատիւ տարիներու ծառայութեան անուանած են խնամակալ: Հակոբակ ասոր սովորին, ան ստէպ ուսուցիչներու կուսար դպրոցը եւ իրեն յատկացուած տեղը ունէր նստելու: (տես «Եղիպատհայ Տարեցոյց» 1926, էջ 57):

1868-ին Օրթոդոքս Ս. Թարգմանչաց եւ Հռիփսիմեանց վարժարանները բաւական փայլուն կրթական վիճակ մը ունեցած են, հակառակ դասարանական խեղճ կառուցուածքին: Պէրպէրեան պատուելին զատ չուն դասաւանդած են Յակոբ Ոսկան, Օդէն Շահանեան, Եսայի Եսայեան, Տիգրան Երուսթեան (պատուակալ ուսուցիչ տամբակալութեան եւ անտեսպիտութեան):

Ինչպէս ւսինք վերը, դպրոցներու շէնքը փայտաշէն ըլլալուն երկար ժամանակ շտակային եւ խաբխեցան 1880 թուականին: Ասոր համար այն թուականին նոր շէնք մը շինելու պահանջ կը դրուի:

Աւետի անդիջպան կը ձեռնարկուի աղջկանց քարակերտ վարժարան մը շինել, եկեղեցիին շրջափակէն դուրս: 1884-ին դպրոցին մէջ իբր ուսում կ'առնուէր հետեւեալ նիւթերը: Պարզ Ենթեբոյճ, քերական, հեղերէն, Սաղմոս, Գործոց եւ Երեմի:

1877-ին Եկեղեցիական վարժարանն ալ շինցած ըլլալուն կը միացուի Հռիփսիմեանց վարժարանին: (տես «Արեւելք» թիւ 3814 Սեպտ. 21 - 3 Հոկտ. 1898):

Մինչ այդ, Գորպէն էֆ. ի կը հիմնէ հայկական կրթարան մը 1874ին, որ արդեւաբեր կ'ըլլայ իբր գործունէութիւնը, սակայն 1888-ին կը փակուի: (տես «Արեւելք» թիւ 3815 Սեպտ. 22 - 4 Հոկտ. 1898):

Ասոր հետ յիշենք նաեւ Տ. Վրթմանէս Քհնյ. Պալիւսեանի հիմնած մասնաւոր դպրոցը 1880ական թուականներու սկզբնաւորութեան, որ գործարարաբար երկար չի գոյատևել:

Համաձայն դպրոցական վիճակագրութեան մը, 1888-1889 թուականին Ս. Թարգմանչացի աշակերտութեան թիւը 65 եղած է, իսկ Հռիփսիմեանց վարժարանինը 80, մինչ 1900 թուականին մտնէրու թիւը 65 էն բարձրացած է 70ի, իսկ աղջիկներունը աւելցած է ութը հարիւրով:

Պալիւսեանը կ. Պոլսոյ հարիւրակ թաղերուն հիններէն էր, ինչպէս յիշած էինք իր անդին, ունեցած էր դպրոց մը Ս. Յակոբ անունով (տես «Արեւելք» թիւ

1816-ին նոյն թաղին մէջ կը բացուի ուրիշ վարժարան մը Սորէնեան անունով, որ կը գտնուէր եկեղեցիին արեւելեան կողմը: Սակայն հազիւ քսուսուն ասորի անցած, զպրոցին չէնքը 1856-ին հինցած բլլարան կը կարօտի նորագոյնութեան:

Հակառակ կատարուած ծախքերուն, չէնքը դասապարտուած էր փլուզումի: Հետեւաբար պահանջը հրամարտական բլլարու աստիճան կ'ըլլայ, որպէսզի հին չէնքին սեղ շինուի նոր մը:

Այդ նպատակով անմիջապէս ժողովրդային հանգանակութիւն մը կը ձեռնարկուի եւ ապա Սուլթանահան հրամանագիրը ստանալէ ետք, կուսցման աշխատանքները թափ կ'ունեն 1862-ին եւ կ'աւարտի 1866-ին (տես Մելքոն - Ասատուրի «Երեքարեան Պատմութիւն Ս. Հրեշտակապետ Եկեղեցւոյ Պաշտօն (1627-1931)» էջ 193-194):

Այստեղ աւելցնենք թէ 1828-ին Շամասնեան մտիրան իր Պար Օղլու փողոցի քարձակ առնը սերտաժտար կը նուիրէ Ազդին ու քիչ մը փոփոխութեան ենթարկելով կը վերածէ ազդին վարժարանի, անուններով դասն՝ Ս. Հոսիփոսիանց վարժարան: (տես նոյն, էջ 145):

1859-ին Սորէնեան վարժարանը ունեցած է 218 մանչ եւ 5 աղջիկ աշակերտներ, 11 դասատուներով, սրուն ասրեկան ծախքը 53,800 դր. կը դնահասուէր: Կը գործանանք աշակերտուհիներու պահպանի:

Իսկ ուրիշ զպրոցական միճակագրութենէ մը քաղելով (թերթի կտրոն՝ գտնուած Ա. Ալպոյրձեանի արխիւին մէջ) միտոյնչեալ վարժարանին մէջ 1889-ին մանչ աշակերտներու թիւը եղած է 250, աղջիկներունը 80: Ուսուցիչներու թիւը 6, իսկ ուսուցչուհիներունը 2: Գպրոցի ամսական ծախքը 2400 դր.: Դեմբարտարար 1896 թուականի արխիւը պատահաբարուն հետեւանքով աշակերտութեան թիւը՝ մանաւանդ աղոցը, 250էն 89ի կ'ընթէ: Համեմատարար աղոց, աղջիկներու թիւը 9 հոգիով կը պահուի, 80ի սեղ 71-ով: Գպրոցական ամսական ծախքերն ալ կ'ունենան

յաւելում մը, կը բարձրանայ մինչեւ 2800 դր. է:

Իսկ տնօրէնութիւնը այս վարժարանին մէջ վարած են յաջորդաբար Ամբրոսիոս Վրդ. Ռուբինեան (1886-1887), Արեստակէս Պոյաճեան (1895-1896), Ենովբ թէյեան (1896-1898), Գէորդ Սիմօնեան (1900-1903):

Յիշենք նաև այստեղ Պաշտօնի Պետրոս Գրիգորեանի մասնաւոր վարժարանը, որ հիմնուած է 1887-ին, ուր կը յաճախէին 8-10 ասրեկան փոքրիկներ: Տեսակ մը մագղոց, ուր կ'ուսուցուէր հասարակ ընթերցանութիւն, արտասանութիւն (մանկական) եւ աղօթքներ: (տես Մելքոն - Ասատուրի «Երեքարեան Պատմութիւն Ս. Հրեշտակապետ Եկեղեցւոյ Պաշտօն (1627-1931)» էջ 237): Այս զպրոցը սակայն երկար չի գոյատևեր:

Ղալաթիոյ թաղային վարժարաններու մասին երբ կը գրէինք, առջին հերթին յիշեցինք Ս. Լուսաւորիչ զպրոցին անունը, որովհետեւ Թէոդէիկ «Տիպ ու սոր» գիրքին մէջ տեսանք 1795-ին ապագրուած Մաթէոս (Իպիբի «Ժամագիրք»ի յիշատակարանը, որուն մէջ գրուած է թէ այդ գիրքը տպուած է «Օդնութեամբ Սուրբ Լուսաւորիչ Եկեղեցւոյ զպրոցան մանկավարժ առաքելական Առաքել Գպիբի» (էջ 64), ինչ որ կ'ապացուցանէ թէ, այդ թուականէն առաջ, հաւանական է 1790-ին ատենները արդէն գոյութիւն ունէր զպրոցը, որ հետզհետէ յառաջիմելով գործած է Մայր-Վարժարան, որմէ ծագում առած են Բերայի վարժարանները:

Ցաւալիօրէն չկրցանք ունէ տեղեկութիւն գտնել այդ զպրոցի ապագայ գործունէութեան մասին: 1858-ին է որ կը գտնենք Ս. Փրկչի վարժարանին հիմնարկութիւնը, որ 1860ական թուականներուն Ստեփան Փոփոզեանի անչութեան ասիկ, կարելուր կեդրոն մը կը դառնայ դաստիարակ ուսանողութեան, ուրան կը պատրաստուին ապագայ հմուտ վարժապետներ գաւառի հայ ազգայնակիցութեան համար:

Փոփոզեան ճիղերը բրած է աւելի բեղմնաւորելու համար վարժարանին գործունէութիւնը, սակայն զգա-

լի փոփոխութիւններ չէ կարողացած ժայնել:

1886 Սեպտ. 1-ին կը հիմնուի Կեղբոնական վարժարանը: Վարժարանը կը բացուի քրտագրուած հինգ կարգերով, եւ առանձին տարին կ'ունենայ 64 աշակերտներ:

Չորս տարի ետք, 1891-ին, վարժարանին հինգ կարգերն ալ կը լեցունին աշակերտութեամբ, որոնց թիւը կը բարձրանայ 148ի:

Կեղբոնական վարժարանին առանձին շրջանի անօրէնները եղած են Միսս Չերայ: Ասոր յաջորդած է անգլիական բարձր դաստիարակութեամբ օժտուած միտք մը՝ Օրփորտի Համալսարանէն վկայուած Յարութիւն Մաստիշեան, իրեն չուրջ ունենալով ժամանակի ամէնէն ընտիր եւ իրենց մասնագիտութեամբ համարուուր ուսուցիչներու հոյլ մը, ինչպիսիքն են Գարեղըս Եպ. Սրբանձառանց, Մասաթիա Գարսազաշեան, Յակոբ Գարեղէն, թուրքերէնի մասնագէտ Միքէլան Արիկեան ու Ռաշիա եւ Ասամ պէյեր: Իրենց զբոյրան փառքին հասած թոյլմատ թէքրեան, Եղիա Տէմիրճիպաւեան, պայծառամտն Ռեթէոս Պէրպէլեան, Մաղաքիա Օրմանեան, Յովսէփ Եւստոփեան, Յակոբ Պօյաճեան, Եշան Դուկասեան, Յակոբ Յակորոսի, Յովհաննէս Շահնազար եւ Յակոբ Պարանեան: Իսկ Ծրաններէն լիցուի ուսուցիչները եղած են Սառէ, Կոստէ, Բիւն Բիբար, Շառլ Լահամպէզ, Նէոման, Մարս Մակինա, Պրանչոն եւ Շարպէլ:

Կեղբոնականի առանձին շրջանը կը վերջանայ զբժարախ թուականի մը՝ 1896-ին: Այդ ամսուս պալի օրբուն կը ցրուին աշակերտները ինչպէս նաեւ ուսուցչական կազմը եւ վարժարանը ինքնաբերաբար կը դադարաւորուի փակուելու:

Կեղբոնական վարժարանը տարի մը փակ մնալէ ետք, Մաղաքիա Օրմանեան Արքեպոս. ի ջանքերով կը վերաբացուի 1897-ին, նոր աշակերտներով եւ մասամբ նախորդ ուսուցիչներով:

Այս շրջանը ընդհանրապէս խնամակալութեան տրուածով կը դառնար ամէն իրան որովհետեւ զպրոցին անմիջական հսկողութիւնը կը կատարէր Ռնամակա-

լութիւնը ամէնօրեայ աջակութիւններով, ներքին կարգապահութեան գործը յանձնելով ընդհ. հսկիչ Կաննիկ Բարունակահանի: Կրթական նախարարութեան աշխին տակ սահմանէ կ'արի պայտուած է: (տես «Պայք» շարժաթիւթի թիւ 30 21 Դեկտ. 1967):

Պէտք է նշել Մասեղ, թէ այդ թուականներուն Կրթական գործը մըն ալ կը հասասուուի այնուպէ:

1887-ին, Ս. Փրկչի վարժարանը Կեղբոնական վարժարանին բացումէն ետք, անոր խնամակալութեան կը յանձնուի ու կ'ենթարկուի Կեղբոնական վարժարանի ստօբէնութեան:

1859-ին Ս. Փրկչեան վարժարանին մէջ միայն 47 մանչ աշակերտներ գտնուած են, 6 ուսուցիչներու հարգութեան տակ: Սակայն 1889-ին նոյն վարժարանը կ'ունենայ 125 մանչ եւ 45 աղջիկ աշակերտուհիներ, 9 աչք եւ 2 կին ուսուցչական կազմով, որուն ամսական ծախքը եղած է 3300 գրշ.:

Եսկ 1900-ին ուսանողութեան թիւը քիչ մը նուազած է. մանչերը 122, իսկ աղջիկները 38 կը հաշուէին, իսկ ուսուցիչներ թիւով 7 էին եւ ուսուցչուհիները 2 հոգի մնացած էին, նոյն ամսական ծախքով:

Սկիսաւորի մէջ եւս 1797-ին հիմնուած էր եկեղեցիին կազմին զպրոց մը, որուն մասին սակէ առջ հարսնիկ ակաբութիւն մը ըրինք: Չարքիս պատրիարքին կոնդակով եկեղեցիին լուսարար Տիրացու Մարտիրոս ակաբեազ կը զբաղի զպրոցի կրթական գործունէութեամբ եւ կ'ուսուցանէ այնուպի աշակերտներուն իր ներած կարողութեամբ ու կ'աշխատի զպրոցին մակարդակը նախնական միջնակէն բարձրացնել աւելի պատուաբեր տեղ մը:

Ինչպէս գրած էինք, Սիւտարի Ս. Կարապետ եկեղեցիին կազմին Կոյսա պատրիարք հաստատած էր նոյն անունով զպրոց մը 1749 - 20 թուականին, որուն մասին մենք ակնարկութիւն ըրինք նախօրօք: Նախնական պատրիարք զայն փոխողրեց Գուժ-Գարու թաղը, սակայն Ս. Կարապետ վարժարանին չէնք մնաց անգործածելի վիճակի մէջ:

1824-ին Կարապետ Պալթիցի պատրիարքին մէկի

ծառնի չբնակարարական կենդանիներ մէջ կը գտնենք այն վարժարաններն յիշատակութիւնը: Այս կ'ապացուցած է թէ կլիական գործունէութիւնն ունեցած է այնտեղ մինչև այդ թուականը:

Համաձայն Մայգրիւս Օրմանեան պատրիարքին (անս «Աղգարարան» էջ 3894), 1859-ին այս վարժարանը շատ փոքրին միձայլ մը ունեցած է: Այն վարժարանին գալուստիան դէմ բնագրասած են «այդ գոյին յոռաջդիմանքներ» կ'ըսէ Օրմանեան:

Այս վարժարանը մանկերու յատուկ էր, որ 1825-ին գո՛ւ գրացած է թողին մէջ ծագած մեծ հրդեհի մը:

Մակոյն ուսումնասէր ու գիտակից անձեր ապրւայ մը բնթացքին քով քովի գալով, աշխատած են վերակառուցանել այրած այդ դպրոցը եւ ի վերջոյ կը յաջողին գրուել հանել այդ նպատակը 1825-ին: Բայց գործածուելն այն է, որ Տիրացու Մարտիրոս սոբրևուպի տեղ կը գտնենք Յովհաննէս վարժարան մը, որուն միձակասած էր դպրոցի աշակերտութեան ուսուցումը:

1830-ին Յովհաննէս վարժարանի տեղ նոյն պահածոն կը կոչուի աւելի ուսումնական եկեղեցական մը, յանձնու Տ. Բարեխոյիմէան վարժարան քահանայ, որուն գործակից ուրիշ քահանայ մը՝ Տ. Հմայեակ երեքճեան, որ բարոյական օժանդակութեան հետ, ներթափան օգնութիւններ ալ կ'ընէ դպրոցին (անս Հմայեակ քհնյ. Էքեքճեանի «Յիշատակարան Հնդեակ Յորեյեանի Ս. Խոջ եկեղեցւոյ Սկիւսարու 1676-1926 էջ 66):

1849 թուականին, շնորհիւ Տ. Յովհաննէս քհնյ. Փափազեանի ֆաներուն, դպրոցը կ'ունենայ յատկան բեզու՛ գործունէութիւն: Անոր գործակից ուսուցիչներն էին Պօղոս վարժարան, եւ Մանուկ Աբրապեան, (հայերէն լեզուի), Ֆրանսերէն լեզուի՝ Անտօն Սօֆիարեան, գեղարարութեան՝ Աւետիս (մականունը անձանօթ կը մնայ մեղի) եւ Պարոն Ալէքսան:

Դժբախտաբար, 1850-ին հրդեհի պատճառաւ դպրոցը մոխիրի կը վերածուի, ինչ որ պատճառ կ'ըլլայ դասընթացքներու յապաղման: Մակոյն հնարաւորու-

թիւն կ'ստեղծուի գասաւանդութիւնները շարունակելու համար եկեղեցիին դուրսիցն եւ վերնասանդիկ մէջ:

1859-ին, երբ դպրոցը դեռ չէր կառուցուած, Տոքթ. Բարանակ պէյ Ֆերուհիան ալցեյած ըլլալով Սկիւսար, այդ դպրոցին մասին դրած է թէ՛ նախկին դպրոցը ունեցած է 4 դասարան եւ 185 մանչ աշակերտներ:

Յոժեանս դէպս, ճիգեր կը կատարուին նոր դպրոց մը շինելու համար եւ այդ գործին կը լծուի Յակոբս պարտիրաք Սեբոբեան, երբ 1856-ին, պատրիարքութենէ հրժարած ըլլալով եկած էր հաստատելու Սկիւսարի Ս. Խոջ եկեղեցիին մէջ:

Այդ միջոցին կը կազմուի Աբրարտեան Մ'գուսց Ընկերութիւնը, որ նախապէս կը կոչուէր «Ս. Խոջ Ընկերութիւն»:

Ի վերջոյ Յակոբ Սեբոբեան (նախկին պարտիրաք) եւ Աբրարտեան Մ'գուսց Ընկերութեան միացնալ ճիգով ու զոհողութիւններով, կարելի կ'ըլլայ 1859-ին դպրոցին հիմեր դնել ու շէնքին կառուցման սկսիլ:

Ի վերջոյ շէնքին շինութիւնը կ'աւարտի: Դպրոցը քարակերտ էր այն անգամ երկու բաժնիներով, մանչեբու եւ աջջիկներու յատուկ:

Սկիւսարի թողը այսպէսով կը բախատուորուէր ունեւարու երկուս վարժարան մը, որուն հանդիսաւոր բացումը կը կատարուի 1860 ամբոյս վերջերս:

1870-71 դպրացական տարեշրջանին, Յակոբ Աբրահիլ ասեւակաւորութեան ասիկ, դպրոցին հոգարար ձութիւնը կը ձեւակարգէ հիմնովին բարեկարգել վարժարանը, բերելով բարձրորակ ուսուցիչներ:

Այդ մասնակներուն աջքատու եւ արժէքաւոր ուսուցիչներ կը հաղիստան Յովսէփ պատուէլի Մալեղեան, Եղիազար Մաբրտեան, Մկրտիչ Մելիքեան, Պօղոս Դեղիան, Յակոբ Զարբեան եւ ուրիշներ:

Հագու թէ յաջնգած էր Յակոբ Աբրահիլ այս վերաբնակ ուսուցիչները Սկիւսարի դպրոցին մէջ պահածոն կոչել, 1871-ին իր սկսած գործը կը ծախուի յատուկիմական արբերու ձեզմտութեան պատճառով,

որովհետև անոնք անկրան նկատելով եղբայրը Մուրադեանը (այդ մասին մենք ավելորդիցներ իր անդին հրատարակելու կուսան զմյ) :

Պէտք ենք այստեղ ակնյնել թէ՛ թողալին վարձարաններու մէջ ստանձին անգամ այս զգրոցն է որ մանրադրուէկ կը բանայ 1889-ին, Տիկին Գոսյանի Մատակետի հակոյոթեան ասկի : Այդս մանրադրուէկը կ'ունենայ իր յոտուկ շէնքը :

Եղբայրը Մուրադեան զանազամ կը թողու իր պաշտօնը եւ Սէլւմիէի վարել կողմերը կը բանայ մասնաւոր զգրոց մը 1873-ին, ասկոյն այդ զգրոցը երկար կեանք չունենոր : (տես Թէոդիկի «Ամենուն Տարեցոյցը» 1927, էջ 364) : Իսկ Սիկուսը Բճառիկ թողին մէջ 1872-ին Ֆէլէկեան մասնաւոր զգրոցը կը հիմնուի, Սիմոն Ֆէլէկեանի կողմէ (տես «Արեւելք» թիւ 3815 Սեպտ. 22-4 Հոկտ. 1898) : Աւելցնենք նաեւ թէ 1875-ին Սրբայրն Արարիկանի անօրինակ թեան ասկի հիմնուած է Սիկուսը Բճառիկ կրկեսն վարձարանը : (տես «Արեւելք» թիւ 3815 Սեպտ. 22-4 Հոկտ. 1898) :

Համաձայն զգրոցական վիճակագրութեան մը (քաղուած Ա. Արոյոյանեանի արխիւէն, թերթերէ մկրատուած, որուն թեանակնոր եւ թերթին անունը անյայտ է) 1889-ին Սիկուսը Ս. Խոջ վարձարանին զգրոցը աննկցած է 143 մանչ եւ 126 աղջիկ աշակերտներ, 11 այր եւ 9 կին ուսուցիչներով, ամսական 5300 դրչ. ծախքով :

Մինչ 1900-ին զգրոյի բաւելում կը գտնենք աշակերտութեան թիւին վրայ : Մանչերու թիւը կը բարձրանայ 164-ի, իսկ աղջիկներունը 193-ին, 14 այր եւ 9 կին ուսուցիչներով ու ամսական 6200 դրչ. ծախքով : Սիկուսը աշակերտութեան թիւին յաւելումը եւ նախորդի յիշումը զգրուելու ուսանողութեան չուսուցումը անբացատրելի կը գտնենք :

Կրթական սէքը օրէ օր կ'աճէր հայ հասարակութեան մէջ, ասկոյն զգրոցական մակարդակը միշտ կը մնար նախակրթարանի աստիճանին վրայ : միեւնոյն ատար վարձարաններ իրենց կրթական աստիճան-

թեամբ, հրապուրել սկսած էին դառնալ հայ ուսուցողութեան, մանաւանդ անկար դասակարգին կողմէ :

Ասիկա խթան կը հանդիսանայ, որ կրթական գործով զբաղողներ մասնին բարձրագոյն կրթարաններ հաստատելու մասին, կարենալու համար մրցել օտարներու հետ եւ թայլ շտով որ հայ տղան կամ աղջիկը օտարներու զիջել նետուի, եւրոպական բարձր կրթութիւն աննկու եւ հարաւորութիւն աննկու համար ապագային մասնագիտութեան մը հետեւելու եւրոպայի մէջ :

1836 Օգոստոս 25-ին Ալլանի պապերուրք եւ ամիրաներ ժողով կը գումարեն ուսումնասիրելու համար այս հարցը եւ Կ'օրջուէի Սիկուսըի մէջ «ձեռնարկ» վարձարանը հիմնուի : Սիկուսըի Երեսուցէականը (Եւրթող) նոր հիմնաւելք վարձարանին վայր նշանակուելով, Յովհաննէս ամիրա Սերգիբեանի եւ կարապետ Պալեանի քանքելով աշխատանքը յաւաք կը ապուրի եւ ի վերջոյ 1838-ին Կեկա. Գին բացումը կը կատարուի Սիկուսըի ձեռնարան անունով, իրր գլխաւոր թիկի եւ բարձրագոյն ուսումնարան, որ իր անսովին մէջ ստանձին կ'ըլլայ : (տես ակելի մանրամասն «Արարչատու» էջ 3720) :

Այս ուսումնարանին ընդհանուր ծախքին մէկ մասը, այսինքն 120,000 դրչ.ը Երեսուցէի վանքին կողմէ կը վճարուի, աղքատիկ տներ պահելու համար : Իսկ հարուստներուն գումարները պետի վճարելին աւելան 3000 դրչ. (տես «Արեւելք» Սեպտ. 21-3 Հոկտ. 1898) :

Յովհաննէս ամիրա Սերգիբեան միւթեղէւի կ'ուսուանուի Սիկուսը ձեռնարանին, իսկ Կիբրակոս Եպս. Մնացականեան՝ պաշտպան : Յակոբիկ Մանուէլեան (Սերգիբեանին զինան) անօրէն կը կարգուի, Յովհաննէս Տերոյինց ուսումնարան, Խոջաուսը Միսաքեան հայերէն լեզուի ուսուցիչ, Խոջաուսը Պարտիզպանեան համարդարութեան ուսուցիչ եւ ուրիշներ պաշտանի կը կազմեն, վարձարանին կրթական ծախքին ուժ տալու համար :

1839-ին ուսանողութեան թիւը բոս Մոլդաբիտ

Օրմանեան պատրիարքին եղած է 50: (տես «Աղբյուր-պատում» էջ 3720):

Ասիկա կրեւոր պատուար մը կը հանդիսանայ օտար վարժարաններու գէժ մրցելու համար, եւ հայ աշակերտութեան ալու նոր միեկնում ունում, ինչ որ սակայն կը գծագրուէր միեկնութեան հասերուն, որոնք, ինչպէս բացատրեցինք իր ակզին, կրօնականներու ազդեցութեան ենթարկուած ըլլալով, հնաւանդ գրութեան պաշտպան կը հանդիսանային ու կը քննադատէին վարժարանին գործունէութիւնը:

Հարձանքը հետզհետէ կը խառնուէր միեկնութեան կողմէ «ձեմարան»ին գէժ եւ ժամանակ մը ետք յետագիմական քայլեր կ'առնէ խախտելու համար վարժարանը, զապրեցնելով նաև իրենց նպատար եւ ձեռնուած կը բանեցնէ երուսղէժի միարանութեան վերայ, որպէսզի կրճատեն կառարկելիք հասուցումը:

Բայց ինչու համար այս հակառակութիւնը կը կատարուէր այս կրթարանին գէժ, նրբ լաջնորութեան ցախուն ապացոյցը կուտար ան իր առաջին տարիէն իսկ, կրթական ձօն ու կանոնաւոր ծրագրով:

Ժողովուրդին դիտակից ամբողջ սակայն շօշափելի արդիւնքներ տեսնելով կը պայտարի խախտարարներուն գէժ:

Սերպիբեան Յովհաննէս, որ վարժարանին սնօրէն էր, է գին ամէն գոհնորութեան կը նուիրուի Սկիւտարի ձեմարանը կողմուն պահելու եւ ամէն հնարաւոր նիւթական միջոց կը դանձ վարժարանին ծախքերը հոգարու համար: Սակայն գծախառնար ձեռնուած իր գէժ շատ գորաւոր կ'ըլլայ եւ շրջան մը կը հարկազրուի վարժարանին բոլոր ծախքերը առանձին վճարել:

Սերպիբեանի ղեկավարութեամբ, լոճոտաններու խումբը 1841 Ապրիլ 13-ին կը կողմէ Մխիթար Ընկերութիւնը, ձեմարանը ամբողջութեամբ լոճահաճ որսաւորութեան գոհ չգարձնելու նպատակաւ, սակայն ջանքերը անբաւարար կ'ըլլան կանգուն պահելու համար վարժարանը եւ ի վերջոյ կը դառնաւարտուի միակուսելու Հոկտ. 3-ին: Իսկ չէնքը կը վերածուի ղեկուար-

կան հիւանդանոցի: (տես «Աղբյուրպատում» էջ 3810):

«Սկիւտարի ձեմարան» վարկուելով, ժողովրդային բնոյզում մը յառաջ եկաւ ամերկաներու գէժ եւ այդ իր հակազդեցութիւնը ունեցաւ: Աղբյուրի վարչաութեանց մէջ ամերկաներ վառահալեան ընկէ կրթութեան եւ հարկազրուեցան ղեկուսներ ընկէ, կանոնաւորուն սեպ սարով, անոնց հետ ժողովի նստելով, բայց մը որ մինչև այլ ատեն անբեականակցելի էր:

1845-ին Մասիէնու պատրիարք ջանքեր կը կատարէ ղեկուարական հիւանդանոցի վերածուած Սկիւտարի ձեմարանին շէնքը վերածել զարձեւ կրթարանի եւ կրթուէս շատ մը նախատնքերէ կար կը լայնուի իր նպատակին հասնելու անմիջապէս նորագոյնեան կը ձեռնարկէ գոյն եւ ի վերջոյ 1846 Հոկտ. 1-ին կը վերաբացուի Սկիւտարի ձեմարանը բնորոնելով 50 աշակերտներ, որոնց 10-ը թուրքաւոր եւ 10-ը արիւմ վարժ:

Վերականուէր կը կրթուի սոյն վարժարանին Պօղոս ապ Օսեան, որ խորհրդականն էր ու գործակալը կարապետ ամերկային:

Դարձեալ, Մասիէնու պատրիարքի խորհուրդով է որ կը կողմուն «ձեմարան Սկիւտարու» բնկերութիւնը, որ պիտի ըլլար հոգաւոր մամբինը այս ուսումնարանին:

ձեմարանին վերաբացումը կը խոնգաւթառէ հասարակութիւնը: 1850 Դեկտ. ամսուն Գերբագոյն ժողովը կը ծրագրէ ուսեալ եկեղեցականներ հասցնել, նկատի ունենալով օրուան պահանջը, որպէսզի կրթելի ըլլար օտար միեկնութեան հետ մրցել:

Աստի այս նպատակով կազմուած լոճահաճութեամբ (խան եկեղեցականներէ եւ աշխարհականներէ) պատշաճ կը տեսնէ վարդապետներու ուսման համար վանական միարանութիւն մը հաստատել Սկիւտարի սոյն ձեմարան վարժարանին մէջ: Բայց ամիսներ յետոյ 1851 Ապրիլին, սոյն հարցը լու մը քննել վերջ, գծախառնութիւններ գտնելով (նիւթական կողմէ մասնաւորաբար), Գերբագոյն ժողովը լուսագոյն լուծումը կը գտնէ ձեմարան վարդապետանոց իր 16 նպահաւոր

ապիկրաներով Սկիւսարէն փոխադրել Ս. Փրկիչ Հիւանդանոց: (տես «Արդարադատութիւն» էջ 3898):

1854-ին Ուսումնական խորհուրդը պաշտօնապէս կը յայտնայ ձեռնարան վարժարանը երկրորդ օրձականի բաժնիով օժտել: Գերագոյն ժողովը կը հաւանի անոր եւ Յակոբ Ազմուսեանի գլխաւորութեամբ Ս. Փ. Հիւանդանոցին կից շէնքի մը մէջ, կը բացուի երկրորդ օժական վարժարանը:

Բ. Բէչեան մեզի հետեւեայ մանրամասնութիւններ կուսոյ ձեռնարանին եւ Երկրորդ օժական վարժարանին մասին գրելով հետեւեալը.

«ձեռնարանն երկու մասի բաժնուած էր, ստորին եւ վերին, կամ նախնական եւ բարձրագոյն: Նախնական մասին մէջ կային (1854 թ.) 80 ուսանողք, որք առաջ քերական, Մաթեմա եւ Նարեկ կը կարգային եւ նոր անօրէնութեան օրով հասարակ ընթերցանութիւնէն զատ կուսանին նաեւ հայկարանութիւն, Սքրազան պատմութիւն, Թուարանութիւն եւ աշխարհագրութիւն: Աշակերտք խմբերու բաժնուելով յառաջադէմներէն իւրաքանչիւր խմբին մէջ մէկ «ազգարար» սրտուած էր, որոյ առաջնութեամբ անձն իւր խումբը որոշեայ ժամանակներու եւ անանձին դասարաններու մէջ երկրամբար եղանակա կ'ըզդէր անունած դասերուն սերտուողութեան: Նախնական մասին դասատուութիւնք յանձնուած էին Սամաթիոյ Ս. Սահակեան վարժարանի վարձակի յառաջադէմ աշակերտ Քոստա Նազարեանի, որ ապա համբաւաւոր եղաւ իրբեւ դասատու հայկարանութեան:

«Բարձրագոյն մասը կը պարունակէր 40 ուսանողքներ, որք կը սորվէին բնագիտութիւն, դաստիարակութեամբ Յակոբ Էփէնյանի Ամասեանի, որ վարժարանին ընդհանուր անօրէն էր, Թուարանութիւն, աշխարհագրութիւն եւ Ծրարանքէն, դաստուարութեամբ Յարութիւն Էփ. ի Թիւրեանի (վարձակ աշակերտ Ս. Սահակեան վարժարանի), սրբազան պատմութիւն եւ հայկարանութիւն Տ. Արիտասկէս շահանայ Մամբրէեանի, Թուրքերէն եւ եւրոպական ձայնագրութեամբ երթմատութիւն, Է ձեռն Գարբիէլի Երանեան:

«Այս բարձրագոյն դասը կը պարուպէր հողագործութեան սկզբունքները սովորու, զորս կ'աւանդէր Ամասեան Էփ.: Աշակերտք պարտէզներուն մէջ նախնական վարձեր կ'ընէին, կը հերկէին, կը ցանէին, հողիւ վրայ գործնական ծանօթութիւններ արնելով»: (տես Բ. Բէչեանի «Պատմ. Ս. Փ. Հիւանդանոցին Հայոց Կ. Պ.» էջ 108-109):

Սակայն նոյն տակնէրու պատերազմական, այլ պայմաններու եւ սղութեան պատճառաւ, վարժարանին բարձրագոյն բաժնիւր, հազիւ տարի մը կը ստեղծ ծախքներուն եւ կը դատարարուի փոխուելու: (տես «Արեւելք» թիւ 3814 Սեպտ. 21-3 Նոյա. 1898):

1858-ին հոգարարձութիւնը կը յաջողի վերաբանալ վարժարանը չորսէր Բրիտանացի Ղազարեանեանի փոխընթաց եւ այս անգամ կը դարձէ Հիւանդանոցի մասակարարութեան ստի «ժաւանդաւորաց վարժարան» անունով:

Հազիւ թէ «ձեռնարան» Ս. Փրկիչեան Հիւանդանոցին կից վարժարանը վաղուս շրջան մը կ'անցնէր, զժամկետաբար այլ յաջողութիւնը երկար չի տեսեր եւ բաւական ուսումնական պատանիներ հասցնելէ անք կ'անշարձայ: (տես «Արդարադատութիւն» էջ 3894):

1887-ին, Օդոսա. 2ի մեծ հրդեհին հրոյ ճարակէ կ'ըլլայ Սկիւսարի սոյն ձեռնարանը, սակայն թաղ. Խորհուրդի անդամներու եւ Տիրքան Էփ. Էղեկէլեանի ջանքերով, թաղի տղաքը կը հաւաքուին տան մը մէջ (որ նուիրուած էր Սամուէլեան եղբայրներու կողմէ), ուր կը շարունակուին դասաւանդութիւնները, համաձայն ձեռնարանի հոգարարձութեան պաշտօնական յայտարարութեան: (տես «Արեւելք» թիւ 3747 10 Օդոսա. 1896):

Սակայն 1900-ական թուականներուն այս ալ հրդեհի մը զոհ կ'երթայ: (տես «Մարտար» 29 Հոկտ. 1965): Այնուհետեւ, դպրոցականները կը հաւաքուին Զեֆթիկէկէն գէպի Փաղար պաշտ. հանրակրթի դժին վրայ թիւ 174 տան մէջ:

Հոգարարձութիւնը 1861-ին որք ազջիկներուն համար գոյրոց մը բանալու ճիղեր կ'ընէ: Կարողեա

Փանոսեան (Վանդուսէ և Էֆրեմյօ՞ր խմբագիրը) և Տոքթ. Կարապետ Գարուսեան յանդուգն և արժանակիր միջոցներ ձեռք կ'առնեն Հիւանդանոցին և «Ճեմարան»ին բարեօրոշան համար 1867-ին:

Այս երկու տնօրէիք ուժերը և վերջոյ կը յաղթահարեն ամէն դժուարութիւն ու կը յաջողին իրենց նպատակներուն մէջ և Եւպատամատոյց Ընկերութիւն Փրկչեան վարժարանի անունով ընկերութիւն մըն ալ կը կազմեն Տոքթ. Կարապետ Գարուսեանի նախաձեռնութեամբ, որ նպատակ կ'ունենայ նաև Ս. Փրկչի Հիւանդանոցին կից ձեմարան վարժարանին սոցց գրեւեակն պիտուր հասկնալի:

Ասիկ պատ ընկերութեան և երկու Կարապետեանքու ջանքերով, Ս. Փ. Հիւանդանոցին մէջ առժամաբար յարկ մը կը արժագործի սոցց ուսման համար, մինչև որ կարելի կ'ըլլայ անոց բարակերտ նոր դպրոց մը կառուցանել «Պէղծանոց» անունով, որուն տնօրէն կը կարգուի Սիմոն Էֆ. Ֆէլէկեան (տես Բ. Քէչեանի «Պատմ. Ս. Փ. Հիւանդանոցին հայոց Ի Կ. Պ.» էջ 209), ուր հասկնէն, թրքերէն, ֆրանսերէն և գիտական նախագիտելիքներ կ'աւանդուին:

1872 Ապրիլին սոյն վարժարանին մէջ կային 50 ուսանողներ: «Չլատարանին» մէջ ալ 66 տղաներ կային, որոնք կը սորվէին լոկ հասարակ ընթերցանութիւն, գիր, հաշիւ և երաժշտութիւն: (տես նոյն էջ 209):

1875-1878 տարիներու ընթացքին 602 տարբ մտած ու ելած են յայ դպրոցէն, որոնք յարաւանողներ չեն եղած և վարժարանին անհաստատ երեւոյթ մը ստանձ են: Այդ պատճառաւ Սենեքերիմ Մանուկեան, որ Այդ. Հիւանդանոցի մասնակցարութիւնը ստանձնած էր, 1878 տարույ վերջին կիսուն, իր տեղեկագրին մէջ կը գրէ թէ ձանկարելի է կանոնաւոր վարժարան ունենայ, երբ միջոց չկայ ամէն ճէկ տղան գէթ 5-6 տարի շարունակ Հիւանդանոցի մէջ պահելու, զի Հիւանդանոցի վարժարանն որքանոց մէկ լոկ, ուր պատանդարութեան համար կը պիտուին որքեր մայրաքաղաքին ամէն կողմերէն ու գիւտաներէն: ... բայց

որովհետև ներքի չէ որքեր ծոյլ և անգործ պահել, նախկերթարան մը պէտք է կենայ հուն, և այդքան բաւ կարի հրահանգուն նախնական ուսմանց և բարի վարուց մէջ»: (տես նոյն, էջ 235):

Փանոսեան երբ 1882-ին Ս. Փ. Հիւանդանոցի հարաւորութեան մէջ էր, նոր դպրոցի մը շինութեան համար կ'աշխատի, ներսէս պատրք. Վարժապետեանի միջնորդութեամբ և Մասեհեան ժառանգեան խնդրել կը կապէ դպրոցին հետ, քանզի որքանոց ի վիճակի չէր կանոնաւոր դպրոց մը բլլալու, գժուար պատաններու բերումով:

Սոյն դպրոցը կ'ունենայ 4 դասարան, ընտելարան, ծաղկոց, թանգարան և հիւրանոց: Այս դպրոցը այդ թուականին ունէր 188 աշակերտ (տես նոյն, էջ 247):

Իսկ ինչ կը վերաբերի ուսումնական խնդրին, նախորդ կրթական ծրագրին վրայ կ'աւելան անգլերէն լեզու ուսուցում, կրօնագիտութիւն, ճանաչութիւն, ատմաբանկալութիւն, բնագիտութիւն և մարմամբոց: (տես նոյն, էջ 247):

Հիւանդանոցին որքանոցը 1898-ին կ'ունենայ իր յատուկ խնամակալութիւնը, զոր կը վարէր որքանոցին ուսումնական և արհեստական վարչութիւնը:

Որքանոցը կ'ունենայ տարրական նախկերթարան մը, տարրական դասընթացքի Ա. և Բ. Միջին դասընթացքի Ա. և Բ. ու Բարձրագոյն դասընթացքի Ա. կարգերով: Հոն կը կիրառուի գաւարանական դրութիւնը մեջ մնալուն ուսուցիչներով և մէկ տեսուչով և 3 տղելու ուսուցիչներով:

Արհեստանոցին մէջ կ'աւանդուի կոշիկակալութեան գիտելիքներ:

Որքանոցը 1899-ին կ'ունենայ 185 աշակերտներ: Այկիւտար Իճուտիյէի մէջ 1872-ին կը բացուի Երեսեան - Երժժեան երկուս վարժարանը: (տես «Արեւելք» թիւ 3815 Սեպտ. 22-4 Հոկտ. 1898), և 1876-ին կ'ունենայ բաւական լաւ կրթական դրժուտելութիւն: Աշակերտութեան թիւը, համաձայն դպրոցական կարգ մը միճակագրութիւններուն եղած է

մաս 250, իսկ 1900-ին աշակերտութիւնը կը պակսի, իջնելով 186ի, 14 ուսուցչական կազմով: (տես «Ընդհանրական Օրացոյց Ս. Փ. Ազգ. Հիանդանոցի» 1900, էջ 206):

Իսկ 1878-ին Պէրպէրեան վարժարանը Օրթոդոքսիէն կը փոխադրուի Սեւրմաք Ս. Պապի մաս Նիգոսմեաններու բնակարանը, ուր փոխուեց չըջան մը կը բարձրէ:

Մասնաւոր վարժարան մըն ալ կը բացուի Հաճի կարպետ Ասլանեանի կողմէ Սկիւտար Տաղհամամի մէջ 1880-ական թուականներուն:

Ասոր հետ մէկտեղ յիշատակութեան արժանի է Մկրտիչ Բագրատեանի մասնաւոր դպրոցը, որ հիմնուած է 1880-ական թուականներուն, ինչպէս նաև Գալուստեան մանկապարտէզը:

Սիմոն Գարամատեան եւս Սկիւտար Պապար-Պապի հայոց գերեզմանատան դիմաց անհասական վարժարան մը բացած է 1885-ին Նոր դպրոց անունով, սակայն հաջիւ տարուայ մը կեանք կ'ունենայ եւ կը պաշտօնէ: (տես «Գրպանի Տարեցոյց», 1934 էջ 128-139 - Հր. Եփրեմ Թ. Վրդ. Ապրտեանի յօդուածը): Դոյն թուականներուն Սկիւտարի Ս. Պապի եկեղեցիին մօտեւորը Միհրան Ազատեան կը հիմնէ Հայկեղեան վարժարանը:

Գուգիւննուր դիւղին մէջ Պետրոս Եղիշեանի նախաձեռնութեամբ եւ Սերպիերեաններու ֆինանսով, 1870-ին կը հիմնուի Ս. Լուսաւորչեան երկսեռ վարժարանը, երբ դիւղին հայ բնակչութիւնը կը սկսի շատնալ: Այս դպրոցը ինչպէս կը ստանենք, դժբախտաբար կանոնաւոր բնթացք չէ ունեցած, սրով հետեւեանք մասին չենք գտած սեւէ սեղեկագրութիւն օրթոթերթերու մէջ: Իսկ համաձայն դպրոցական միժմակագրութեանց, շատ համեաութեամբ աշակերտութիւն ունեցած է ան: 1900 թուականին, այս դպրոցին աշակերտութեան թիւը եղած է 18, որ շատ աննշան բան մըն է: (տես «Ընդհանրական Օրացոյց Ս. Փ. Ազգ. Հիանդանոցի» 1900 էջ 206):

Կ. Պոլսոյ հայտնակ թուղերուն մէջ հիանքէն էր

նաև Գուրու Չէլմէն, որ, ինչպէս յիշեցինք էր անդին, Չաքարիս պարտիւրը Ս. Պապի եկեղեցիին կից հաստատած էր դպրոց մը 1798-ին, որ բնակչութեան կը կրէր եկեղեցւոյ անունը:

Դժբախտաբար սեղեկութիւններ կը պակսին այս վարժարանին գործունէութեան մասին: 1842-ին թողին մէջ կը շինուի Թարգմանչաց վարժարանին բացումը (տես «Արեւիք» թիւ 3814), ինչ որ մեղ մասնէ կուտայ, որպէսզ մինչև այդ թուականը Թաղին մէջ դպրոց գոյութիւն չէր ունեցած, որ նորի մը ձեռնարկութիւնը եղած է: Բաց աստի, նկատուածեան կ'ուսնեք սա պարագան թէ՛ երբ եկեղեցիին մը նորոգութիւնը կ'ըլլար, առ հասարակ անոր կողքին գոյութիւն ունեցող դպրոցին ալ նորոգութիւնը կը կատարուէր: Այդ նշմարեցինք մասնաւոր հիմնարկներ:

Թէևս սեւէ յիշատակութիւն չէ եղած, սակայն մենք 1833-ին Գուրու - Չէլմէ Ս. Պապի եկեղեցիի նորոգութիւնը կը գտնենք երկու ազգութեան մէջ (տես Բ. Բէշեանի «Պատմութիւն Ս. Փ. Հիանդանոցի հայոց ի Կ. Պ.» էջ 3 եւ «Ընդհանրական Օրացոյց Ազգ. Հիանդանոցի» էջ 167), որոնք մեզի կարծել կուտան, թէ Ս. Պապի դպրոցի գոյութեամբ հաստատար երկարած ըլլայ մինչև 1835 կամ 1836 թուականները:

Եթէ մեր կարծիքը ճիշդ ըլլայ, ուրեմն հաստատուան է, որ թաղեցի հայեր 5-6 տարեկէն նոր դպրոցի մը հաստատման ձեռնարկութիւն ըլլած ըլլան 1842 թուականին:

Յամեան զէպս, մեր աչքին առջև ունենալով Գուրու Չէլմէի Ս. Թարգմանչաց վարժարանի միժմակագրութիւնը եւ աշակերտութեան թիւը, կը տեսնենք թէ հոն կրթական մեծ գործունէութիւն չէ կատարուած:

Համաձայն միժմակագրին, 1889 թուականին մասն աշակերտներու թիւը կը հասնուէր 10, իսկ ազգիւրներունը 13, մէկ այլ ուսուցչի մը սրտասխանատուութեան ամի, որուն անունը ալ անձնակ էր մնայ մեզի: Իսկ 1900-ին մտնչ աշակերտութեան թիւը բարձ

րացած է 17ի, իսկ աղջիկներունը 14ի: Այր ուսուցիչներու թիւը կ'աւելնայ Երկուքի ու անոնց վրայ ուսուցչուհի մը: Գաղտնիկան մասկան ծախքը 800 դր.: արձանագրուած է:

Ալէքս Տաղի հայրենակ դիւղը (Էրմէնի քէօյ, իսկ թըքարակը՝ Սուլթան Չիֆլիկ) համաձայն Տոքթ. Տաղաւարեանի, ունեցած է իր դպրոցը Ս. Նան անունով 1848-ին, սակայն ասոր մասին ես կը պահպնեմ անգեղութիւններ:

Տոքթ. Տաղաւարեանէն (տես «Արեւելք» թիւ 3814 Սեպտ. 21-3 Հոկտ. 1898) ետք, Բ. Քէչեան (տես «Պատմ. Ս. Փ. հիւանդանոցին հայոց ի Կ.Պ. էջ 127), կը յիշեն այս դպրոցը ուրիշ կարգ մը դպրոցներու հետ, սակայն ասոնց վիճակը շատ անձանք չ'ըլլաւ, Տոքթ. Բարունակ պէյ Ֆէրուհիան չէ յիշած 1859-ե Կ. Պոլսոյ թաղային վարժարաններու շարքին մէջ: Բայց պէտք է գիտել ասոնք, որ այդ դպրոցը մինչև 1900 թուականը պահած է իր գոյութիւնը (տես «Ընդարձակ Օրացոյց Ս. Փ. Այդ. հիւանդանոցին» 1900 էջ 206):

Եէնի - գարու թաղն ալ Կ. Պոլսոյ հայերով բնակուած հին թաղերէն եղած է:

Երբ կը հետևինք «Արեւելք» թերթի մէջ Սկոտի Բանասէրի (Տոքթ. Տաղաւարեան) յօդուածաշարքին, կը տեղեկանանք, թէ այս թաղը 1850 թուականին ունեցած է իր վարժարանները Աւաքելոց եւ Հալ կանուշեան անուններով (տես «Արեւելք» թիւ 3814 Սեպտ. 21-3 Հոկտ. 1898): Սակայն աչքի առջև կ'ուշենանք Կարապետ Պալթցի պատրիարքի 1824 Յունիս 10 թուականը շրջաբերական կոնդակը (տես «Բիւզանդիոն» թիւ 2160 24 Հոկտ. 1903- Ս. Ալպոյաճեանի յօդուածաշարքը) կը տեսնենք, որ այդ թուականէն առաջ արդէն դպրոց մը բացուած է, նախ քան Էկեղեցիին շինուիլը եւ ասիկա մեր միտքը կը ասնի զէպի աւելի կ'աւելու թուականներ:

Թէև Ա. Ալպոյաճեան շրջաբերական կոնդակին ամբողջ բովանդակութիւնը չէ ստուած, սակայն իր արթնիւն մէջ դասած ենք այդ կոնդակին ամբողջ բովանդակութիւնը եւ անկէ քաղած ենք ուշագրու հետևեալ տողերը, որոնք արդէս ունին վերոյիշեալ խնդրին հետ:

Այս հետաքրքրական շրջաբերական կոնդակին մէջ, որ «կանոնական պատուիրանք աւ վարժարանս եւ աւ վարժէլիս» խորագրեր կը կրէ, գրուած է անոր մէջ ի միջի այլոց հետևեալը. «Հոգևոր հովիւք եւ մեծարու իշխանք ազգիս մերոյ, հայրենասէր բարձրք ջանացեալ եւ հասարակ ՚ի տեղիս տեղիս գաղութիւն դպրոցս, կարգելով նոցա դուրս գումարթարս ՚ի պէտս ծախուց, ուր ձրի ուսանին աղջատաց մանկունծն, որպէս ի քաղաքիս յամիկ ի թաղն Եէնի - նարու, ի Պալթ, ի Սարակէօմբլուք, ի Թօփիարու, ի Մաժաթիա, ի Նաւր - Սարու, եւ ի Ղալթիա, ի Պէկօլլու, ի Սաւա Փաշա, ի Սաւ պիւղ, ի Պէշիկ-թաշ, ի յՕրթագիւղ, ի Սուրուչէճէկ, ի Հիսար, ի Եէնի դիւղ եւ Յատիխատք, ի Ալլամալը, ի Եէնի Մահալէ, ի Ղարի պիւղ, ի Սարթու եւ յայլ տեղիս, յորս վարժապետք հրահանգեն դասնկունս եւ ուսուցանել զհոգևոր երգս ձայնաւորաց, եւ զքերականութիւն, զճարասանութիւն եւ գործարանութիւն, ի լարումն պիտոյից եկեղեցւոյ սրբոյ»:

Այս տողերը կ'ապացուցանեն թէ կանուս թուականերէն Եէնի գարու թաղը ունեցած է իր դպրոցը, որուն անունը եւ հիմնարկութեան թուականը գտնուար է հաստատել, որուն վրայով որ, անոր ճշգրիտ թուականը, ոչ ալ անունը յիշատակուած են: Հակառակ ասոր սակայն, երբ խնդրեր արձանագրուողին անունը, պիտի ունենանք Յատիխատքի ամերս Պէգճեանի պարագան, որ այդ թուականներուն (1800 թ.) ուրիշ կարգ մը անունի ամբարաններու հետ Եէնի գարուի թաղը կը բնակէր: Այս հարաձայնօթ ամբարան իր շինարար գործունէութեամբ մեծ համար, շահած էր, հիմնելով դպրոցներ, եկեղեցիներ, հիւանդանոցներ եւ այլն, ուրիշ թաղերու մէջ, չէր կրնար ան իր թաղին մէջ դպրոց մը շինած չ'ըլլալ: Հետևաբար, երբ կարգու պատրիարք 1824-էն առաջ յիշեալ վարժարաններու մասին սկիզբուցութիւն կ'ընէ վերոյիշեալ շրջա-

ընթացում կոնգրակին մէջ, այլ դպրոցներու շարքին յիշուած են նի գարու դպրոցը անասարկոյս շինուած պէտք է ըլլայ Պէդճեան ամիրայի կողմէ եւ կամ ուրիշ անբնակներու գործակցութեամբ, շատ հասանական է 1800-էն 1803 թուականներու միջեւ, սգովհետեւ, Եարութիւն ամիրա Պէդճեան մինչեւ 1802 թուականը սպրած է այդ թաղին մէջ, սպս Տիւղիան Յովհաննէս Չէլէպիի միջնորդութեամբ կրք կրցած է Օսմ. կառավարութեան ելեւմտական նախարարութեան մեծաբախ մարտը վարձել, այնուհետեւ հաստատուած է Գոմ գարու թաղը (տես Վահան Չարդարեան «Յիշատակարան (1512-1933)» էջ 3-19) եւ հան եւս ձեռնարկած է շինարար գործունէութիւններու:

Արեւմտեայ հիմամբ մենք կրնանք ընդունել գոյութիւնը կրթարանի մը, որ հաստատուած է (տես «Արեւելք» մէջ յոյս տեսած Սիւննի Բանասէրի յորտածաշարքին) Առաքելոց եւ Հայկանուշեան վարձարաններէն առաջ:

Սակայն ուշագրաւ է 1859-ի Տոքթ. Բարունակ պէյ մէքուհիւնի (Քերթեկեան) 4. Պոլսոյ հայ վարձարաններուն վերաբերմամբ պատրաստած վիճակագրութեան մէջ (տես Բ. Քէշեանի «Պատմ. Ս. Փ. հիւանդանոցին հայոց ի 4. Պ.» էջ 126) յիշուած մանչուքու վարձարանի մը արձանագրութիւնը են նի գարու թաղին մէջ 165 աշակերտներով, 7 սուսցիներու կողմով եւ մօտ 38.000 դրշ. ամսական ծախքով:

Տոքթ. Բարունակ պէյի պատրաստած այս վիճակագրութեանը վաւերական է, սակայն կրք կրք կրք են նիստել Սիւննի Բանասէրի այն տեղեկութիւնը Հայ կանուշեան վարձարանի վերաբերմամբ, որ հիմնուած կը կործէ 1850-ին, մինչդեռ աւելի ուշ, 1863-ին կը յիշէ աղջկանց վարձարանի մը հիմնարկութիւնը, առանց յիշելու անոր անունը: (տես «Արեւելք» թիւ 3895 Սեպտ. 22-4 Հոկտ. 1898):

Համաձայն թերթէ միջատուած դպրոցական վիճակագրութեան (Ա. Ալոյոյ յանձնարարի արխիւին պատկառնող բայց անթուական) 1880-ին Առաքելոց վարձարանը ունեցած է 54 աշակերտներ, իսկ Հայկանուշեանը

87 աշակերտուհիներ:

Այստեղ յիշենք նաեւ Գէորգ Մէլատուանի հիմնած մանուկ վարձարանը 1884-ին, որ բուսական արգիւնք ստեղծ է իրրիւ կրքրոջական ուսում առող կրթարան, սակայն 1895-ի զէպերուն խանդարուած է անոր գործունէութիւնը ու խափանուած: Իսկ 1862 Փետր. 15-ին Ենիի գարու գոյուք բացուած է աղջկանց վարձարան մը Թ. Նազարեանի կողմէ (տես «Արեւելք» թիւ 3815 Սեպտ. 22-4 Հոկտ. 1898):

Դժբախտաբար ուրիշ տուեալներ կը պակսին այս վարձարաններուն վերաբերմամբ:

Թօփ գարու թաղը ուր հին թուականներէն հոյսը կայք հաստատուած են, ունեցած են իրենց եկեղեցին Ս. Նիկողոսյան անունով (տես Միւլըն - Աստուլքի «Ներքարեան պատմութիւն Ս. Հրէշակապետ եկեղեցւոյ Պալատի (1627-1931) էջ 144), որ իր գոյութիւնը պահած է Գարակիօսթիլի եկեղեցւոյ հետ:

Թէեւ ունէ յիշատակութիւն չէ եղած, սակայն ինչպէս միւս թաղերու եկեղեցիները, նոյնպէս այս թաղն ալ ունեցած է դպրոցներ: Եւ որովհետեւ կառուցուած Պալատի պատրիարքի շրջաբերական - կոնգրակին մէջ կը յիշուի այս թաղին մէջ կրթարանի մը գոյութիւնը, չենք կարծիք որ սխալած պիտի ըլլանք ըսելու թէ վերայիւրեւ եկեղեցիին կից դպրոց մը բացուած պէտք է ըլլայ 1804-5 թուականներուն:

Համաձայն Սիւննի Բանասէրի տեղեկագրութեան (տես «Արեւելք» թիւ 3814 Սեպտ. 21-3 Հոկտ. 1898) 1825 թուականին Թօփ գարու մէջ կը հիմնուի Լեւոնեան վարձարանը, որ 1832 թուականին թիւղ պէնդճիներու էմնաֆի զառակարգը կ'ստանձնէ անոր հողը ամիրա-էմնաֆի զառակարգը միջեւ տեղի ունեցած պայքարին ժամանակ (տես Յ. Ճ. Սիւրունի «Պոլսու իր դերը» Բ. հատոր էջ 115):

Հետեւելով ժամանակագրութեան, շատ գարտաշարի կը գտնենք 1859 թուականին Տոքթ. Բարունակ պէյ մէքուհիւնի պատրաստած դպրոցական պատուանական վիճակագրութեան մէջ այս վարձարանին մասին ունէ յիշատակութիւն չընելը (տես Բ. Քէշեան

«Պատմ. Ս. Փ. Հիւանդանոցի Հայոց Ի Կ. Պ.» էջ 126) :

1865 թուականին ի՞նչի գաբուի մէջ կը բացուի ազգիանց վարժարան մը (տես «Արեւելք» թիւ 3895 Աւագ. 22-4 Հոկտ. 1898) վարդաւհեան անունով: Գծարարաբար ուրիշ անուանելը կը պահելն մեզի այս թաղին վարժարաններուն մասին:

Բերայի մէջ, ինչպէս գրած էինք իր անդին, սուսջին վարժատանը բացուած է Ղալաթիոյ Ս. Լուսուորիչ եկեղեցւոյ ծախքով Ս. Էջմիածին անունով 1807-ին (տես «Նոյեան Աղանի» թիւ 9 Ապրիլ 23 1852), որ յետոյ կայսերական հրովարտուելով կը վերածուի եկեղեցիի: (տես Մարտիրոս Հանգսեանի «Հարիւրբաննէ Հինգ ամեայ Յորեկան Բերայի Ս. Երրորդութիւն եկեղեցւոյ» էջ 22-23) :

Այնուհետեւ 1810-ին Ս. Երրորդութիւն եկեղեցիին կից Գըրգոր ամիրա Չէրէղանի ջանքով կը բացուի դպրոց մը, որուն անունը մեզի անծանօթ կը մնայ (տես Յ. Ճ. Սիրունի «Պոլիս եւ իր դէպք» Բ. հատոր էջ 110), որ այս թաղային հրգեհի գոհ կ'ըլլաթայ եկեղեցիին հետ: Սակայն 1811-ին եկեղեցին եւ դպրոցը կը վերականուցուին:

Մանչերու յատուկ դպրոցէն դուրս, Յարութիւն ամիրա Պէղճեան, սակերիչ Տիրացու Սերովբէի խորհուրդով կ'աշխատի ազգիանց մէջ կըթուրթեան սէր արձարձել եւ այդ նպատակով կը հաստատէ սուղանգարծութեան դպրոց մը 1826-ին: (տես «Բիւզանդիոն» թիւ 2160 24 Հոկտ. 1903) :

Այս դպրոցները անբարձր կ'առատելով, 1830-ին «Ամիրաթ եւ արհեստագետք ժողով կողմէնով, Ղալաթիոյ եւ Բերայի վարժարանաց մասակարարութեան բուսական դրամագլուխ եւ եկամուտ կը հայտարարեն» (տես Բ. Քէչեան «Պատմ. Ս. Փ. Հիւանդանոցի Հայոց Ի Կ. Պ.» էջ 2) :

Ժողովրդային այս հանդանակութեան օժանդակութեան իր մեծ բաժինը կը բերէ ձանկի ամիրա Փափաղան: Ան Բերայի Գանձախոյս եւ Աքորտիս թանգարան մէջ ի վերջոյ կարելի կը գարձնէ հաստատու-

մը Ս. Հովիտիմեանց (որ անուած է մինչեւ 1866 թուականը) եւ Ս. Գալեանեանց ազգիանց վարժարաններուն (որ անուած է մինչեւ 1848 թուականը) - (տես «Ընդարձակ Օրացոյց Ս. Փ. Ազգ. Հիւանդանոցի» 1901 էջ 193 Հրմուզ Առատուրի յօդուածը) :

Ս. Երրորդութիւն եկեղեցիին դպրոցը էջը բաւեր պոց համար եւ որդէպի կարելի ըլլալ մանչերու կըթութեան կարիքները լրացնել, կը ձեռնարկուի շինել Ս. Էջմիածին դպրոցը (որ անուած է մինչեւ 1866 թուականը), որուն դաստիարակ կ'ըլլայ Տիրացու Մազբէի Տ. Չաքարեան: (տես Մարտիրոս Հանգսեանի «Հարիւր քան է հինգամեայ Յորեկան Բերայի Ս. Երրորդութիւն եկեղեցւոյ» էջ 27) :

Այսպէսով, Բերան կ'ունենար չորս դպրոցներ, երկու մանչերու եւ երկու ազգիակներու համար: Սակայն կարելի չեղաւ ստուգել թէ՛ արդեօք ազգիանց սահմանորոշութեանց դպրոցը իր գոյութիւնը պահած էր մինչեւ այդ թուականը:

Աշակերտութեան թիւը հետզհետէ կ'առատարանար եւ ստիկ պատճառ կ'ըլլար նոր դպրոցներ բանալու անհրաժեշտ պահանջին: Դպրոցներու շէնքեր նորոգելու խնդրին վերաբերմամբ, Բ. Քէչեան իր «Պատմ. Ս. Փ. Հիւանդանոցի Հայոց Ի Կ. Պ.» մէջ կը յիշէ Բերայի Չուզուր թողի մանչերու եւ ազգիակներու դպրոցը նորոգութիւնը 1832-ին (տես էջ 3), որոնց հիմնարկութեան եւ դործունէութեան մասին սեւէ սեղեկութիւն չգտանք յենթացու մեր պրպտումներուն:

Ա. Այգոյճեան Չուզուր թաղի սոյն դպրոցներու մասին հարց կուտայ թէ «արդեօք Տօլալ-Տէրէքն է. Տօլալ-Տէրէքի արդի վարժարանը 1857-ին շինուած է. թէ՛ եւ չկայ յիշատակութիւն մը սր ստիկ սառջ վարժարանի մը գոյութիւնը ցոյց տալ» (տես «Բիւզանդիոն» թիւ 2161 25 Հոկտ. 1903) :

Ենթադրութիւններ ընէլ չենք կրնաք, երբ կը պահելի պատմական տուեաններ: Մենք միայն կրնանք հաստատ ստ բանին, որ 1832 թուականէն սուսջ ուղ դպրոցները գոյութիւն պէտք են ունեցած ըլլալ, ինչ-

պէս որ Քէշեան կը լինէ անոնց նորոգութեան թուականը, որ վաւերական գրաստ մըն է:

Տօրադ-Տէրէի մէջ, Տօքթ. Տաղաւարեան (Սիւսի կ'անուանէր) կ'ըսէ, թէ 1857-ին կառուցուած է Արշակունիաց երկսես վարժարանը: (տես «Արեւիկ» թիւ 3814 Սեպտ. 21-3 Հոկտ. 1898):

Այս դպրոցին վերաբերմամբ միայն Կ. Պոլսոյ դպրոցական ցուցակներ ունին, որոնց մէջ 1876-էն մինչև 1900 թուականը մեզի ցոյց կուտան անոր աւելորաներու թիւը, զոր պիտի տանք այս գլուխին վերջաւորութեան մանրամասնութիւններով:

Պէօլիքաթէի մէջ ալ 1848-ին հիմնուած է Հոսիսիմեանց վարժ. (տես «Արեւիկ» թիւ 3814 Սեպտ. 21-3 Հոկտ. 1898):

Այս դպրոցը, համաձայն մեր ձեռք ունեցած Կ. Պոլսոյ վարժարաններու կարգ մը ցուցակներուն, ունեցած է ժողովն գործունէութիւն, սակայն արժանաւոր մտպին զբաւոր ոչինչ գտանք իբրև տեղեկութիւն:

Փէրի դիւղի մէջ յիշուած է թէ, 1849-ին կառուցուած է Ս. Մեսրոպեան երկսես դպրոցը (տես «Արեւիկ» թիւ 3814 Սեպտ. 21-3 Հոկտ. 1898 Տօքթ. Յ. Տաղաւարեանին յօդուածը):

Համաձայն մեր ձեռք ունեցած Կ. Պոլսոյ թաղային վարժարաններու ցանկին, այս վարժարանը թէև խեղճ փիճակ մը ունեցած է եւ շատ քիչ աշակերտութիւն, բայց իր գոյութիւնը պահած է մինչև 1900 թուականը:

Այս պարսիկ շէրումէն ետք, կը շարունակենք դրել Բերայի ազգային վարժարաններու շարքը:

1851-ին Բերայի վերոյիշեալ չորս վարժարաններուն վրայ կ'աւելնայ նաև Երեւեան վարժարանը: Հետզհետէ դպրոցները կը սկսին նեղ դալ հասնող սերունդներուն: Թաղական խորհուրդը ուսանողութեան գոհացում ապու հարկադիր բլլարով, 1860 թուականին նիստեր կը դումարէ յաճում ապու համար օրէ օր յարուցուող կրթական պահանջներուն:

Երկար խորհրդակցութիւններէ ետք, որչաւ

կը արուի նոր դպրոցներ շինելու, գոյութիւն ունեցող դպրոցներու մէջ զսարժաններ աւելցնելու եւ վարժարանները բնթարձակելու:

Սուրբէն գործի անցնելով, Հետզհետէ կը դարձան դրուին թաղային խորհուրդի որոշումներ եւ 1861-ին ալ Տիրացու Յովհաննէսին 100 դր. ամսական յատկացելով, անոր պաշտօն կը տրուի վարժարանութիւնը:

1865-ին մեծ գլուխային եւ 1870-ի Մախախ մեծ հրդեհէն ետք, թաղ. խորհուրդը Երեւեան, Ս. Էջմիածին եւ Ս. Հոսիսիմեանց վարժարանները այրած բլլարուն, անոնց աշակերտները կը համախմբուին Բան կաթիլի գերեզմանատան մէջ կառուցուած (1865-ի) խոր վերայ վարժարանի եկեղեցիին մէջ, ուր կը շարունակուին դաստիարակութիւնները:

1886-ին կը ձեռնարկուի ազնիւներու արհեստանոցի մը կառուցումին, նախկին Երեւեան դպրոցի շէնքին տեղը: Ժամանակ մը ետք անոր կը միանայ Ուսումնարանի մը ու սխուճատե կը վերածուի Ուսումնարանի - արհեստանոցի 1887 թուականին:

1900 Մարտ 12-ին, սոյն Ուսումնարանի - արհեստանոցին մէջ կ'սկսին կիրակնօրեայ մանկավարժական դաստիարակութիւններ, ուր կը դաստիարակէ Տօքթ. Վահրամ Թորոզմեան, Ռեթէոս Պէրպէրեան, Մինաս Թախան եւ ալ ծանօթ մանկավարժ գրաստարակներ: (տես «Արեւիկ» Փետր. 28-12 Մարտ 1900):

Այս Ուսումնարան-արհեստանոցը քանիցս նորագույնեան ենթարկուած է եւ իր գոյութիւնը պահած է մինչև 1906 թուականը:

1893 Սեպտ. 20-ին Յովհաննէս եւ Մկրտիչ Էսսեան եղբայրները, 1891-ին Պէյօղլուի թաղ. խորհուրդի որոշումին համաձայն, իրենց բարերար գերեզ կը կառուին հիմնելով իրենց ծախարով Էսսեան վարժարանը, որուն շինութիւնը կ'աւարտի 1895 Սեպտ. 13-ին:

Այս կրթական հաստատութեան շինութեան թուականէն մինչև 1900 թուականը, Յակոբ Երկոզասեան (1895-1897) եւ Մարկոս Եսսեան (1898-1900) կը

վարեն վարժարանին անօրէնի պաշտօնը: (տես «Էստ-
հան վարժարանի Զինամեայ պատմութիւն» Ա. յո-
ւելում էջ 14):

Էստհան վարժարանը ունէր մտնչերու եւ սղջկանց
առանձին բաժիններ: Այս հոյակերտ ժամանակն զպրոց-
ցը կը գտնուէր Բերայի հասցի կարեւոր կրթական օժա-
րը:

Նաալը-գարուի զպրոցչի նութեան վերաբեր-
մամբ գարձեալ ուղեկիժ կ'ունենանք Ա. Ալպոյաճ-
եանի «Բիւզանդիոն»-ի մէջ եւ Տոքթ. Յ. Տաղաւար-
եանի (Սկսնակ Բանասէր) «Արեւելք»-ի մէջ հրատա-
րակուած յօդուածաւարքերը, որոնց համաձայն, Նաա-
լը-գարուի մէջ առաջին անգամ 1847-1849 թուական-
ներուն զպրոցչի նուած ըլլալը կը հաստատեն:

Ա. Ալպոյաճեան չի յիշեր զպրոցչին անունը, մի-
այն անոր հիմնադրութեան թուական կը զնէ 1847: Ան
իրբու երկսեսն վարժարան կը յիշէ, շինուած Յովհաննէս
Տառեանի կողմէ (տես «Բիւզանդիոն» թիւ 2161
25 Հսկա. 1903), մինչդեռ Սկսնակ Բանասէր երկու
զպրոցչներուն անունները կը յիշէ, մին Պորէնեան իսկ
միւսը Վառլապեան, շինուած 1849 թուականին:

Այս երկու ազբիւրները թէ թուականով եւ թէ
տեղեկագրութեամբ իրարմէ կը խառտրին: Բայց գար-
ձեանիւն այն է որ, Ա. Ալպոյաճեանի ուշագրութեանէն
մերպսձ է 1824 Յուլիս 10 թուականի կարապետ Պա-
լաթցի պատրիարքին շրջաբերական կոնդակը, որմէ
նայն թնքն օգտուած է եւ որուն մէջ, Նաալը գարուի
մէջ 1824 թուականէն առաջ զպրոցչի մը յիշատակու-
թիւնը կ'ըլլայ: Հետեալորք, հիմնուելով այս շրջա-
բերական - կոնդակին մէջ յիշուած զպրոցչներու գո-
յութեան, կը կարծենք թէ Նաալը-գարուի զպրոցը
չինուած ըլլայ 1806-7 տարիներու ընթացքին:

Մեր այս կարծիքին անուամբ ստուղն է Ս. Յով-
հանէս Աւետարանիչ եկեղեցւոյ կառուցման թուա-
կանը, որ է 1807, որ կը գտնենք նաեւ Հիւանդանոցը
(տես «Ընդարձակ Օրացոյց Ս. Փ. Աղզ. Հիւանդա-
նոցի» 1900 էջ 59) եւ շատ հաւանական է որ յիշուալ
զպրոցն ալ շինուած ըլլայ այդ թուականներուն:

Ձեռք ունենալով 1859ի Տոքթ. Բարունակ պէյ
Ֆէրուհիանի զպրոցական վիճակագրութիւնը, անոր
մէջ Նաալը-գարուի մէջ երկսեսն վարժարան չենք
գտնել: Այդ եւ յաջորդ թուականներուն, մինչեւ
1875, Պորէնեան եւ թէ Վառլապեան անձատ զպրոց-
չներ էին, սակայն 1876էն ետք յաջորդական վիճակա-
գրութիւններու համաձայն Պորէնեան - Վառլապեան
զպրոցչները իրբու երկսեսն կը ներկայացուին մինչեւ
1900 թուականը:

Այս վարժարաններուն կրթական մակարդակը
նախակրթարանէն անդին չէ անցած: Աւելի բարձր ու-
սում առնել ուզողներ մտակալ բարձր մակարդակի
վարժարաններ կը յաճատէին, առաջին հերթին Սամա-
թիոյ վարժարանը:

Գարակէօմբիւքի թաղն ալ, ինչպէս գրած էինք,
ունեցած է իր զպրոցը հաստատելով 1808էն 1809 թուա-
կանին: Ասիկա կ'ընենք հիմնուելով կարապետ Պալաթ-
ցի պատրիարքի վերոյիշեալ շրջաբերական-կոն-
դակին վրայ, որմէ կը տեղեկանանք, թէ 1824 թուա-
կանէն առաջ արդէն գոյութիւն ունեցած է զպրոց մը,
սակայն սեւէ թուական չէ յիշուած:

Բայց, արուած ըլլալով որ Բերայի Ս. Երբրդու-
թիւն եկեղեցիի կից Գէորգ ամիրա Չէրէզեանի կող-
մէ շինուած զպրոցը 1810 Ապրիլին թաղային հոյե-
հին հրոյ ճարակ կ'ըլլայ եկեղեցիին հետ, զպրոցին
մէջ իրբու ուսուցիչ պաշտօնավարող մանկայարձ
Նաալը անգործ մնացած ըլլալով Գարակէօմբիւք
կ'երթար ուսուցչական պաշտօն ստանձնելու համար:
Այս կ'արարցուցանէ թէ պէտք է հոն գոյութիւն ու-
նեցած ըլլար զպրոց մը 1810 թուականէն առաջ: Իսկ
եթէ գոյութիւն չէ ունեցած, շատ որոշ է թէ այս
մանկավարժ ուսուցիչը Գարակէօմբիւք պացած էր
զպրոց մը հաստատելու համար:

Ահա թէ ինչոր համար 1809-ին կամ 1810-ին Գա-
րակէօմբիւքի մէջ կը կարծենք գոյութիւն ունեցած
ըլլայ զպրոց մը:

Համաձայն Մեկրոն-Աստուրի տեղեկագրու-
թեան «1828-ին, Շամտանձեան Ամիրայ, եռնդուե

Տէր Մելքոնեան Տ. Պալատարան միայն եկեղեցւոյ շինութեան նման դժուարին գործին թիւ ու թիկունք բլլալով չի բուսահանանար: Այնինչ եկեղեցին լրացած, Ամիրան, իբ Պալա օղլու փողոցի բնակարանի տունը սիրալոթար կը նուիրէ Ազգին, եւ փոքր ենչ փոփոխութիւնով, կը վերածէ ազգեանց վարժարանի, յոր ջորջեւով գրան «Ս. Հռիփսիմեանց վարժարան», մտնչերու Ս. Թաղէոս եւ Բարդղիմէոս զպրցը, եւ Սոյմթոմբուքի Ս. Ոսկեանց վարժարանը գոյութիւն ունէին արդէն» (տես «Երեքըսերեան պատմութիւն Պարթու Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցւոյ 1627-1931» էջ 145 - բնագծ. մերն են Յ. Տ. Պ.):

Վերսիւնով ասոցերը կը հաստատեն Ս. Ոսկեանց վարժարանին գոյութիւնը այս թաղին մէջ 1828 թուականն առաջ, սակայն չենք գիտեր թէ նոյն զպրցն էր 1809-1810 թուականներուն հաստատուած թէ ուրիշ մը:

Ս. Ալպոյսճեան («Բիւզանդիան» թիւ 2160 24 Հոկտ. 1903) եւ Տոքթ. Տաղաւարեան («Արեւելք» թիւ 3814 Սեպտ. 21-3 Հոկտ. 1898) նոյն անունով վարժարանի մը հիմնադրութիւնը կը գնեն 1825 թուականին:

Այս զպրցին համար գործարան նուիրատուութիւններ կատարուած են եւ հաւաքուած գումարը յատկացուած է վարժարանին պէտքերուն, սակայն հաւառակ այսքան ճիշդերուն, այս վարժարանը համեան վիճակի մէջ մնացած է եւ անչառ գործունէութիւն ցուցարբեած է թաղին մէջ:

1825 թուականն մինչեւ 1880 թուականը Գարսի կէտրիւքի մէջ զպրցական խնդիրներու վերաբերմամբ նիւթեր չկան:

Միայն 1846 թուականին է որ Սոյմթոմբուք թաղին մէջ, որ մտն է Գարսի կէտրիւքին, ունեցած է իբ զպրցը Թաղէոս Բարժողիմէոսեան անունով (տես «Արեւելք» թիւ 3814 Սեպտ. 21-3 Հոկտ. 1898), բայց չենք գիտեր թէ մակարդակով ինչպիսի զպրց մը եղած է:

1880 թուականին այս երկու վարժարանները միա-

ցած են, որովհետեւ երկու թաղերը միացած են իրարու:

Այս միացեալ վարժարանը հրգեհի գահ կ'ընթաց 1900-ական թուականներուն եւ չենք գիտեր թէ այդ թուականէն ետք այս միացեալ թաղին մէջ զպրցական սեւէ ձեւնարկութիւն կատարուած է:

Տուեալները կը պակսին մեզի գիտնալու համար, որ վարժարանները որքան աշակերտներ ունէին եւ որքան ուսուցիչներ: Յամենայն զէպս, երեսոյթէն զատելով, մենք այնքան մեծ կրթական շարժում չենք տեսներ այդ թաղին մէջ:

էյուպի վարի թաղն ալ, ինչպէս գրեցինք իր ակդին, ունեցած է իբ զպրցը 1812-ին վարաւչէն մատուտն մտա, որ չինել տուած է Տ. Գանիէլ քահանայ (հաւելչիք Եղիայի որդին): Տիրացու Մարտիրոս ստանձնած է այդ զպրցին զպարպետութիւնը, Սակիւն աղայի Միւթէյէլ լրութեան ասկի: (տես «Նոր Լուր» 1931 Յունիս 25 - Յակոբ վարժապետանի յօդուածը):

Աշակերտութեան թիւը բազմաւորով, նոր զպրցի մը անհրժեշտութիւնը կ'զգացուի: Հետեւաբար, թաղեցիներ Պէզզեան ամիրայի հետ գործակցելով, ժամանակ մը ետք (1832-ին) կը յաջողին հիմնել վերի թաղի կամ Սէրվիլէր Մահալլէի մէջ Պէզզեան վարժարանը (տես «Բիւզանդիան» թիւ 2160 24 Հոկտ. 1903):

Համաձայն Տոքթ. Տաղաւարեանին, 1842-ին էյուպի վարի թաղին մէջ կը կ'ուսուցուի Առաքելեան վարժարանը (տես «Արեւելք» թիւ 3814 Սեպտ. 21-3 Հոկտ. 1898):

Այս թաղին վարժարաններուն մասին սակայն սեւէ յիշատակութիւն չենք գտներ Տոքթ. Բարունակ պէչ Տէրուհեանի 1859 թուականին զպրցական վիճակագրութեան մէջ, ինչ որ գործանալի կը թուի մեզի: Եկատելու ենք որ վերջինիս զպրցական վիճակագրութիւնը պաշտօնական վաւերագիր մըն է:

Ս. Ալպոյսճեան եւ ծնօթ չէ այս զպրցին: Ան ուսուց յիշելու զպրցին անունը, ազգանց յատուկ

Վարժարանի մը յիշատակութիւնը կ'ընէ 1866-ին նոյն թաղին մէջ (տես «Բիւզանդիոն» թիւ 2206 18 Դեկտ. 1903) :

Առաքելեան նախակրթարան՝ վարժարանին վերաբնիմամբ, Յակոբ Վարժարանեան 1880ական թուականներուն 22 աշակերտներ ունեցած ըլլաւը կը վստահ (տես «Նոր Լուր» 1931 Յունիս 25) : Ասոր հետ մէկ տեղ կը յիշէ նոյն թուականին ազգականը վարժարան մը Արաքսեան անունով, որ ունեցած է ըստ իրեն 18 աշակերտուհիներ (տես նոյն) :

Այս երկու վարժարանները կը միանան Առաքելեան - Արաքսեան անունով 1889 թուականին : Համաձայն Յակոբ Վարժարանեանի, սոյն միացեալ վարժարանին ազոց թիւը եղած է 22 եւ ազգականը 8, այսինքն՝ բնագմէնը 30 աշակերտներ : Այս դպրոցները, ըլլալ Պէդգեան թէ Առաքելեան - Արաքսեան, իրենց դրսեւորութիւնը կրցած են պահել մինչեւ 1890ական թուականները :

Գարթալ թաղին մէջ, ըստ Կարապետ Պալաթցի պատրիարքի վերոյիշեալ շրջաբերական - կոնդուկին, 1824 թուականէն առաջ արդէն գոյութիւն ունեցած է դպրոց մը :

Ա. Ալոյոյաճեան մեղի կը տեղեկացնէ թէ՛ 1812-ին այս թաղին մէջ Յովհաննէս Չէլչպի Տիպի առաջարկով, Պէդգեան Յարութիւն մտերա դպրոց մը շինած է (տես «Բիւզանդիոն» թիւ 2160 24 Հոկտ. 1903) :

Բ. Բէշեան եւս կը հաստատէ 1832-ին Գարթալի մէջ դպրոցի մը գոյութիւնը, որ Տոքթ. Բարունակ Ֆէրուհիանի 1859 թուականին պտտրասած դպրոցական վիճակագրին մէջ յիշուած է, առանց նշուելու անոր աշակերտութեան թիւը եւ ծախքերը (տես «Պատմութիւն Ս. Փ. Հիանդանոցին հայոց ի Կ. Պ.» էջ 127) :

Մինչդեռ Տոքթ. Տարաբեան (տես «Արեւիկը» թիւ 3814 Մեկտ. 21-3 Հոկտ. 1898) Գարթալի Պէդգեան վարժարանի հիմնադրութիւնը եւ շինութիւնը 1840-ին կատարուած կը նկատէ, ինչ որ համեմատելով լեռնային տուեաններուն հետ, խոտոր կը հանդիսանայ եւ կարելի չէ բնկուել իրեն այդ :

Պէդգեան մտերա Գարթալի այս վարժարանին ծախքերը հոգալցած է մինչեւ իր մահը (1831) : Ասոր մահը մեծ հարուած կ'ըլլայ դպրոցներու պիտանէնքուն վրայ, որովհետեւ իրեն, կարեւոր բաժինը իր վրայ վերցուցած էր դպրոցական ծախքերուն : Հետեւաբար, Գարթալի Պէդգեան վարժարանի միւլեթիլի կը նշանակուի Միքայէլ մտերա Փիլիպեան, որ Պէդգեանի օրինակին հետեւելով ներթափանց կարեւոր օժանդակութիւն ցոյց կուտայ դպրոցին յատուածան համար :

Աւելի մանրամասնութիւններ կը պահին այս վարժարանին յետագայ տարիներու գործունէութեան շուրջ : Կ. Պոստյ դպրոցներու վիճակագրութեան մը համաձայն, 1876-էն մինչեւ 1900 թուականը այս դպրոցը ունեցած է մանչերու եւ աղջիկներու բաժիններ : Աւելցնենք այսուզ, թէ նախագէս, 1857-ին Գերագոյն մոդուլի որոշումով, ազգականը արհեստանոց մը բացուած է այս թաղին մէջ, (տես «Բիւզանդիոն» թիւ 2163 28 Հոկտ. 1903) սակայն անոր անունը չէ յիշուած :

Պէդգոյի մէջ 1813-ին թուղարձի Մարտիրոս աղայի կողմէ հիմնուած է դպրոց մը (տես «Բիւզանդիոն» թիւ 2160 24 Հոկտ. 1903), սակայն այս դպրոցին անունն ալ չէ յիշուած դժբախտաբար :

Տոքթ. Տարաբեանի յօդուածաբանին մէջ կը հանդիպինք ներկողութեան նախակրթարանին շինութեան 1836 թուականին (տես «Արեւիկը» թիւ 3814 Մեկտ. 21-3 Հոկտ. 1898) : Կը կարծենք թէ Տոքթ. Տարաբեան կը սխալի, որովհետեւ 1813-ին շինուած դպրոցը գոյութիւն ունէր 1824-ին, հետեւաբար, երկբայ դպրոց մըն ալ չէր կրնար շինուած ըլլալ 1836-ին : 1853-ին է, որ թաղին դպրոցին շէնքը հիւսցած ըլլալուն (որ հաւանական է մեր մատնանշած դպրոցը ըլլայ) Պետրոս աղա Թիբեաբեանի նախաձեռնութեամբ եւ ժողովրդային հանդանակութեամբ կը վերաշինուի : Այս թաղին դպրոցներուն մասին տեղեկութիւններ կը պահին :

Գաւառ - գիւղի մէջ ալ 1824 թուականէն առաջ

զարգացի մը գոյութիւնը կը յայտնուի կարճակետ Պալմիցի պատրիարքի վերոյնշեալ շրջաբերական-կան-զակին մէջ: Ասիկա շատ հասածական է ուր շինուած պատի բլլայ 1814-ին եկեղեցիի հիմնովին նորոգուած ասեկն:

Ա. Այսգոյանեան 1857-ին Մարտիանոս վարժա-բանի բացումը կը յիշէ, (տես «Բիւզանդիան» թիւ 2197 6 Գեղեւ. 1903) որ իր գոյութիւնը պահած է բոս իրեն մինչև 1873 թուականը: Ասիկա այրած է ու վե-րաշինուած 1874-ին: Այդ թուականէն վերջ վարժա-բանը կոչուած է Արամեան, որ գոյատևած է մինչև 1900 թուականը:

1876 Հոկտեմբերին Ռեթէնա Պէրպէրեան, որ յայտնի մեծ ուսուցչական մըն էր, Օրթոքսիւդոսի մէջ սահմանական վարժարան մը կը հիմնէ Պէրպէրեան անունով եւ մեծ յաջողութիւն կը գտնէ: Մտեր յն 1878-ին Պէրպէրեան իր վարժարանը կը փոխադրէ Սիլիւստր Իճմարէէ եւ ապա Սէլմապոլ Ս. Մաշի մօտ Նիկոմեան-անքու բնակարանը: Ասոր հետ մէկտեղ յիշենք թէ, Բերթ Բանկայթիի մէջ Յակոբ Բարդուղիմէոսի հիմնած է անեւայրական վարժարան մը 1892-ին, ուր կ'անա-դունէր անեւարական դիտելիքներ:

Կէտիկ-փաշայի թաղը իր առաջին զարգացի պէտք է ունեցած բլլայ Թիֆ. զարու սկզբնասորութեան, ար-բովհետեւ, Սարգիս Գպիւր շիմոնեանած, իր անդէլա-գրութեան մէջ կը յիշէ «Սի թաղին փոքր եկեղեցի մը հայոց հնազանդ յոյժ եւ խորթուլ, յանուն Ս. Աստուա ծածնի» (տես Մեղիքն-Աստուտըրի «Երեքդարեան պատմ. Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցւոյ Պարթու. (1627-1931) էջ 201):

Անշուշտ այս եկեղեցիին հետ զարգացի մըն ալ շինուած պէտք է բլլայ, հասանարբ 1815-ին, երբ հմտու Սարգիս Գպիւր իր հասուն տարիքին աշխատած էր իր թաղին տղոց ուսման համար:

Ռեւէ պատմական տուեալ չկայ այս բանը ապա-ցուցանելու համար, սակայն կը կարծենք թէ մեր կար-ծիքը իրականութեան համապատասխան բլլայ:

Տոքթ. Տաղաւորեան իր յօդուածաւարքին մէջ կը

յիշէ 1832-ին բացուած Ս. Մեսրոպեան վարժարանը (տես «Արեւելք» թիւ 3814 Սեպտեմբ. 21-3 Հոկտ. 1898):

Բ. Քէչեան այս զարգացի մասին ակնարկութիւն ընելով «Վաշիշակեան» զարգացի կը յարջորջէ, որ կը հաստատուի անոր 1832-ին շինուած բլլայը: (տես «Պատմ. Ս. Փ. Հիանդաւնոցի հայոց Ի Կ. Պ.» էջ 3): Հրանտ Ասատուր Մ. Յովհաննէս անունով վար-ժարանի մը գոյութիւնը ցոյց կուտայ 1845-էն առաջ, որ հոգաւոր մարմինի մը հոգածութեան առի կը դրուի: (տես «Ընդարձակ Օրացոյց Ս. Փ. Աղգ. Հի-անդաւնոցի» 1901 էջ 231):

Հրանտ Ասատուրի յիշած Ս. Յովհաննէս վար-ժարանը կը խորհնիք թէ նոյն ինքն Ս. Մեսրոպեան վարժարանը բլլայ, որովհետեւ ասանկիւն տարիներ էսք զարգացի նեղ գաւառով չափեղանութեան շատու-թեան, թաղեցիկեր մտածած բլլան ասիլի մ'իծ զարգացի մը չենելու: Եւ որովհետեւ 1849-ին Կէտիկ փաշայ Ս. Յովհաննէս Անեւարանիչ եկեղեցին հիմնովին կը նորոգուէր (տես Մեղիքն-Աստուտըր «Երեքդարեան Պատմ. Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցւոյ Պարթու. (1627 - 1931) էջ 200), շատ հասանական է, որ նոյնուան հոգաւոր մարմինը, որ գոյութիւն ունէք, կը հիմնէ նոր զարգացի ու կ'անուանէ զայն եկեղեցիին եւ կամ իր անունով:

1865-ի Յունիսին Կ. Պոլսոյ մէջ քոյիւրայի հա-մաճարակ հիանդութիւնը կարծէք չէր բոււր, ահա կուգար ուրիշ աղէտ մը, որ կը հրկիկէր Սիլիւստրի մինչև Գուս-գարու թաղերը:

Այս թաղերուն մէջ անշուշտ կ'այլի նաեւ Կէտիկ-փաշայի եկեղեցիին եւ զարգացի (տես «Բիւզանդիան» թիւ 2206 18 Գեղեւ. 1903):

1868-ին կարելի կ'ըլլայ Կէտիկ փաշայի այրած այս վարժարանին վերաշինութեան արտօնութիւնը անեւլ եւ 1869-ին կ'աւտօմատիկեան հրամանագիրն ի ձեռնն ունենալով, անձիմապէս վերաշինութեան գոր-ծողութիւններու ձեռնարկութիւնը կը կատարուի, ինչպէս նաեւ արջիկանց վարժարան մը հիմնելու ծրու-

զերբ կը մշակուի:

1875-ին եկեղեցին կը շինուի, սակայն մինչև եկեղեցիին շինուիլը, աստամարք մատուռի մը մէջ կը կատարուին եկեղեցական արարողութիւններ: Բայց դպրոցին շինութիւնը կը յապարի նիւթահան պահպին պատճառաւ, միեւնոյն ժամանակ Ուսումնական Պոզճուրդի կանոնական կաշիւնդումներու եւ թաղային Պոբճուրդի միջև գոյութիւն առած անհասկացողութեան հետեւանով: (տես «Բիւզանդիոն» թիւ 2197 6 Դեկտ. 1903):

1876-ին է որ կարելի կ'ըլլայ քարակերտ դպրոց մը շինել Ս. Մեսրոպեան անունով մանչեքու յատուկ:

1883-ին ազգկանց կրթութեան անհրաժեշտութիւնը պահանջ դարձած ըլլալուն, յապաղած ծրագրերը անիմպուլս ի դարձ կը դրուի, Ս. Մեսրոպեան մանչեքու վարժարանը ընդարձակելով կը վերածուի երկուստ վարժարանի:

Այս վարժարանը, վերոյիշույլ դպրոցական վիճակագրութեան համաձայն, 1889-ին ունեցած է 110 մանչ եւ 25 աղջիկ աշակերտներ: Իսկ 1900-կան թուականին 128 մանչ եւ 105 աղջիկ աշակերտներ կը հաշուուէր, 8 ուսուցիչներու եւ 3 ուսուցչուհիներու կազմով, ամսական ծախք 3330 դրչ. նշանակուած է:

Պատգիւղ Կ. Պալտոյ հայրենակ հին թաղերէն մին ըլլալով, անտարակոյտ պէտք է ունեցած ըլլայ իր դպրոցը հին թուականէն իսկ եւ ատիկա կը հաստատուի Կարապետ Պալտոյի պատրիարքի մեկի ծանօթ ջրծրեքերկան-կոնդակէն, որուն մէջ 1824 թուականէն ասով գոյութիւն ունեցող դպրոցներու մասին յիշած է նաեւ Պատգիւղը:

Մեր կարծիքը հիմնուած է իզմիրքի Գէորդ Սարկաւազին ներկայութեան վրայ, որ 1818-ին դրացած է Ս. Էջմիածինէն Պատգիւղ իրբեւ վարժարան, ամերթաներու տղոց ուսում սուլու համար: (տես Թէոփիկի «Ամէնուն Տարեցոյցը», 1914, էջ 295):

Անուշտ թէ ամերթաներու տղաքը կը հաւաքուին սեկուակի մը մէջ, որ կը ծառայէր իրբեւ ուսումնարան կամ դպրոց:

Համաձայն Տոքթ. Տաղաւարեանի (տես «Արեւիկ» թիւ 3814 Սեպտ. 21-3 Հոկտ. 1898) 1836-ին «Ճիգայրեան Մկրտիչ ամերթայի եւ Նէվրուզեան գերդաստանի միջոցաւ կը հաստատուի Պատգիւղի ներսէսեան Ուսումնարանը, որ քանի մը տարի մեծ վայր կ'ունենայ: . . . Մինչև 1836 հաստատուած վարժարաններուն մէջ տղաք՝ կարգայլ, գրելլ, հաշուել եւ պարսկերէն միայն կը սորվին: Պատգիւղի վարժարանին մէջ էր որ մուսք կը դորձեն քերականութիւն, ճարտասանութիւն, տրամարանութիւն, աշխարհագրութիւն, պատմութիւն, թուարանութիւն, ինչպէս նաեւ թուրքերէնի եւ իտալերէնի դասերը»:

Այս կապարուցանէ թէ Պատգիւղի ներսէսեան վարժարանը որակով բարձր նախակրթարան մըն էր, որ աշակերտներ բարձր կրթութիւն կ'ստնէին:

Սակայն այս վարժարանին վայրը կը կորսուի, անոր գործունէութեան զգալի շնորհ չունիլով պատճառաւ, իբր թէ այդ վարժարանին մէջ ընդգրկանակութիւն թափանցած ըլլար:

Այս գրաբառութիւնը կը վշտացնէ Մկրտիչ Ճիգայրեան ամերթան: Ան, չարախօս լեզուները սանձելու համար, կը դադրեցնէ իր նիւթահան նպաստը ներսէսեան վարժարանին, ինչ որ վարժարանը կ'ենթարկէ փոխուելու վաճառին: (տես «Վնդարձակ Օրոցոյց Ս. Փ. Ազգ. հիւանդանոցի 1901 էջ 292 - Հրատու Աստուրի յօդուածը):

1845-ին Պատգիւղի ներսէսեան վարժարանը կ'ունենայ իր հոգաւոր մարմինը, որուն դուխ կը կանգնէ զարձակ Մկրտիչ ամերթայ Ճիգայրեան (տես «Վնդարձակ» թիւ 2161 25 Հոկտ. 1903 - Ա. Այսոյաճեանին յօդուածը). որ այս վարժարանին սաներէն մէկին էր Էղած:

Ներսէսեան վարժարանը որ ունէր մանչեքու եւ աղջկանց բաժիններ, Կ. Պալտոյ դպրոցներու մէջ Գում-գարուի Մայր-վարժարանէն ետք երկրորդ տեղը կը զբաւէր իր ուսումնական մակարդակով: Հոնկէ ելած են տալիս աշակերտներ, որոնք տպագրային ազգային թէ պետական կարեւոր դէմքեր դարձած են,

ինչպէս շատերուն մէջ մասնաւորաբար յիշատակու-
թեան արժանի են Գրիգոր Աղայեցի, Ներսէս Վարժապետեան (պատրիարք) Տ. Երեմիա Քհնյ. Արիստա-
կէս Ալիթուն Տրիբի, Ինթէնս Պիպուկբեան, Եղիս Տէ-
միրճեպաչեան, Մինաս Աերագ, և ուրիշներ:

Համաձայն Տոբթ. Բարուսակ պէյ Ֆէրուհիանի
1859-ին պատրաստած դպրոցական վիճակացոյցին,
Խոսպիւղի Ներսէսեան կրկեսն վարժարանը ունէր 334
մանչ և 170 աղջիկ աշակերտներ (տես Բ. Քէչեանի
«Պատմ. Ս. Փ. Հիւանդանոցի հասցի ի Կ. Պ.» էջ 126)
14 կրկեսն ուսուցիչներու կազմով և 100-000 դրշ.
վարժարանի ամսական ծախքով:

Ներսէսեան վարժարանին առնթիւ, 1866-ին կը
բացուի նաև Նուպար-Շահնազարեան վարժարանը
(տես «Արևիկ» թիւ 3815 Սեպտ. 22-4 Հոկտ. 1898):
Իսկ 1872-ին սասնց հետ կը բացուի անհասական դպ-
րոց մը Ամիրխանեան (կրկեսն) անունով, հիմնադրու-
թեամբ Պատ. Արքայազմ Ամիրխանեանի, որ Նուպար-
Շահնազարեանի ուսուցիչներէն մին եղած էր (տես
«Արևիկ» թիւ 3815 Սեպտ. 22-4 Հոկտ. 1898):

Քօլերայի և մեծ հրդեհի դժբախտ պատահար-
ներու քերական անօգնական մտացած հայ որր աղջիկ-
ներու տէր կը կանգնէ մայրական Սրբուհի Գալթիսյ-
եան, որ 1865-ին կը յաջողի շատ մը դժուարութիւն-
ներէ ետք և քաջալերութեամբ Ներսէս Վարժապետ-
եան Սրբուհի և Տ. Գրիգոր Ա. Քհնյ. Արժանիի,
հասարակ միտքանութիւն մը «Որբանոց Երեց Ամաց
Ընծայման Ս. Կուսնի ի Տաճարն» անունով:

Սակայն նրբութեան դժուարութիւններու հանդի-
պելով, 3 Սեպտ. 1866-ին Պօզոս պատրիարք այս
հասարակութիւնը կը դադարեցնէ կալուածի:

Այսպէսով, ամուր հիմերու վրայ դրուելէ ետք
այս որբանոցը, Սրբուհի մայրական Գալթիսյեան այս
հասարակութեան ուսումնականութեան պաշտօնին կը
կուէ Ինթէնս Թաղէսեան ծանօթ հայկարանը 1871-
ին:

Ներսէս Վարժապետեան կրթական ձեռնարկնե-
րուն կ'օգնէ և որբանոցին տեսակետութեան համար

կը հրաւիրէ Ստեփան վաչա Աւանեսը, որ յանձն
կ'անէ կառկազի կանոնադրի մը պատրաստութեան:
(տես «Գալթիսյեան Աղջկանց Որբանոց (1866-1931)
Խաղիւղ-Նալբանդ» էջ 13-22):

1870-ին որբուհիներու թիւը 23 էր: 1889 Յունիս
9-ին Սրբուհի մայրական Գալթիսյեան կը վախճանի
և իրեն կը յաջորդէ Երանուհի մայրական Գոյհան-
նէսեան:

Այս որբանոցը իր դոյուլիւնը կը պահէ մինչև
1900 թուականը: Իրբեւ ազգային կրթական հաստա-
տութիւն, ան կը վախճէր նաև պետական քաջալերու-
թիւնը:

Նոյնպէս Ներսէսեան վարժարանը շարունակած է
պահել իր դոյուլիւնը, որուն աշակերտութեան թիւը
1886-ին քիչ մը նուազած է մինչև 1900 թուականը:

Գաւառ միայն թացի ալ, համաձայն Կարապետ Պա-
լթիցի պատրիարքին մեղի ծանօթ 1824-ի չրջարար-
կան-կոնդակին, ունեցած է դպրոց մը այդ թուակա-
նէն առաջ:

Ինչպէս ամէն թագ, Գաւառ միայն թագն ալ ու-
նեցած է իր վորդիկ եկեղեցին, Ս. Յակոբը՝ 1810-ին
(տես Մելիքոն-Ասատուր «Յերեքարեան պատմ. Հրե-
շտակապետ եկեղեցւոյ Պատմութեան (1627-1931) հիմ-
նում»: Կրթական շարժման սկզբնաւորութեան, այս
թաղին հայերը այնքան շատացած չէին, որ կարելի ըլ-
լար եկեղեցիներ կ'ըլ (ինչպէս պատահած է ուրիշ թա-
ղերու մէջ) ուսումնարան մը հաստատել:

Երբ հայութեան թիւը կը բարձրանայ այս թաղին
մէջ, այս վորդիկի եկեղեցին ընդլայնելու անհրա-
ժեշտութիւնը կը դզացուի և 1823-ին այդ պահանջը
կը կատարուի: (տես նոյն, էջ 175):

Անուշտ թէ այս ձեռնարկութեան հետ պէտք է
մտածուած ըլլար կրթարանի մը հիմնադրութեան հար-
ցը: Հետևաբար, երբ մեր առջև կ'ունենանք կարա-
պետ պատրիարքի վերոյիշեալ չրջարարական-կոնդա-
կը, աներկաբար էն հաստատած կ'ըլլանք դպրոցի մը
դոյուլիւնը Ս. Յակոբ եկեղեցիին կ'ըլ, որ սակայն
գժարխաւար իր գոյութիւնը երկարօրէն չէր կրնար

պահել, որովհետև երկու տարի վերջ, եկեղեցւոյն դրացի բնակիչներու յարուցած հողային խնդրին պատճառաւ, եկեղեցին ի վերջոյ կը դատաւարանի քննուելու, ինչպէս նաև անտարակոյս անոր կեց դպրոցը:

1825 թուականէն ետք, սեւէ դպրոցաւիմուքեան տեղեկութիւն չգտանք այս թաղին մէջ, ինչ որ մեզի շատ կը դժբախտեց:

1857-ին է որ յիշատակութիւնը կ'ըլլայ դարձեալ նոյն թաղին մէջ Ս. Յակոբ եկեղեցիի մը շինութեան (տես նոյն, էջ 200):

Այս դիմումով, Տոբթ. Տաղաւաբեան (Սկոնակ Բանասէր) եւս կը տեղեկացնէ թէ՛ 1859-ին թողը սժտուած էր Ս. Մեսրոպեան երկուս զարժարումով մը: (տես «Արեւելք» թիւ 3814 Սեպտ. 21 - 3 Հոկտ. 1898): Այդ թուականին Կիրակոսեօրեայ վարժարան մը հաստատուած է Ս. Մեսրոպեան վրձ-ին մէջ:

Կը կուսնէք թէ այս դպրոցը այնքան մեծ դժուր ծուծութիւն չէ ունեցած, երբ աչքի առջեւ կ'ունենանք դպրոցական վիճակացոյց մը, որուն համաձայն 1890-1900ական թուականներուն աշակերտութեան թիւը շատ համեմատ եղած է եւ քուստունը չէ անցած:

Համաձայն Կ. Պուլտոյ թաղային վարժարաններու 1900 թուականի վիճակագրութեան, Գաւաթ վաշափ Ս. Մեսրոպեան վարժարանը ունեցած է 32 երկսեռ աշակերտութիւն (15 մանչ եւ չորս աղջիկ) մէկ տուսցիչի մը հսկողութեան տակ, որուն ծախսերու ծախսը 350 դրչ. գնահատուած է: (տես «Ընդարձակ Օրացոյց Ս. Փ. Աղղ. - Հիւանդանոցի» 1900 էջ 206):

Պէշեկ թաղի մէջ եւս, համաձայն կարպետ Պալաթի պատրիարքին վերոյիշեալ ըջմարտական-կոնդակին, 1824 թուականէն առջև գոյութիւն ունեցած է դպրոց մը, բայց ախոս որ սեւէ պատճական տուեալ չգտանք ստուգելու համար անոր վայրն ու անունը:

Յամենայն դէպս, ուրիշ դպրոցի մը մասին Տոբթ. Տաղաւաբեան կը դրէ թէ՛ 1866-ին Մաքրուհեան վարժարան մը հիմնուած է աղջիկներու համար: (տես «Արեւելք» թիւ 3815 Սեպտ. 22-4 Հոկտ. 1898):

Քառասուն տարուայ հեռուորութիւն մը կայ այս վարժարաններու հիմնարկութեան թուականներուն մէջեւ եւ կարելի չէ բաւել թէ՛, այդ տեսողութեան կրթական սեւէ ձեռնարկ չէ կուսարուած, այն ու Պէշեկ թաղի պէս թաղի մը մէջ, ուր Պալաթ. եւ Տաղաւաբեան վարժարանները ապրած են, որոնք ծանօթ են ազգային ծառայութեամբ եւ թէ՛ պետական գործունէութեամբ:

Տոբթ. Բարունակ պէյ Տէրուհիանի 1850-ի տուած դպրոցական վիճակագրութեան մէջ, մենք կը հանդիպինք կրթական երկու յարկերու, մին՝ մասնաբաշտ, որ ունեցած է 172 աշակերտներ, իսկ միւսը՝ աղջիկներու, որ ունեցած է 55 աշակերտուհիներ:

Տուեալներու պակասի պատճառաւ չկրցանք ստուգել վերոյիշեալ դպրոցներու անունները եւ հիմնարկութեան թուականները:

Ինչ կը վերաբերի Տոբթ. Տաղաւաբեանի յիշած Մաքրուհեան վարժարանի մասին, չենք կարծեր, որ աղջիկացի վարժարանի մը կողքին երկրորդ դպրոց մըն ալ բացուած ըլլայ, նկատելով որ վերոյիշեալ դպրոցական վիճակագրութեան մէջ 55 աղջիկ աշակերտուհիներ արդէն կային:

Շատ հաւանական կը թուի մեզի, թէ 1866-ին սչ թէ հիմնարկութիւնն էր, այլ վերակառուցումը նոր դպրոցի մը գեղեցիկ շէնքով, որ կուսած է Մաքրուհեան, երկու սեւերու համար:

Այս կ'ըսենք հիմնուելով 1876-էն մինչեւ 1900 թուականները երկրորդ տարիներուն ենթացիկն լոյս տեսած դպրոցական կարգ մը վիճակագրութիւններուն վրայ, որոնք մէջ անխախտ Մաքրուհեան երկուս վարժարանը նշուած է իբր միակ կրթարանը Պէշեկ թաղ թաղին:

Բուժէլի Հիւարի մէջ թէ՛ կը դպրոցի մը գոյութիւնը չէ յիշուած, սակայն մինչեւ 1850ական թուականները կարելի չէ որ թողը առանց վաճարանի մնացած ըլլայ:

Ըստ Տոբթ. Տաղաւաբեանի, Բուժէլի Հիւար թաղին մէջ 1856-ին հիմնուած է Ս. Թաղէոսեան երկ-

անս փարձարանը (տես «Արևիկը» թիւ 3814 Սեպտ. 21-3 Հոկտ. 1898) : Եւ այն թուականին մէնք նոյն թուականին մէջ կը գտնենք Ս. Ստոյգուստոս եկեղեցիին շինութիւնը (տես Մեղրան-Աստուտուրի «Երեւոյտրեան պատմ. Մ. Հրեշտակարան եկեղեցւոյ Պայթու. (1627-1931) էջ 200) :

Հակասակ այս իրականութեան, վերադիշխալ եկեղեցին ու դպրոցը նոյն թուականին շինուելը կ'սակածեն կը թուի մեզի, արուած ըլլալով որ, այն օրերուն թողնելի հարկերը ի վիճակի չէին դպրոցն ու եկեղեցին միանդամայն շինելու :

Շատ հաւանական է, որ այդ շինութիւնները աւելի նորոգութիւններ կ'ըմբ ըլլան :

Ս. Թողլեանեան երկուսն փարձարանի շարք կ'ըմբ վիճակագրութիւններէն մի բանի տարբերութիւնը աչքի առնելու ունենալով, 1876 թուականէն մինչեւ 1900 թուականը այդ փարձարանը անթափանց գոյտանւած է, սակայն իր աշակերտութեան թիւը շատ անոչաւ կ'ըմբ է եւ դուրսէ այդ է պատճառը, որ Տոքթ. Բարուակ պէյ Գէրուհիան 1859-ին պատրաստած դպրոցական վիճակագրութեան մէջ չէ յիշած այս թաղին փարձարանը :

Պօյաճը պիւղին մէջ, համաձայն Տոքթ. Բ. Տաղաւարեանի (տես «Արևիկը» թիւ 3815 Սեպտ. 22-4 Հոկտ. 1898) բացումը է երկրի Մանկանց երկուսն փարձարանը 1872-ին, որուն աշակերտութեան թիւը շատ համեմատ կ'ըմբ է (30)-10 հոգիէն աւելի չէ կ'ըմբ, ըստ դպրոցական վիճակագրութեան) : Իսկ 1900 թուականին, այս դպրոցին մէջ 14 աշակերտներ կը գտնուէին, մէկ ուսուցիչի մը հետդպրութեան տակ : (տես «Ընդարձակ Օրացոյց Ս. Փ. Ազգ. հիանդանոցի» 1900 էջ 206) :

Եւ նի պիւղի մէջ, համաձայն կարողան Պայթիցի պատգամբքի մեզի ծանօթ ընթացակարգի-կանգակին, 1824-էն առջ դպրոց մը գոյութիւն ունեցած է :

Ինչպէս ամէն թաղային եկեղեցի, այն թուականներուն եւ նի պիւղի ունեցած պէտք է ըլլայ դպրոց մը : Այս իրականութիւնը բնութենաբար, չենք, գիտեք թէ,

1833-ին վերաշինուած Ս. Աստուածածնայ եկեղեցիին (տես Բ. Քէչեան «Պատմ. Ս. Փ. հիանդանոցի հարցոյ ի Գ. Պ.» էջ 3) հետ այդ դպրոցը պաշտօն է իր գոյութիւնը :

Տոքթ. Բ. Տաղաւարեան 1849-ին Մամիկոնեան փարձարանի մը հիմնարկութիւնը կը յիշատակէ իր յօդուածաւարքին մէջ (տես «Արևիկը» թիւ 3814 Սեպտ. 21-3 Հոկտ. 1898) :

Այս դպրոցին վերաբերմամբ տեղեկութիւններ կը պահուին : Սակայն հետեւելով Ա. Ալպոջանեանի յօդուածաւարքին, մենք կը տեղեկանանք, թէ 1864-ին եւ նի գիւղի փարձարանը ունեցած է «Օժանդակ մարմին» մը, դպրոցին պէտքերը հարցոց, ի շարս ուրիշներու (տես «Բիւզանդիան» թիւ 2209 20 Դեկտ. 1903) :

Քանի մը տարիներու դպրոցական վիճակագրութիւններ մեր աչքին առնելու ունինք : Աստեք քննելով, կը տեսնենք թէ՛ այս փարձարանը յիշուած է պիւղին մէջ երկու տարեցած է մերոս համեմատ իրական ներքուն իրը Ս. Վարդանեան երկուսն փարձարան, իսկ 1893-ին եւ 1900-ին Մամիկոնեան երկուսն փարձարան անւնով (տես «Ընդարձակ Օրացոյց Ս. Փ. հիանդանոցի» 1900 էջ 206) :

Ասոր հետ մէկտեղ պիւղի տանք թէ այս փարձարանին աշակերտութեան թիւը 45ը չէ անցած : Այս կ'պարզուցանէ թէ, դպրոցը մեծ գործունէութիւն չէ ունեցած եւ մնացած է մերոս համեմատ նախադրութարանի մակարդակին մը : Իսկ ինչ կը վերաբերի դպրոցին անուին, շատ հաւանական է, որ նախապէս կոչուած ըլլայ Ս. Վարդան Մամիկոնեան եւ յաջորդող անուիններուն կըմտուած ըլլայ Ս. Վարդանեան կամ Մամիկոնեան անուններով, ինչ որ քիչ մը արմատանութեան մօտ է :

Սամբթօմբիքի (Քաղաքացի թաղ, Քէֆէլի մաս-հալէ) մէջ եւս թաղային դպրոցի մը շինութեան մասին Տոքթ. Բ. Տաղաւարեան կը յիշէ Թաղէս Բարթոլոմէանեան փարձարանը 1846-ին (տես «Արևիկը» թիւ 3814 Սեպտ. 21-3 Հոկտ. 1898) :

Բայց Մեկքոն-Ասատուրի «Երեքարեան պատմութիւն Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցւոյ Պարթուր (1627-1931)» յին մէջ շատ յատկանշական կէտ մը կայ, որ մեր միտքը կը զբաղցնէ, այն է՝ 1829-ին Յոհան Ոսկերեան եկեղեցիէ շինութիւնը (էջ 210): Այս խնդրին հետ ուշադրութիւնէ պէտք չէ վերցնի սու պարագան, թէ այս թաղին մէջ էս, եթէ ոչ 1790-ական թուականներուն: Բայց աւելի ուշ Ժամանակներուն, դուրսէ 1820-էն վերջ վարձեր եղած ըլլան զպրոցներ հիմնելու, քանզի նախապէս մանկատուն զոյսութիւն ունեցած է հոն, ուսումնամարտ մանուկներուն զրել կարգով ստղեցնելու համար (տես նոյն, էջ 191):

Այս հիմամբ, կասկած չկայ որ նորաշէն Ս. Յոհան Ոսկերեան եկեղեցիին կից շինուած ըլլոյ թագալին վարձարանն ալ, ինչպէս կը հաստատէ Մեկքոն-Ասատուր, ըսելով թէ՝ 1828-էն առաջ արդէն գոյութիւն ունեցած է Սարմաթումբուրի Ս. Ոսկեանց վարձարանը (տես «Երեքարեան պատմութիւն Պարթուր Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցւոյ (1627-1931 էջ 145):

Այս ըսելով սակաւ, աւելցնենք թէ՛ այս թաղը դժբախտարար ազգային ետուն գործունէութիւն ցոյց չէ արուած եւ շատ քիչ անդամներ Սարմաթումբուրի կեանքին մասին գրութիւններու հանդիպած ենք թերթիկերու հին հաւաքածոներու մէջ:

Ինչ կը վերաբերի զպրոցներու գործունէութեան, հետեւելով կարգ մը զպրոցական լիճակադրութիւններու, այս թաղին վարձարանը ունեցած է շատ համեմատ աշակերտութեան թիւ մը եւ նոյնիսկ յիշատակուած չէ ան կ. Պոլսոյ թագալին զպրոցներու շարքին մէջ: Իբրեւ մասնաւոր զպրոցի հիմնադրութիւն, այս թաղին մէջ 1887-ին բացուած է հոս մը, զինուորական դեղագործ Համբարձում էֆ. ի կողմէ, ուր դաստանդուած է հայերէն, փրանսերէն, թուրքերէն թիւն եւ այլն. սակայն ստիպ երկար կեանք չէ ունեցած (տես Մեկքոն-Ասատուրի «Երեքարեան պատմութիւն Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցւոյ Պարթուր (1627-1931) էջ 23):

Գանը Բիլիսէ թաղն ալ 1823-ին ունեցած է իր

զպրոցը, զոր հիմնած է Յարութիւն ամիրա Պէղծեան Ս. Առաքելոց անունով (տես «Մասիս» 6 Մարտ 1893 կ. Իսթիւճեանի յուշերը): Այս վարձարանին աշակերտած են կարպետ Իսթիւճեան («Մասիս» ի խմբագիր), Բարունակ Գրթիկեան (եւրոպ. Տոքթ. Բարունակ պէյ Ծէրուհիան), Աբրահամ Փրէնկեան եւ ուրիշներ (տես «Մասիս» 1893 էջ 148 - կ. Իսթիւճեանի յուշերը):

Այս զպրոցին հոգածութիւնը ստանձնած էին զինեպան էսմայիները (տես Ե. Ծ. Սիբունի «Պոլիս եւ իր դերը» Բ. հատոր, էջ 115):

Ս. Առաքելոց վարձարանին մէջ դասախօսած է Աւետիս պատուելի Պէրդէրեան: Այս զպրոցը գոյատևած է մինչեւ 1849 թուականը, թողեցնելու հետ դժեակ նօսրացման պատճառաւ փակուած է:

Տէտէ Աղաճի մէջ էս հայ րեւանակիրներու փոքրով ու ժողովրդային նուէրներով կը շինուի վարձարան մը 1883-1884-ին, որ շատ խեղճ եւ փոքր եղած է (տես «Հայերէն» օրթեթերթ 9 նոյն, 1895):

Ազատելի մէջ էս, ըստ Տոքթ. Յ. Տաղաւարեանի, 1851-ին Տառեան քնտանիքի բարերարութեամբ շինուած է Տառեան անունով զպրոցը, ուր թաղին զորքը կը թուրքիւն առած են:

Տոքթ. Բարունակ պէյ Ծէրուհիան 1859 թուականին ռուէ ահնարկութիւն չէ ըրած, սակայն Բ. Քէչեան անդրադառնալով, կ'ըսէ թէ, այդ զպրոցը գոյութիւն ունեցած է, բայց որովհետեւ շատ անկանալի եղած է, անոր աշակերտութեան թիւր եւ կրթական մակարդակն ալ շատ համեմատ ըլլալուն, արժանի չէ գտած յիշատակելու զայն (տես Բ. Քէչեանի «Պատմ. Ս. Փրդիչի հիւանդանոցի հայոց ի կ. Պ.» էջ 127):

Այս թաղին մէջ էր որ պետութեան վառօդարանը կը գտնուէր հին թուականէն ի վեր եւ քնակահարութիւնը որոնք կը պաշտօնավարէին այդ վառօդարանին մէջ, կայք հաստատած էին այս թաղին մէջ: Սակայն, սարիներու ընթացքին թաղերու հայերը փոխադրուած ըլլալով ուրիշ թաղեր, քնակահարութիւնը այս հաստատութեան մէջ հայերու թիւը կը պակսէր, ու այդ պատ-

ճառաւ դպրոցն ալ չունենալով աշակերտութիւնս կը դատարարուէր փոփոխելու:

Գանախիլի մէջ էաւ, ըստ Տոքթ. Յ. Տաղաւարեանի, 1851-ին հիմնուած է Սրբոց Առաքելոց վարժարանը (տես «Արեւելք» թիւ 3814 Սեպտ. 2-3 Հոկտ. 1898):

Հրատար Աստուտր այս դպրոցին մասին յիշատակութիւն մը կ'ընէ եւ կ'ըսէ թէ 1845-ին ուրիշ կարգ մը դպրոցներու հետ այդ վարժարանն ալ ունեցած է հոգատար մարմին մը: (տես «Ընդարձակ Օրացոյց Ս. Փ. Ազգ. հիւանդանոց» 1900 էջ 231):

Այս կ'ապացուցանէ թէ, այս դպրոցը չինուած է 1845 թուականէն առաջ, սակայն սեւէ պատմական տուեալ չկայ չինքին կառուցման ճիշդ թուականը որոշելու համար:

Տոքթ. Յ. Տաղաւարեանի տուած թուականը, շատ հուանական է վերանորոգութեան թուականը ըլլալն, որ աւելի արժանաբանական կը գտնենք: Սակայն եւ այնպէս, այս դպրոցն ալ գոյատեւած է մինչեւ 1880ական թուականները եւ մեր պրպտումներուն ընթացքին ունէ տեղեկութիւն չգտնելով, այն համոզման եկանք թէ՛ այս դպրոցը շատ համեմատ կրթական վիճակ մը ունենալուն (կարգ մը ուրիշ դպրոցներու պէս), յիշատակութեան չէ արժանացած:

Սթէնեայի մէջ էաւ 1851-ին կառուցուած է Ս. Կարապետ վարժարանը համաձայն Տոքթ. Տաղաւարեանի յօդուածին (տես «Արեւելք» թիւ 3814 Սեպտ. 21-3 Հոկտ. 1898):

Այս թաղին մէջ այդոց չափերը համեմատ գործատուները եղած են յաւաքանին մէջ եւ տարիէ տարի աչք գործատուներուն թիւը պակասած է, հաւանաբար անոնց դասակները այնտեղէն հեռացած ըլլալուն համար ու հաստատուած աւելի շահաբեր վարչերու մէջ: Հետեւաբար, քիչ շատ գործարար մտնող սերունդին այս թաղէն հեռացումով, արդէն շատ ինքզ յիճակի այս փոքր դպրոցը չէր կրնար երկարորէն գոյատեւել: Եւ իրական, յենթացա մեր ուսումնասիրութեան ոչ մէկ պատմական տուեալ գտանք դպրոցին գործունէութեան մասին:

Թեան մասին:

Մեղի ծանօթ է 1876-ին Կ. Պոլսոյ թաղապետի վարժարաններու ցանկին մէջ, նոյն թաղին մէջ Տարօնեան անունով մանչեղու դպրոց մը 18 աշակերտներով:

Գժրակատար այս դպրոցական ցուցակը թերթէ մերատուած ըլլալով հանդերձ, չէ նշանակուած թէ՛ ո՞ր թերթէն էր այդ: Յամենայն զգայ, դպրոցին առնունքն փոփոխութիւնը կը վերջէ թէ, այն թուականներուն Մշեցի աշխատատեղեր Տարօնեան ընկերութիւն մը հաստատած ըլլալով, ձեռնարկած ըլլան վերոյիշեալ չին դպրոցի վերաշինութեան եւ զայն մկրտած են իրենց ընկերութեան անունով:

Այս դպրոցը մասաւորաբար գոյատեւած ըլլալ մինչեւ 1880ական թուականները:

Գնալը կղզիի մէջ էաւ, ըստ Տոքթ. Յ. Տաղաւարեանի, ներսէսեան երկսեռ վարժարան մը չինուած է 1857-ին (տես «Արեւելք» թիւ 3814 Սեպտ. 21-3 Հոկտ. 1898):

Այս կղզիին մէջ հայերու թիւը այնքան շատ չէ եղած, հեռեւորաբար, այս դպրոցին աշակերտութեան թիւն ալ եղած է փոքր:

Գնալը կղզիին եկեղեցին, վարժարանը եւ յարակից կալուածները տարիներու յաջորդական երկրաշարժէն փոստուած ըլլալով, կեղըր վարչութեան հրամանով վարժարանը եւ կալուածները փոխառութեամբ նորոգուած են (տես «Հայրենիք» օրաթերթ թիւ 1186 11 Յունիս 1895):

Յուալի է որ այս դպրոցին մասին էաւ պրոթիւններ կը պահելն: Բացի դպրոցական ցանկերէն ուրիշ տուեալներ չգտանք եւ ատոնց վրայ հիմնուելով կը հաստատենք թէ՛ 1876-1900 թուականներուն այդ դպրոցը գոյատեւած է:

Մարրի դիւղի մէջ էաւ, յախաձեռնութիւնը եղած է դպրոց հիմնելու: Թաղեցիները բարեկեցիկ ըլլալուն ի վիճակի եղած են փոքրիկ երկսեռ դպրոց մը հիմնելու 1882-ին Արժրունեան անունով, որ մինչեւ 1895 թուականը (համաձայն մեր ձեռք ունեցած դպրոցական վիճակագրութեանց) քիչ շատ յաջող ըլլան

անցուցած է, հակառակ համեստ թիւով աշակերտութիւն ունենալուն: Մահալն 1895 թուականէն ետք, սոյն վարժարանը կ'երեւի թէ նորոգւած է եւ կամ հիմնովին նոր շէնք մը շինուած է իրրեւ դպրոց, զլիակաւորաբար Տաւեաններու նիւթական միջոցներով եւ դպրոցի մասնաւոր փոխուած է Տաւեանի եւ որուն երկուսն աշակերտներու թիւը բարձրացած է 185ի, 11 ուսուցչական կազմով եւ 3990 դըշ. ամսական ծախքով (տես «Ընդարձակ Օրացոյց Ս. Փ. Ազգ. հիւանդանոցի» 1900 էջ 206):

Կարժէ ալտակ յիշել այս թաղին մէջ հաստատուած Գարբէէլ Երեւոյանի մասնաւոր դպրոցը, որ հիմնուած է 1880ական թուականներուն եւ ունեցած է քիչ շատ արդիւնաւոր գործունէութիւն, բայց ավաստ, որ երկար չէ գոյատեւած ան:

Այլ-Ստեփանայի (Սան-Սթեփանո) մէջ Մանուկ Բարձաճեան 1878-ին իր միջոցներով կը հիմնէ դպրոց մը իր անունով, որ շատ համեստ թիւով երկուսն աշակերտութիւն ունեցած է: 1900-ին այս դպրոցը իր գոյութիւնը պահած է 18 երկուսն աշակերտներով եւ մէկ ուսուցչի: Հակոբյանի մը (տես «Ընդարձակ Օրացոյց Ս. Փ. Ազգ. հիւանդանոցի» 1900 էջ 206):

Մարե-Եար դիւզն ալ 1862-ին ունեցած է փոքրիկ դպրոց մը Ս. Մեսրոպեան անունով: Հոս ալ աշակերտութեան թիւը շատ փոքր եղած է համաձայն դպրոցական վիճակագրութեանց: Մինչեւ 1893 թուականը այս դպրոցը պահած է իր գոյութիւնը, իսկ այն 1900-ին ոչ մէկ յիշատակութիւն կայ անոր մասին:

Էթ-Մէլաան թաղը որ կը գտնուէր Կ. Պոլսոյ կեդրոնը, որ թրքարձակ էր եւ ուր հազիւ յիսուն հայ ընտանիքներ կը բնակէին, անոնք եւս մասժած են ունենալ իրենց դպրոցը եւ ի վերջոյ յաջողած են շատ մը գոհողութիւններ ընելով հիմնել դպրոց մը 1881 թուականին, Մաղաբխ անունով:

Մաղաբխ Օրժանեան պատրիարք այս դպրոցին հողածութիւնը յանձն առած ըլլալուն համար է, որ թաղացիք այդ դպրոցը պատրիարքին անունով կոչած են:

Այս դպրոցը, համաձայն մեր ձեռք ունեցած դպրոցական վիճակագրութեանց, մինչեւ 1900 թուականը պահած է իր գոյութիւնը (տես «Ընդարձակ Օրացոյց Ս. Փ. Ազգ. հիւանդանոցի» 1900 էջ 206), սակայն աշակերտութեան թիւը 28 եղած է, մէկ ուսուցչի: Հակոբյանի մը:

4. ՊՈԼՍԱՅ ԲԱՂԱՅԻՆ ՎՍԻՃԱՐԱՆՆԵՐՈՒ

ՅԱՆԿԸ

Գուստ-Գոսիս, Պէդճեան-Լուսուսորչեան Վրժ. 1879-80, 106 երկսեսն աշակերտ:

Գուստ-Գոսիս Գրոբի, Պօղոսեան-Վասիլանեան Վրժ. 1859-ին, 187 ժամէ և 70 աղջիկ աշակերտ:

Նոյն Վրժ. 225 երկսեսն աշակերտ 1876-ին:

Նոյն Վրժ. 120 ժամէ և 75 աղջիկ աշակերտ 1883-ին և 10 ուսուցիչներ:

Նոյն Վրժ. 100 ժամէ և 75 աղջիկ աշակերտ. 1885-ին, 5 այր և 1 կին ուսուցիչ:

Սաթաբեթ, Սահակեան երկսեսն Վրժ. 1830-1895, և Ս. Նունեան աղջկանց Վրժ.

Եէնի-Սահակէ (Ալթը-Սէրմէր) Ներսէսեան Վրժ. սր ժխցած է Ս. Նունեան Վրժ. 1900-ին:

Նոյն թագ, Ազատեան աղջիկ. Վրժ. 1869-ին և փանսեան ժամէրու Վրժ.

Վարաթեա, Կեղրոնեան Վրժ. 1886-ին, 64 աշակերտ. նոյն Վրժ. 1891-ին 148 աշակերտ:

Ս. Փրկչեան Վրժ. 1859-ին, 47 աշակերտ:

Նոյն Վրժ. 1889-ին 125 ժամէ և 45 աղջիկ աշակերտ:

Նոյն Վրժ. 1900-ին, 122 ժամէ և 38 աղջիկ աշակերտ:

Օրթոգիւղ, Ս. Թարգմանչաց ժամէ. Վրժ. 1859-ին 190 աշակերտ:

Նոյն Վրժ. 1888-89-ին 65 աշակերտ և 4 ուսուցիչ:

Նոյն Վրժ. 1900-ին 70 աշակերտ և 6 ուսուցիչ:

Նոյն թագ, Ս. Հովիտիսեանց աղջիկ Վրժ. 1859-ին, 50 աշակերտ:

Նոյն Վրժ. 1888-89-ին 80 աշակերտ:

Նոյն Վրժ. 1900-ին 88 աշակերտ:

Նոյն թագ, Պրկոչեան ժամէ. Վրժ. 1876-ին

Պարթև, Թորոնեան երկսեսն Վրժ. 1859-ին, 218 ժամէ (?) և 5 աղջիկ աշակերտ:

Նոյն Վրժ. 1889-ին 250 ժամէ և 80 աղջիկ, 13 ուսուցիչ:

Նոյն Վրժ. 1896-ին 89 ժամէ և 71 աղջիկ աշակերտ. 6 այր և 2 կին ուսուցիչ:

Սկիւար, Ս. Կարապետ ժամէ. Վրժ. 1859-ին 185 աշակերտ:

Նոյն թագ, Ս. Խաչ երկսեսն Վրժ. 1889-ին 143 ժամէ և 120 աղջիկ աշակերտ և 20 ուսուցիչ:

Նոյն Վրժ. 1900-ին 164 ժամէ և 193 աղջիկ աշակերտ. նաև 20 ուսուցիչ:

Նոյն թագ. Ճեմարան Վրժ. 1839-ին 50 աշակերտ. նոյն Վրժ. 1846-ին 50 աշակերտ:

Սկիւար Ինտերիէ, Ներսէսեան-Էրմանեան երկսեսն Վրժ. 1876-ին 250 աշակերտ:

Նոյն թագ. Հայրապետ Վրժ. 1885-ին:

Գուգրանճաք, Ս. Լուսուսորչեան երկսեսն Վրժ. 1870-ին:

Նոյն Վրժ. 1900-ին 18 աշակերտ և ուսուցիչ:

Գուրու Չէշմէ, Ս. Թարգմանչաց Վրժ. 1889-ին, 10 ժամէ և 13 աղջիկ աշակերտ. 2 այր և 2 կին ուսուցիչ:

Նոյն Վրժ. 1900-ին 17 ժամէ և 14 աղջիկ աշակերտ. 3 այր և 1 կին ուսուցիչ:

Եէնի Գոսիս, Ասաբուրց-Հայրանեան երկսեսն Վրժ. 1859-ին 165 աշակերտ:

Նոյն Վրժ. 1880-ին 54 ժամէ և 87 աղջիկ աշակերտ. 4 այր և 5 կին ուսուցիչ:

Նոյն Վրժ. 1900-ին 171 աշակերտ. 7 այր և 3 կին ուսուցիչ:

Թոյն-գափու, Լեւոնեան ժամէ. Վրժ. 1825-ին:

Նոյն թագ. Վարդուհեան աղջիկ Վրժ. 1865-ին:

Նոյն թագ. Լեւոնեան-Վարդուհեան Վրժ. 1900-ին 71 աշակերտ. 3 այր և 1 կին ուսուցիչ:

Բերթ (Բանկարթի), Ս. Լուսուսորչեան և Ս. Գոյեանեանց Վրժ.

Կարթա Սարսոյ, Նարեկեան Վրժ. 1853-ին:

Նոյն թագ. Ս. Էջմիածին Վրժ. և Ս. Հովիտիսեանց Վրժ.

Թաղախմբ, Էսաեան վրժ. 1893ին.
 Նոյն վրժ. 1900ին 363 երկսեռ աշակերտ. 17 ալբ
 և 7 կին ուսուցիչ.
 Պէտրոս քառէրէ, Ս. Հովհաննիսեանց աղջիկ վրժ.
 1848ին.
 Նոյն վրժ. 1900ին 11 աշակերտ և 1 ուսուցիչ.
 Տօրապ Տէրէ, Արաբունեանց վրժ. 1857ին.
 Չէրի գիւղ, Ս. Մկրտոպեան վրժ. 1840ին.
 Նոյն վրժ. 1893ին 25 մանչ և 15 աղջիկ աշակերտ.
 1 ալբ և 1 կին ուսուցիչ.
 Նոյն վրժ. 1900ին 55 աշակերտ. 3 կին ուսուցչ.
 Լեւոն դափու, Խորէնեան-Վասնեան վրժ.
 1876ին.
 Նոյն վրժ. 1897ին 120 մանչ և և 75 աղջիկ
 աշակերտ. 5 ալբ և 5 կին ուսուցիչ.
 Նոյն վրժ. 1900ին 85 մանչ և և 78 աղջիկ
 աշակերտ. 7 ալբ և 1 կին ուսուցիչ.
 Գարապէտ Բաբ, Թաղէնու-Բարձրագիւղեան
 վրժ. 1846ին.
 Նոյն թաղ. Ս. Ոսկեանց վրժ. 18⁷⁰ թ.
 Նոյն վրժ. 1900ին 41 աշակերտ. 3 ալբ ուսուցիչ.
 Էյուպ (յիբի թաղ), Պէդէհան վրժ. 1832ին.
 Էյուպ (յիբի թաղ), Առաքելեան վրժ. 1842ին.
 Նոյն վրժ. 1880ին 22 աշակերտ.
 Նոյն թաղ. Արամեան վրժ. 1870ին 18 աշակերտ.
 Նոյն թաղ. Առաքելեան-Արտէմեան վրժ. 1889ին.
 Նոյն վրժ. 1890ին 22 մանչ և և 18 աղջիկ աշակերտ.
 Գարթալ, Պէդէհան երկսեռ վրժ. 1812ին.
 Նոյն վրժ. 1893-ին 35 մանչ և և 28 աղջիկ աշակերտ.
 2 ալբ ուսուցիչ.
 Նոյն վրժ. 1900ին 88 աշակերտ. 3 ալբ և 3 կին
 ուսուցիչ.
 Պէյրոզ, Ս. Նիկողոսեան նախակրթ. 1836ին.
 Նոյն դպրոցը 1893ին 20 մանչ և և 10 աղջիկ
 աշակերտ. 1 ալբ ուսուցիչ.
 Նոյն դպրոցը 1900ին 15 աշակերտ. և 1 ալբ
 ուսուցիչ.
 Գառլ գիւղ, Մուրաթեան վրժ. 1857ին.

Նոյն թաղ. Արամեան վրժ. 1873ին.
 Նոյն վրժ. 1876ին 107 մանչ և և 73 աղջիկ աշակ.
 Նոյն վրժ. 1885ին 170 մանչ և և 90 աղջիկ
 աշակերտ. 27 երկսեռ ուսուցիչ.
 Նոյն վրժ. 1893ին 170 մանչ և և 105 աղջիկ
 աշակերտ. 13 ալբ և 2 կին ուսուցիչ.
 Նոյն վրժ. 1900ին 179 երկսեռ աշակերտ. 11 ալբ
 և 5 կին ուսուցիչ.
 Կէտիկ փաշա, Ս. Մկրտոպեան վրժ. 1832ին.
 Նոյն վրժ. 1883ին 80 մանչ և և 40 աղջիկ
 աշակերտ. և 5 ուսուցիչ.
 Նոյն վրժ. 1893ին 85 մանչ և և 53 աղջիկ
 աշակերտ. 4 ալբ և 1 կին ուսուցիչ.
 Նոյն վրժ. 1900ին 128 մանչ և և 105 աղջիկ
 աշակերտ. 8 ալբ և 3 կին ուսուցիչ.
 Խոս գիւղ, Ներսէսեան երկսեռ վրժ. 1836ին.
 Նոյն վրժ. 1859ին 331 մանչ և և 170 աղջիկ
 աշակերտ.
 Նոյն վրժ. 1876ին 312 մանչ և և 160 աղջիկ
 աշակերտ.
 Նոյն վրժ. 1883ին 190 մանչ և և 140 աղջիկ
 աշակերտ. 14 երկսեռ ուսուցիչ.
 Նոյն վրժ. 1885ին 188 մանչ և և 151 աղջիկ
 աշակերտ. 14 երկսեռ ուսուցիչ.
 Նոյն վրժ. 1893ին 300 մանչ և և 105 աղջիկ
 աշակերտ. 7 ալբ և 3 կին ուսուցիչ.
 Նոյն վրժ. 1900ին 230 երկսեռ աշակերտ. 6 ալբ
 և 6 կին ուսուցիչ.
 Նոյն թաղ, Ամիրխանեան երկսեռ վրժ. 1872ին.
 Նոյն թաղ, Նուպար-Շահնուպարեան վրժ. 1886ին.
 Գառլ փաշա, Ս. Մկրտոպեան վրժ. 1859ին, 40
 երկսեռ աշակերտ.
 Նոյն վրժ. 1876ին 42 երկսեռ աշակերտ.
 Նոյն վրժ. 1885ին 40 մանչ և և 12 աղջիկ աշակերտ.
 3 ուսուցիչ.
 Նոյն վրժ. 1893ին 35 մանչ և և 25 աղջիկ աշակերտ.
 2 ալբ ուսուցիչ.
 Նոյն վրժ. 1900ին 32 երկսեռ աշակերտ.

1 ուսուցիչ:

Պէշիկ թաղ. Մարտիանոս երկսեռ վրժ. 1859-ին
172 մանչ եւ 55 աղջիկ աշակերտ.

Նոյն վրժ. 1876ին 152 մանչ եւ 144 աղջիկ
աշակերտ.

Նոյն վրժ. 1883ին 84 մանչ եւ 74 աղջիկ
աշակերտ. 8 երկսեռ ուսուցիչ.

Նոյն վրժ. 1885ին 150 մանչ եւ 94 աղջիկ աշա-
կերտ. 16 երկսեռ ուսուցիչ.

Նոյն վրժ. 1893ին 150 մանչ եւ 80 աղջիկ աշա-
կերտ. 8 աշխուհի եւ 2 կին ուսուցիչ.

Նոյն վրժ. 1900ին 187 երկսեռ աշակերտ. 8 աշխու-
հի եւ 4 կին ուսուցիչ.

Բուսիկի շիրաք, Ս. Թաղէսեան երկսեռ վրժ.
1856ին.

Նոյն թաղ. Ս. Սանդխանեան վրժ. 1873ին.

Նոյն թաղ. Ս. Թաղէսեան - Ս. Սանդխանեան
երկսեռ վրժ. 1885ին 42 մանչ եւ 25 աղջիկ աշա-
կերտ. 4 ուսուցիչ.

Պոլսոյ զիւղ, Երեց Մանկանց Երկսեռ վրժ.
1872ին 30 մանչ եւ 40 աղջիկ աշակերտ.

Նոյն վրժ. 1876ին 52 մանչ, աղջիկ (?) աշակերտ.

Նոյն վրժ. 1885ին 30 մանչ եւ 10 աղջիկ աշա-
կերտ եւ 1 ուսուցիչ.

Նոյն վրժ. 1893ին 25 մանչ եւ 15 աղջիկ աշակերտ
1 աշխուհի եւ 1 կին ուսուցիչ.

Նոյն վրժ. 1900ին 10 երկսեռ աշակերտ.
Եէնի զիւղ, Ս. Վարդանեան երկսեռ վրժ. 1876ին
45 աշակերտ.

Նոյն վրժ. 1885ին 20 մանչ եւ 12 աղջիկ աշա-
կերտ. 2 ուսուցիչ.

Նոյն վրժ. 1900ին 20 աշակերտ եւ 1 ուսուցիչ.
Սարգսի թաղ, Թաղէսեան Բարձրագիւղէսեան
վրժ. 1846ին.

Նոյն վրժ. 1876ին 162 աշակերտ.

Նոյն վրժ. 1893ին 35 մանչ եւ 30 աղջիկ աշա-
կերտ. 1 աշխուհի եւ 1 կին ուսուցիչ.

Գանլը Բիլիսէ, Ս. Առաքելոց վրժ. 1832ին.

(ժողովուած 1849ին).

Տէսէ Աղաճ, (վրժ. ին անունը է չի յիշուած)
1883-84ին.

Ազաւր, Տառեան վրժ. 1851ին.

Գանսիկի, (վրժ. ին անունը է չի յիշուած չիմ-
ունած 1845-էն առաջ.

Սթէնթա, Տարանեան զպրոց 1876ին 18 երկսեռ
աշակերտ.

Նոյն զպրոցը 1883ին 10 աշակերտ.

Գնալը կղզի, Ներսէսեան երկսեռ վրժ. 1857ին.

Նոյն վրժ. 1883ին 28 մանչ եւ 12 աղջիկ աշա-
կերտ. 3 ուսուցիչ.

Նոյն վրժ. 1893ին 22 մանչ եւ 20 աղջիկ աշա-
կերտ.

Նոյն վրժ. 1900ին 50 աշակերտ, 3 աշխուհի եւ 1 կին
ուսուցիչ.

Մարքի զիւղ, Արծրանեան երկսեռ վրժ. 1882ին.

Նոյն վրժ. 1883ին 60 մանչ եւ 50 աղջիկ աշա-
կերտ, 7 երկսեռ ուսուցիչ.

Նոյն վրժ. 1893ին 70 մանչ եւ 50 աղջիկ աշա-
կերտ, 7 աշխուհի եւ 1 կին ուսուցիչ.

Նոյն թաղ. Տառեան երկսեռ վրժ. 1900ին, 185
աշակերտ, 6 աշխուհի եւ 5 կին ուսուցիչ.

Արմանթան, Գարսիսեան վրժ. 1878ին.

Նոյն վրժ. 1883ին 25 մանչ եւ 15 աղջիկ աշա-
կերտ. 1 ուսուցիչ.

Նոյն վրժ. 1900ին 18 աշակերտ եւ 1 ուսուցիչ.

Սարը Երազ զիւղ, Ս. Մխարպեան վրժ. 1862ին.

Նոյն վրժ. 1893ին 30 մանչ եւ 15 աղջիկ աշա-
կերտ. 1 ուսուցիչ.

Իթ Մէյրան, Մարգարեան երկսեռ վրժ. 1881ին.

Նոյն վրժ. 1893ին 65 մանչ եւ 20 աղջիկ աշա-
կերտ. 2 աշխուհի եւ 1 կին ուսուցիչ.

Նոյն վրժ. 1900ին 28 աշակերտ եւ 1 ուսուցիչ.

ԹԱՂԱՅԻՆ ՎԱՐԺԱՐԱՆՆԵՐՈՒ

- 1859 թ.- 42 վրժ. 5531 աշակերտ. (4376 մ. եւ 1155 աղջ.) 197 ուսուցիչ.
 - 1864 թ.- 46 վրժ. 5479 աշակերտ. (4007 մ. եւ 1472 աղջ.) 181 ուսուցիչ.
 - 1871 թ.- 48 վրժ. 5822 աշակերտ. (3936 մ. եւ 1886 աղջ.) 224 ուսուցիչ.
 - 1876 թ.- 53 վրժ. 5616 աշակերտ. (3700 մ. եւ 1916 աղջ.) ուսուցիչ. (?)
 - 1883 թ.- 41 վրժ. 5513 աշակերտ. (3404 մ. եւ 2109 աղջ.) ուսուցիչ. (?)
 - 1887 թ.- 49 վրժ. 5787 աշակերտ. (3816 մ. եւ 1971 աղջ.) 147 ուսուցիչ.
 - 1890 թ.- 39 վրժ. 5277 աշակերտ. (3321 մ. եւ 1956 աղջ.) ուսուցիչ. (?)
 - 1897 թ.- 42 վրժ. 3130 աշակերտ. (2117 մ. եւ 1013 աղջ.) 199 ուսուցիչ.
 - 1898 թ.- 42 վրժ. 3779 աշակերտ. (2613 մ. եւ 1166 աղջ.) 249 ուսուցիչ.
 - 1899 թ.- 40 վրժ. 3062 աշակերտ. (1873 մ. եւ 1189 աղջ.) 274 ուսուցիչ.
 - 1900 թ.- 40 վրժ. 3191 աշակերտ. (1984 մ. եւ 1207 աղջ.) 282 ուսուցիչ.
- (տես «Հայաստանի կոչման» 1926 Յունուար, էջ 129 եւ «Արեւելք» 24 Մարտ 1908):

Ինչպէս Կ. Պոլսոյ, նոյնպէս դաւաններու մէջ կայր հաստատող հայեր նախանձախնդիր եղած են իրենց կրթական յարկերը նախանձախնդրէն բարձրացնելու աւելի որակեալ մակարդակի մը:

Այդ ուղղութեամբ, հակառակ տերտղ դժուարութիւններուն, հայեր ձեռնարկած են զպարզաշինութեան ընդարձակ զօրծունդութեան մը 1850-ականներէն ետք, որոնց մասին այս գլուխին մէջ հերթով պետի անդրադառնանք:

Իզմիր, որ ինչպէս գրեցինք նախօրօք, Կ. Պոլսէն ետք կրթական կարեւորագոյն կենտրոնը կը հանդիսանար հայերնակ դաւաններու մէջ:

1845-ին պատահած մեծ հրդեհին պատճառով, Ս. Մեսրոպեան վարժարանը վերաբնակու կը յաջողի Իզմիրի առաջնորդ Պօղոս Եպ. Թաղթագեան, սակայն Ռուբէն Անդրէաս Փափաղեանի ու վարժարանին հոգաբարձութեան միջեւ ծագած վէճերը նոր բարդութիւններ առաջ կը բերեն ու անհամբար ձեռք միջոցարմ մը կը դոյնան վարժարանէն ներս թէ դուրս:

Հետեւաբար, վարժարանը իր արդիւնքը ըստ առաջնոյն չի տար Ռուբէն Անդրէաս Փափաղեանի հրատարակէն ետք, հակառակութիւններ պատճառ կըլլան որ պարտցին տնօրէնները հրատարակէն մէկը միւսին հետեւէն:

1861-ին Փափաղեանի աշխատակիցն ու մտերիմ ընկերը Տ. Մարգար Քէչ. կը վարձանին: Ասոր մահէն ետք մինչեւ 1866 թուականը յաջորդաբար տնօրէն կըլլան կարճ ժամանակով Աղաբէգեան, Տէպէճեան, Զինծիրեան, Ասաբեկեան եւ Գուրգէնեան:

Ս. Մեսրոպեան վարժարանին տնօրէն կըլլայ 1866-էն ետք Ստեփան Ոսկան, որ իր ժամանակին համբաւ չափած դաստիարակ մըն էր, լաւ օրհանգիստի ծանօթ ու մասնաւոր աշխարհաբար հայերէնի ջերմ պաշտպան մըն էր:

Սակայն ասոր հակառակորդները առաքելով աշխարհաբար իր դաստիարակութիւններու վնասակարութեան

թիւնը, այս ժեռ ժշակին դէմ հարձակնքը կը չլիթայուցեր ընդ, մինչև որ Ստեփան Ռսկան չհանդուրժելով յետադիմական սարքերու յարուցած աղճուկին, երկու սարքի հարկն պաշտօնախարած, կը հրժարի դուրսիցն անօրէնութիւնէն 1868-ին:

Ասոր կը յարկուի Մամթէոս Մամուրեան, որ ասոր սարքները կը վարէ դպրոցին անօրէնութիւնը:

Զենք գիտեր թէ ինչ պատճառներով 1878-ին Մամուրեան կը հրժարէր իր պաշտօնէն: Զարմանալի է, որ դարձեալ Մամթէոս Մամուրեան անօրէնութեան պաշտօնին կը վերագրուայ 1880-ին և այս անգամ ինք սարքներ ևս կը տեսէ իր պաշտօնավարութիւնը Ս. Մեսրոպեան վարժարանին մէջ:

1882-ին Հռիփսիմեան վարժարանին շէնքը կը քանդուի և Զընարը անուն փողոցին մէջ նոր գետին մը կը դնուի և դմիւնիւցի հայ ժողովուրդի հանգանակութեամբ կը կառուցուի նոր Հռիփսիմեանց վարժարանը դպրոցը, որուն բացումը կը կատարուի 1884-ին նախագահութեամբ Մուրադեանց Մելքիսեղեկ Ս. Արքեպիսկոպոսի: (տես «Արեւելք» թիւ 4413 Օդեսսոս 26-8 Սեպտ. 1900):

1889-ին Մամուրեան կը հրժարի և իրեն կը յարգեն պաշտօնավարելու համար դպրոցին անօրէնութիւնը Յ. Տէր Միրաքեան աւերանդարացիին, ապա Գէորգ Տէր Խարթողիմէսեան պրոֆեսորին 1894-ին, իսկ իր գաղտնիան 1896-ին, Մկրտչ Մարեան 1897-ին, թոյժաոս Սիմոն Պոյաճեանն էտէմիւրցիին 1898-ին: (տես Հր. Բօսեանի «Հայք ի Չմիւնեմ և յրջակայս» էջ 133):

1875-ին վարժարանը ունեցած է 306 աշակերտներ, իսկ Հռիփսիմեանց աղջկանց վարժարանը 250 աշակերտուհիներ: Մինչև 1876, դպրոցին աշակերտութիւնը ձգտումներ էր: Վարժարանին ծախքերը զլիարատարացէս կը հոգացուէր Առաջնորդարանէն և մասամբ ազգայիններու մատուցած նուիրատուութիւններով:

1877-ին է որ Ռեսուսիական և Տնտեսական խորհուրդներու որոշումով դպրոցը կ'ընդունէր թոշու-

կատու աշակերտներ:

Սակայն այս կարգադրութիւնը կը դժգոհեցնէ շատերը և ժողովուրդին էսնամբ դատարարը կը բողոքէ այդ որոշումին դէմ: Այս պայմաններու առկ խորհուրդները վերանայութեան կը դնեն խնդիրը և այնուհետև կը կարգադրեն, որ թոշակատուներու հետ ձրի աշակերտներ ալ ընդունուին:

1886-ին Ս. Մեսրոպեան վարժարանին շէնքը հինգած բլալուն, կը վերանորոգուի Յովհաննէս Սպարթալեանի բարեբարութեամբ:

Իսկ 1882-ին աղջկանց Հռիփսիմեանց վարժարանը աշակերտութեան թիւին համեմատ նեղ գալուն ու անարտաբանութեան համար նոր գետին մը կը դնուի, աւելի ընդարձակ, և հոն կը կառուցուի հոյակերտ գեղեցիկ շէնք մը:

Գումարը անշուշտ կը գոյանայ նախ նախկին շէնքը ծախելով և անոր վրայ կ'աւելցուի Ազգային Մատուցէն եկած նպաստը և մտնուած ժողովուրդին հանգանակութեամբ դոյրեցած գումարը:

Հռիփսիմեանց վարժարանն ալ նախարկեալան մըն էր և դատարանական կարգադրութեամբ և բաժնուէր, Պատուպարանի երեք դատարանով, Ուսումնարանի՝ չորս դատարանով և բարձրագոյն կարգի մէկ դատարանով: Ամբողջ աշակերտուհիներու թիւը 200-ը կ'անցնէր և ունէր 10-էն աւելի ուսուցչուհիներ: Կ'աւանդուէր հայերէն, Պարսկերէն և անգլիերէն լեզուները, ինչպէս նաև պատմութիւն, աշխարհագրութիւն, Թուրքաբանութիւն, սուսնին անասնութիւն, ձեռագործ դրձակի նուագածութիւն և այլն: (տես «Հանդէս Ամսօրեայ» 1890 էջ 106-109):

1898-99-ին Հռիփսիմեանց վարժարանը Ս. Մեսրոպեան վարժարանի անօրէնութեան հակողութեան կենթարկուի:

Ս. Մեսրոպեան վարժարանը 1889-ին ունէր 270 աշակերտներ և չորս կարգեր, պատրաստականը երեք կարգ, մէկ ստորաբաժնուծով, որ էր Մարկոսը: Կ'աւանդուէր հայերէն, Փրանսերէն, թրքերէն և անգլիերէն լեզուները, ինչպէս նաև պատմութիւն, աշ-

ցիւն կից: Մանչերու բաժնը որ կը կոչուէր նաբեկեան, ունէր երկու դասարան 65 աշակերտներով, իսկ աղջիկներուն բաժնը Վարդուհեան կը կոչուէր եւ ունէր 60 աշակերտուհիներ: 1898-ին նոր շէնքի մը մէջ փոխադրուած է աղջկանց բաժնը՝ Վարդուհեանը:

Գուշատայի մէջ կար երկուսուս զարմարան մը Ս. Սահակեան անունով, որ ունէր 10-15 աշակերտներ եւ մէկ ուսուցիչ: (տես «Արեւելք» թիւ 3715 4 Յունիս 1896):

Գուշատայի մէջ 1893-ին ձեւակերտեան դպրոցը կը հիմնուի ծանօթ վաճառական Յակոբ ձեւակերտեանի միջոցներով եւ դպրոցը բարեբարին անունով կը կոչուի: Այս զարմարանը երկուսուս էր եւ աղջկանց բաժնը բարեբարին անունով Տիգրանուհեան կը կոչուի:

1898-ին այս դպրոցին աշակերտութեան թիւը եղած է մօտ 20:

Աղահարք եւս ունեցած է մանչերու զարմարան մը հիմնուած 1856-ին, որ կը կոչուէր Լուսաւորչեան, իսկ 1891-ին կը կառուցուի աղջկանց զարմարանը Աւետիքեան անունով:

Գրմուրի մէջ եւս կար զարմարան մը աղջիկներու յատուկ հիմնուած 1875-ին Վարդուհեան անունով, որ կը յաճախէին 40 աշակերտուհիներ: Իսկ աղոց զարմարանը որ կառուցուած էր 1876-ին, կը կոչուէր Հայրկազեան անունով (ունէր 35-40 աշակերտներ):

Ստեփան զարմանային սոյն է, որ իրնչ պատճառաւ Վարդուհեան զարմարանը իր անունը կը փոխէր Վարդանանի: Բացարձակութիւններ չգրառիք:

Պէրկոմա եւս ունեցած է իր զարմարանը 1875-ին Ներսիսեան անունով, բայց ասոր մասին ոչ մէկ տեղեկութիւն գտանք զժամանակս:

Մէնէմէյի մէջ ալ գտնուած է Արամեան անուն զարմարան մը, հիմնուած 1875-ին, սակայն ասոր մասին ալ տեղեկութիւններ կը պակսին:

Պրուսայի կրթական շարժումը 1855 թուականէն ետք, սրբապաներու զժամանակս բերումով խանգարուած է:

Անոնցմէ մին՝ 1855 Փետր. 16-ին պատահած մեծ երկրաշարժն էր, իսկ միւսը՝ 1863 Սեպտ. 7-ին աղխաւի մեծ հրկեհնէ, որոնք աղջկանց թէ հասարակական կեանքին մեծ փոփոխութիւն պատճառած են:

1865 Օգոստոս 10-ին ստեփան, Գէորգ եւս. Գէորգեանցիան վերականգնումի աշխատանքին կը լծուի եւ իր ճիղերուն շնորհիւ կարելի կ'ըլլայ բացումը կառարել Գէորգեան զարմարանին 1866 Փետր. 25-ին: (տես «Արեւելեան Մամուլ» շարժաթերթ 12 Նոյ. 1903):

Հրմուր Աստուր 1898-ին առիթով մը այցելած ըլլալով Պրուսա, իր յօդուածին մէջ կը յիշէ այս քաղաքին կրթական կեանքին մասին, ու կ'ընէ թէ սոյն թուականին «Պրուսայի աղջկանց զարմարանները թիւին տեսակէտով, անեղիւյս կրթական կարեւոր հաստատութիւններ են: Ս. Գէորգեան անունով երկու նախակրթարան ունին, մէկը մանչերու յատկապէս 140 աշակերտներով եւ միւսը՝ աղջիկներու՝ 40 աշակերտուհիներով եւ երկուսուս բնակարան մը, որ կը յաճախեն 258 մանչ եւ աղջիկ: (տես «Արեւելք» թիւ 3776 7-19 Օգոստ. 1898):

Վարմարաններուն տեսուչն էր Յովհաննէս Ծուպարալեան, որ կը պաշտօնավարէ սոյն զարմարանին 1888-էն ի վեր:

Ասիկա զատ, ըստ Հրմուր Աստուրի վերալիշակ դրութեան, Պրուսայի մէջ գոյութիւն ունեցած է մանկաւոր զարմարան մըն ալ, զոր կը վարէր ուսուսչայ Պ. Քարանթարեանը եւ ուր կը յաճախէին 115 աշակերտներ ու աշակերտուհիներ:

Քարանթարեանց զարմարանին վերաբերմամբ անցորդ մը մեծ դժգոհանքով կ'արտայայտուի անոր կրթական մակարդակին մասին: (տես «Բելգոլիդիոն» թիւ 1158 Յունիս 28-10 Օգոստ. 1900):

Սէօլեօղ գիւղը որ կը գտնուի Պրուսայի մերձակայքը, ունեցած է մանչերու Ս. Լուսաւորչեան եւ աղջիկներու Հովիտիմեանց զարմարանները, որ, համաձայն Արամ ասորագրութեամբ յօդուածագրին, 7-800 աշակերտներ եւ աշակերտուհիներ Տ. Ծարճեանի

անորձնութեան տակ բաւական լաւ կրթութիւն կ'ստանային: (տես «Արեւիկ» թիւ 3792 Օգոստոս 26-7 Սեպտ. 1898): Յաւանքն այն է որ, տունակներ կը պահպան գիտնարու թէ՛ ո՞ր թուականէն ի վեր գոյութիւն ունեցած են սոյն գիւղին գոյը վարժարանները եւ թէ՛նչ գործունէութիւն ցոյց տուած:

Էտրնճիք եւս, որ Իզմիթէն մէկուկէս ժամու հեռուարութեան վրայ կը գտնուի, 1894-ին ապրիլուի մը տուած տեղեկագրութեան համաձայն «տեղւոյն դպրոցը (Սահակեան), որ եկեղեցիին կից եղած է, խարխուղ վիճակի մէջ էր եւ ողաբէ եկեղեցիին վերնատան մէջ կ'ուսանէին, որոնց թիւը 80-ի շուրջ եղած է: Իսկ եկեղեցիին գաւթիթին մէջ 30-ի շուրջ աղջիկներ կը դաստիարակուէին»: (տես «Հայրենիք» սոբթեթիւ 4 Յունիս 1894):

Համաձայն 1871-ի Ալլապիւն Պատրիարքարանի դպրոցական տեղեկագրութեան (զոր ըրած ենք Ա. Ալլապոյսեանի մօտ գտնուած նօթերէն) Պալլաքէսիւր ունեցած է 3 վարժարաններ: Իսկ Պանուժմ մէկ վարժարան, Լուսուսըջեան անունով, որ ալբաժ է 1874 Օգոստոս 25-ին: Այս վարժարանը ունեցած է 70 մանչ եւ 36 աղջիկ աշակերտներ:

Մելաքըճի մէջ եւս կար մէկ հաս մանչերու վարժարան մը Մեարոպեան անունով, որ ունէր 52 աշակերտներ: Իսկ Քերտաթիթի մէջ մանչերու թորդանեան վարժարանը կար:

Հայ գիւղին մէջ կար Արմենակեան երկուս վարժարան, ուր 39 մանչ եւ 13 աղջիկ աշակերտներ կ'ուսանէին:

Պիլա եւս ունէր Արամեան անունով երկուս վարժարակ վարժարան մը 16 մանչ եւ 4 աղջիկ աշակերտներով:

Քէօթաշիոյ հայոց կրթական շարժման մասին երբ անդրադարձանք նախօրօք, հակիրճ կերպով դրուատեցինք թուրքիս Վրդ. Ռուբինեանի կրթական գործին բերած իր կարեւոր նպաստին մասին:

Թուրքիս վարդապետ որ Քէօթաշիոյ առաջնորդն էր այն թուականներուն, Կ. Պոլսոյ Պատրիարքարանի

պաշտօնութեթ «Հայաստան», իր 1 Մարտ 1847-ի տեղեկագրով, Առաջնորդին գործունէութեան նկատմամբ կը հրատարակէ ընդարձակ տեղեկագրեր մը եւ ստով վեր կ'անէ անոր կատարած գերբ ըրողութիւն մէջ:

Այս տեղեկագրին մէջ գրուած է հետեւեալը կրթական շարժման նկատմամբ. «Մէկ դպրատուն մը ունին, որուն մէջ 120 աղու շափ կան որ կարդալ գրել եւ քերականութիւն կը սորվին: Քաղաքիս սովորական լեզուն ասճիկերէնն է. հայերէն չեն գիտեր, եւ կը յուսամ որ հիմա քերականութիւն կարողացող աղոցմէն հայերէն լեզուն տարածուի քաղաքին մէջ, թէպէտ շիտակ խօսելով՝ ստոր վրայօք ունեցած յոյս սերնիս շատ հաստատուն կ'ընենք նէ՛ սեսանէ հայերէն չի գիտցող երկրի մը համար աղջիկներուն լոկ կարգալ գրել սորվիլը բաւական չէ, քերականութիւն ալ քէն մը սորվելուն, ուրիշ կերպով խելքերնիս չի կարելի որ հայերէն լեզուն այս քաղաքին մէջ տարածի եւ բնասնի լեզու ըլլայ:» (տես Ա. Ալլապոյսեանի «Յուշամտեան կուսինահայերու» էջ 75):

Քէօթաշիոյ թեմական վիճակներու վերաբերմամբ Ա. Ալլապոյսեանի վերոյիշեալ գրութիւն մէջ կը կարգաւք, թէ՛

Պիլէճիկի մէջ 1847-50 թուականները գտնուած է դպրատուն մը մանչերու համար, ուր երեք վարժարաններ կը դաստիարակէին ու կը սորվեցնէին հայերէն լեզուն: Այդ դպրատուն աշակերտներուն թիւը մօտ 100 եղած է:

Մանչերու դպրատունին սորվիլ եղած է նաեւ աղջկանց դպրատուն մը, ուր քահանայ մը աղջկանց կը սորվեցնէր հայերէն կարդալն ու գրելը:

Աթիւն Գալա շիւսար ունէր մէկ դպրատուն, ուր մօտ 200 մանչ աշակերտներ կարդալ ու գրել կը սորվէին: Այդ դպրատուն մէջ կը պաշտօնավարէին երեք վարժարաններ:

Աղջկանց դպրատուն մըն ալ կար այստեղ, ուր քահանայ մը վարժարանութիւն կ'ընէր:

Ուշաք եւս ունեցած է իր դպրատունը, որ բող-

դատմամբ միևս վիճակներուն աւելի նուազ թիւով աշակերտներ ունէր: Հաս եւս 23-ի մօտ մանչ աշակերտներ կարգուլ ու գրեւ կը սորվէին:

Թափախանքի մէջ ալ ազնկանց եւ սոցոց յատուկ դպրատուններ գոյութիւն ունեցած են, որոնք վարժարաններու կողմէ կը սորվէին հայերէն լեզուն: Յասլին այն է որ աշակերտութեան թիւը չէ տրուած:

Պարտաւոր ունեցած է մանչերու յատուկ դպրատուն մը, որ ունեցած էր 60ի չափ աշակերտներ, որոնք երկրորդ օրը ունեցան հետ գրեւ կարգուլ ալ կը սորվէին: Ազնկանց ուսման նկատմամբ այս գիւղին մէջ ոեւէ տեղակարգութիւն չէ եղած:

Մուրաւախ՝ գիւղն ալ մանչ սոցոց դպրատուն մը ունեցած է թիւով 180 աշակերտներով, ուր վարժարան մը անոնց հայերէն կարգուլ գրեւ ու քերականութիւն կը սորվեցնէր:

Ասորճըն գիւղը ունէր վեքը դպրատուն մը, ուր վարժարան մը 40 ի չափ սոցոց կարգուլ ու գրեւ կը սորվեցնէր: Ազնկաներու դպրատուն մը գոյութիւն ունէր հաս, սակայն արտա՛ս որ անոր աշակերտութեան թիւը չէ տրուած:

Թիւրքմէնլի գիւղին մէջ եւս դպրատուն մը կար, ուր վարժարան մը 60-70ի չափ մանչ աշակերտներու հայերէն կարգուլ գրեւ եւ քերականութիւն կուսար:

Նոր գիւղ կէօլ Բաղարուի մէջ շատ վեքը դպրատուն մը կար, ուր մանչ ու ազնկի միտակ 8 աշակերտներ կարգուլ ու գրեւ կը սորվէին:

Վերջապէս, կէօլ Տաղի մէջ ալ դպրատուն մը կար, ուր 80ի չափ մանչ աշակերտներ կը սորվէին հայերէն կարգուլ գրեւ: (տես Ա. Ալլոյօյաճեան «Յուշամատեան կուտինասճաբու» էջ 75-78):

Յուսլին այն է որ Քօթասհոյ հայեր այնքան կարեւորութիւն չեն տուած ազնկաներու կրթութեան: Միայն 1880-ին էր որ կը հիմնուէր Հայուհեաց աղջկանց վարժարանը: (տես նոյն էջ 80):

Պօղոս Վրդ. Նախնեան իր 1872-ի շրջադասարանութեան տեղեկագրին մէջ Արիւն Գարս Հիւսարի կրթական շարժման մասին կը գրէ թէ ունէր երեք դպրոց

ներ, Բաղարուհեաց (390 աշակերտներով), Մեարապետեան Աստուծոյբուն (33 աշակերտ) եւ Հոխիսիմեանց ազնկանց (150 աշակերտահի):

Ներքնախոյ կրթական շարժումը 1850-60 թուականներուն վախճան վիճակ մը ստացած էր, շնորհիւ Յովհաննէս պէյ Տասեանի մեծագումար նուիրատուութիւններով հիմնուած դպրոցներուն:

1860 թուականին 10-000 դր. ի նուիրատուութեամբ կը շինուի Այսնպէտէ մէջ ազնկանց դպրոց մը, ինչպէս նաեւ մանչերու անչքացած վարժարանը կը դրուի Յովհաննէս պէյ Տասեանի հովանաւորութեան տակ: (տես «Հայաստան» Ա. Տարի 1846 թիւ 51):

Խօժէն Պօթ իր մէկ նամակին մէջ (որ հրատարակուած է «Հայաստան» 1848 թիւ 22ի մէջ) ցոյց կուտայ թէ, ինչպէս Յովհաննէս պէյ Տասեան իր հովանաւորութեան տակ առած է Ներքնախոյ անչքացած վարժարանը եւ ինչպէս այլ անքան կը կարգէր դպրոցին ի նպաստ Լուսաւորչեան բնիկութիւնը (որուն մասին իր անդին պետի անդրադասանք) եւ անոր նախադէմը կրէլէյ Ստեփան Չալեան, Տասեաններու գործակատարը:

Ինչպէս վերը յիշեցինք, 1872-ին Պօղոս Վրդ. Նախնեան, որ շրջած է Ներքնախոյ եւ ուրիշ վարժարան, իր պատրաստած տեղեկագրութեան մէջ, այս քաղաքին կրթական վիճակին մասին շատ աննպաստ տեղեկութիւններ տուած է:

Կրթական անկաւ վիճակին պատճառներուն ծառայութեան համար, յարմար կը տեսնէք այդ թուականներուն կատարուած քննադատութիւններէն գէթ մէկ հատին մէջըրերումներ ընել այստեղ:

Ներքէս Գ. Մովսէսի ստորագրութեամբ նամակ մըն է սա, ուղղուած «Մասիս» թերթի խմբագրին, որ նշումութեամբ չարտարակած է եւ ընթերցող հասարակութեան սեփականութիւնը դարձուցած է, քանզի կրթական հարցի մը կը վերաբերէր ինչիւր:

«Այս աւուր ամենուս դանդաղան է թէ ինչո՛ւ չենք յաւաքիմք, ինչո՛ւ մեր դպրոցները պէտք եղած արդիւնքը չեն արտադրեր: Յուսլին բայց սակայն

կրօնացի գանդաւ մըն է այս, ուստի պրօֆան է որ այս գանդաւանց պատճառները քննենք ըստ կարի. այսինքն թէ ինչ է մեր գաղտնաց գոյութիւնը, ինչ է անոնց պաշտօնէութեան մասուր եւ ներթափան վիճակը կը, ինչ արժէք ունին ժողովրդեան աչքին, ու կարելի՞ Է ներկայ ընթացքով յուսացուած արդիւնքը ձեռք բերել: Ասով կը գանդատենք թէ գաղտն չունինք, հիմա ալ կը գանդատենք թէ վարժապետ չունինք: Դպրոց կը վարժապետ, որոնց մին աւանց միւսի չկրօնոր ըլլալ, եւ ինչ, միթէ չունինք վարժապետներ. այո՛, ունինք, եւ խիստ շատ, վասնզի եթէ կը ներուի մեզ բեւ, երէկի դաստանն այսօր դաստան է. երէկի ուսանողը այսօր ուսուցիչ է առանցիկ է առանց ինքն ուսնալու: Ուստի եղածէն աւելի ինչ արդիւնք կրնանք սպասել մեր այն գաղտնեւէն, որք պաշտօնեայք փոքրիկ եւ պատուաւոր բացառութեամբ ցուէ մեզ բեւ, տակաւին ո՛չ միայն դժուարալուր-քեան անկարող, այլ մանաւանդ վարժապետութիւնը գաւազանի ծայրը կը նկատեն, կամ քանի մը հոլով կը համարին: Այնպիսեաց մասին ուրիշ բան չենք ըսեր՝ բայց միայն խմատասերին խօսքը թէ՛ - եթէ ուսցիլ կուտայարիլ, գետնացեա կուտայարիլ - Ամենաճշմարիտ խօսք, որուն ազդն ազէկ, հաճողութիւն վերջը պէտք է գիտնայ թէ որքով մեծ եւ անհրաժեշտ եւ սոսնձին վարժապետութեանը ունենալու հարկը, սուկից վարժապետելու կարող վարժապետներ ունենալը, փոխանակ այնպիսի պիտակ վարժապետաց, որոնք ազդին խնամոց եւ գիտութեան կարուտ անձինք հաստիւրելով, գաղտնի պաշտօնէութեան կը յատկանան իրեն ազդին անկրնոցին կամ սղարտնոցին մէջ խնամուելու համար, առանց խի քննելու անոնց մասուր կարողութիւնը եւ վարժապետութեան մը կարեւոր եղած ուրիշ հանգամանքները, այլ բաւական է որ գաւազան թ ձեռին գաղտնից պաշտօն մէջ վեր ի վար ճեմ անուն՝ տղայոց աչքին երկիւղալի խրատելով մը, կամ գորտելու վրայ Դիտելն գրուած թագաւոր մը երեւելու համար: Անմիտ բայց թանկագին գոհարութիւն, մասնաւորներու փորը կուտ մնալու համար

այսպէս ազդին ապագան՝ գեղաւոր մանկութիւնը՝ իր մասուր եւ բարոյական սնունդէն զրկելով սովորած կը սպաննեն:

Առուցչական թերացումներն ետք, նամակին հեղինակը ուրիշ խոցիլ վէճքի մը վրայ կը գնէ իր մտաւ. վարժապետներու անբարեկարգութեան խնդիրն էր այդ, որ նոյնքան վիշտ կը պատճառէր ամէն գիտու-կից հատու:

«Քայլ մի եւս յառաջ, եւ գաղտնիքու գաւազանն ոճն ու գրութիւնը եւ աւանդելի գաւազանց ցուցակն աչքէ անցուր: Ասելիս ալ ընդհանուր եւ մեծ պակասութիւն մըն է մեր գաւազանութեան եւ ուսմանց շրջաններուն մէջ: Վասնզի, մէկզի թող՝ գաւազանին ուսուցանելու կարողութիւնն ու անկարողութիւնը, ամէն գաւազանու ազատ է իր գաւազան յարմարեցնելու եւ իւր ուսուց ընծով անանկու՛ ուղած գաւազարքին վրայ, այնպէս որ՝ որչափ գաղտնիս եւ վարժապետ կրնամք բեւ, նոյնչափ գրութիւն եւ գաւազարք կայ այսօր իւրաքանչիւր գաղտնիքու մէջ, եւ ոչ որ պարտաւորեալ է ի հարկէ այս կամ այն գաւազանց վրայ իր գաւազան սուսնելու: Ասոր միտասկարութիւնը փոստաբանութիւն չուղեր. արդէն գաղտնիքու մէջ վարժապետաց փոփոխութեան յառաջ եկած վնասակար հետեւեմքները կը հաստատան զայն, վասնզի վարժապետին հետ գաւազարքն ալ կը փոխուի, եւ աշակերտը կը պարտաւորուի ըստ կամս նոր վարժապետին, իսկայնչափ անպատիւն մէջ տարիներով միեւնոյն շրջանի մէջ, բայց գաւազան փամբանելով կատարած փամբարդուութեան պէս, իր առջի սովորած գաւազան յառի շրջադարձ մըն ալ կատարելու: Եւ այսպէս տարիներ կ'անցնին, բայց աշակերտը կը տեսնես, որ տակաւին անդ է»:

Եւ վերջապէս, մասնաւորելով ուսումնական կանոնաւոր ծրագրի մը չգոյութեան, կը շարունակէ գրել նամակին հեղինակը:

«Մեր գաղտնիքը մեծ մասամբ ժողովրդական կամ նախկին կրօնական են, ուրեմն պէտք է ժողովրդական կարգին կարեւոր ուսումներն աւանդուն անոնց

մէջ, որպէսզի օգտակար ըլլան, անկայն անոր ալ կանոն եւ յատկացիւմ մը չկայ, այլ իւրաքանչիւր վարժապետ իր գիտցած լեզուն եւ ուսումներն աւանդելու տօնը է, որով կարեւորագոյններն իրաց կը բողոքիմ, եւ անոնց տեղ անկէտ կամ նուազ կարեւորները կ'ուսուցուին, կամ այնպիսի բաներ, որոնք բարձրագոյն դպրոցներու մէջ միայն պէտք է աւանդուին: ... Ասոր համար է որ այսչափ պայտօցներ ունիմք, բայց եթէ չեմք սխալիր, հազիւ հարիւրին ասոն չտա ուսեալ աշակերտ կամ կրօնէք գտնել կամ ոչ: (տես «Մասխա» օրաթերթ 16 Սեպտ. 1870 - Ընդգծումները մեկն են Յ. Տ. Պ.):

Չերկրելու համար, այսքանը բաւական կը նկատենք, օրուան կրթական վիճակին մասին դա՛ղձար մը տուած ըլլալու համար:

Անշուտ թէ Նիկոմիտոյ կրթական շարժումը նոյն ինդուստրիան մէջ չմնաց, այլ ամերիկացի միսիոնարներ 1870ական թուականներէն ետք նոր տղետարութիւն առաջ բերին գաւառի հայութեան մէջ եւ ընտկանարտ Նիկոմիտոյ հայերն ալ ետ չմնացին այդ շարժումէն, որուն մասին մենք ասիթ պիտի ունենանք գրելու աւելի ուշ:

Աստիպար գիւղաքաղաքն ալ որ ենթակայ էր Նիկոմիտոյ կուսակալութեան, ունեցած է հայկական կրթարաններ:

Համաձայն Նիկոմիտոյ Առաջնորդ Ստեփաննոս Աղաւնիի, առաջին անգամ Աստիպարի մէջ չիմնուած է Հրեշտակապետաց վարժարանը 1827 թուականին: (տես Ա. Պիպէրեան եւ Վ. Եղիշէեան «Պատմադիրք Աստիպար-Աստուածաբանաբարքին» էջ 204):

Դժբախտաբար Ստեփաննոս Աղաւնի մարտադնութիւններէ չէ տուած այս վարժարանին կրթական գործունէութեան մասին:

Ասիէ դուրս մենք Կ. Պոլսոյ Պատրիարքութանի 1834-ին կազմած դպրոցական վիճակաբուխութեան մէջ Աստիպարի մէջ կը գտնենք չորս վարժարաններ, անհայն ոչ մէկ տեղեկութիւն կրցանք գտնել անոնց մասին:

Այլ ըստին, անուանի դարձած էր Յարութիւն Մուրաւ վարժապետ, որ Թերեօցի (Հայէպ) էր եւ եկած էր Աստիպար գաւառաբնակելու հայ մանուկներն ու պատանիներ: (տես Արքեպիստ Երեմիանի «Ճար Հայ կենսագրութեան» Գ. հատոր, էջ 172):

Ինչպէս ըսինք, Աստիպարի չորս եկեղեցիներու կից կային չորս դպրատաններ, որոնց մէջ մէկն զիտոյնիւ Ս. Հրեշտակապետ եկեղեցւոյ դպրատանն էր, որ կ'անուանուր քերականութեան դասեր կ'աւանդուէր ուրիշ թաղերէն (Ս. Կարապետ եւ Ս. Լուսուորիչ թաղերէն) եկող աշակերտներուն:

1834-էն մինչեւ 1848 տարիներուն, Աստիպարի կրթական շարժումը իրենց նպաստը ընթաց են նուեւ Ս. Էջմիածինէն իրրեւ նուիրակ ժամանող Արքեպիստ Արքեպ. Աստիպարցիին, որ իրրեւ քերականութեան ուսուցիչ անուանի դարձած էր:

Ասոր յաջորդած է տրեպցու Արքեպիստ Թուրքաթեան եւ ասոր սրբին Աստիպ վարժապետ, որ բնիկ աստիպարցի էր եւ աշակերտն էր եղած Յարութիւն Մուրաւ վարժապետին:

Նոյնպէս Պետրոս վարժապետ, որ Արքեպիստ Թուրքաթեանի աշակերտած էր, իր կարեւոր դերը կատարած էր կրթական շարժումին: Ասոր հետ մէկտեղ անուանի դարձած էր Յովհաննէս Վանլեան, որ քսանհինգ երկար տարիներ աստիպարցի պատանիներուն հայերէն գրել կարգով սորոյնցուցած է:

Վերոյիշեալ վարժապետներու շարքին կը յիշուին նաեւ Կարապետ Խաչատուրեանի եւ Ահարոնի անունները իրրեւ քերականութեան ուսուցիչներ: (տես Արքեպիստ Պիպէրեան եւ Վ. Եղիշէեանի «Պատմադիրք Աստիպար - Աստուածաբանաբարքին» էջ 212):

1849-ին Յովհաննէս Տատեան ամիրա Բղձիտի եւ Հէրէթէի արքունի գործարաններու շինութեան համար այդ շրջանները կը գտնուէր: Այդ առիթ մը կ'ըլլայ ամբողջ Աստիպարի շրջանի հայկական դպրոցներու գործին նոր գրակ ապու:

Համաձայն Կ. Պոլսոյ մէջ Հրատարակուող «Հայտատան» թերթի 1849 թուականի 139-րդ հոստորին

մէջ երեւցող ընդարձակ գրութեան, Աստիւղագրի մէջ նոյն թուականին, շնորհիւ վերոյիշեալ Ամերային և թեև զգրութեամբ Արմաշի վիճակի Աստիւղագր. Սան-փանտաս սրբազանին, աղջկանց վարժարան մը կը շինուի և զպարսկերէն բարեկարգութեանց համար նոյն Ամերայի կողմէ Աստիւղագր կը հասնի Ռչաունի Յովհաննէս աւագ արժեւագ պատուելի վարժապետը (տես նոյն, էջ 213) :

Այնուհետև կը կողմուին մասնաւոր մարմիններ, հողալու համար տեղւոյն զպարսկերէն ծախքերը ու միւսնոյն տան կրթութիւնը ծաւալելու գաւառի հայոց մէջ: Այս հողատար մարմիններու զուլս կը կանգնին Միսիսեան Յովհար և Չոյիան Ստեփան աղաները:

Աստիւղագրի այն թուականի զպարսկերէն հետևեալները եղած են, ըստ վերոյիշեալ գիրքին հեղինակներուն:

- 1.- Սիսական ընկերութեան զպարսկերէն, 2.- Արամեան ընկերութեան զպարսկերէն (որ ապա Հոսիսիմեան ընկերութիւնը յանձնուաւ ըլլալով զպարսկերէն հողատարութեանը, զպարսկերէն կոչած է Հոսիսիմեան), 3.- նոյն ընկերութեան աղջկանց զպարսկերէն, 4.- Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ զպարսկերէն, 5.- Սախար Քենեքի գիւղի զպարսկերէն, 6.- Ալմալու գիւղի զպարսկերէն, 9.- Եր գիւղի զպարսկերէն:

Այս զպարսկերէն մէջ ընդամենը 633 ուսանողներ գտնուած են, որոնց կը դասաւանդուէր քերականութիւն, սրբագան և ազգային պատմութիւն, հայերէն գրել կարողալ, կրօնք և բարոյագիտութիւն:

1849-ի դարձան կողմուած է Գալստեան Ընկերութիւնը Ս. Հրեշտակապետ թաղին մէջ, որ իր գործունէութիւնը պահած է մինչև 1883: (տես նոյն, էջ 214) :

1849-1860 թուականներու կրթական գործունէութեան վերաբերմամբ տեղեկութիւններ կը պահան, որով ստիպուած ենք լռելեայն անցնել այդ տարիներուն վրայէն:

Համաձայն տեղեկագրութեան մը, 1860 թուա-

կանին Աստիւղագր ունեցած է մանչերու զպարսկերէն (սուսոց անունը չիւշելու), որ կը յաճախէին 600 աշակերտներ: Կար աղջկանց վարժարան մըն ալ 300 աշակերտներով: Այս վարժարաններուն մէջ կ'աւանդուէր ընթերցանութիւն, քերականութիւն Աղղ. պատմութիւն, թուարանութիւն և կրօնք: Այս զպարսկերէնը կը պահուէին բնիկ հայ ժողովուրդի նիւթական մասակարարութեամբ (տես Ա. Պիպէրեանի և Վ. Եղիշէանի վերոյիշեալ գիրքը, էջ 214) :

Այս զպարսկերէն գտաւ, Աստիւղագրի մէջ 1867 թուականին լայնուած էր նաև Ռուսամարան մը, ուր յետունի չճփ աշակերտներ կ'ուսանէին Յովհաննէս Մալխան պատուելիի մօտ: Ասոր օգնական էր Ներսէս Գալսեղին:

1872-ին Ներսէս վարժապետեան արքեպ. Աստիւղագրի իր աւանդաբուն թեան շրջանին, այս Ռուսամարանին մասնաւոր հող տարած է և իր փոխարքեպ. Պօղոս վրդ. Արքատեանին ալ հայերէնի և Ֆրանսերէնի ուսուցիչ կարգած է:

1875-75ին այս Ռուսամարանին տեսութիւնը վարած է Գէորգ Ծիրինեան, որ ապա թողուլով, մասնաւոր զպարսկերէն բացած է 1875ին, որ միւսնոյն տան գլխավորութիւն ալ էր:

Սոյն զպարսկերէն մէջ Ծիրինեան իր աշակերտներուն կը սորվեցնէր հայերէնէն գտա թրքերէն, Ֆրանսերէն, Անգլային և Սրբազան պատմութիւն, թուարանութիւն, ալճկար, ստամբախալութիւն, աշխարհագրութիւն, քաղաքական և ուսումնական համառօտ բնական պատմութիւն և տարբարանութիւն:

Դժբախտաբար Ծիրինեանի այս զպարսկերէնը զոչուցանէր հազիւ երեք տարի կը պահէ և չենք գիտեր ինչ պատճառներու բերումով, այսքան աշխոյժ գործունէութիւնէ կտր կը փակուի 1878-ին:

Սակայն երկու տարի վերջ Ս. Հրեշտակապետի թագապաններ Ծիրինեանի վերանուն կը հրաւիրեն Աստիւղագր, ստանձնելու համար թաղին Արամեան վարժարանին անօրէնութիւնը:

1821 թուականին Երր Կ. Պոլսոյ մէջ նոր կը

Հիմնուէին թաղային վարժարաններ, Արժաշի Զարիս-
րան, Ա. Ասատուածամին վանքին մէջ Հիմնուած էր ժա-
ռանգաւորաց վարժարանը, որ մեծ դարձունէութիւն
ցոյց առած է ոչ միայն իր շրջակայ գաւառներուն
մէջ, այլև ամբողջ ազգին համար:

1825 թուականին այս վարժարանին անօրէնը ե-
լած էր Պօզուս վրդ. թարգմարեան: (տես «Արժաշու
Իպրեզիանքին» 25 ասեայ Յորհելանին Առթիւ 1889-
1914-» էջ 10):

Սահման կայ. Ազունիի վանահայրութեան շը-
ջանին վարժարանը աւելի բարեկարգ ընթացք մը առած
է: 1825-30 ասրիներուն՝ Տէրոյնից պատուելին հոն
պաշտօնավարած է իրբեւ ուսուցիչ եւ ուսումնասպետ:
Անոր յաջորդած է Բերցցի Մուրթա վարժապետ որ 11
ասրիներ վարած է անօրէնութեան պաշտօնը (1830-
1841): Այդ շրջանին աշակերտներէն ծնօթի կը մտնի
միայն Զարարուս վարդերեսան Աւստաշի, Յարու-
թիւն վարժապետ Տէօնիկցի եւ Աստրել Արբանձա-
նան (յետոյ բողոքական քարոզիչ): «Աւուրատի բողո-
քական աշակերտներէն ոչ ոք յանձն առաւ կառավար-
նութեան սրբմը, որոնցմէ շատեր բարեկեցիկ մարդոց
գաւակները բլլալով անտիրելութեամբ վերաբերուեցան
այդ կեանքին, ուրիշներ այ ժամանակ մը ուսուցչու-
թիւն ընկել վերջ՝ հողիւ թէ յօտարեցան քահանայու-
թեան» (տես նոյն, էջ 14):

Այս պայմաններու տակ այս կրթական օճախը կը
ծառայէլ զուտ կրօնական նպատակներու, որ անխափան
զբաղուած է նոյնիսկ 1900 թուականէն ետք մինչև
մեր օրերը:

Պարսիցակի 1850-1900 ասրիներու կրթական
զբաղունէութեան մասին միակ աղբիւրը որ ձևաք ու-
նենք, այն է՝ Գրիգոր Յ. Մխարկանի «Պարսիցակն ու
պարսիցակիցին» գիրքը, որմէ կը տեղեկանանք թէ՛
1850 թուականէն ետք, Պարսիցակի մէջ իրբեւ կր-
թական զործիչներ հանդիսացած են տիրացու Դար-
բեէլ Սեմերճեան եւ տիրացու Դանիէլ Զահրայբը-
նան, որոնք իրենց օժանդակ ուժերով վարած են դպ-
րոցները:

Դժբխաբար, դպրոցներուն անունները չեն
մշտուած Մխարկանի գիրքին մէջ, այլ ընդհանրապէս
մշակներու մասին գրուած է մանրամասնութիւններ,
որոնք թէև կարելուք են, սակայն չեն կրնար տալ վար-
ժարաններու դերձունէութեան պատկերը:

Այս նկատմամբ մենք պիտի խոստովինք այդ
երկարապատում ուսուցչական ցանկէն, որոնք մեր
նիւթին հետ այնքան անտիրելի չունին: Բայց եւ
այնպէս կարելուք է յիշել անոնցմէ մի քանին, որոնք
մեծ աշխատանք ստրած են Պարսիցակի կրթական
զարգացումին:

Յովհաննէս Մկրտան, տիրացու Յովհաննէս
Մխարկան (այսպէս Տէր կարգակա Մխարկան), ասոր
հօրեզորբարդին՝ տիրացու Գրիգոր Մխարկան, թագ-
աւոր թողաւորեան, որոնք լծիկ պարտիզակիցիներ էին եւ
ձեռնհասօրէն վարած են իրենց բնակավայրի դպրոց-
ները:

Պալիսէն գալով, եւրոպայի մէջ իր կրթութիւնը
աւարտելէ ետք, պարսիցակիցի այս կրթական գոր-
ծիչներուն կը միանայ Պարսիցակի լեզուի հմուտ,
Գէորգ Ծիրինեանը, որ կը կազմակերպէ կրթական
յարկերը, սակայն հազիւ թէ հասած էր իր նպատակին,
վարժարաններու չարջ խողիներ կը ծաղկն յետա-
մայց շահանդիւր մարդոց կողմէ եւ ան պայթիակերպ
անհիմն զրպարտութիւններէն, կը բքէ Պարսիցակի ու
կը վերադառնայ Կ. Պոլիս (տես էջ 338-343):

Ծիրինեանի մեկնումէն վերջ, Պարսիցակի կրթա-
կան զործունէութեան գլխաւոր ծանրութիւնը կ'ընթայ
Հաճի Արբանձամ աղա թագաւորանի եւ թագաւոր թագ-
աւորանի վրայ: Ասոնք ունենալով տեղական մշակնե-
րու հոյ մը, կը շարունակեն իրենց թողուած կրթա-
կան զործը ու իրենց ներած չափով կը ստատրեն ու-
սումնական կարեքներուն:

Անոնք կը կազմակերպեն նաև կիրթնօրեայ դպ-
րոց մը, թաղի տղաները բացօթեայ տեղ մը հաւաքե-
լով: Նոյնիսկ անոնց ծնողները այդ հաւաքավայրին
մէջ կը սորվէին շարձակներ եւ ազգային երգեր: Այս
գրութեամբ բարեբար դեր կատարած են անոնք ոչ մի-

այն ազգային ու ին խոնարհություն, այլևս կրօնական գիտելիքներու հետ հասկերէնազգիտութիւնը զարգացնելու ժողովուրդին մէջ:

Պարսիցապի կրթական գործունէութեան նկատմամբ եղբէն Վրդ. Դուրեան (այս պատրիարք) մեծ գեր կատարած է մինչև անոր Արժաշտ Կոթակապետ զպիտանքի գլխաւոր ստուցիչ կարգուելու թուականը, (1890):

Ռոստոխովի Ս. Փրկչեան վարժարանը 1867-ին կը փոխադրուի Ս. Թագաւորեան եկեղեցւոյ կից զբաւուսող օթելանը, որուն մէկ մասը բնագործակ սրահ մըն էր որ կը գործածուէր իրբեւ վարժարան:

Այս սեղափոխութենէն ետք, վարժարանը իր անունը կը փոխէ 1868-ին եւ ի յիշատակ Ս. Յովհաննէսայրած եկեղեցիին կը կոչուի Յովհաննէս վարժարան, որ իր գոյութիւնը կը սրահէ մինչև 1886 թուականը:

Սակայն այս վարժարանը զարգացող կը խախտուի արքեպիսկոպոստի գործունէութենէն ետք, եւ 1886-ին Ռոստոխովի Առաջնորդ Ներսէս Եպս. Գէորգեան նախաձեռնարկ կ'ըլլայ հիմնելու Ս. Թագաւոր Հոյակերտ անճարին դիմաց քարակերտ շէնքի մը շինութեան, որ պիտի գործածուէր իրբեւ դպրոց:

Այս ծանօթութիւնը դասձ կըր Ա. Աւագոյանեանի ունեւորուն մէջէն, սակայն չենք զիտեր թէ այս նորակերտ դպրոցը ինչ անունով կոչուած է: Միայն սա գիտենք թէ 1892-ին Լեւոն Աղղորտեանի անօրէնութեան շրջանին, այս դպրոցին մէջ մանկապարտէզ մը հիմնուած է, որ 120 մանուկներ երկու սեռէ կը հաւաքուէին կրթուելու համար:

Ռոստոխովի Ս. Պաշտօնի վարժարանը որ փայտաւէն էր կառուցուած 1855ին եւ կը կոչուէր Յիսուսեան: Ասիկա կ'այրի եւ հետեւաբար անոր կից եկեղեցիին միւսամասն մէջ կը շարունակուին դասընթացքները: Միայն 1904-ին է որ կարելի կ'ըլլայ հոյակապ քարաւէն վարժարան մը կանգնել անոր տեղ Ներսէս Եպս. Ասլանեանի նախաձեռնութեամբ:

Ազգային միւս յիշեալ վարժարաններէն դատ, Ռոստոխովի մէջ կար անհատական դպրոց մըն ալ, որ

բացած էր Յովհաննէս վարժարանի նախկին անօրէնք Յարութիւն Կէլիպոլուեան, որ իր մտկանունով 1891-էն ի վեր կը սրահէ իր դպրոցը ու կը հասցնէ բուական թիւով երկուսն աշակերտութիւն:

Էտիքնէի կամ Աղբակեանուպոլիսի մէջ Ս. Թորոս Մարտիրոսեցիին կից գոյութիւն ունեցող մանչեւու եւ աղջիկներու վարժարանն անչան շէնքերը, որոնք 1855-ին կանոնաւորուած էին, 1864-ին Այլտաւու կէս եպ. ի առաջնորդութեան (տես «Հայրենիք» թիւ 426 23 Մարտ 1893) օրով եւ անոր նախաձեռնութեամբ, բնագործակ քարաւէն մեծ շէնք մը կը շինուի եւ այդ երկու դպրոցները կը միացուին մէկ վարժարանի, սակայն մանչեւու բաժինը՝ Արշակունեան եւ աղջիկներունը՝ Հոյակերտեան անունի ասկ կը մնան:

Համաձայն Ա. Աւագոյանեանի նօթերուն, էտիքնեցիք Աթ. Բարսեղի մէջ 1871-ին թորոսեան շինութեան կողմէ, Ս. Կարապետ եկեղեցիին բակին մէջ հիմք կը դնեն մանչեւու յատուկ թորոսեան անունով վարժարան մը:

Պայտ Աստուծեանի բարեբարութեամբ շէնքին շինութիւնը կ'աւարտի 1880-ին եւ 1887-ին Կ. Պոստեցիներու նպատակով այլ վարժարանին կից կը շինուի նաեւ դպրոց մը աղջիկներու համար:

Անցորդ մը իր շրջապատեցեան ժամանակ այցելած է Էտիքնէի այս դպրոցը 1880-ին, որուն համաձայն երկուսն այս վարժարանը ունեցած է 30-40 աշակերտներ, որ կրթական մակարդակով այնքան փայլուն վերակ մը չէ ունեցած (տես «Արեւիք» թիւ 3304 10 փետր. 1895):

1897 Սեպտ. ին Արշակունեաց վարժարանին կից կը բացուի մանկապարտէզ մը, որ կ'ունենայ 171 աշակերտներ (85 աղջիկ եւ 86 մանչ): Իսկ ինչ կը վերաբերի Արշակունեաց վարժարանի աշակերտութեան թիւին, 1897-ին եղած է 91, իսկ Հոյակերտեանցիք 86: Աղջկանց Հոյակերտեանց վրձ. ի անօրէնքն էին եղած է Հայկանու Չլքեանէ: Մանկապարտէզը ունեցած է 5 ուսուցչուհիներ, որուն վարէն էր Սիրովարդ Տ. Ներսիսեան եղբիւրքին, որ միւսին ինչ ատեն մանկապարտէ-

ղին հիմնագիրը կգած էր:

Բարուի մէջ կրթական շարժումը ուշ առնելով, այս-ինքն 1870ական թուականէն ետք է որ իր կանոնաւոր բնթացքին մէջ մտած է: Մինչևեւ այդ թուականը, դպրոցները ծաղկայի մակարդակէն վեր չեն բարձրացած: Յարութիւն Քննչ. Սարգիսեան իր «Բարու» աշխատութեան թեան մէջ մեկի այն թուականներուն ծաղկոցներու մէջ կիրարկուող ուսումին մասին հետևեալը կը գրէ.

«Հոկտեմբերէն մինչև Ապրիլ ամիսը, գիւղին մանուկները եւ մինչև 15-16 տարեկան տղաքները կը յաճախեն եղեր գիւղին քահանային, կամ աշխարհական վարժապետի մը ինժամքին տակ՝ փերական, հեգարան, Սաղմս, Նարեկ, զէն հոգեւոր, կրօնագիտութիւն, հայեր (թուարանութիւն) եւ երթաշտութիւն ուսանելու: Դասերու ժամանակացոյց չկար ընդհանրապէս, վարժարանին կամքէն կախում ունէր դասապահին ճշգրտութիւնը, սեւոյրութիւնը եւ օրը, ժամացոյցը՝ արեւը, ծառերուն ստուերը, նախրին դաշտ մեկնելը կամ դաշտէն դառնալը էին:» (էջ 267):

Եօզկաթի կրթական շարժումին վերաբերմամբ, հին թուականներու մէջ բուն մը չլուանք, բացի գաղտնական վիճակագրութեան մը առեւտր թուումներէն, որ մտած վիճակի մէջ էր եւ անթիւնակի:

Այս գաղտնական վիճակագրութիւնը կը պատկանէր 1872 թուականին, որ մեկի ցոյց կուտայ Եօզկաթի եւ շրջակայքի մէջ գոյութիւն ունեցող գաղտնական անունները, զորս կը դնենք ստորեւ.

Եօզկաթ վահանեան - Առիւծեան երկուս վարժարան, որ ունեցած է 580 մանչ եւ 40 աղջիկ աշակերտներ:

Այստեղ պէտք ենք դիտել տայ, որ 580 մանչ աշակերտութեան թիւը սխալ պէտք է ըլլայ, որովհետեւ տրամաբանական է որ 40 աղջիկներու հետ գտնուի այդքան մանչ, աշակերտութիւն մը:

Սարս Հայկական մանչերու գաղտնի, որ ունեցած է 30 աշակերտներ.

Ինճէրի Արամեան երկուս գաղտնի, 40 մանչ եւ 10

աղջիկ աշակերտներով.

Սաղի Տիգրանեան մանչերու գաղտնի, որ ունեցած է 15 աշակերտներ.

Սարս վարժարանեան մանչերու գաղտնի, որ ունեցած է 15 աշակերտներ.

Էյիճեթ Արշալուսեան մանչերու գաղտնի, որ ունեցած է 30 աշակերտներ.

Բեյլէր Հայկական մանչերու գաղտնի, որ ունեցած է 50 աշակերտներ.

Պարսի Գըշա Տիգրանեան մանչերու գաղտնի, որ ունեցած է 50 աշակերտներ.

Պողազը Սարգիսեան մանչերու գաղտնի, որ ունեցած է 60 աշակերտներ.

Կիւղէճի (անուն չկայ) մանչերու գաղտնի, որ ունեցած է 20 աշակերտներ.

Ուզունի Լուսաւոր եւան մանչերու գաղտնի, որ ունեցած է 30 մանչ աշակերտներ.

Չարալի (անուն չկայ) մանչերու գաղտնի, որ ունեցած է 10 աշակերտներ.

Իյուլի Պարթեւեան մանչերու գաղտնի, որ ունեցած է 50 աշակերտներ.

Ուրում Տիլիճ Սահակեան մանչերու գաղտնի, որ ունեցած է 60 աշակերտներ.

Չորխումաճ Հայկական մանչերու գաղտնի, որ ունեցած է 30 աշակերտներ.

Իրնի Լուսաւորչեան մանչերու գաղտնի, որ ունեցած է 30 աշակերտներ.

Մէրքէշե Երեմեանեան մանչերու գաղտնի, որ ունեցած է 30 աշակերտներ.

Չար Առիւծեան մանչերու գաղտնի, որ ունեցած է 50 աշակերտներ.

Գարա-Եղուայ Լուսաւորչեան մանչերու գաղտնի, որ ունեցած է 20 աշակերտներ.

Թերգի Արամեան մանչերու գաղտնի, որ ունեցած է 50 աշակերտներ.

Պէպէի Լուսաւորչեան մանչերու գաղտնի, որ ունեցած է 30 աշակերտներ.

Սարս Համալը Սարգիսեան մանչերու գաղտնի, որ

ունեցած է 50 աշակերտներ.

Առնկուրիւն Հայկազեան մանչերու վարժարան, որ ունեցած է 200 աշակերտներ.

Այս դպրոցները ընդհանրապէս, ինչպէս կ'ընեն ի վերջի ցուցակին աշակերտութեան թիւէն, պարզ ծագկոցներ եղած են եւ ոչ թէ դպրոցներ, ուր բնակատարը աշակերտներ ինչպէս տեսներ նախօրօք, հաշիւ եւ բնթերցանութիւն ստրված են:

Էնկերբի կամ Անդարաշի մէջ կար երկեսն իտրէնեան վարժարանը, որ ունէր 180 աշակերտներ, 5 երկեսն ուսուցիչներ (2 կին եւ 3 տղա): (տես «Մասիս» օրթիւրթ Մարտ 23-4 Ապրիլ 1898):

Միւրիւնարի մէջ էս կար Երեւանի եւ Հնդկ-սիսեան երկեսն վարժարանը, որ հասանական է շինւած բլրայ Ս. Երբարգութիւն եկեղեցիին հետ 1881 թուականին:

Այս վարժարանը ունէր 550 աշակերտներ (400 մանչ եւ 150 աղջիկ) եւ 15 հոգեկներէ բողկացած ուսուցչական կազմ մը (10 տղա եւ 5 կին): (տես «Արեւելք» թիւ 3996 Ապրիլ 23-5 Մայիս 1899):

1872 Օգոստոսին, Պօքոս մէջ Եւթանեան մեղի ծառայի իր շրջադասութեան բնթարցին այցերած է Գաղատիա եւ ուր գտած է վանատան անունով վարժարան մը, որ ունեցած է 30 աշակերտներ, որոնք միայն ձմեռ երանակին կ'ուսանէին, որովհետեւ դպրոցը բաց կ'ըլլար այդ ամիսներուն միայն: Աղջիկներու վարժարան գոյութիւն չէ ունեցած:

Գոնիսայի մէջ կար Սահակեան երկեսն վարժարանը 120 մանչ եւ 90 աղջիկ աշակերտներով: (տես «Բիւզանդիկ» թիւ 801 3-15 Յունիս 1899):

Հասաճաշ Հ. Շիշմանեանի տեղեկագրութեան, սոյն վարժարանը 10 տարիներէ ի վեր անկեալ վիճակ մը ունեցած է եղեր եւ իր այցելութեան տարին բարեկուստան շրջանի մէջ եղած է ու ինք սկանաւան եղած է արդիւնքներուն:

Այս վարժարանը ունեցած է չորս ուսուցիչներ (տես «Արեւելք» 12-24 Յունուար 1900) եւ Սահակեան նորակազմ բնթարցարանի վարչութեան ֆունդերուն

չորսիւ, բացուած է դպրոցին կից նաեւ մանկապարտէզ մը (տես «Բիւզանդիկ» թիւ 801 3-15 Յունիս 1899):

Աղջէհերի մէջ Ստեփանեան մանչերու վարժարան մը գոյութիւն ունեցած (տես «Արեւելք» Յունիս 26-8 Յուլիս 1899), որ կը յաճախէին 285 աշակերտներ եւ սասը կից գտնուած է նաեւ մանկապարտէզ մը Արարեան անունով, որ ունեցած է մօտ 180 աշակերտներ:

Պուրտալի կամ Բարեբղի մէջ էս կար Մեսրոպեան վարժարան մը, որ շինուած էր եկեղեցիին եւ Առաջնորդարանին կից:

1890-ին հարկ կը տեսնուի ձիերաշին թաղի մէջ Մարկոց մը բանալու 6, 7, 8 տարեկան մանչ եւ աղջիկ աշակերտներու հասար, սակայն անհամաձայնութիւններ տեղի ունեւալէ ետք, այդ ծագողցի ծրարիւր կը փոխակերպուի նախակրթարանի:

Երկու սարքի ջանքեր կը կատարուին Մեսրոպեան վարժարանը բարձրագոյն նախակրթարանի վերածելու համար եւ կը մտածուի վերաշինել կրթարանը միացնել Մեսրոպեանին (տես «Արեւելք» թիւ 4226 Յունուար 20-1 Փետր. 1909):

Համաձայն յօդուածագրի մը (Հրաշխայ Ե. Եւրպանեան) Պուրտալի մէջ Արարեան անունով երկեսն վարժարանի մը հիմնարկութեան փորձը կատարուած է (հասարար Մեսրոպեան վարժարանը նեղ գալուն կամ խլիւրած բլրայուն համար: 1890-ին պուրտալցիներ կատարութեանէն ֆէրտան մը ձեռք ձգել ջանացած են, որպէսզի արտօնուր դպրոցին շինութիւնը: Երկար հետապնդումէ ետք անոնք ի վերջոյ երկեց նպասակին կը հասնին եւ համաձայն յօդուածագրին տեղեկագրութեան, միայն 1909ին է որ վարժարանը կը կատարուի եւ կ'ունենայ 150 աշակերտներ (105 մանչ եւ 45 աղջիկ): Ասոր հետ մէկտեղ կը բաշտուի նաեւ մանկապարտէզ մը չորս ուսուցչներու կազմով:

Այս վարժարանին կից կար աղարայիս սրճարան մը, որ նախապէս կոչուած էր Ընթերցարան Խրիմեան աս

Նույնով (տես «Բերդանդիտն» Մեղրուհի. 25-8 Հոկտ. 1914):

Ամասիոյ մէջ, Համաձայն Պօղոս Վրդ. Նախահեանի տեղեկագրութեան, երկու մանչերու եւ մէկ սղջկանց դպրոցներ դադարեցին ունեցած են 1875-ին:

Թէեւ դպրոցներու անունները չեն աղուած, սակայն սերիչ տեղեկագրութեան մը Համաձայն (Հեղինակը Գ-Օ դանեան), իր շքանշանութեան ընթացքին (1900 թ.) կը գրէ հետեւեալը.

«Ամասիոյ Հայոց դպրոցներու մէջ բարձրագոյն գիւրքը կը բռնէ Եփրատեան վարժարանը՝ թէեւ առջի փուլին այժմ քիչ շատ մերկայած: Մնացեալ դպրոցները (ուսուրդականներուն) բարձրն ալ իբրբայ հետ միացած են եւ Համեթոյի վարժարանը: Յարկը վարժարանը իբր ծագիկոց, ու Սալայեանի (Թաղի) վարժարանը իբր նախակրթարան կը գործածեն, այնպէս որ ծագիկոց ընթացքը Համեթոյ սղջի կրտսեր նախակրթարան մտնել:... Սալայեանին (Թաղի) վարժարանը նորակառույց գեղեցիկ շէնքով մը ընդարձակած են (տես «Արեւիկէք» թիւ 4303 Ապրիլ 20-3 Մայիս 1900): Այս վարժարանը ունեցած է 40 աշակերտներ:

Մարզուանի մէջ եւս, Համաձայն Պօղոս Վրդ. Նախահեանի առած տեղեկագրութեան, գոյութիւն ունեցած է Ս. Սահակեան երկուսն վարժարանը, որ 1878-ին կը յաճարեցին 328 մանչ եւ 30 աղջիկ աշակերտներ:

Մարզուանի մէջ եւս, Համաձայն Պօղոս Վրդ. Նախահեանի առած տեղեկագրութեան, գոյութիւն ունեցած է Ս. Սահակեան երկուսն վարժարանը, որ 1878-ին կը յաճարեցին 328 մանչ եւ 30 աղջիկ աշակերտներ:

Մարզուանի մերձակայ գիւղերէն Սիւմ. Հաճի գիւղին մէջ կ'որ մանչերու Պարթևեան վարժարանը 160 աշակերտներով, եւ Հոսիսիսեան աղջկանց վարժարանը 60 աշակերտներով:

Ասոր հետ մէկտեղ յիշատակութեան արժանի են Ախլատ Հաճի գիւղը, Եհէնճէ, Լիճ, Լաթիկ եւ Վէլ-դերքէօլերու գիւղերը, որոնց մէջ գոյութիւն ունե-

ցած են մէկական երկուսն վարժարաններ, որոնց աշակերտութեան թիւը քսոնը չէ անցած ընդհանրապէս:

1898-ին այցելու մը անցնելով Մարզուանէն, իր տեղեկագրութեան մէջ կ'անդրադարձնայ կրթական շարժման մասին եւ իր գունդակութիւնը կը յայտնէ (տես «Արեւիկէք» 14-26 Նոյ. 1898):

Մամուտի մէջ գոյութիւն ունեցած է դպրոց մը, որ հիմնած է Անդրակ. Հեղափոխութեան թարգման Մարզու Ջաբրեան: Անոր հետ դարձակցած են Գրիգոր Փափագեան եւ սերիչ տղանուէր վաճառարաններ (տես «Մարտաց Ազունի» 1858 էջ 108):

Մեղէ անձանօթ կը մնայ այս վարժարանին անունը եւ անուաններ կը պահեն՝ աշակերտութեան թիւը հաստատելու համար: Չենք գիտեր թէ այս վարժարանը որքան սարի դոյաւանած է, սակայն մեր ձեռքը ունենք 1900-ին Համեթոյի մը ուղեւորութեան գիրը, որմէ կը տեղեկանանք թէ Մամուտի մէջ եկեղեցիէն կից դպրոց մը գոնուած է (որուն անունը չի յիշատակեր):

Այլ դպրոցին անօրէն կ'գամ է Թոլմաս Աճէմեան, որ հեղինակած է աշխարհարար քերականութեան գիրք մը: Ասոր կողքին երեսուսուրդ ուսուցիչի մը յիշատակութիւնը կ'ընէ, որուն անունն էր Մարտիրոս Տէր Սահակեան: Անկէ զատ կ'որ նաեւ մանկագրարէկ մը, սակայն դժբախտաբար ստոր նկատմամբ ալ չենք հանդիպիր ոչ վարժարանի անունի եւ ոչ ալ աշակերտութեան թիւի (տես «Արեւիկէք» թիւ 4219 12-24 Յունուար 1900):

Թալուան վարժարաններու վերաբերմամբ 1864-ի «Մասիս» օրաթերթի 647-րդ Համարին մէջ գրուած յօդուածէ մը կը տեղեկանանք թէ՛ Արզային Սահմանադրութեան հաստատութեան առաջ, Արզ. վարժարան մը գոյութիւն ունեցած է քաղաքին մէջ: Այս դպրոցին նիւթական մատակարարումը է քաղաքին եօթը եկեղեցիներէն, ըսյց թողական Թորհուրդներու հաստատմէն յետոյ, անհասկնալի եւ անհեթեթ նկատմաներով, եկեղեցիներու կանուսուր վճարումը կը խանգարուի, այնպէս որ Համաձայնագրութեանէն հետքն

ալ չստանա՞նք զձեռքս և զիսկի մը կը մտածուի ան, որուն տնօրէն - զաստուած կարգուած էր Կ. Պոլսէն յաստուածացի բերուած կարացեալ Պատուելի Ընկույզեան, վերակարգակերպելու համար Թօղտաի կրթական շարժումը:

Թօղտաի վերոյիշեալ պարոյցը որ հաստատուած էր Ս. Երբորդուիական եկեղեցիին կից գեանի մը վերայ «Ուսումնարան» անունով մեծ սրահ մըն էր: Այս սրահին մաս կը կազմէին ուրիշ փոքր սենեակներ ալ, որոնք նախակրթարանի բաժինը կը ներկայացնէին: Այս կրթական հաստատութեան «ձեմարան» անուն ալ ստրուած է, ինչ որ խորուսիկ լաւ մըն է, քանզի ճեմարանը ըլլալէ շատ հետոս եղած է, նոյնիկ ծաղկոյցի մը համապատասխան կրթական մտկորդակ չէ ունեցած:

Արդէն «Մասիս» օրաթերթի 1927-րդ համարին մէջ 3 Յունիս 1868 թուականով երեսոյցած յօդուածագիր մը՝ Ս.Տ.Ս. ստորագրութեամբ, մեղի կը բացատրէ իրականութիւնը հետեւեալ առիթով:

«Քաղաքը մանկա և պարոյց երթալու մէկ եղաւ, որովհետև ձեմարան անունը լսեցի: Ուսմանը կը փնտնեմ և ուսումնականներ: Հայերէն, արձակեղէն և պարզիներէն անգամ կայ եղեր, հիմա Ուսումնարանը դոց, ուսումնականները փողոց կը պտտին՝ լսցի մտկոյցի աղայոց: Վասնզի վարժատան ծախքը սղաբասաց անուամբ 60-000 դրէ-ի պակասցուցած գրաստալիսոյ շահէն կը հոգացուի: Դրամագլխոյ շահը կամ վճարումը կը գողորի: Ամանք յանցանք ժողովրդեան վրայ կը ձգեն թէ նա ուղեց որ գրաստալիսէն բան չտրուի վարժարանաց, այլ աշակերտք ամսէ ամիս վճարեն իւրաքանչիւր գրաստուի, ... Այր հայ, ուր պարոյց կայ... դպրոցական դոքժը երբեմն գողորած, երբեմն կաղնիկազն տեսայ, վրան անհամաձայնութեան ձեռնհաս անձանց:»

Թօղտաի կրթական տալանային լուծումը մը ասլու համար, Պատրիարքարանի թեկնադրութեամբ Կ. Պոլսոյ Անձնուէր ընկերութեան աստուածացի՝ Քրիստոսասուր Գաղարոսեան կը հասնի Թօղտա 1868-ին, ստ-

կայն չի կրնար բան մը ընել և կը վերադառնայ Կ. Պոլս:

Քրիստոսասուր Գաղարոսեանի մեկնելէն ետք երկու վաճառականներ՝ Յովհան Սուքիասեան և Կրկար Սէֆէրեան նախաձեռնարկ կ'ըլլան պարոյցը ցուալի կ'ացուցնեն փոխելու: Անոնք յանձն կ'առնեն ամսթուականներ և վարժարանին ծախքերը հոգարու և Կ. Պոլսէն Մկրտիչ Փորթուզալեանը Թօղտա կը բերեն 5 Յունիս 1869-ին (տես Ա. Արագոյճեանի «Պատմութիւն Եւզոպիոյ Հայոց» էջ 943):

Փորթուզալեան որբան որ կրթական լաւ մշակ մը եղած է, սակայն չէ կրցած իր երեք տարուայ պաշտօնավարութեան տեւողութեան թօղտացիներու մէջ ճեմարան տակալ և ճարտասա հետացած է հոնիկ ու վերագարձած Կ. Պոլս:

Մկրտիչ Փորթուզալեան մեծ յեղաշրջում յառաջ բերած է քաղաքին կրթական կեանքին մէջ: Ան 1870-ին հոն կը հաստատէ նաև Կիրակօթեայ վարժարան մը, որ կ'աննայ 30 աշակերտներ:

Ան չբաւականանալով ստույգ, Թօղտաի դիպեցում մէջ ալ Կիրակօթեայ վարժարաններ բացած է և 1871-ին Ալամոմաի դիպեցում մէջ հոգար քերականներ ցրուած է: Սակայն դժբախտաբար այս եռանդուն դարձիչը չէ կրցած յարատեւել իր գործունէութեան մէջ և ջանքերը զարս կատարած էր, կը դատարարուէն սպարդիւն մնալու իր հեռացումով 1872-ին:

1871-ին խանգալաւուելով Փորթուզալեանի կրթական եւ ուր գործունէութենէն, Մարիճա շահեմ Գասէմեան, նախաձեռնարկ կ'ըլլայ 1871-ին ազգայնաց վարժարան մը հաստատելու, սակայն Մկրտիչ Փորթուզալեան կը կանխէ զայն, 1872-ին բանալով իր անհաստեան նախաձեռնի վարժարանը վարդուհեան անունով (տես Ա. Արագոյճեանի «Պատմ. Եւզոպիոյ Հայոց» էջ 947):

Փորթուզալեանի մեկնումով, վարդուհեան ազգայնաց վարժարանը, ինչպէս նաև մանչերու պարոյցը կը կործանեն իրենց կրթական բնական ընթացքը: Սակայն թօղտացիք անոր տեղ տնօրէն կը կարգեն Կարապետ

Աբգարեան վերահանգներու համար դպրոցական կանոնադրութիւնը եւ Յակոբ Գառնիանի եւ Կարապետ Արամեան մասնաւորաբար կ'ստանձնեն դպրոցներու հոգաարութիւնը, հակառակ սենր, որ դպրոցներու շուրջ կիրքերը գրգռուած ըլլալէ չէին դադարած:

1875-ին երբ Պօղոս Վրդ. Կաթանեան թօղաւ կ'այցելէ, իր անդեկազրուիման մէջ Պատրիարքարանին կը գրէ հետեւեալը. «Ունին մեծ ձեմարան մը, որուն մէջ 400 աղայ կը դաստիարակուին, սակայն ցաւալին աշխ է որ ձեմարանը երկուքի բաժնուած է, անդուսն երկդասարանիման պատճառաւ. քանզի դասասուսք ժողովրդեան խռովութեան օրուն քաղելով, քուն իրենց անձնական շահուն համար դպրոցը երկուքի բաժնելով, ազգային վարք մը իրենց իւրացուցած են իւր անհատական դպրոցներ, եւ սրանք մէջ կ'աւանդուին քերականութիւն, թուարանութիւն եւ հասարակ ընթերցմունք (Տեղեկագիր թիւ 169):»

Եւ այն թուականին Պօղոս Վրդ. Կաթանեան կը գրէ նաև, թէ «Ունին ազգեանց վարժարան մըն ալ, որոյ մէջ հարիւրի չափ աշակերտուհիներ կան: Ընթերցումը բնկով հոս ձեմարանէն աւելի բարեկարգեալ եւ յառաջողէմ է՝ թէ ուսման եւ թէ անդեկազրուիման մէջ, մեծ յոյս կայ որ ապագային մէջ աւելի եւս յառաջողիմէ, եթէ խոչընդոտներ որբելիչ չըլլան եւ եթէ բու հակէ անդուսն ժողովուրդը, այն վաճառի արարանոց կրթութեան եւ դաստիարակութեան մասին.» (Տեղեկագիր թիւ 169 - տես Ա. Ալպոյաճեանի «Պատմ. Եղեղիտի հայոց» էջ 948):

1878-ին Գարեգին Վրդ. Սրուանձանեանց երբ թօղաւ կ'այցելէ, կրթական խնդրին վերաբերմամբ բաւ չարասլախտիւր եւ իր անդեկազրուիմանին կը հասկցուի, թէ դպրոցական ստանձարը մինչև եւ այդ սաւանները կը չարունակուէր եւ պատճառ եղած էր վնասելու կրթական յառաջացումին:

Սրուանձանեանց Վրդ. Թօղաւ իր այցելութեան ժամանակ դասած է հինգ վարժարաններ, որոնցմէ երեքը Մարկոս մանկանց, մէկը՝ Մարկոս ազգեկներու եւ միւսը Ուսումնարան: Իւր աշակերտութեան թիւ,

աւուած է 205 մանչ եւ 18 աղջիկ:

Իսկ շրջակայ դիւղեղին թախթըպա կամ թօղ-թիւալ, Եարթմալ, Գեաւորազ, Չիֆլիկ, Պոլիս, Գլխ-բիւնիք, Վարազ, Էնտիզ կամ Անա՛ղ, Գրեգորիս, Կիւնճի, Կեաւար, Կէքս, Պիլէտի դիւղեղուն մէջ մէկտեղած ծաղկոցներ գտնուած են, որոնք շատ նախանկառ վիճակի մէջ եղած են:

Հերեկ ունեցած է երկու վարժարաններ Ս. Մեսրոպեան եւ Մարիոսեան սեւանով, ուր կը յաճախէ 80 մանչ եւ 30 աղջիկ աշակերտներ: Իսկ շրջակայ Ազգապղբ, Չօղար, Էյփազա, Սարբ - Գայեա, Եմարթ Չալ ունեցած են մէյ մէկ խեղճ ծաղկոցներ:

Երբարի մէջ կար Սուրճեան սեւանով դպրոց մը 180 մանչ եւ 20 աղջիկ աշակերտներով: Իսկ 1905-ին նոյն վարժարանը ունէր 200 երկուս աշակերտներ (տես «Արեւիկը» թիւ 3977 Մարտ 31-12 Ապրիլ 1899):

Չիլէի մէջ կար նաև դպրոց մը Ս. Մեսրոպեան սեւանով, ուր կը յաճախէին 200 երկուս աշակերտներ (տես Գարեգին Վրդ. Սրուանձանեանցի «Թորոս Ազարթ» Ա. հատոր, էջ 89, 96-98):

Հերեկ մէջ ազգեանց վարժարան մը բացուած է 1871-ին, որ ունեցած է 150 աշակերտուհիներ: Հոն Փօրթուրայեանի քաջաշիքանքով կազմուած է Աւսումնասիրաց ընկերութիւնը, պարօջին ի նպաստ իր հոգածութիւնը կատարելու համար:

Սակայն կարճ ժամանակ ետք երբ Փօրթուրայեան կը հեռանայ թօղաւէն, այդ վարժարանը իր բախտին կը ձգուի եւ հետզհետէ կ'անքանայ եւ աւուելու եւս հաստատական վէճերը հոն իրենց աւեր կը պարծեն:

1889-ին թօղաւէն անցող ձաճարդ մը կը գրէ թէ «Նօթը եկեղեցիներու եւ երկու վանքերու դէմ թօղաւ միայն ունէր մէկ դպրոց, այն ալ աւերակ, ինչպէս որ տեսնուր երևոյթ մը կ'ընծայէր դպրոցին պուսէն ներս մտնողին: Դպրոցին տնօրէնն էր Տիգրան Փասպանեան»: (տես Ա. Ալպոյաճեանի «Պատմ. Եղեղիտի հայոց» էջ 955):

Սակայն այդ թուականին այս ախտը երևոյթը ցնցող ազդեցութիւն մը կ'ունենայ եւ կարող մը պատ-

ախնդիր թօղացիներ զլուխ կը կանգնին կրթական գործին եւ անհատական նախաձեռնութեամբ արամազիբ կ'ըլլան դարձանկարաւ յայ կրթութեան ու կը ջանան թօղատի կրթական անկեղի եւ անդամաւորք վիճակը բարելաւելու:

Ան ալ զկրթակցութեամբ աշխույժ աշխատանքի կը յծուին թօղացիները եւ կը վերահաստատեն կիրթնութեան վարժարաններ թօղատի եւ ըջմկայ վիւղերուն մէջ:

Այս աշխատանքին մէջ Տիգրան ձգնուորուն, որիչ կարգ մը երիտասարդներու օգնութեամբ կը հիմնեն վարժարան մը Երեսէսեան անունով: (տես «Արեւ» օրթերթի թիւ 1535 Մարտ 1921): Այս վարժարանին աշակերտութեան թիւը 130-ը չէր անցնէր, մինչդեռ Ազգային վարժարաններու աշակերտութեան թիւը 420 էր (300 մանչ եւ 120 աղջիկ), ինչ որ բողբողաբար Երեսէսեան անհատական վարժարանին շատ քիչ է:

Այս կրթացուցանէ թէ Երեսէսեան վարժարանի ուսումնական վիճակը կը գոհացնէր թօղացիները, որոնք կը քաջատրեւնին զայն թոշակաւու ըլլալով հանդերձ:

1886-ին Տիգրան ձգնուորանի Պոլիսէն թօղաւ կը բերէ Լեւոն Մկրտիչեանը, որչափովարելու համար իրբն աւագ - ուսուցիչ Երեսէսեան վարժարանին մէջ: Մկրտիչեան ալ տարին Ռուսերթ Գոյնէն նոր շրջանաւորաւ ելած էր:

Տիգրան ձգնուորանի իրեն զլրուոր ամպից ունէր Գէորգ Սէֆէրեանը, որ անձուրբբար ստանձնած էր վարժարանին տեսչութիւնը իր պարտադր ժամերուն: Ան քաջամուտ էր հայերէն, թրքերէն եւ փրանսերէն լեզուներուն:

Մկրտիչեան ալ վարժարանին մէջ որչափովարած է երկու տարի ու զպրոցը բարեկարգ վիճակի մէջ պահած է եւ ուսումնական մակարդակը բարձրացուցած է:

1897-ին կրթական մեծ ոգեւորութիւն կ'ստեղծուի եւ թօղատի Ազգային վարժարանին մէջ ուշա-

կրտութիւնը զարկորէն բարձրացած կը գտնենք, սորոց թիւը 100էն աւելի էր, իսկ աղջիկներուը 150, որ անասիրթաց բան մըն էր (տես Ա. Այոյոյճեանի «Պատմ. Եւզոնիտչ չայոց» էջ 967):

1901-ին, թօղատի մէջ կը բացուի նաեւ մանկապարտէզ մը, որ կը կոչուի Երեսէսեան, ուր կ'ընդունուէին թոշակաւոր աշակերտներ:

Սերասիոյ մէջ, ինչպէս գրած էինք նախօրոք, զայն թիւն ունեցած էին 1834ին 4 զպրոցներ: Անչուտ ալ կրթական հաստատութիւնները եղած են «Վարժաց»ներ, սերացուներու եւ քահանաներու հսկողութեան տակ:

1839-ին, ճանապարհորդի մը Սերասիոյ ալցուլութեան տեղեկագրութեան մէջ գրուած է հետեւեալը. «Քաղաքին մէջ 1300 տուն հայ կայ, 6000 տուն ալ տաճիկ, կարելի է 5 կամ 6 տուն ալ յոյն ըլլայ: Հայերու մտտուններէն զաւելիք կիկղիցի ու երկու զպրատուն ունէին, մէկուն մէջը 70 ու մէկային մէջը 100 ուղայ կայ: 70 աղայ զպրատունը վարժարան երեսուսորդ մըն էր, մեկայը 100 աղայ զպրատունը վարժարանը քահանայ մըն էր»: (տես Առաքել Ն. Պատրիկի «Պատմագիրք Յուշագրտեան Սերասիոյ եւ գաւառի հայութեան» հատոր Ա. էջ 448):

Համաձայն վերոյիշեալ տեղեկագրութեան, աք թուականին Սերասիոյ զպրոցները շատ համեմատ կրթական վիճակ մը ունէին: Սակայն 1850ական թուականներուն, սերասիոցիներ նախաձեռնողիբ կ'ըլլան իրենց կրթական յարկերուն ուսումնական մակարդակը բարձրացնելու եւ ալ նպատակաւ իրգմբէն Սերասիոյ կը հրաւիրեն զէյնթուցի Սարգիս Պատուելին, որ ծանօթ հայկաբան մըն էր եւ որ կը պաշտօնավորէր այն տեղի զպրոցներուն մէջ իրբն ուսուցիչ, որուն շնորհիւ շնորհի կարճ ժամանակի տեսչութեան զայն յառաջացումներ կը կատարուին, գործակցութեամբ վարդան եւ Մանուկ երկու ուրիշ պատուելիներու: Նոյնիսկ կը հաստատուի յարան մը, ուր կը քարոզէ ինք Սարգիս պատուելին:

Սերասիոյ կրթական գործին կարեւոր նպաստ

կը բերէ Անճեքերիտեան ընկերութիւնը, որուն հիմնադրեմբը կը հանդիսանան Կ. Պոլսոյ մէջ գտնուող սերտաւարացի պանդուխտ բնակիչները, սակայն դժբախտաբար այս ընկերութիւնը ժամանակ մը ետք կը կողմի վերածնէ, նիւթական առջնային պատճառաւ:

1858-ին կը հիմնուի Ս. Թարգմանչաց մայր վարժարանը մանչերու յատուկ բարեբարութեամբ Օսմանական գերատոտին: Այս դպրոցը վարժապետ էր Է. Կրկարեանի, որ հիմնաւած էր Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ մօտ եւ որուն անունը կը կարգուի վերաձեռնուող զէյթունցի Սարգիս վարժապետ (տես նոյն, էջ 452):

Մանչերու ուսման հետ, սերտաւարացիներ հոգ կը տանին նաեւ ազգիկներու դարպասումի խնդրին եւ 1865 թուականին կը հիմնեն Գալանեանց վարժարանը, ուր ազգիկներ գրկի կարգաւ ստրկին զոտ անդնազոր ծուխին եւ անային աշխատանքներ պ' կը ստրկէին:

Անճեքերիտեան ընկերութեան քայքայումէն ետք, 1865 թուականին ազգիկանց ուսման հոգածու կ'ըլլայ Անճուէք Սանուց Բնիկչուքիւնը, որ նոյն հիմնուած էր: Ասոյն ընկերութեան պատասխանատուները որպէսզի գարկ տան ազգիկանց կրթութեան, կոչ կ'ընեն Հասարակութեան, որ նիւթական օժանդակութիւն բերեն ընկերութեան ձեռնարկին:

Կ. Պոլսոյ Անճուէք ընկերութեան ուղղուած նամակէ մը կը տեղեկանանք թէ՛ Գալանեանց վարժարանը ունեցած էր այն թուականին 51 աշակերտուհիներ (տես նոյն, էջ 454):

1867 թուականին, Սերաստիոյ կրթական գործը շնորհիւ ժողովուրդին ջերմ հոգատարութեան, ուսումնական կարեւոր յոռաջգտնութիւններ արձանագրած է:

Հետաքրքրական է Կ. Պոլսոյ մէջ հրատարակուող «Օրիսման» թերթի թղթակցին 15 Օգոստ. 1867-ին Սերտաւարացի դրկուած յողուածը, որուն մէջ կը շօշուի կրթական հարցեր, հետեւաբար գրելով ի միջի այլոց. «Յուսիս Յէն սկեսայ Ռուսական Խորհրդոյ կողմանէ պաշտօնական նամակաւ բողոքովի քննչներ

հրատարակեցան իւրաքանչիւր լիզուի եւ ուսման համար եւ հոգիւ թէ՛ ամբողջ մը բնացաւ Անճեքերիտեան - Թարգմանչաց դպրոցի քննութիւնը եւ հեռագհանէ քննութեան 15 օրէն աւելի Ս. Սարգիս եկեղեցւոյ ներսիտեան վարժարանին երկուս աշակերտք եւ Գալանեանց վարժարանին աշակերտուհիք եւ Հայ - մանչիկ աշակերտք, որոնց (ընդհանուր) թիւը կը հասնի 1394ի, լայն աննջմէ խիստ յարողակները 210էն աւելի են: Օգոստոս Յին այլ բողոքովի հանդիսականք Անճուէք ընկերութեան աշակերտաց քննութեան ներքայ եղան, որոնք խիստ գոհացուցիչ պատասխաններ տուին: Այս տեսակ մանրամասն քննութիւն մը Սերտաւարանու անդի ունեցած էր: Ծնորդակը ենք սղղութեւք Ռուսական Խորհուրդին եւ Անճուէք ընկերութեան: Վերջապէս Օգոստոս 14-ին խիստ վառուար եւ շքեղ կերպով յեռու 5 վարժարանաց յատուցեցիք աշակերտաց պարզեւարայնութեան հանդէպ կոտորուեցաւ հետեւեալ կերպով ի Մայր եկեղեցին:» (տես նոյն, էջ 455):

Այս շատ կարեւոր վաշակերտիք ցոյց կուտայ Սերտաւարացի կրթական վերելքը 1865 թուականին եւ կը յայտնուին նոր դպրոցներու անուններ, որոնց հիմնադրութեան թուականը չէ յիշուած:

Առաջին հերթին ուշադրաւ է թարգմանչաց մանչերու վարժարանին կցուած Անճեքերիտեան անունը, որ ինչպէս տեսանք վերջ, եղած էր թարգմանչաց վարժարանին հոգատար ընկերութիւնը: Մեզի ծանօթ չէ Ս. Թարգմանչաց Մայր վարժարանի անունին փոխակերպութեան պատճառը:

Անկէ դաս նախապէս յիշուած Գալանեանց ազգիկանց վարժարանն զոտ կը յայտնուէին երկու ութիչ դպրոցներ՝ Գահարիտեան եւ Հոսիսիտեանց անունով, սակայն չի յիշուիր Գալանեան վարժարանին անունը, ինչ որ մեզի կը դարձացնէ: Մենք կը կարծենք թէ անուններու շեղութիւն մը տեղի ունեցած է Գալանեանք Գահարիտեանով: Եթէ ճիշդ է մեր կարծիքը, ուրեմն կը յատկանայ խնդիրը ու կը հաստատենք թէ Սերտաւար ունեցած է երկու ազգիկանց վարժարաններ եւ ոչ թէ թիւով երեք:

Նամակագրէս ներքինեան երկուսն վարժարանը այս յօդուածով ի յայտ հուզցաւ միայն: Մեզի անձանօթ էսանոր հիմնադրութեան թուականը: Համաձայն Առաքել Պատրիկի քաղած անգղեկութեան հրոստանն եւ պատմական սուեւաններուն, սոյն երկարթիւնի վարժարանը Ս. Սարգիս եկեղեցւոյ ըսկին արեւմտեան կողմը շինուած է:

Վարժարար, մինչեւ 1870ական թուականները կրթական սեւէ վիճակագրութեան մը շինը հանդիպած, որ մեզի դադար մը սար Սերաստիոյ դպրոցներու մասին:

1875-ին Պօղոս Վրդ. Նաթանեանի եւ 1878-ին Գարեգին Եպս. Սրուանձանեանցի եւ սպա 1901-ին Ուսումնական Խորհուրդի կողմէ պատրաստուած վիճակագրութեան նախագիծին, որ 1860ական թուականներէն ետք Սերաստիոյ կրթական վիճակին մասին քիչ չատ գտնացուցիչ եւ բաւական որչա կերպով դադար մը կուտան:

Թարգմանչաց վարժարանը, համաձայն Սրուանձանեանցի բարձրագոյն նախկերթարան մըն էր 11 դասարաններով եւ ունէր ընտիր ուսուցչական կազմ:

Այս վարժարաններէն դատ Սերաստիոյ մէջ կար Սուրբ Մինասի փոքր դպրոցը, որ փայտաշէն էր, ուր փոքր թիւով աշակերտներ կ'ուսանէին:

Ազգային վարժարաններու կողքին կային երեք սեփական դպրոցներ, որոնք մէջ անուանի էր Հայրենասիրական դպրոցը, իսկ միւս երկուքը անանուն մնացած են, որովհետեւ շատ անհայտ էին:

1881 թուականին Սերաստիոյ մէջ կը շինուի «Երկուսն Կրթարան Փոքր Հայց» անունով, Սերովբէ Օսապայեանի անօրէնութեան տակ: (անս Առաքել Պատրիկի վերոյիշեալ գիրքը, էջ 459):

Այս դպրոցին մասին Պօղոս Վրդ. Նաթանեան 1875-ին եւ ոչ ալ Գարեգին Եպ. Սրուանձանեանց 1878-ին իրենց պատրաստած վիճակագրութեանց մէջ յիշատակուելին կ'ընեն, դուրս անոր համար, որ ազգային վարժարան մը էր ան:

Գարձեալ, համաձայն Առաքել Պատրիկի վերոյիշ-

եալ գիրքէն կը տեղեկանանք թէ՛ 1880ական թուականներուն Սերաստիոյ մէջ գոյութիւն ունեցած են հետեւեալ Ազգային վարժարանները:

Արաբան սեռին կը պատկանէին Թարգմանչաց Մայր վարժարանը, որ ունէր 300 աշակերտներ: Ներսէսեան վարժարանը Թարգմանչաց վարժարանին նախկերթարանի ու ընտիրանի ճիւղը կը կազմէր: Թորդոսեան վարժարանը ունէր 70 աշակերտներ, ուր կը դաստիարակէին Սիմէոն Թեկերեան եւ Մարտիրոս Կորկուտեան:

Սահակեան վարժարան, ունէր 100 աշակերտներ: Տնօրէն էր Սահակ էֆ. Սարգստարեան, որ միեւնոյն ատեն կը դաստիարակէր: Անոր կը գործակցէր Խաչատուր Կամանեան, որ չորս լեզու կը դասուանդէր:

Արաբեան վրժ. ին (ընտիրան) մէջ կը դաստիարակէին Մարտիրոս Մարգարեան եւ Գէորգ Կալաճեան: Այս վարժարանին մէջ 160 աշակերտներ կ'ուսանէին:

Ռուբինեան վրժ. ին (ընտիրան) մէջ կը դաստիարակէին Նշար Ելիպօղեան եւ Տիգրան Զատիկեան: Հոն կ'ուսանէին 75 աշակերտներ:

Չմոռնաք բնելու որ վերոյիշեալ Թարգմանչաց Մայր վարժարանին մէջ կը դաստիարակէին Մարտիրոս էֆ. Պակիճեան, որ միեւնոյն ատեն դպրոցին տեսուչն էր: Յակոբ Էֆ. Մախաճեան, որ ընդհանուր հսկիչն էր: Յովակի ԲՅՅ. Արժուճի կը դասուանդէր կրօնագիտութեան, Կարապետ Գարիկեան, Սենեքերիմ Բերքճեան, Յարութիւն Զարբրեան, Մարտիրոս Մարգարեան (այցելու), Պետրոս Մարտիրոսեան, Վաղարշակ Կիւլեղեան, Թարգսու Տէրտարեան (ձայնագրուպետ):

Ռուբինեան վարժարանն ետք կը լիշուի Փրիկուեան վրժ. ր, որ ունէր 60 աշակերտներ, որուն անօրէնն էր Գէորգ Հապէշեան: Անոր հետ կը գործակցէին Մկրտիչ Փօլատեան եւ Կարապետ Հէքիճեան:

Այս վարժարանին մաս կը կազմէր ընտիրան մը, ուր 80 աշակերտներ կ'ուսանէին, որոնց ընդհանուր դաստիարակն էր Նիկողոս Էֆ. Կարապետեան:

Ազգային վարժարաններէն էին հետեւյնները, Լու-

սխեման, որ ունէր նախակրթարանի եւ ընտելարանի բաժիններ: Հոն իրբեւ ուսուցչուհիներ կը պաշտօնա-
վարէին Մարաշի Գաբրիելեան, Նուհիմար Տէվէճե-
ան, Տիգրէն Պօլիէան (ձեռագործ), Սիբուհի Սա-
փրիշեան: Նախակրթարանի եւ ընտելարանի բաժին-
ներու ընդհանուր աշակերտութեան թիւը (90 եւ 60)
— 150 էր:

Պէդիքեան վրձ. որ դարձան վերինն պէս ունէր
նախակրթարանի եւ ընտելարանի բաժիններ, 50 (30
եւ 20) աշակերտներ ունէր: Հոն իրբեւ ուսուցչուհի կը
պաշտօնավարէր Պրաքսէ Աճէմեան եւ օրինոյ Մանիս:

Արամեան, ընտելարանը ունէր 70 աշակերտուհի-
ներ, որոնք կը դաստիարակէին օր. Իւլարներ Մար-
մանեանին կողմէ:

Հալուհեաց վրձ. ունէր 45 աշակերտուհիներ:
Հոն իրբեւ ուսուցչուհի կը պաշտօնավարէր օր. Աննա
Գասպեան:

Իսկ ինչ կը վերաբերի սեփական վարժարաննե-
րուն, հետեւեալներն են.

Երկսեռ վարժարան: Սոյն վարժարանը երկու
յարկի բաժնուած էր. առաջին յարկը մանչերու յաւա-
կացուած էր, երկրորդը աղջկանց: Ունէր 85 աշա-
կերտներ եւ 15 աշակերտուհիներ:

Հայկեան վարժարան: Հոն կը յաճախէին 60 ա-
շակերտներ:

Մարդասիրական վրձ. որ ունէր 50 աշակերտներ:
կալամեան վրձ. որ ունէր 100 աշակերտներ:

Վերոյիշեալ դպրոցներուն մէջ կ'աւանդուէին
հայերէնն զատ թրքերէն, ֆրանսերէն, կրօնագիտու-
թիւն, թուարտութիւն, բնական գիտութիւն, աստու-
րակալութիւն, մարդակազմութիւն, աղպ. եւ բնդհ.
պատմութիւն եւ մարմնամարզ: (սեւ Առաքել Պատ-
րիկի «Պատմագիրք Յուշմատեան Սերտոտիոյ եւ
դաւառի հայութեան» Ա. հատոր, էջ 456-466):

Տիգրիկ քաղաքը որ կը գտնուէր Սերտոտիոյ կամ
Սվազի կուսակալութեան մէջ, ի թիւ ոչ 1820-ական
թուականներէն, դէթ 1860-էն ետք ունեցած պէտք է
ըլլայ իր կրթական յարկերը, որոնց մասին դժբախտա-

բար տեղեկութիւններ կը պակսին մեղի:

Թղթատեղի Կ. Պոլսոյ մամուլի հին էջերը, մե-
զի ծածօթ դարձան հետեւեալ ծանուցագրութիւնները,
որոնք ըլլա տեսած են «Արեւիկայ» օրաթերթին մէջ եւ
կը վերաբերին Տիգրիկի դպրոցներուն:

Թիւ իրբեւ տեղեկութիւն շատ անշան են, սա-
կայն կարելուր վաւերագրեր են 1898-ին Տիգրիկի կր-
թական վիճակը ցոյց առուց:

Համաձայն 1-13 Ապրիլ 1899-ի ծանօթագրու-
թեան, Տիգրիկի մէջ գոյութիւն ունեցած է Ս. Եր-
սէսեան վարժարանը, որ ետայսիկ չէնք մըն էր եւ որ
կը գտնուէր քաղաքին մէկ ծայրը բարձր ու տեղեկի
դիրքի մը վրայ: Այս վարժարանը սոյն թուականին ու-
նեցած է 400 աշակերտներ եւ ասոր ուսուցիչներ:
Աղջկանց վարժարան չէ ունեցած Տիգրիկ, մինչեւ
1898 թուականը, որ շատ ցաւալի պարագայ մըն է:

Ներուհեան վարժարանը հիմնուած է 1880 թուա-
կանին (սեւ «Արեւիկայ» Մայիս 21-2 Յունիս 1880),
որուն անօրէնը եղած է Միհրան Սոթթուսեան:

Շապին Գարահիսար, Թամգար եւ Անպարի մէջ
եւս Ազգային վարժարաններ անպայման պէտք են գո-
յութիւն ունեցած ըլլալ, սակայն դժբախտաբար յեւ-
թացս մեր ուսումնասիրութեան ոչ մէկ տեղեկութիւն
կրցանք դնալ անոնց մասին: Միակ տեղեկութիւնը
որ դասնք Ա. Ալլոյոսեանի նօթերուն մէջ, այն ալ
շատ անշան, կը վերաբերի Շապին Գարահիսարի մա-
սին, որ երբ վարժարաններու գոյութիւնը կը հաս-
տատէ, սակայն սեւ ծանօթութիւն չէ տրուած ոչ
վարժարաններու անուններու նկատմամբ եւ ոչ ալ ա-
շակերտութեան թիւին վերաբերմամբ:

Տրպիզոնի կրթական շարժան դարպասումը ա-
ւելի շեշտուած է 1870 թուականէն ետք: Անոր միւս
չընթաններուն մէջ՝ ինչպէս թիւրքիէ, Օրաուի Չար-
շամպիէ, Արդուինի, Ինիլի մէջ ուշ սկսած են դպ-
րոցներ բացուիլ: 1879 թուականին կրք Գաբիլին Եպ.
Սրուանտեանց Տրպիզոն կայքէն, երկու վարժա-
րաններ կը դառնայնակ, բայց չի յիշուր անոնց անուն-
ները: Իսկ ինչ կը վերաբերի չընթակց գի-դաքայաք-

ներու եւ հայաբնակ գիւղերու մասին, ոչինչ կ'աբա-
յայտախի այդ ուղղութեամբ:

Կեսարիոյ մէջ սակայն կրթական շարժումը յա-
ռաջգիտութեան բնութագրի մէջ կ'ընդունէ: 1858 թուակա-
նին կ'ազմուած Հայկազեան բնիկրութեան կողմէ (որ-
բուն գիտաւար գերակատարները կը հանգիստանան Տ.
Մաբախրոս Քհնյ. Եկեղեցական եւ Աբբասով վարժա-
պետ եւ Կեղզլուքի կարօպետ վարժապետ) մեծ գոր-
ծեր կը ձեռնարկեն նոր վարժարաններ բանալու սե-
սակէտէն:

Այդ թուականներուն անոնց առաջին գործը կ'ը-
լայ աղջիկներու յատուկ վարժարան մը բանալ Ս. Աս-
տուածածին եկեղեցոյ շրջափակին մէջ Հայկազեան
անունով: Սակայն հազիւ թէ գործնական քայլեր առն-
ուած էին կրթութիւնը զարգացնելու համար Կեսարիոյ
մէջ, կ'սկսի ձերբնկեան - վանիկեան պայքարը եւ ա-
սիակ պատճառ կ'ըլլայ Հայկազեան բնիկրութեան կող-
մաբուծումին, որ կարճ ժամանակ մը գործելէ ետք կը
զատապարտուի քայքայման: (տես Ա. Ալլոյոյանեանի
Պատմ. Հայ Կեսարիոյ Ս. հատար, էջ 1103):

Հայկազեան վարժարանը 1886 թուականին կ'ու-
նենայ 170 աշակերտուհիներ, երկու վարժուհիներ:

Ասիէ զատ կար Ս. Բարդուղէ վարժարանը, որուն
հիմնադրութեան թուականը անյայտ մնացած է: Այս
վարժարանը 1886-ին ունեցած է 30 աշակերտ եւ 4 ու-
սուցիչներ:

Սոյն վարժարանէն ետք 1868-ին Կիւմշեան եղ-
բայրներ ի յիշատակ իրենց հօր կը կառուցանեն վա-
ժարան մը Սարգիս Կիւմշեան անունով: (տես «Բի-
զանդիան» թիւ 1878 Դեկտ. 8 1902):

1883-ին Սարգիս ազա Սեւակն շինել կուսոյ նոր
ուսումնարան մը.

1889-ին հիմնուած է ուրիշ ուսումնարան մը Տի-
կին Աննա Գ. Մախիկեանի կողմէ: Կիւմշեան վարժա-
րանը կը բաղկանար առաջի շափ մեծ ու փոքր քարանձ-
արաններէ, որոնք կը դասուէին Ս. Լուսաւորիչ հոյա-
կապ եկեղեցիի աջ ու ձախ կողմերուն: (տես «Արե-
ւելք» թիւ 3524 10 նոյ. 1895):

Աբրահան աղջկանց վարժարանն ալ հիմնուած է
1860 Դեկտ. 11-ին, Աբրահան բնիկրութեան կողմէ,
որ կ'առուցուած է Պահլէ Պաշը կոչուած թաղին մէջ:

1878-ին սակայն, երբ բնիկրութիւնը կը լուծուի,
Մանուկեան եղբայրներ իրենց կուլտածներու հասոյթ-
ները կը առժամողրեն վարժարանին ծախսերուն, իսկ
մնացած ծախսերը կը գոյացուին աշակերտներու թու-
նակներէն:

Այս վարժարանը 1883-ին ունէր 100 աւելի աշ-
ակերտուհիներ, իսկ 1901-ին անոնց թիւը կը բարձրա-
նար 400ի եւ ուսուցչական կազմը կը բաղկանայ 10
հոգիներէ (2 այլ եւ 8 կին):

Կեսարիոյ մէջ եւս մանկապարտէզ բացուած է
1895-1896 թուականին Տիկին Վարդուհի Թիւմուշա-
նի անօրէնութեամբ: Այս մանկապարտէզը 1897ին
կ'ունենայ 120 երկսեռ աշակերտութիւն, բայց գծով
աւարտը 1899-ին կը վախճի:

Կեսարիոյ բուշներու թաղին մէջ եւս 1886-ին
Հոգեւորաց կաթ Տիկինոց Պարզասիրաց բնիկրութիւ-
նը հիմնած է աղջիկներու վարժարան մը, որուն անու-
նը անյայտ մնացած է, սակայն կ'ըսուի թէ ունեցած է
65 աշակերտուհիներ եւ երկու ուսուցչուհիներ:

Ասոյ հետ կար նաեւ Մարիսեան անունով սեփա-
կան վարժարան մը, որ շինուած էր Ս. Սարգիս եկե-
ղեցոյ մօտերը: Այս վարժարանը որուն հիմնադրու-
թեան թուականը անյայտ մնացած է, մինչեւ 1880
թուականը կը պահէ իր գոյութիւնը:

Տ. Մաբախրոս Քհնյ. Եկեղեցական 1870-ին հա-
տուած է անհասակուն վարժարան մը եւ կոչուած է իր
անունով, որ իր գոյութիւնը պահած է մինչեւ 1875
թուականը, որովհետեւ Կ. Պոլիս վտարուած է:
1881-ին Կ. Պոլսէն Կեսարիա վերադառնալէն ետք,
Տ. Մաբախրոս Քհնյ. նոր վարժարան մը կը հիմնէ եւ
1886-ին կ'ունենայ 150էն 200 աշակերտութիւն:

Սեփական վարժարաններու շարքին, շէնք կէնար
անտեսել կարապետ Արակտօղեան վարժարանը: Բայց
շէնք գիտեր թէ ո՞ր թուականին հիմնուած է ան: Սա-
կայն 1880ական թուականներուն վերջերը, ըստ Ա.

Այլօրյա ճեղքի և նվազումը, փոխարենը ըլլալ, որովհետև Կարապետ Արաղածուկեան պաշտօնավարած է 1892-ին Կիլիկիան վարժարանին մէջ: (տես Ա. Այլօրյա ճեղքի «Պատմ. Հայ Կեանքեր» Ա. հատր, էջ 1128):

Կեանքի շրջանի գիւղերուն մէջ ևս դպրոցներ իրենց յատկացումը ստանցած են:

Թուրքի վարչ. ինքի Ս. Թորոս Եկեղեցիին կողքին կար Սուրբ Կերեմ վարժարանը 115 աշակերտներով և Ալեքեան աղջկանց վարժարանը 60 աշակերտուհիներով: Իսկ Վերի Թաղի Ս. Աստուածածին Եկեղեցիին մօտ կար Վարդ - Պատրիկ վարժարանը, ապա և աղջկանց առանձին բաժնիներով: 1901-ին այս վարժարանին աշակերտուհեան թիւը եղած է 310 (170 մանչ և 140 աղջիկ):

Կէրթերի (Կարմրակ) մէջ 1823-ին շինուած է Պարթևեան վարժարանը, 1862-ին կարճ ժամանակի մը մէջ ստացած է անսովոր փայլ մը և որ կատարած է մեծ յեղաշրջում Կեանքի և շրջակայ գիւղերու կրթական դարձին մէջ, իր հասցուցած աշակերտներով: Այս վարժարանին մէջ Հայերէնէն զատ կ'աւանդուէր նաև անգլերէն լեզուն 1866 թուականէն սկսեալ:

1869-ին երբ վարժարանին անօրէնութիւնը կը վարէր Գառնիկ Մելիքեան, ղէպի ստիճականցում կը տանէր վարժարանը, սակայն 1872-ին ներքին պատկառամներու հետեւանքով Գառնիկ Մելիքեան կը թողու վարժարանը, որուն հետամուտով դպրոցը կը կարանցնէ իր սուսնանի փայլը:

1873-ին վարժարանին անօրէն կը կարողութի Յարութիւն Նչանեան: Այդ շրջանին Կէրթերի մէջ անստանալի մեծ տաղանայ կար, սակայն ի՞նչ դիւրացի հայեր և ի՞նչ անօրէնք մեծ ճիշդեր կը թափեն, որ վարժարանը վերագանէր իր նախկին փայլուն վիճակը:

Յարութիւն Նչանեանի հրժարումէն ետք, Պարթևեան վարժարանի անօրէնութիւնը կը վարեն Արքունահայ Թիւրքիստան 1876-ին, սպա տար կը յաջողէր Գառնիկ Պօլսեան 1883-ին:

Կիլիկիէ մէջ ալ կրթական աշխարհը դարձունէութիւն սեղի ունեցած է: Արդէն հոն դուրս թիւն ունէին դպրատաներ, որոնց մէջ միջին 1850 թուականը, աշակերտներ քիչ չտա հայերէն դրել կարգաւ սորված էին Տէր Թաղիկեան դրութեամբ:

Այլ թուականներուն, յայտնի վարժարաններ հանգիստացած են Պաղճը Օղլուի, Մուլա Գրիգորը (Թրքաթի), Հոսի Տէտէն: 1855-ին կը թլուի Լէշին Օղլու Կարապետ աղան, Գալա Տէտէն, 1857-ին Գալա-անց Մուշ աղան, Ահաթալեանց Սիման աղան, Լէշինեանց Մաշաուրը, 1875-ին Վարդալեանց Բարսեղ Էփենյանի (որ Ամերիկայէն եկած է), 1877-ին Չօմեկուցանց Դաւիթ Էփենյանի, 1884-ին Սիմեոն Չօմեկ Սանը, 1897-ին Յակոբ Թէմուրեանը, 1899-ին Կարապետ Գալաճեան և Տիկիկ Լուսիկ Գէորգեանը: (տես Յակոբ Ա. Արքունահանի «Կիլիկիէ պատմութիւնը» էջ 63-71):

Կիլիկիցիներն ունէին Ս. Մեկարպետ վարժարանը, որուն հիմնադրութեան թուականը մեկն անձանք իր մտայ: Այս վարժարանին մէջ ամենակարգաւուն ուսուցիչներ հանդիսացած են, ինչպէս յիշեցինք վերը, Լէշին Օղլու Կարապետ աղան (կամ Կարապետ աղա Լաշինեան պատուելին) և Գալա Տէտէն (պարսեկին): (տես Ա. Այլօրյա ճեղքի «Պատմ. Հայ Կեանքեր» Ա. հատր էջ 1170):

1883-էն ետք Կիլիկիէ կուգայ նաև Երուսաղեմ Երկրէան իբր անօրէն Ս. Մեկարպետ վարժարանին, որ սառնին անգամ հայերէն, թրքերէն լեզուներուն հետ կը դաստանդէ Ֆրանսերէն լեզուն:

Կիլիկիէ կրթական այս ետնը դարձունէութիւնը վարակիչ կը դառնայ Ֆէնէպի մէջ ևս: Հոն ալ անշուշտ 1850ական թուականներէն անհատական ճիշդութով վարժարաններ հայերէն լեզուն դաստիարակած են դպրոցներու մէջ:

Աւելի ուշ ժամանակներուն հիմնուած է Ռուբինեան վարժարանը, որուն անցած թուականը յայտնի է: Այդ վարժարանին անօրէնութիւնը վարած են նախ Յովհաննէս Գոնուարսեան, Յակոբ Թէմուր-

Լան (այսպէս կոչուած իւր մէջ Արխանսկէս Քէնյ. .), Սարգիս Տօնիկեան եւ Գարբրիէլ Թարգուշեան: (տես Յակոբ Ա. Արդուսմանեանի «Էվէրէկի պատմութիւնը» էջ 75-77):

1880ական թուականներուն Ռուսիոյն վարժարանին անօրէն կը կարգուի Համարձում Ամատունին, որուն պաշտօնավարութիւնը դաւաճուի մը կը բանայ Ֆէնէսէի կրթական շարժումին, ինչպէս եղած էր Երւանդ Երկաթեանը կ'էվէրէկի համար:

Ասանք բարձրագոյն ուսումի տէր մշակներ ըլլալով, Ֆէնէսէի եւ թէ կ'էվէրէկի վարժարաններուն ուսումնական մակարդակը բարձրացնել ջանացած են յատուկ ծրագրով ու բարեկարգել զպարտական կարգն ու սարքը: (տես Ա. Արդուսմանի «Պատմ. Հայ կեսարիոյ» Ա. հատոր, էջ 1176):

Համաձայն Լեւոն Չոբանեանի սուսմ տուեալներուն, կ'էվէրէկի Ս. Մեսրոպեան երկսես վարժարանը 1900 թուականին ունեցած է 250 մանչ եւ 150 աղջիկ աշակերտներ, 6 ուսուցիչներ եւ 3 ուսուցչուհիներ:

Իսկ Ֆէնէսէի Ռուսիոյն, երկսես վարժարանը, նոյն թուականին ունեցած է 290 մանչ եւ 130 աղջիկ աշակերտներ: (տես «Համապատկեր Արևմտահայոց մէկ դարու պատմութեան» Ա. հատոր էջ 183):

Եւ Քարէի (Էվէրէկէ) մէջ 1820-ին ի վեր հաստատուած Ռուսիոյն երկսես վարժարանը 1900-ին ունեցած էր 130 մանչ եւ 40 աղջիկ աշակերտներ:

Թամարա զիւղաքաղաքին մէջ կար Սահակեան մանչերու վարժարանը, որ նախապէս կոչուած էր Մեծ Դպրոց: Այս վարժարանին հիմնարկութեան թուականը չէ յայտնուած:

Համաձայն յուշագրի մը զկալուածին, այս վարժարանը շինուած է Ս. Պողոս-Պետրոս եկեղեցիին կից, որ եկեղեցիին չափ հնութիւն ունէր (տես Թորոս Մասողճեանի «Յուշամտան թոմարոյի» էջ 614):

Եթէ այս ճիշդ նկատենք, կրնանք դպրոցին շինութեան մասաւոր թուականը որոշել 1840-ը, քանզի եկեղեցին շինուած է 1837 թուականին: (տես նոյն, էջ

63):

Դպրոցին շէնքը ընդարձակ սրահ մը եղած է: Ման կապարտէզ մըն ալ զոյսութիւն ունեցած է այնտեղ: Հոն դաստիարակ էր Պետրոս վարժարան Մասողճեան, որ ժամանակ մը ետք վանքի Դպրոցին ուսուցչութեան հրահրով կը թողու իր պաշտօնը:

Անոր տեղ եկած է իբրեւ դաստիարակ երթող Միքայէլ վարդապետ Արմաշեան, որ իր ուսումը սասցած է վանքի Դպրոցին մէջ:

Նոյն վարժարանին մէջ իբրեւ ուսուցիչ պաշտօնավարած են պատուելի կարապետ ճիւղեքեան, Պետրոս վարժարան Մասողճեան, Յարութիւն Է. Սիւսեան: (տես նոյն, էջ 516):

Վանքի Դպրոցը գուտ կրօնական հանդամանք ունէր, ուր աշակերտներ կ'ընդունուէին եկեղեցականներ պատրաստելու համար:

Թոմարոյի Սահակեան երկսես վարժարանի մասին տեղեկութիւններ կը պակսին, սակայն 1900-ին քսն կանգուն կը դաննը 280 ի չափ աշակերտներով:

Գրքէջիկ հետ ունեցած է իր դպրոցը, ուր 130 աշակերտներ կ'ունենէին 1900 թուականին:

Նիյաէի դպրոցն ալ ունեցած է նոյն թուականին 205 աշակերտներ, ուր երեք ուսուցիչներ եւ ուսուցչուհի մը կը պաշտօնավարէին իբրեւ դաստիարակ:

Ազարոյի մէջ եւս կար դպրոց մը, որուն աշակերտութեան թիւը 1900-ին եղած է 75 (տես Լեւոն Չոբանեանի «Համապատկեր Արևմտահայոց մէկ դարու պատմութեան» Ա. հատոր, էջ 183):

Ակնոյ վիճակին մէջ, ըստ Գ. Պոյսոյ Աւսումնական նորձուրդին դրկում տեղեկագրութեան, 9 երկսես վարժարաններ զոյսութիւն ունեցած են: Վարի թաղին մէջ կար Երեսէսան վարժարանը, որ ունէր 200 մանչ եւ 54 աղջիկ աշակերտներ:

Արեղի թաղին մէջ կար Հայկազեան ծագողը, ուր կային 20 մանչ եւ 5 աղջիկ աշակերտներ:

Այս վարժարաններու ուսուցչական ծրագիրն էր հետեւեալը. Ա. - Ընթերցարան կամ ծագող (երկու տարուան տեւողութեամբ), Բ. - նախակրթարան (6

սարսուտան ակտուալութիւնը) ուր կ'աւանդուէր կրօնք, բարոյագիտութիւն, հայերէն, ազգային պատմութիւն, յայտնաբերութիւն, մարմնամարզ, առողջապահութիւն, բնագիտութեան սկզբունքներ, թուրքերէնի եւ Ծրանսերէնի նախասարքերը: Նախակրթարանին մէջ կ'աւանդուէին բարոյագիտութիւն, քաղաքագիտական պատուէրներ, ազգային երգեր եւ մարմնամարզ: (սեւ Մկրտիչ Պարսաճեանի «Ակն եւ ակնցիք» էջ 140-141):

Իսկ Ակնայ արուարձաններու Ապուշեթի մէջ, ըստ զպրոցական միճակագրութեան մը, 1847-ին ունեցած է «Իպրատուն» մը, որ մէկ մարտապետ ունեցած է եւ որ եկեղեցական երաժշտութիւն կուտար աշակերտներուն ու նաև բերականութիւն: Այդ «Իպրատուն» աշակերտներու թիւն էր 78:

1878-ին երբ Սրբանձանաց այդ կողմերը այցելած է, կը գտնէ զպրոց մը խորխորած միճակի մէջ եւ կը դժգոհի նաև անոր անկարգ միճակին մասին: (սեւ «Թորոս Աղբաբ» Ա. հատոր, էջ 249):

1883-ին Կ. Պոլսոյ Պարճուզի գրկուած բացարձակ ժողովին մէջ կը յիշուի Վարդապետի վարժարանի մը գոյութիւնը, որ ունեցած է 140 աշակերտներ (5) աղջիկ եւ 90 աղջկ, որոնց ուսուցիչ կային 3 տղա եւ 1 կին ուսուցիչներ: Հոս կը սորվեցնէին հայերէն լեզուէն դաս թրքերէն լեզուն:

Վարդապետի վարժարանին բարեբոյներ եղած են Յովհաննէս աղա Անտանեան, Յարութիւն աղա Փափազեան, Գէորգ աղա Ազարկեցեան: (սեւ Մկրտիչ Պարսաճեանի «Ակն եւ ակնցիք» էջ 66):

1899-ին այս արձարանն նախակրթարանը ունէր 80-90 աշակերտներ եւ երկու ուսուցիչներ:

Կաթարական եւ 1874-ին ունէր զպրոց մը, ուր երկու ուսուցիչներ ընթերցում եւ եկեղեցական երգեցողութիւն կ'աւանդէին 68 աշակերտներու:

1880-ական թուականներուն, Կաթարական ունէր Արամեան մանչերու եւ Սնտուլտեանացի մանչ վարժարանները Ս. Աստուածածին եկեղեցիին դիմաց: Առաջինը եռամսրի էր եւ 1883-ին ունեցած էր 78 աշակ

կերտներ, իսկ վերջինը 54 աշակերտուէրներ: Այս երկու զպրոցներուն մէջ կը պաշտօնավարէին 5 ուսուցիչներ եւ ուսուցչուհի մը:

Այնուհետեւ կը մտնուի Արամեան վարժարանին ճակարակը բարձրացնել, Կ. Պոլսէն բարձրակարգ ուսուցիչներ բերելով: Այս վարժարանին ուսումնական ծրագրին մէջ կը ներմուծուի ազգային եւ ընդհանուր պատմութիւն, Ծրանսերէն լեզուն, ինչպէս նաև բնական գիտութեան դասերը:

Այս ծրագիրը իրագործուած է մինչև 1895 թուական եւ Արամեան վարժարանէն հասած են ուսեալ ուսուցիչներ, որոնք Կ. Պոլսոյ թաղային վարժարաններու մէջ իսկ պաշտօնավարած են:

Արամեան վարժարանի թրքերէնի ուսուցիչն էր Ակնայ Մէճիխեթ-Իսաբէկ (վարժական ժողով) աստիճան բարձր: (սեւ նոյն, էջ 78):

Կարուշի մէջ 1847-ին, զպրատուն մը գոյութիւն ունեցած է 19 աշակերտներով, ուր կը սորվէին գրել կարգալ ակնոյն բաժանաներէն:

Այս ծագողը կը կոչուէր Սահակեան, ուրիշ աշակերտներ կը գրկուէին Կաթարական զպրոցը, սակայն բարձր կրթութիւն ստանալու համար:

Նախկին եւ 1847-ին ծագողը մը ունէր, ուր 10 մանուկներ կրթութիւն կ'ստանային քահանաներէն: 1883-ին այս ծագողը կը վերածուէր զպրոցի եւ կը կրէր Սահակեան անունը, որ ունէր 15 մանչ եւ 5 աղջիկ աշակերտներ:

Լիճի մէջ 1847-ին գոյութիւն ունեցած է զպրոց մը, ինչպէս միւս գիւղերը: 1874-ին գիւղին հայ բնակչութիւնը որ ուսումնասէր էր, կ'արեւորութիւն աստիճան կրթութեան, զպրոցին հետ չէնք կը վերանորոգէ եւ Կ. Պոլսի մէջ ուսուցիչ մը պատրաստելով, այդ զպրոցին մէջ ուսուցչութեան պաշտօնին կը կոչէ: Այս ուսուցիչը չորս տարի անձնուէր դարձունէութիւն ցոյց կուտայ, սակայն զժգոհելով կը հեռանայ զպրոցէն ու կը հաստատուի Կ. Պոլսի:

1883-ին զպրոցը կը կոչուէր Հայիեան եւ ունէր 30 մանչ եւ 10 աղջիկ աշակերտներ ու մէկ ուսուցիչ:

Հան կ'աւանդուէր Հայերէն, թուարանութիւն, աշխարհ-
Հաղորութիւն եւսյլ գիտելիքներ:

Ըստ Սրբաւանանցի սեղեկագրութեան, այս դպրոցը 1878-ին քաջբայաւ չէր: (տես «Թարս Աղբար» Ա. հատար, էջ 251):

Բնակայ կամ բնակեցնելի մէջ 1847-ին դպրատուն մը դրոյութիւն ունէր, ուր 50 ի չափ աշակերտներ վարժասցանքի մը հսկողութեան տակ, հատարակ ընթերցում եւ գրել կը սորվէին:

1886-ին այս դիպին մէջ կը դարձէին մանչերու Մեքորպեան եւ աղջիկներու Եսեմեան վարժարանները, ուր կը յաճախէին 130 մանչ եւ 130 աղջիկ աշակերտներ:

Այս աշակերտները կը սորվէին հայերէն լեզուէն դաս՝ թրքերէն, Ծրարաներէն լեզուները, ինչպէս նաեւ կրօնագիտութիւն, պատմութիւն, աշխարհագրութիւն, թուարանութիւն, րնագիտութիւն, երաժշտութիւն եւ մարմնամարզ: Հան կը սըրժանա՞վարէին 5 ուսուցիչ եւ ուսուցչուհի մը: (տես Միգրոյն Պարսոմեանի «Ակն եւ ակնցիք» էջ 108):

Արարիկը հին թուականներէն կրթական հաստատութիւններ ունեցած է, համաձայն Հր. Եփրեմ Վրդ. Պողոսեանի (տես Անդրանիկ Լ. Փոլատեանի «Պատմութիւն Հայոց Արարիկի» էջ 582): Ան դպրոցական դարձուցնելու շէր սկսած ըլլալ կը թուէ 1840-ական թուականներէն, ստաներու սեղմ սենեակներու մէջ, աշակերտներուն հայերէն լեզուի ուսում տալու համար:

Առաջին անգամ յիշուած է Տիրացու Պետրոս Կոնոյով ուսուցիչ մը, որ մօտ յիսուն տարիներ դրսեցած է Արարիկի չայ պատանիներու կրթութեամբ:

Դժբայաւարար մեր պրպտումներու ընթացքին, մէկ յօդուածի մը հանդիպած ենք «Արեւելք» օրաթերթի հասարածոներուն մէջ (թիւ 12279), որմէ գտաւ ուրիշ սեղեկութիւններ չունինք:

Բարեբախտաբար, մեր ձեռք անձաւ Անդրանիկ Լ. Փոլատեանի վերոյիշեալ խիստ չահեկան հատարը, որմէ կրցանք սմբողջացնել պակաս մնացած տեղերը:

Առյն ուսումնասիրութեան մէջ, ինչպէս վերը դիտել տուինք, Հր. Եփրեմ Վրդ. Պողոսեան մասնաժամանակէն դրսեւ է Արարիկի դպրոցական դարձունէնութեան մասին եւ ինք «Արեւելք»-ի վերոյիշեալ թերթի վրայ կ'աւանդէ շատ կարեւոր վստաստելութիւններ:

Հր. Եփրեմ 1849 թուականին դպրոցական շէրի մը ընդարձակման վերաբերմամբ վկայութիւն մը կը բերէ, որով կը հաստատէ իր խօսքը, թէ այդ թուականէն առաջ արդէն դպրոցի շէրքեր դրոյութիւն ունեցած են, սակայն դժբայաւարար տուեալներ կը սլակին այդ ուղղութեամբ:

1849 թուականին դրոյութիւն ունեցող այդ դպրոցին մէջ Հայ աշակերտներ կը սորվէին թերակատարութիւն, արբազան պատմութիւն, թուարանութիւն, թրքերէն լեզու, հայերէն եւ ուրիշ գիտելիքներ:

Գրեգորիս Մ. Վրդ. Զօրաբարեկեանի առաջնորդութեան թուականներուն, ունի դպրոցին աշակերտութեան թիւը եղած է մօտ 300, որոնք բաժնուած են տասը դասարաններու մէջ:

1852-ին դպրոցը կը դաժուէր զիչ շատ իրայլու վիճակի մէջ եւ ուր ուսուցչութիւն կատարած է ծանօթ Հայկազան Աւետիս Պատուելին: Անիկա դնահատած է Գրեգորիս Մ. Վրդ. էն եւ քանի մը անդամներ կարին հրաւիրուած է ուսուցչական պաշտօնով:

1856-ին յիշուած է Փելիպպոս Թաթիկեանց, ընկել արարիկի ուսուցիչը, որ համբաւ հանած էր իբրև կարող դաստարակ եւ պաշտօնավարած է սոյն դպրոցին մէջ: Այդ դպրոցը կը կուչուէր հասարակութեան կողմէ «Վարսաուն» կամ «Մայր դպրոցուն»:

1860-ին արարիկի չայ երեւելիներէն՝ Յովհաննէս Տէր Պէտէրեանի կառկած դրամին հետ ժողովրդային հանգանակութեամբ զոյսցած դուժարով, Արարիկի մէջ թողալին նոր ու կանոնաւոր վարժարաններ կ'սկսին յիշուի: (տես Անդրանիկ Լ. Փոլատեանի «Պատմ. Հայոց Արարիկի» էջ 583):

1861-ին Ուսումնարանի շէնութիւնը տեղի կ'ունենայ Եկուեան եղբայրներու կողմէ կատարուած նախ

բառաւորաբանութիւնը: Աստիճ գրատ Եկաւեան և զբարձրները թաղային դպրոց մըն ալ կը հիմնեն իրենց բնասիրքին տունում: (տես նոյն, էջ 583):

Այսպէս ուրեմն, Արարիկը 1862-ին ունեցած կ'ըլլայ Ռուսամարան մը և թաղային դպրոց մը Եկաւեան տնունով, որոնք Երկար ասրիներ անխափան կը գործեն:

Ռուսամարանը բազմաամսեր Եկաւեան վարժարանին, աւելի բարձր եղած է Ռուսամարան տնասկէանէն, որմով արարիկացիներ հպարտութիւն կ'ըլլային:

1869-ին ընդհանրապէս կարողանալով Վարժարանը, որ կ'ըլլայ Մարտիկոյ կամ միջին կարգի վարժարան մը, որ յաճախող աշակերտներ ձրի կ'ունենէին: Մինչև 1873 թուականը ալ Մայր վարժարանի աշակերտութեան թիւը կը բարձրանայ 250-ի:

Մայր վարժարանը շատերու կողմէ կոչուած է բարեկարգին տնունով՝ Մայրթիէլեան Մայր վարժարան: (տես նոյն, էջ 584):

1783-ին Մարտիկոյ վարժարանէն, Ռուսամարանէն և Եկաւեան վարժարանէն դատ, կը իջուին նաև Ս. Նշան և Լուսաւորչեան թաղային դպրոցներու գոյութիւնը Արարիկի մէջ:

1877 թուականին Ս. Նշան դպրոցին տնօրէն կը յիշուի Յովհաննէս Մարթիկեան, որ նոյն թուականին սկսած է հրատարակել «Մարտիկոյ» շնորհք մը:

Յաջորդ ասրին, 1878-ին երբ Գաբելին վրդ. Արուսեմանցի Արարիկը կ'այցելէ, իր տեղեկագրութեան մէջ տալով դպրոցներ կը թուէ Արարիկի մէջ, մինչդեռ մեղի ծանօթ են մերայրեակ հինգ վարժարաններ և առաւել Չարուհեան աղջկանց վարժարանը, որուն մասին քիչ ետք պիտի տեղեկանանք:

Չեք կրնար հաւատալ թէ Մրուսեմանցի տեղեկութիւնները սխալ ըլլան: Աւերան մեղի ծանօթ վրդ. վարժարաններէն գրատ պէտք է գոյութիւն ունեցած ըլլան ուրիշ չորս թաղային վարժարաններ, որոնց անունները անյայտ կը մնան:

Բացի սակէ, Սրուսեմանցի 1878 թուականին

Արարիկը այցելութեան, իր տեղեկագրութեան մէջ Արարիկի Եկաւեան, Մարտիկոյ, Մնջրդի և Թագ դեղերուն մէջ մէկական դպրոցներ կը գտնէ, որոնց աշակերտութեան թիւը 338 եղած է (տես «Թորոս Աղար» Ա. հատոր, էջ 283-84):

1878 թուականին, Ռուսամարանի ուսման մակարդակը բուսական բարձրացած է և ունեցած է դէլէրոթիկի բաժին մը: Այդ տարւոյ աշակերտութեան թիւը 100 էն աւելի եղած է, որոնց կ'առանդուէր հայերէնէն գրատ թրքերէն և ճրտաներէն լեզուները, թուարանութիւն, աշխարհագրութիւն, Աղղ. պատմութիւն, կրօնք, եկեղեցական և ազգային երգչաութիւն և ստամբակալութիւն: (տես Անդրանիկ Լ. Փոլատեանի «Պատմ. Հայոց Արարիկի» էջ 587):

1879-ին Ռուսամարանին մէջ կ'առանդուէին հայերէն, թրքերէն, Փրսնաներէն լեզուները, ինչպէս նաև թուարանութիւն, աշխարհագրութիւն, Աղղ. պատմութիւն, կրօնգիտութիւն, եկեղեցական և ազգային երգեր ու ստամբակալութիւն: (տես նոյն, էջ 579):

1886-89 ասրիներուն, Ռուսամարանի տնօրէնութեան պաշտօնին վրայ կը գտնուէր Մարգին Ամուսեան, որ ընդհանրապէս էր, որ ազգագրատ գործունէութիւն ցոյց տուած է:

1886-ին կը յիշուի Արարիկի տեղակաւ դպրոցներէ մէկուն հիմնադրի տնունը՝ Կարապետ Բարունակեան (տես նոյն, էջ 588):

Երևանակուած է նաև արարիկցի ուսուցիչ մը՝ Համբարձում Երամեան, որ հարաբերուած է Սարբերդէն Բէսէրէի դեղի դպրոցին տնօրէնութեան համար: Երամեանի մասին ըսուած է թէ կարող անձնաւորութիւն մը եղած է և կրցած է բարեկարգել իր դպրոցին ուսումնական յիմնաքի և աշակերտները զարգացուցած է ազգային ողիով:

Ս. Լուսաւորի թաղային դպրոցը 1889-ին գահարէն ընձակ Պօղոս պէյ Կարապետեանի նիւթական նպաստով կը բարեփոխուի և բարեկարգին անունը կ'առնայ այնուհետև (տես նոյն, էջ 589):

1890-ին Ուսումնարանի կրթական ծրագիրը կը յարմարցուի գերմանական նախակրթարաններու ծրագրին: 1891 թուականին հոն կ'աւանդուին կրօնագիտութիւն, հայերէն, թուրքերէն, ռուսագիտութիւն, քերականութիւն, քրոնոսքէն, ֆրանսերէն լեզուներ եւ այլ գիտութիւններ (տես նոյն, էջ 589):

1900 թուականին եռուլիս ստեղծուած է Մուշեղ Ծ. Վրդ. Սեբերկեանի առաջնորդութեան շրջանին Արարիկի կրթական կեանքին մէջ: Ան կիրականօրէն դասընթացներ հաստատած է երեսասարդներուն համար, եւ սոնոց հայերէն գրելու, թուրքերէն, կրօնքի եւ առողջապահական դասեր ջամբելու համար դասախօսներ հրատարակէ: Անոնց կը դասաւանդուի նաև քրեական եւ ֆրանսերէն լեզուները (տես նոյն, էջ 590):

Արարիկի մէջ ազգիանց ուսման եւ ուղղորդութիւն տրուած է: Հաստատուած դպրոցներուն մէջ ազգիանց բաժիններ յատկացուած են, որոնց ազոց պէս կրթութիւն տրուած է:

Սակայն եւ այնպէս, ասիկ դաս 1873-ին ազգիանց յատուկ ջարուհեան անունով վարժարան մը գոյութիւն ունեցած է, ինչպէս վերը ակնարկեցինք, որուն հիմնադրութեան թուականը նոյնն է: 1873-ին, որ յիշուած է ան, ունեցած է 100ի շուրի աշակերտուհիներ, որոնց դաստիարակող երեք վարժուհիներ գտնուած են:

Ջարուհեան ազգիանց վարժարանը սակայն 1877-ին կ'անջատուի ու կը փակուի եւ աշակերտուհիները 1878-էն սկսեալ կը ժաման ազոց դպրոցներու կեց ազգիանց բաժինին մէջ, շարունակելու համար իրենց ուսումը:

Ազգիանց կրթական տխուր այս վիճակը կ'ազդէ շատ մը ազգայնուէր հայրենակիցներու վրայ եւ փոփոք կը յայտնուի ազգիանց նոր վարժարան մը հիմնելու:

Օրուան առաջնորդը՝ Եղիշկ Եպ. Ապահունի գլուխ կը կանգնի այս ծրագրին յաջողութեան համար եւ Յակոբ Հանգսեանի թողած կտակէն 250 սակի ստա-

նալով, միեւնոյն ատեն ուրիշ ազգայիններու նիւթական աջակցութեամբ, Առաջնորդարանին հիւսիսկողմը դասուող Ջիբրէական ընտանիքին պատկանող հողին վրայ, 1890-ին կ'սկսուի շինուիլ ազգիանց դպրոցի շէնքը, որ կ'աւարտի 1891 թուականին, եւ կ'անուանուի Բարձրագիտական անունով: Հանգսեան ազգիանց վարժարան (տես նոյն, էջ 593):

Թղթակիցի մը տեղեկագրութեան համաձայն, շանգսեան ազգիանց վարժարանը 1894-ին ունեցած է 120 աշակերտուհիներ, որոնք վեց դասարաններու մէջ բաժնուած են: Վարժարանը ունեցած է երկու ընտելարան, 4 նախակրթարան դասարաններ, որոնք կ'ուսուցանուած են երկու ուսուցչուհիներու եւ ուսուցիչ-դաստիարակի մը կողմէ:

1895-ի տխուր դէպքերուն պատճառաւ, այս ազգիանց վարժարանը կը փասուի եւ աշակերտութիւնը կը ցրուի: 1898-ին այս վարժարանը կը վերածուի որբանոցի:

Աշակերտի մէջ 1880-ի սկիզբներէն հաստատուած են 4 դպրոցներ, որոնց մէջ աւանդին է Թօփրաք Գալէի երկսեռ բարձրագիտական կրթարանը, իսկ 3ը՝ գիւղական նախակրթարաններ, հաստատուած Գաբաբէլիսէի, Խասուրք եւ Խոջու գիւղերուն մէջ:

Այս վերջիններէն երկարակէսց եղած է միայն Խասուրքի նախակրթարանը, որ 1884 թուականին հիմնուելով, երկու տարի ետք կը մտնէ ընկերութեան մը հովանաւորութեան տակ ու կը շարունակէ իր գոյութիւնը մինչեւ 1898 թուականը, երբ խոստովան ընկերութիւնը կ'ենթարկուի նիւթական սնանկութեան: Իսկ միւս երկու նախակրթարաններ կարճ կեանք ունեցած են, բայց չենք գիտեր, թէ մինչեւ ո՞ր թուականը դոյաւանած են սնունք:

1899-ին, համաձայն այցելուի մը տեղեկագրութեան (տես «Արեւիկ» թիւ 4014 14-26 Մայիս 1899) Թօփրաք Գալէի երկսեռ վարժարանը դասուած է հոգատար մարմնի մը տակ:

Այս վարժարանը, չենք գիտեր ինչ պատճառաւ մի քանի ամիս փակուելէ ետք, կը վերարացուի: Սակայն

դպրոցի ուսումնական ծրագրեր կը կրճատուի, փոփոխութիւն կրելով:

Թօփուք Գալէի երկես վարժարանը 1899-ին ունէր 4 ուսուցիչ եւ մէկ ուսուցչուհի: Աւելք նաեւ 80ի շօք երկեսա շակերտութիւն:

Բէլքրիի մասին շատ անձն տեղեկութիւններ քաղած ենք: Ազգեսրի մը տեղեկագրութիւնէն կը գիտանաք, թէ Բելքրիի երկես վարժարանը 1884 թուականէն ի վեր Միացեալ Ընկերութեան Հովանաւորութեան տակ գործած է, սակայն 1898 թուականին փակուած է:

1899-ին Առաջ. Տեղապահ Տ. Մակար Ծ. Վրդ. Յովհաննէսեանի ջանքերով, սոյն վարժարանը կը վերաբացուի եւ նոյն տարին իսկ հ'անկեայ 270 երեւոյս աշակերտներ: Վարժարանին տնօրէն կը կարգուի Մամիկոն Վարժապետեան, որուն իբրև գործակից՝ երկու ուսուցիչներ մանչերու բաժնիին եւ երկու ուսուցչուհիներ աղջկանց բաժնիին մէջ կը պատանայարեն (տես «Արեւելք» թիւ 4001 Ապրիլ 29-11 Մայիս 1899):

Տ. Մակար Ծ. Վրդ. Յովհաննէսեանի նախաձեռնութեամբ մէկ մէկ դպրոցներ կը բացուին նաեւ Բերդակ, Խոզակ, Մեծկերտ եւ ուրիշ կարգ մը գիւղերու մէջ:

Պարբերդի մէջ, ինչպէս գրեցինք իր տեղին, նախապէս չէր ունեցած կրթական քիչ շատ զսահմանցիչ վիճակ մը: 1864 թուականէն ետք է որ մեծ ճիգեր թափուած են, կարելի եղածին շօք կ'անհաւար դպրոցներու հիմնարկութեան համար:

1870ական թուականներուն էր որ Կ. Պոլսէն Պարբերդ կուգար Ահարոն վարդապետ իբրև Առաջնորդ: Ան իր հետ կը բերէր երեսնասուսնի վարժապետներ՝ Աբրահամ Արմաղեան, Տիգրան Մանուկեան եւ Բարթող Թաթարեան:

Ասոնք, շնորհիւ Սմբատեան ընկերութեան օգնութեան, կը յաջողին բանալ Սմբատեան ճեմարանը 1872-ին Ս. Կարապետ թաղին մէջ (Մանուկ Գ. ձիգմէճեանի «Պարբերդ եւ իր գումարեկներ» էջ 142), որ սակայն շատ մը դժուարութեանց պատճառաւ 1880-ին

կը փակուի:

Համաձայն Սյուանձախանցի տեղեկագրութեան, սոյն վարժարանի աշակերտութեան թիւր 1879-ին եղած էր 70:

Պատասխան թէրդիղեան կարբերդի կրթական գործին իր մասնակցութիւնը կը բերէ եւ առաջինը կը Հանգիւստոյ քաղաքին մէջ իբր եւսնդուն աշխատող մը:

Ան կ'ընտրէ տասնեակ մը երիտասարդներ, որոնց դիւաւորները կը հանդիսանան Սարգիս Սողիկեան, Յովհաննէս Յարութիւնեան (Թիւրաթիցի), Սարգիս Թէյլիղեան, Կարապետ Եազուպեան, Կարապետ Ժամկոնեան, Մարտիրոս Արոյեան, Յովհաննէս Կոտասեան, Ալիբաբա Ճոխալեան, Աղապապ Արոյեան, Կարապետ Խառաճեան, Գեորգ Թումաճանեան, Եղիա Կէօճիկեան, Գրիգոր Թումանճեան: Ասոնք կը հաւաքուին Ս. Ստեփաննոս թաղի վարժարանին վերնաշարի ընդարձակ սրահին մէջ:

Այս երիտասարդները տարիի մը շօք ուսում կ'առնան: Սակայն երբ վերոյիշուող վարժապետները Կ. Պոլս կը վերադառնան, աշակերտութիւնը կը դադարի դպրոց յաճախել եւ վարժարանը կը փակուի:

1884-ին Սմբատեան վարժարանը վերստին կը բացուի, այս անգամ աւելի բարձր ուսումնական մակարդակով:

Տնօրէն կը կարգուի Յովհաննէս Յարութիւնեան (Թիւրաթիցի), իրեն զործակից ունենալով Միհրան Հաչաւըզեան եւ Վահան Պէշկէթբուրեան:

1886-ի Սեպտեմբերին Ս. Յակոբ թաղին մէջ կարգ մը ուսումնասանչ եւ անձնուէր աղաքիչներ կ'ընտրեն ամէն գնով բարձրագոյն վարժարան մը հաստատել: Տարի մը ետք կը կառուցուի Աղապայի Կեղբունական վարժարանը եւ 1890-ին կ'ունենայ 300-400 աշակերտութիւն:

1891-ին Կեղրունական վարժարանի անդամիկ շրջանաւարտները կ'ըլլան Կարապետ Գալուստեան, Եղան Թիֆլինկեան, Սարգիս Մարէլէճեան, Միլլոն Թաճեան եւ Պետրոս Կէօճիկեան:

Սակայն 1895-ի ախուր դեպքերուն վարժարանը կը հրկիզուի ու հիմնովին կը կործանի: Հակառակ ասոր, Յովհաննէս Յարութիւնեան (Թլկապինցի) կարգ մը ուսումնականներու օժանդակութեամբ վերստին դպրոցը վերակառնելու աշխատանքին կը լծուի 1898-ին:

1870-ին, ազոց կրթութեան հետ Տիկին Բարթողեանի նախաձեռնութեամբ ազգական ուսման նկատմամբ աշխատանքներ կատարուած են Մէդիբէի ազգական Ազգային վարժարանին մէջ: (տես Մանուկ Գ. Ճիզմէճեանի «Խորհրդիկ» էջ 157):

Այս վարժարանին մէջ Տիկին Բարթողեանի հետ կը սլաւոնացիներ նաև Մարիամ Էնֆիէճեան: Այս 1886-ին ասոնց վրայ կուգայ աւելնալու Օր. Ռեբեկա Քերթնեան (Տիկ. Ռ. Թորոսեան) եւ Մարիամ Սրբազան:

Այս յաջողութիւններէն քաջալերուելով, խորհրդացիներ կ'աշխատին ազգական երկրորդ վարժարան մը բանալ Ս. Յակոբայ Ազգային վարժարանին կից:

Կ. Պոլսոյ հայոց պատրիարքարանին դպրոցական փեճակագրութեան համաձայն, այդ թուականներուն Խարբեղի մէջ կային Ս. Կարապետ, Ս. Նշան, Ս. Ստեփաննոս եւ Ս. Յակոբ վարժարանները:

1878-ին Պոզոս Վրդ. Նաթանեան եւ 1879-ին Գարեգին Վրդ. Սրուանձանեանց, իրենց Խարբեղայայտութեան, վերոյիշեալ վարժարաններու գոյութիւնը հաստատած են:

Համաձայն Մանուկ Գ. Ճիզմէճեանի վերոյիշեալ հատորին, Խարբեղի շորս թաղերու դպրոցները ունեցած են 1901-ին հետեւեալ աշակերտական թիւերը:

Սինամուտի դպրոցին մէջ 45, Ս. Կարապետ ազգական վրժ. ին մէջ 90էն 100, իսկ ազոցը՝ 50-60: Ս. Ստեփաննոսի ազոց վարժարանին մէջ 55-60, իսկ Ս. Յակոբի ազոց դպրոցը 100-110 (տես նոյն, էջ 152):

Իսկ Պոզոս Վրդ. Նաթանեան կը գրէ թէ, Ս. Կարապետ վրժ. ունեցած էր 50 աշակերտներ: Ս. Կարապետ վրժ. ին վերաբերմամբ կ'ըսէ թէ, 150 աշակերտներ եւ 50 աշակերտուհի ունէր եւ որուն ծախ-

քեր կը մատակարարէր Սմբատեան ընկերութիւնը:

Տեղեկագրութեան մը համաձայն, սոյն երկուստ վարժարանին մէջ, 1898-ին 100 մանչ եւ մօտ 100 աղջիկ աշակերտուհիներ կը հաշուուէր: (տես «Արեւելք» թիւ 3889 17-29 Դեկտ. 1898):

Իսկ Ս. Ստեփաննոս վարժարանը, որ կը սլաւոնկեր թաղեցիներու մատակարարութեամբ, ունէր 30 աշակերտ: Ս. վերջոյ Ս. Յակոբ վարժարանին նկատմամբ նոյն տեղեկագրութեան մէջ կ'ըսուի թէ, ունէր 100 աշակերտ եւ որուն ծախքերը կը հոգար Արտճեան ընկերութիւնը:

Կապան Մանուկի (Եփրատի եղբերք) մէջ Խարբեղէն դէպի արեւմուտք գտնուող այս փոքրիկ դիւղաբողաքին եկեղեցիին շրջապակը կար դասարան մը, որ թէեւ վարժարան կ'ըսուէր, սակայն աւելի ճիշդը, պէտք է ըսել թէ ծաղկոցի մը մակարդակը ունեցող կրթարան մը եղած էր, ուր հայ ազգ. (որոնք մեծ մասամբ որբեր եղած են) կը սովորէին իրենց լեզուն Տէր Թողեկեան գրութեամբ (տես «Արեւելք» թիւ 3989 15-27 Ապրիլ 1899):

Էրզրումի մէջ եւս համաձայն Ճանապարհորդի մը տեղեկագրութեան, գոյութիւն ունեցած է Արծնեան Մայր վարժարանը եւ ազգական չափախախտացի Մայր վարժարանը, ուր կը յաճախէին 60-80 աշակերտուհիներ:

Ասիէ դաս էրզրումի մէջ գոյութիւն ունեցած են Սանասարեան, Աղապալեան, Մարեան, Աղաբեան անունով վարժարանները, որոնք ունեցած են մէկ մէկ մանկապարտէզի բաժիններ:

Կարմիր Վանքին մէջ բացուած է մանկապարտէզ մը Տ. Կոլիւն Վրդ. Էլլիտիբէճեան յանձնար նախաձեռնութեամբ (տես «Արեւելք» թիւ 3837 17-29 Հոկտ. 1898)

Երզնկայի մէջ 1856-ին գոյութիւն ունեցած է Աղզ. Երկուս վարժարան մը, համաձայն Ս. Ղազարեանի տեղեկագրութեան (տես Գ. Սիլվանեանի «Երզնկա» էջ 126), ուր կը հաշուուէր՝ 100ի չափ մանչ եւ 40ի չափ աղջիկ աշակերտներ:

Այս գոյրոցին մէջ կ'աւանդուէր Հոյսերէն (գրել կարգալ), Եկեղեցական պատմութիւն, Երգ Եւրոյն: Դասագիրքերն էին՝ թեթեան, Հեղուրան, Մագմոս, Ժամագիրք (Գործք առաքելոց) և Եւրեկ:

Սակոյն Ազգ. Մահմանդարութիւնէն ետք, Երզնկայի կրթական կեանքը կը սկիւր յամբարէն գործանալ: Այդէն մինչև 1877 թնասկանք քաղաքին 4 Եկեղեցիներու կողքին կ'առուցուած էին մէկեկան գոյրոցներ:

Քէնիթահան Գահրը - Շաւարշ, Մհո. Մկրտիչ Դանիէլեան, Զոյհանէն Դանիէլեան (վերջէն Տէք թոյմառ Բշնյ.), Գահրը Պետրոսեան և Փ. Պոյաճեան, այս խումբ մը լուսամբու ողջս յիմնէր ազգային թարգման լատարաններու ուսումնական մակարդակը ժամանակի պահանջներ ստրուալար դանկլով, վախասնակ իրենց գաւաինները օտար վարձարաններ մտցնելու, կը միանան իրարու և կը Հիմնեն 1879-ին մասնաւոր վարձարան մը Ընկերական անունով:

Հիմնադրութեան գեղարարը կը Հանդիսանայ Զակար - Շաւարշ, Կ. Պոյիսէն և Եր Հոսամ, Ազգ. Մահմանդարական կարգերուն քաջատեղեակ ազգային մը, որ ունէր նաև մասնաբան պաշար:

Նախապէս մի քանի տեղեր փոխելէ ետք, Հիմնադր մտածելը Փրկչայ թագաթնութեան Հեռ Հոսամ ժամանութեան կուգայ և գոյրոցը 1880 Յուլիս 1-ին վերջնականապէս կը Հաստատուի Փրկչայ նորակառույց գոյրոցի լուսաւոր շէնքին մէջ:

Գոյրոցին որպէս աւագ ուսուցիչ ու վարիչ կը կարգուի Տէրբիկցի Սալիկ Հանտանի պարկեշտ ու կարող ազգայինը, որ սակոյն Հայրը գործի սկսած կը Հիմնադրանայ ու կը մեանի: Ապա Արարիկիէն կուգայ Մարգիս Ամատեան: Ապա մասնատակ մը կար Կ. Պոյիսէն կը բերուի Պետրոս Փոպրեան: Աւաջինը իրեն ստորին, իսկ երկրորդը որպէս գլխավորակ - ուսուցիչ: Երկուքն ալ Երբնաւորը և Երանդուն, կը լծուին անկապին աշխատանքի:

Աւաջինն աւելի կը բանան Նախադրթարանի և Եր գաւառանները՝ 50 տակերաններով, որոնց թիւը կ'ըլլայ 1881-ին 116 և 1900-ին 130:

Նախադրթարանի Երեք գաւառաններուն վրայ կ'աւելանան չորս միջնակարգ բաժնիներ, Հոսամ Հուսամ Կ. Պոյիսայ կրթական ծրագրին:

Այս գոյրոցին մէջ իրեն ուսուցիչ կը պաշտանադարեն Մկրտիչ Թորոսեան, Արնայ Տիգրան Թեոտանի, Մարգիս Ահարանեան, Փիլոյոյս Վասակունի (Հնչակեան Մուրաթի կարայրը), Եղիշէ Տուրաունեան, Նշան Գնդունի և ուրիշներ:

Ընկերական վարձարանի Հիմնադրիներէն՝ Զ. Պոյաճեան երկու ամբի կար կը Հարժարի և Փ. Պոյաճեան կը մեանի, իսկ միւս երեք Հիմնադր անգործները կը Հարուսակեն անվշտա Հոգով վարձարանին սկտքերը:

Սակոյն, Հակառակ թախտած անհասական դերագոյն ճեղկերուն, գոյրոցի սկտաճէն չի բաւարարել օրուան ծախքերն և անգործներ Հարկաւորած կ'ըլլան օգնութիւն խնդրելու Միացեալ Ինկերութիւնէն:

Ընկերութիւնը Հետեանք կուտայ, սակոյն Ամառ Եանի և Փոպրեանի Հարժարմով կ'ըլթական գործը կը կարգայ: Իսկ Միացեալ Ինկերութիւնը ժամանակ մը կար ի վիճակի չըլլար գոյրոցին ծախքերը պոցելու, որովհետեւ նրա թանկան անցուկ վիճակի կը մատնուի: Բայց և այդպէս ճեղկը կ'ըլլան գարձակ վարձարանը կանգուն պահելու:

Այնուհետև Միւրքան Սորթուսեանը կը Հրուի ի վարձարանին անօրէնութիւնը վարելու:

Այս Հեղինակուար անձը 6-7 ամբ մեծ զոհողութիւններ կը կատարէ վարձարանին ամէն դժուարութիւններուն տակալով, սակոյն անխուսափելիօրէն այս վարձարանին վայրը կը մարի ու կը դատապարտուի փակուելու (տես Գ. Սիրովէնեանի «Երբեկած» էջ 130-136):

Անկէ զատ կ'ըր նաև Կեդրոնական վարձարանը, որ կ'առուցուած էր Ս. Երրորդութիւն Եկեղեցիին չըջափակին մէջ, աւաջնորդարանին կից:

Նախապէս այս վարձարանը կը կոչուէր Լուսաւորչայ վարձարան, իսկ Հիմնական Եր. Դիմարեան

վարժարանին անուր կը փոխէ կեդրոնականը:

Սոյն վարժարանէն շրջանաւարտ ելած են Աւետիս Գաջրեւորունի (Օրմանեան Սրբազանի երբեմնի քարտու-դարը), որ ժամանակ մը կարնոյ մէջ Միացեալ ընկե-րութեան փոխ-անասչի պաշտօնը վարած է:

Ս. Նշան եկեղեցւոյ շրջափակին հետեի կողմն ալ կար նոր ոճով երկրորդանի փոստուր վարժարան մը, որ երգչկալի միակ վարժարանն էր, շինուած գասարանական նոր դասընթացի ու յարմարութիւններով, որ կը կոչուէր երգչկան:

Այս նոր շէնքը կառուցուած է Տին զպրօցին տեղը, որ արդիւնքն էր Սարգիս Տէր Ստեփանեանի նախաձեռնութեան:

Շէնքը շինուած է թագաւորի նուիրատուութեամբ, որուն կառուցումը երկարուեալ եղած է:

Վարժարանի շէնքի աւարտէն ետք, կը ծագէր զպրօցը պահելու հարցը: Այլ կալուածներ եւ ոչ ալ պիտո՞՞ւ գոյութիւն ունէր զպրօցին ծախքը հոգալու համար: Հետեւաբար, թագեցիներու եւ անձնուէր ուսուցիչներու զհարցութիւններով, վարժարանին վարի յարկը իրեն նախակրթարան կը դարձածուի, իսկ վերի յարկը կը մտայ գասարի:

1890-ին Ապիւն, Տ. Ստեփանեան եւ Ղազարուսեան ազգայինները իրար հետ գործակցութեամբ կաշխատին վարժարանին երկրորդ յարկի վեց դասարաններուն մէջ պահել աշակերտներ, որոնք ըստ Սիւրբէնեանի 100-120 աշակերտներ կը հաշուուէին (տես էջ 142):

Այսպէսով նոր խանգարումներ յառաջ կուգայ երգչկալի մէջ եւ այդ վարժարանին որպէս տեսուչ, Պրոսպէ կը բերուի եղիշէ Տորոսեանը, ուր 4-5 սարիներ կանոնաւոր գործընթացներ ստրով կը պատրաստէ խոստամուրից ու լաւ գործարարմամբ աշակերտներ:

Սակայն այս վարժարանին փայլը չուտով կը մարի 1895-ի շարքէտ պատահարներու հետեանքով:

Ս. Սարգիս եկեղեցւոյ կից՝ փայտաշէն երկրորդ կանի շէնք մըն էր Աբովեան վարժարանը, որ խախտած ըլլալուն վարի յարկի մեծ սրահին մէջ թաղին սղոց

ասրբական նախակրթութիւն կը տրուէր:

Այս վարժարանին մասին տեղեկութիւններ չունինք զժամանակաբար, միայն մեզի ծանօթ է այն պատահան, թէ 1890ական թուականներուն ունեցած է փայլուն շրջան մը:

Ս. Փրկչայ եկեղեցւոյ շրջափակին մէջ եռամսրի կեանքին քարակիր շէնք մըն էր Նարեկեան վարժարան, ուր 100-150 աշակերտներ իրենց նախնական կրթութիւնը կ'առնային 1880ական թուականներուն:

Այս վարժարանին գործունէութեան մասին մեզի չէ հասած անհրաժեշտ ծանօթութիւններ, որպէսզի կարելի ըլլար ըստ կարելւոյն մանրամասն տեղեկութիւններ տալ:

Երգչկալիներ եւս նախանձախնդիր եղած են իրենց ազգիկներու կրթութեան ինչքիւրով, եւ Ս. Սարգիս եկեղեցւոյ հետեի կողմը, 1875-ին Ալէքսանտրեան եպոփ ջանքերով կը հիմնուի Գրխատիւնեան ազգիանց վարժարանը, հոգ չէ թէ փայտաշէն:

Երկրորդնայ այս վարժարանին առաջին յարկը սարբական կարգերու կը յարկացուի, իսկ վերի յարկը նախակրթարանի, որ կը յարգեանաբ շարս գասարանէ: Չկրցանք գիտնալ աշակերտութեան թիւը որքան եղած ըլլալը: (տես Գ. Սիւրբէնեանի «Երգչկալ» էջ 143):

Երգչկալ եւս եւ չէ մնացած միւս հայաշատ քաղաքներէն եւ իրենք եւս հիմնած են 1890ական թուականներուն մանկապարտէզ մը, ուր կարելի եղած է հաւաքել մօտ 250-300 մանուկներ գաստիարակելու համար զանոնք նոր մեթոտներով:

Տիրապէտքի բի զպրօցները շինուած են երկու եկեղեցիներու յարկերուն մէջ:

Հին թուականներէն զպրօցական տեղեկութիւններ չենք գտած: Միայն 1895-ին այցելուի մը տեղեկագրութեանէն կը գիտնանք թէ, Ս. Կիրակոս եկեղեցւոյ մէջ գոյութիւն ունեցած է երկուս վարժարան մը, որ ունեցած է այդ թուականին 120ի մօտ աշակերտներ: Վարժարանը բաժնուած է 5 կարգերու, նախակրթարանէն մինչեւ շորքորդ գասարան:

Այս վարժարանը ունեցած է նաև մանկապարտէզ մը:

Ասիէլ զատ Ս. Սարգիս եկեղեցւոյ կից կար երկուսու վարժարան մը, որ բնակահարքը եկեղեցւոյ անուներ կը կրէր: Ժամանակ մը 70-80 աշակերտներ ունեցած է այդ դպրոցը, սակայն աշակերտութեան թիւը պակասած է 1895ի ախար դէպքերուն հետևանքով: Այդ թուականին 30-40 աշակերտներ կը գտնուէր այնտեղ:

Այս վարժարանն ալ ունեցած է իր մանկապարտէզը 70-80 աշակերտներով (տես «Արեւիկը» թիւ 3335 24 Մարտ1895):

Տխարպէքիի հիւսիսայնայն էճէ եւ Ակլ աստուերուն միջև վարքը յեանազատի մը վրայ գտնուող շաքէ աստու ունեցած է իր դպրոցը, որուն անունը չէ տրուած այցելուին տեղեկագրութեան մէջ:

Այս դպրոցը երկու շարիէ 4 դասարաններէ բաղկացած է եւ դասարանները եղած են թաղեցիներէն, որոնք աշակերտութեան ստղեցուցած են հասարակ քերական եւ բնթեքցում: Ըստ տեղեկագրութեան, այդ թուականին (1898) աշակերտութեան թիւը 20-30 եղած է: (տես «Արեւիկը» թիւ 3834 14 - 20 Հոկտ. 1898):

Մարտի կրթական դարգացումին վերաբերմամբ Տ. Ղևոնդ Քչնյ. Տէր Եւհայեանի իր կենսագրութեան մէջ կը յիշէ, թէ 1874-ին բարեփոխումի Տէօփէթէճի. Զօրպահան Երուսաղէմէն բերել կուտայ պոլսեցի Յակոբ Եսգորէթեանը «ձեռնարան» վարժարանին մէջ իրբն ուսուցիչ պաշտօնավարելու համար: Եսգորէթեան հմուտ հայերէան մըն էր, եւ հայերէնէն զատ կը գոսաւանդէր աշակերտներուն թուրքերէնէն, Անգլ. պատմութիւն եւ աշխարհագրութիւն: Սակայն հազիւ երկու տարի կրնայ պաշտօնավարել ու կը մեռնի 1877-ին: Անդէն իր մահէն ետք վարժարանն ալ կը վախուի (տես Գր. Հ. Գալուստեանի «Մարտչ կամ Հերոս Զէյթին» էջ 432):

Ձեռնարան վարժարանին վախուցիչ ետք, լսարան մը կը հաստատուի, որ հասարակութեան միտքը

գորգացիներու համար գոսախօսութիւններ կը աւուին, ինչպէս նաև թատերական ներկայացումներ:

1880ական թուականներուն Կիլիկիան հայրենասիրաց բնիկութեան ջանքով կը ձեռնարկուի բարձրագոյն կրթարանի մը հիմնարկութիւնը, որն էր Կեղրտական վարժարանը:

Կեղրտական անդրանիկ սնօրէնն էր Միլլիօյէլէ իմաստան (Կ. Պոլսոյ Տոհմաբարեան վրժ.ի նախկին աշակերտներէն), որ հմուտ լեզուալէն մըն էր, որ հազիւ երկու տարի պաշտօնավարելէ ետք կը հրատարակուի ու կը վերադառնայ Կ. Պոլսու:

Էլմաստանի տեղ կուգան յարգարար պէյի Էնցի Սմբատ Բիւրատ, Սարգիս Սմառէլեան, Դասիթ Տէք Դարբան: Տ. Ղևոնդ Քչնյ. Եւհայեանի անունով լսարանը կը գոսաւանդէր իր նիւթերը:

Այս շրջանին Կ. Պոլսոյ Միլլիօյէլէ բնիկութեան օժանդակութեան իր լսելիք Մարտչի կրթական դարձին, որ սակայն կործանուի Կիլիկիան:

Կիլիկիայ վարժարաններու տեսուչ Գրիգոր Սանտրուհեան (վիլայէտի Փարիզի վարժարաններէն) կուգայ դասաւանդելու Կեղրտական վրժ.ի մէջ, սակայն իր մահէն կործանուի Կիլիկիայ իր պաշտօնավարութիւնը:

1882 Հոկտ.ին Սանտրուհեանի կը յարգէ Բարտեղ վարդապետան եւ Կիլիկիայի վարժարաններու տեսուչ:

1890ական տարիներուն, Կեղրտական վրժ.ը կը բարեփոխուի միայնակ բնագործակիչներէ մը, որ ունէր բնիկ մը, երկու կողմերը գոսաւանդ, բաժանուած մասերու, ուր ուսանողները երգախումբը եւ ուսուցիչները կը ստանին լսարանի եւ հանդէսներու ատեն:

Այս շէնքին մէջ տեղի կ'ունենային նաև Կիլիկիայի գոսաւանդութիւնները եւ թատերական ներկայացումները:

Մուսթի մեծ դըրան մօտ կար փոքրիկ սրահ մը, որ կը ծառայէր իր քաղկեդ վարժարան, Գրուսիկ վարժարանի տեսուչութեանը:

Այս վարժարանին աշակերտող կենսագրիչը կը գրէ

1895-ի տխուր պատահարներուն վերաբերմամբ Տեսեակա՛ր: «Կեդրոնական վարժարանը քանի մը տարի զոց մտաց, սակայն յետոյ վերաբացուելով տարակտարի աստիճանաբար աւելի բարեկարգ վիճակ մը ստացա՛ւ՝ յազմաթիւ ուսանողներ պատրաստելով: Կեդրոնական Հասոյթի մասունքն աղբիւր դրեթէ չէ ունեցած դժբախտարար: Մտախբեր կը Հայկթայիտէն աշակերտներէ գտնուած վճարումներէն և ընդունած աւերացոյցի մը համեմատ, զարգաբն եկեղեցիներէն ստացուած կողասներէ» (տես Գր. Հ. Գալուստեանի «Մարտը կամ Տերտա Զէյթուն» էջ 445):

Աղջկանց դարգացումին համար Մարտչի մէջ առաջին անգամ Ս. Բաղասուն Մանուկ եկեղեցւոյ շրջափակին մէջ կը թողուի աղջկանց դպրոց մը, ուր կը դաստիարակ Տ. Ստեփան անունով դաստիարակ մը:

Ապա Ս. Բաղասուն Մանուկ եկեղեցիին դարգացած կիներէն կը կազմուի Հայուհեաց ընկերութիւնը, որ նոյնանձանդիւր կ'ըլլայ կազմակերպուելու և բարձրացնելու աղջկանց ուսման մարտնչական:

Սոյն ընկերութիւնը յետոյ շինել կուստյ կեդր. վարժարանի շրջափակին մէջ աղջկանց վարժարանը:

Սակէ օրինակ առնելով, երկրորդ Հայուհեաց ընկերութիւն մըն ալ կը կազմակերպուի Ս. Ստեփաննոս եկեղեցիին սեկիւննելու կողմէ, որ իր կարգին աղջկանց վարժարան մը կը բանայ եկեղեցիին թակին մէջ, ուր առաջին անգամ իրբն ուսուցչուհի կը պաշտօնավարէ Աննա Գաղանճեան:

1883-ին Ս. Բաղասուն Մանուկ եկեղեցիին մէջ ալ աղջկանց դպրոց մը կը հաստատուի, ուր կ'ուսուցանեն Սր. Ալեմ, Գալստյ - Յակոբեան և Տ. Դևանդ քհնյ.:

Այսպէս ուրեմն, 1900 թուականին Մարտչի մէջ թէ Կեդրոնական վարժարանին և թէ Ս. Ստեփաննոս եկեղեցւոյ թակին մէջ մէյ մէկ աղջկանց դպրոցներ կը գործէին (տես նոյն, էջ 447):

Համաձայն Սմբատ Գալանճեանի, 1898-ին Մարտչի կը թափան վիճակացոյցին, Ս. Բաղասուն Մանուկ եկեղեցւոյ թակի դպրոցի աշակերտութեան թիւր եղած

է 400 և ուսուցչութեան թիւը՝ 7:

Ս. Ստեփաննոս եկեղեցւոյ կից դպրոցը ունէր 250 աշակերտ և 8 ուսուցչուհի: Ս. Մարտչի եկեղեցւոյ դպրոցը ունէր 250 աշակերտ և 3 ուսուցչուհի: Ս. Աստուածածինի կից դպրոցը ունէր 150 աշակերտներ: Ինչպէս նաև Ս. Գեորգ եկեղեցիի դպրոցը ունէր նոյնչափ աշակերտներ, սակայն դժբախտարար այս դպրոցներուն գործունէութեան վերաբերմամբ տեղեկութիւններ կը պահելն:

Այնթաղի մէջ կը թափան շարժման դարգացումին աշխուսած ևն Մուրաւ վարժարանի խաթիւները (խաթիւն տարբերէն բաւ մըն է, որ կը նշանակէ յաջող), որոնք թիւով 7 հաս ևն, որոնց մէջ նշանաւոր են Նազարացած ևն Հաթիւր (աշխարհի) Գեորգ խաթիւն (թիւիչ Գեորգ Արարածներ հայրը), որ 30 աշակերտանց սեկական վարժարան մը պահած է և երկուրտ ասնն վարժարանութիւն բրած է: Մասկբէճեան Յակոբեան խաթիւն (կամ Պօղոս Օղլան կամ Օղլու Յակոբեան), որ թէ վարժարան էր և թէ նկարիչ: Պօղոս խաթիւն (թիւիչ Յարութիւն խաթիւնանի մեծ հայրը) անունին դպիւր և հայկարան եղած է): Գրաճեան Յակոբեան խաթիւն (մեծ հայր Յոյճաննէն և Գրեզոր Մասիճեան եղբայրներու), որ եղած է լաւ դպիւր և վարդաւա արճեստար մը արժանի և սթիի գործաբաւ վրայ): (տես Գեորգ Ա. Մարտչեանի «Պատմութիւն Անթիլի հայոց» Ա. հատար էջ 647):

Բացի Մուրաւ վարժարանի 7 աշակերտներէն, կարեւոր բաժին ունեցած ևն Այնթաղի կը թափան դարձին հետեւեալ վարժարանները, Յարութիւն վարժարան, Ժողովրդական անունով՝ Գարանկրճ վարժարան, Գալստյ Մեկըննեան, Արեստիկէս վարժարան, Պաղսեան Միշա վարժարան, Կիւլէսէբեան Յարութիւն վարժարան (որ մեծ դեր կատարած է Թանգալան - վարդանանց ընկերութեան հիմնադրութեան մէջ), Լեւոն շօրաղ Աստուածատու, Տէր Պաղաստարեան Պաղաստար, Տէր Պետրոսեան Գեորգ, Բիւշիւք Յակոբեան Կաղար և Մառիկեան Կաղարան վարժարան (տես նոյն, էջ 647-648):

Այս վարժարանները իրենց գործունէութիւնը շարունակած են ազգային վարժարաններու մէջ, երբ 1860ական թուականներուն վարժարաններ սկսած են բացուիլ թաղերու մէջ:

Վերոյիշեալ վարժարաններուն գործը շարունակած են Պիւլպիւրեան Գասպար, Աւետիք (այսօր Տէր Մոսիսի Ա. Քննչ. ժամկուշեան), Գէորգ (Տ. Եղիշէ Քննչ. Քիլիբարեան), Արշակ և Կարուէ Լևոնեան վարժարանները (տես նոյն, էջ 648-649):

Գլխաւոր իւրփաներու գործածած դպրոցը եղած է Վերի Վարժատունը, որ բարձրագոյն քանի մը տնտեսներ ունեցած է, շինուած 1800ական թուականներուն: Այս վարժարանը պահած է իր գոյութիւնը մինչև 1850:

Վերի Վարժատունը ծաղկոց մըն էր պարզապէս: 1850 թուականէն ետք երբ գրաստաններու մէջ թաղային կանոնաւոր վարժարաններ բանալու աշխատանքը կը սարաւի, այնպիսիներ ևս ետ մտալ չեն ուղեր միւս հասարակ յարգանքէն և կը ձեռնարկեն շինել ներսնակական վարժարանը 1856 թուականին, որ առաջինը կ'ըլլայ Այնթապի մէջ իբրև ազգային կանոնաւոր վարժարան:

Ներսէսեան վարժարանի շինութեան յաջողութեան, իբնցաստի բերած է նազար աղայի որդիին՝ Նիկողոս աղա նազարէթեան, որ այն ժամանակ ազգային դէմքերէն մէկն էր ու չեղանկար սոճաւորութիւն մը եղած ըլլալ կը թուի, որովհետեւ կրցած է աջնակացի երեսուցէի միտքանքերէն Յովսէփ սարկուսի ազգային ունեցած նիւթեան օժանդակութեամբ, Չուլուր թաղին մէջ, համարուն Պոսթանին յով կանգնել Ներսէսեան վարժարանը և շորհի Յովսէփ սարկուսի և Նիկողոս աղայի հետաշինութեան, աժան պիւնով պետի մը պետեմ է Գար-Ալիթը թաղին մէջ, որուն վրայ կանգնելու առած է կիսն մը, որ եղած է ազգային ախէնէն հաստթարեր կարածը, որուն եկամուտով պահուած է նաև Ներսէսեան վարժարանը, ինչպէս նաև յետագային շինուած ազգային միւս վարժարանները (տես նոյն, էջ 654-655):

Ներսէսեան վարժարանը ընդարձակ սրահներէ կազմուած շէնք մը եղած է վեց նախակթեան դասարաններով և Ծաղկոցի առանձին բաժնետով, ուր ուսումնական ծրագրի համաձայն կ'աւարտուէր քերականութիւն, վերբերութիւն, Ա. Գիրք ու բրիտանոնական երկնցողութիւն, հայոց պատմութիւն, հայեր-թուարանութիւն և գեղարարութիւն: 1868-ին այս ծրագրին վրայ կ'աւելնայ աշխարհաբարի թարգմանութիւն, իբրքերէն լեզու և աշխարհագրութիւն:

Առաջին տարածակազմի ուսուցիչները եղած են Գերլանկը՝ Յարութիւն վարժարան, Պարպուհան Միշաս վարժարան (որ ընդհանուր կ'աւարտուէր էք), Կէօմլէնեան Յարութիւն վարժարան և ուրիշներ: Զօրայ Յարութիւն վարժարան և ուրիշներ:

1866-ին Կ. Պոլսէն կը հրահրուին ուսուցչութեան պահանջներ Մարտիրոս Սիմոնեան և Քաջիկ վարժարան: Առաջինը կ'աւանձնէ Ներսէսեան վարժարանին տնօրէնութեան պահանջը:

Մարտիրոս Սիմոնեան Երկու տարի կը պաշտօնավարէ այս վարժարանին մէջ, և անոր մեկնումէն ետք, նոյն պաշտօնին կը կոչուի այնպիսի Կարուէ Լևոնեան, զոր կը վարէ մեծ աշխատութեամբ մինչև 1870 թուականը:

Առկէ ետք Ներսէսեան վարժարանի տեսչութիւնը վարած են սերտաթոցի Քաջասուր (բաշ հայերեան) 1870-ին, Ներսէս Պարպուհեան 1871-ին (ձանօթ իբրև Արմենակ վարժարան), Մուշեղ Սարգիսեան (որ Մկրտիչ կ'ախոյրկուի հաստատած դիւերթիկին աւագ դասարանի աշակերտներէն էր) 1879-ին, Նաև ինչպէս 1876-ին, Մարտիրոս Յարութիւնեան 1879-ին, Գէորգ Պօյաճեան 1880-ին, Եղիս Արոյեան, Ղարաբաշ Գլխեան 1880-1889-ին:

1880 թուականէն ետք, Ներսէսեան վարժարանը ուսումնական աւելի բարելաւուած ծրագրով կը բարձրացնէ վարժարանին կրթական մակարդակը, հայերէն և իբրքերէն լեզուներու հետ աշակերտութեան որդիցներով անդրերէն ու:

Վարդանանց Սևորայեան Սանուց գպրոցը իր սկ-

գրծոււորութեան կը բացուի վերսյիւշեալ Ներսէսեան վարժարանի գասարաններէն մէկուն մէջ (սեւ Գէորգ Ա. Սարաֆեան «Պատմութիւն Անթիպի հայոց» Ա. հատոր, էջ 713): Սակայն չենք գիտեր, ինչ պատճառներով այս պարտքը կը մոկուի 1880-ին եւ կը վերաբացուի 1882-ին Ազգային վարժարանի կրթարան տնօրէնի, Տուգնու թորոսի անն մէջ, Ազգ Գալուստ Ղազարեանի գրասեանի կրթութեամբ:

Այս վարժարանին անօրէն կ'ըլլայ Վահան Քիւրքճեան, որ ինտմուսաձ ուսումնական ծրարքով կ'ուսուցանէ յաճախող աշակերտութեանը:

Մենք չենք կրնար այստեղ անդրադարձնալ այս ծրարքին մասին, որ մեզի չ'առ լաւ կերպով ներկայացուցած է Գէորգ Ա. Սարաֆեանի իր «Պատմութիւն Անթիպի հայոց» Ա. հատորին 718-722 էջերուն մէջ:

Անթիպի թաղերէն Բահան Սողազունի մէջ 1883-ին հիմնուելով Հալիպոլեան թեկերութիւն մը, (Աղբը վարդանի տնօրէն) սեփական վարժարան մը ձեռնարկուի թիւնը կ'ըլլայ: Այս վարժարանին ուսուցիչները եղած են վրթանէս վարժապետ պոլսեցիներ, Կարապետ Չիմպէրճեան եւ Հրանդ Տէօթէճեան:

Ասիկ ետք եկած են անօրէնի պաշտօն վարելու Յովհաննէս Շիլ Յակոբեան եւ Աբուսէլս Կիլիսեան (սեւ Գէորգ Ա. Սարաֆեանի վերսյիւշեալ գիրքը էջ 737-738):

Մինչեւ 1900 թուականը, Հալիպոլեան վարժարանը իրբեւ վարժարանական կանոնաւոր չէր չէր ունեցած: Այդ թուականէն ետք է որ կ'ունենայ իր սեփական շէնքը, շորս գասարաններով, ուր կը յաճախեն 100-ի մօտ երիտէս աշակերտներ:

Հալիպոլեան վարժարանը լրիւ նախակրթական մը չէ եղած, հետեւաբար անկէ ելլող աշակերտները կը մտնեն Ներսէսեան վարժարանը, ամբողջացնելու համար իրենց ուսումը:

Մկրտիչ Կաթողիկոս Քէֆոսիկեան Էրը 1882-ին Անթիպի կ'այցելէ, իր հովանաւորութեան տակ կ'առնէ Ալեքանդրոս թեկերութիւնը եւ Երեզդոս Նազարէթեանի յորդորելով, կ'աթողիկոսը կը յաջողցնէ հան-

գանակութեամբ զսոցած կըր գուժար մը, որով 1882-1884 թուականին կը շինուի Աղեանկան վարժարանը, որ յետագային Հասերիլ Տուս Ենթիկ կը փոխադրուի, ուր կ'որս որբանոցը, որ 1885-ին վերածուած էր Արբանոց - Գարդիի, գիշերօթիկ աշակերտներով (սեւ Կոյն, էջ 740-742):

Յակոբ Պէքեարեանի անօրէնութեան շրջանին, այս Արբանոց - Գարդի կը կոչուի Ալեքանկան վարժարան, ուր կը շարունակուի պահուի որտէ թիւով որբեր, մինչեւ 1896 թուականը:

Ալեքանկան վարժարանը ունեցած է Ծաղկոցի, նախակրթարանի եւ կրթարանի բաժիններ, ուր կը գասուանուէր իրբեւ օտար լեզու թրքերէնին հետ անգլիերէնը: Հոն եղած է նաեւ Կիրակօթեալ Լսարան մը, ուր կը գասախօսեն Վահան Քիւրքճեան եւ Յակոբ Պէքեարեան:

Յակոբ Պէքեարեանէն ետք, Ալեքանկան վարժարանին մէջ անօրէնութեան պաշտօնին կոչուած են Ներսէս Պ. Պաղասիան, Սմբատ Տէմբճեան (յետոյ քահանայ), Ղազարու Ղալիկեան, Յակոբ Չէքիթուցեան 1900էն 1915 թուականները):

Անթիպիցիներ, ինչպէս միւս հայաշատ քաղաքներու մէջ, աղջկանց դարձացումին մեծ կարեւորութիւն բնաժայտ են:

1850ական թուականներէն, արդէն մեզի ծանօթ դէմք մը կը հանդիսանայ վարդեր Աէֆէքեանը (ապագային Գալուստեան), որ իր փոքր տարիքէն Ներսէսեան վարժարանին մօտեքը բնակուելլալուն, պատահութիւն ունեցած է մտնելու հետ սորվիլի հայերէն գրել կարողալ եւ այլ գիտելիքներ, եւ յետագային ասն մէջ, իր գաւազնեան հետ, զբացի ունեւոր ընտանիքներու մի քանի աղջիկներուն, իր սորվածնէլը անոնց կ'աւանդէ:

Կիլիկիոյ Մկրտիչ Քէֆոսիկեան կաթողիկոսը Անթիպի աչելութեան, Էրը կ'իտանայ վարդերի այս ձեռնարկութիւնը, Արեւստիկէս վարժապետի պարտականութիւն կը թողու, սենեակ մը վարձել եւ վեհափոսին հոգածութեան տակ պահելով դայն, կրթութե-

իբնի սուլ աղջիկներուն (տես Գէորգ Ա. Սարգիսեանի «Պատմութիւն Արիթմայի Հայոց» Ա. հատոր, էջ 687-688) :

Տոց կրթութեան հոգածութիւնն էր, այնքան աղջիկներ չէին կրնար անտոյժ մտալ աղջիկներու գորգացումի խնդրին նկատմամբ :

1867-ին Սրբոց վարդաւանց թանգարան ընկերութեան կողմէ կը գոյացուի բնակարար դրամադրութի մը, աղջկանց յատուկ վարժարան մը բանտու համար : Այս ընկերութեան գլխաւոր գեղարկումները կողմնէն Յովհաննէս Քիրքեճեանօք եւ Նիկողոս Նազարէթեան :

1877-ին կրր կրթիկտոյ գերեթօթիկը կը վախճի, թանգարանը ընդհատուի Նիկողոս Նազարէթեանի գլխաւորութեամբ, կ'որոշէ գիշերօթիկին չնէր օպտիմիզմով աղջկանց դպրոցին հօտը : Եւ իրարայէս խօսքէն գործի անցնելով, կ'իրականացուի նպասակը եւ կը կոչուի այնուհետեւ Աղբային Հայկական վարժարան, որ առաջինը կ'ըլլայ իբր աղջկանց վարժարան եւ որուն անուանութեան պաշտօնին կը կոչուի Արմենի վարժարան Պապասարեան եւ պաշտօնական բացումը կը կատարուի 1878 Մարտ 1-ին : Տարի մը շունցած արդէն աշակերտութեան թիւը կը հասնի 120ի : Մանչեքու վարժարաններուն մէջ կ'իրարկուած գրութիւնը կ'որոշեցուն նաեւ աղջիկներու Հայկական վարժարանին մէջ : Անոց վարժարանին մէջ ստացուած իրենն կ'օձիգէնեան Յակոբճան վարժարան եւ Հոսոմ Իսկէնակեան վարժուհի եւ ուրիշ մի քանիներ, որոնք էլին կ'ըստ վարժուհի, Հսիկիմէ Միսեթեան, Մարթամ Պապասարեան, Հսիկիմէ Պապասարեան, որոնք այնչափ վարժուհիներ էին :

1891-1898-ին Հայկական վարժարանին տեսուչն էր Փելիպպոս Սարգիսեան, որուն արպէս աւագուսուցչուհի կ'օժանդակէր Տէրբանուհի Պօլիզէնեան (շեռապային Ղայիկեան) : Իսկ աշակերտութեան թիւը կը հասնէր 500 ի (տես նոյն, էջ 691-695) : Փելիպպոս Սարգիսեանի անուանութեան կը յարկուի 1896-ին Մարթամ Պապասարեան :

Աղջիկներու կրթութեան պահանջին չէր բուռնութեամբ Հայկական վարժարանը եւ 1896-ի անունները անհրաժեշտ կը նկատուի ուրիշ վարժարանի մը ձեռնարկեան եւ կը ձեռնարկ կրթութեան ընկերութիւնը :

Ընկերութեան անդամները կը յաջողին նախկին կրթարար գումար մը հաւաքել եւ կը յատկացուի աղջկանց երկրորդ նախակրթարանին 1898-ին եւ այնուհետեւ ընկերութեան անունով կը կոչուի ան կրթութեան վարժարան :

Կրթութեան վարժարանին առաջին տեսչուհին եղած է Անիմա Սիրահան (շեռապային Երեմիկին Տէր Ենթախ թաղարան) : Անիկ էր մինչեւ 1900, նոյն պաշտօնը վարած են Մարթուհի Պէրէճիկեան, Գուսուսի Պէրէճիկեան :

Կրթութեան աղջկանց վարժարանն ալ Հայկական վարժարանին ծրարով կը պատկարակէր չին յաճախող աշակերտուհիները, որոնց թիւը մօտ 70 եղած է (տես նոյն, էջ 762-766) :

Այնքանով գերազանց մանչեքու եւ աղջկանց նախակրթարան վարժարաններն ըլլաւ, 1899-ին վարդանեան կրթութեան հոգաբարձութեան ձեռնարկութեամբ եւ գլխաւորութեամբ Նազարէթ Մանուկեանի, սեփական մանկապարտէզ մը կը շինուի եկեղեցիին շքաթանիին մէջ, ուր կ'ըստ մտածանակի ընթացքին աշակերտութեան թիւը կը հասնի հարիւրի : Մանուկապարտէզին վարի կը կարգուի Զարուհի Նիկողոսեան :

Մարթիոյ կրթական վարժարանի գերաբարձար տեղեկութիւններ կը պահան : «Արեւիկան Մամուլ» կ'ըստման իջնուն մէջ Հայ անունան տեղեկութիւններ կը գտնենք, որոնք կը պատկերացնեն Մարթիոյ 1898-ի կրթական վիճակը :

Ս. Յ. Մամուլեան ստորագրութեամբ թղթակեց մը կը գրէ թէ «Մարթիոյ Հայկական թանգարան կ'ընդունի Ս. Երարդ. Եկեղեցւոյ ճիւղը դիմաց, գեանայարկէ թէ եւ իսկ ընդարձակ եւ օրատուն լինելով էջի 100-150 աշակերտներ գտնուած են, կրնան ստորջնարկութեան պայմանաց մէջ կրթուիլ իսկ չ'իմար 250-է աւելի աշակերտներ կան՝ վատագոյնութեան պայ-

մանաց մէջ կը գտնուին: Ունի երեք դասառուներ, որոնք են՝ Համբարձում Պէննեան, Յակոբ Սիսեան եւ Սեդրաք Մամճեան: Աշակերտք կը բաժնուին երեք կանոնաւոր դասընթացներու: (Ճրտղիւր վեց ասիւզը՝ քան ունի) եւ երեք պատրաստակիւններու, իսկ մնացեալք մանկարանի Համճայն կ'ընթանան որք յանձնած են մեծաւ մասամբ 3-րդ դասընթացքի ուսանողաց, յաջողոյցններուն: Կ'աւանդուին Հայերէն, տաճկերէն եւ անգլերէն լեզուներն, կրօնք, բնագիտութիւն, Հայաստանագիտութիւն եւ պատմութիւն»:

Շարունակելով գրել ուրիշ կը թխական յարկի մասին, թղթակցեց կը յաւելու հետեւեալ կերպով. «Շուկայի հիւսիսկողմն Մայր եկեղեցւոյ ճիշդ դիմաց կը գտնուի վերնաշարի կ'թէւ. բայց մասակայ տեղեաց գարշահատութեան պատճառաւ դպրոցի օդն ալ ապակեամբ է: Ունի 160-180-ի շար աշակերտ եւ երեք դասառուներ, որոնք են Քրիզոբ Արփահեան, Եղիա Տ. Կարապետեան եւ Ս. Կրիզոստոս: Դպրոցի աշակերտք դուրսն կարգէ, ծրարիւ շկայ, վասնզի վարժարանաց կամքը միտքը եւ որոշումը ճշտողն մը աւելի պատիւ ունին: Կ'աւանդուին Հայերէն եւ տաճկերէն ընթերցանութիւն, աշակերտներու պարկեշտութիւն եւ կրթութեան նշանները փողոցներու մէջ աչքի կը գործեն»:

Ասոր հետ մէկտեղ կը յիշէ ուրիշ ուսումնասիրման մը, գրելով հետեւեալը ի միջի ալլոց. «Բաղաքին Հարաւարեմտեան կողմն Ս. Յարութիւն եկեղեցւոյ բակին մէջ է ուսումնարանը, գեանաշարի մը մէջ: Ունի մօտ 100 աշակերտներ եւ մի դասարան» (տես «Արեւելեան Մամուլ» (Կիւսամսեայ) թիւ 91 Մայիս 1898):

Հաճոյնի կրթական վերադարձնումի շրջանը կ'սկսի Ազգ. Մասնաճարտութենէն ետք, երբ Անձնուէր ընկերութեան հրահրով Կ. Պոլիսէն Հաճոյն կուգայ 1862-ին ուսուցչական պաշտօնով Եղիա Տնտեսեան: Սակայն ասիկա տարի մը մնայէ ետք, կը վերադառնայ Կ. Պոլիս 18 Յուլիս 1863-ին (տես Յ. Պ. Պօղոսեանի «Հաճոյնի Ընդհանուր Պատմութիւնը» էջ 421):

Հաճոյնցիներ սակայն հետամուտ կ'ըլլան եւ շին թուրքեր իրենց կրթական ծագկումի աշխատանքին մէջ եւ իրենց սեփական միջոցներով ճիշդ կ'ընեն Հաստատելու կանոնաւոր վարժարաններ 1871-ին վարդապետ Գեորգիւր, 1872-ին Վարդուհեան վարժ. երբ, իսկ 1874-ին Վարդանեան Կարապիթ. վարժ. է, առեւ 1880 թուականին կը յաջողին ի վերջոյ Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ մօտ հիմնել Կերտնական վարժարանը մանչերու յատուկ:

Այս յաջողութենէն խախտաւած Հաճոյնցիներ կը ձեննարկեն ազնկանց Համար ալ վարժարան մը բանալ Ս. Գիւորդ եկեղեցիին կից, որ կը գոյտուել մինչեւ 1909 թուականը:

Զէյթունի մէջ եւս կրթութիւնը ուշ սկսած է ծագիլ, անշուշտ քաղաքական պայմաններու բերումով, սակայն հակառակ ասոր, պէտք ենք դիտել ալ որ զէյթունցիք անխոյժ շին մնացած կրթական շարժումին:

Թէեւ անհաստատ ճիշդեր եղած են, սակայն դժբախտաբար, ինչպէս միշտ, անհաստատ փորձերը մնացած են անյաջող ու անհետեանք:

Այդ իսկ պատճառաւ մենք ախտեղ կարճ անդրադարձում մը ընելու պիտի հարկադրուինք, որպէսզի ցոյց տանք ընթերցողին, թէ ովքեր ինչեր փորձած են ընել Զէյթունի մէջ կրթական շարժման նկատմամբ եւ ալ փորձերը ինչ աղբիւրք սուած են:

Առաջին հերթին յիշենք Կարապետ վարժարան (վաճան վրդ. Պարտիզակցի), իր ճիւղի նշանաւոր վաճառական Պ. Սպարթալեանի կողմէ կը դրուի Զէյթուն իրբեւ Ֆրանսերէնի ուսուցիչ եւ կը հաստատէ անհաստատ դպրոց մը, սակայն տարի մը մնայէ ետք, անհամաձայնութեան մը պատճառով կը հեռանայ Զէյթունէն:

Պ. Չարբեան որ լաւ թրքալէս մըն էր, ան ալ իր կարգին փորձած է անհաստատ դպրոց մը պահել, սակայն անոր գործունէութիւնը երկու տարի կը տևէ:

Ասիկէ ետք Մկրտիչ վրդ. Տիգրանեանն է որ Զէյթուն

Քուն կուգայ: Ասիկա ժամանակ ժբ մտալ էտք, եօթը աչկերաններ աննելով Չէյթունէն իր հետ Կ. Պոլիս կը առնի, Նուպար-Շահապարեան վարժարան կը մտցնէ, գանձք, ուր կը սովորի, սպարացի ուսուցիչներ գանձալու համար Չէյթունի մէջ:

1871-ին երեսուցէժի միտարաններէն՝ Տ. Աթանաս վրդ. Չէյթուն արկելով, կը մտայ հոն ժամանակ ժբ եւ սպա մի քանի ուշիմ աչակերաններ հետը տանելով: Երեսուցէժի ժամանակուսոց վարժարանը կը դնէ, գործարաններու համար եւ ուսուցիչ սպարաւանուլու համար գանձք:

Այս ասնորէն էր Սեբաստ - Բիրբատ, որ 1878-ին կը վերագումայ Չէյթուն: Իսկ Չագրեան Կ. Պոլիսէն կը վերագումայ նախկինթարան ժբ բանալու համար, սակայն սպարպիւն կը մտան իր ջանքերը:

Ասկէ ետք Ե. Տատուրեան Չէյթունի Ա. Յակոբ թաղին մէջ «Կիլիկիան» վարժարան կը բանայ 1879 Յուլիս 18-ին, կ'առանձնէ անոր անօրէնութիւնը, սակայն իր ջանքերը սպարպիւն անցնելով կը հեռանայ Երկրէն (տես «Չէյթունի պատմագիրք» էջ 924):

Այս փորձերէն ետք է որ Չէյթունի մէջ կրթութան շարժումը կ'աշխուսանայ եւ 1880-ին ձեռքեր կը յարմարեն նոր դպրոցներ հաստատելու համար:

Ամբիջպոլէս 1880-ին Ալլահճիբրեանի ձեռնարկութեամբ ազգական վարժարան մը կը բացուի, սակայն սակեալ ի վիճակի չըլլալով վարժարան վարժարանը եւ 1882-ին անոր տեղ կը բերուի վեհախորհէն ընթացաւարտ Գէորդ Պոյաճեանը: Ասիկա զրգիւս կը հանդիսանայ Ալլահճիբրեանին եւ հակառակութիւն կ'սկսի երկուքին միջեւ:

Ալլահճիբրեան, Կեղրնոսկան երկուս վարժարանը (որուն հիմնարկութեան թուականը չենք գիտեր) կը յատկացնէ ազնկանց եւ մանչերու վարժարանը կը փոխադրէ Կարկար թաղը:

Կարկարացիք կը դժգոհին Ալլահճիբրեանէն եւ որ կը հեռանայ իր պալատէն: Սակայն Կարկարացիք վարժարանի գոննին ալ կը փակեն Պոյաճեանի առջեւ եւ ապաքն ալ ամբողջ ութը ասրի ասանց դպրոցի կը թա-

ղուն: (տես «Չէյթունի պատմագիրք» էջ 921):

Սեբաստ - Բիրբատ երեսուցէժի ժամանակուսոցը աւարանէլ էտք, 1882-ին կուգայ Մարտի Կեղրնոսկան վարժարանին մէջ պաշտօնավարելու իրբու տետուէ եւ յետոյ Կարկարայի դպրոցը կը վերաբանայ:

Այնուհետեւ Պոյաճեանի անօրէնութեան սակ կը բացուի Միացեալ ընկերութեան երկուս վարժարանը, ուր կը պաշտօնավարեն ութը հոգի 1884-ին:

1884-ին Սեբաստ - Բիրբատ կը հրատարի իր պաշտօնէն եւ նոյն տարին Չէյթունի չորս թաղերը կ'աջրին, որուն զոհ կ'երթայ Կեղրնոսկան վարժարանը որ կը փոխադրուի Պոզալիբ թաղը: Մինչ այդ Պոյաճեան նոյն տարին Միտալ գիւղին մէջ կը բանայ ծագ կոց մը:

1884-ի Սեպտ. 18-ին Միացեալ ընկերութիւնը իր հովանաւորութեան սակ կ'առնէ Չէյթունի բոլոր վարժարանները:

Երբ 1888-ին պատահեցաւ Չէյթունի մեծ հրդեհը, շատ փնասներ կրկնին թաղացիները:

Չէյթունի միտարանի վերածուելէ ետք, Պատրիկ Կիլիպէնկեանի նախագահութեամբ Կ. Պոլսոյ մէջ կ'ազմուած Հրկիղիւս Յանախումբի ներկայացուցիչ Գերթրէ Գոյաճեան, նպաստ բարձրելու համար Չէյթուն կուգայ: Ասիկա Ս. Յակոբայ ընդարձակ եկեղեցին կը վերածէ Կեղրնոսկան վարժարանի:

1888-ին Պոյաճեան զարձակ անօրէն կը նշանակուի եւ նոր Կեղրնոսկան վարժարանը կը փոխադրէ Պոզալիբ թաղէն, իսկ ազնկեաններ կը թողու նոյն տեղը (տես նոյն, էջ 922):

1889-ին Միացեալ ընկերութիւնը նոր վարժարաններ կը բանայ Յանուպ, Կոկիտն, Թաշուրդ, Քերէճ, Երեւոս եւ Ալպիսթան, որոնց ուսուցիչները Չէյթունի շրջանակէն կ'ընտրուին:

1895-ին պատահած տխուր դէպքերուն, Չէյթունի բոլոր դպրոցները կը փակուին եւ Միացեալ ընկերութիւնն ալ կը լուծուի:

1898-ին է որ միայն Կարկարի կ'ըլլայ Չէյթունի վարժարանները վերաբանուի Կ. Պոլսոյ Պատրիարքոս-

բանի ծախքով:

1899-ին կը վերաբացուին Եփեսոսի եւ Ալլիւս-
թանի վարժարանները:

Հետզհետէ աշակերտութեան թիւը կ'ստուարա-
նայ եւ դպրոցները անբաւարար կը դառնան ուսանողու-
թեան:

Առանցիկ մէջ կրթական շարժումը բազումամբ
էր շրջակայի քաղաքներուն, աւելի կանուխ սկսած է:
Մենք պիտի չուզենք կրկնութիւն ընել այն դրութեան,
որ կը կոչուէր Տէր Թողիկեան: Այդ հիմնուրոյ ձեւն
էր մեր եկեղեցիներու կեց բացուած դասարաններուն
կամ դասասաններուն, որ թաղին աղաքը կուղային
գրեւ կարգաւ սորովելու:

Առանցիկ դպրոցական կանոնաւոր դործունէութե-
թիւնը սկսած է 1846-էն սկսեալ Ս. Առաուածածին
եկեղեցիին կեց շինուած երկարելոսի վարժարանով,
որ հաւանական է կոչուած Ելլայ եկեղեցիին անունով
եւ ուր 1850 - 1860 թիւակներու տեսողութեան 200-
300 աշակերտներ կ'ուսանէին երկու վարժարաններու
հսկողութեան տակ (տես Բ. Եղիաթեանի «Առանցիկ
հայոց պատմութիւն» էջ 618):

1860 տարն թուականներուն սոյն վարժարանին մէջ
կը պաշտօնավարէր էվէրէկցի Լէշինեան վարժարպետ,
իսկ Ս. Ստեփաննոս եկեղեցիի վարժարանին մէջ (որ
ստորութիւն էր վարի եկեղեցիին դպրոցը կոչու-
իսկ Ս. Ասաուածածին վարժարանը, եկեղեցիին հա-
մեմատ՝ վերի) Ստեյի Գոճա Գաւթի:

Նոյն թուականներուն Կ. Պոլսէն Պարթիւրբու-
րանի կողմէ Սիւ գրկուած Մկրտիչ Ալլոյ. Խրիմեան
(յետոյ հայոց Հայրիկ), որոնք Սոյն Ժառանգաւորաց
վրժ. ին մէջ հայերէն եւ երթաւորութեան դասեր կու-
սային, Առանցիկ Ալլոյ. վարժարանի առաջաբերով Պետ-
րոս վարժարպետ պաշտօնի կը կոչուի նոյն վարժարա-
նին մէջ:

Պետրոս վարժարպետէն ետք Ս. Առաուածածին
եկեղեցւոյ վարժարանին մէջ կը դասախօսէր Փիւս-
կելսիւղ Խաչատուր վարժարպետ Խանկեան բալուցի:
Իսկ Ս. Ստեփաննոս եկեղեցիի վարժարանին մէջ կը

պաշտօնավարէր Շէքէրճեան Յոյակիմ վարժարպետ
իլմիրցի: Այս վարժարաններուն մէջ կ'ուսանէին 100-
200 ման աշակերտներ, համաձայն Բիւզանդ Եղիաթ-
եանի տուեալներուն (տես նոյն, էջ 618):

1870-էն ետք Առանցիկ թաղային վարժարանները
կ'ստանան աւելի կանոնաւոր վիճակ: 1872-ին Կ. Պոլի-
սէն ուսուցչութեան պաշտօնին կը հրաւիրուի Արու-
սայիս վարժարպետ: Արոյ կը յանձնուի Ս. Առաուածա-
ծին եկեղեցւոյ այն յարկաբաժինը, որ Պետրոս վար-
ժարպետի օրով շինուած էր աղջկանց վարժարանին հա-
մար:

Արամայիս վարժարպետ Ս. Ստեփաննոսի եւ Ս.
Առաուածածինի վարժարաններու յաւաքագէտ աշա-
կերտներէն 50-60 հոգի զատելով կը բերէ իրեն արա-
մադրուած յարկաբաժինին մէջ, կը կազմէ երեք
բարձրագոյն կարգեր Գ. Բ. Ա.: Ա. դասարանը բարձ-
րագոյնը կ'ըլլայ:

Բարձրագոյն այս երեք դասարաններուն մէջ,
Արամայիս վարժարպետ աշակերտութեան առանձին կը
դասուանդէ աշխուհարբ, քերականութիւն, հայոց
պատմութիւն, որոնք բոլորովին նոր նիւթեր էին:

Սակայն դժբախտաբար Արամայիս վարժարպետ կը
թողու վարժարանը եւ անոր տեղ Մկրտիչ կաթողիկոս
Քէֆուիդեանի կարգադրութեամբ Արօնա կը հասնի
վրթանէս վարժարպետ, որ իր կարգին ուսումնական
ծրագիրը ալ աւելի կը ճոխացնէ նոր նիւթերով:

1874-ին թրքերէն լեզուն բաւ սորվեցնելու հա-
մար աշակերտութեան, «հօժ» մը կը վարձուի:

Թաղային վարժարաններու գողութեաց մասնաւոր
վարժարաններ եւս ստեղծու պէս կը ծաղկին Առանցիկ
մէջ:

1870 թուականէն սկսեալ անհասարակ դասարաններ
հասարատուած են, որոնց մասին տեղ աւել կարելի է
անոնց շարքը շատ երկար Ելլալուն համար:

Ասիկ գտա Բիւզանդ Եղիաթեան իր շատ կոկիկ ու
բովանդակուրեց ուսումնասիրութեան մէջ, կուսայ
նաեւ Միտիթիւններու կողմէ հայաստանուած դպրոց-
ներու շարքը, որոնց մասին այստեղ խօսել անհրա-

մեծ տղաները դասեր, քանզի ուրիշ առիթով, Մխիթարյանը լատուկ դուրսի մը մէջ պետի անդրադասանք անոնց մասին:

Ուրֆայի (Եդեսիա) մէջ 1857 թուականին Ուրֆայի Առաջնորդ Խորէն Աբր. Մխիթարեան մեծ ճիւղ կը թափէ կազմակերպելու համար գաղաթի կրթական գործերը, կազմելով Քրիստոսեան ընկերութիւնը, կը յարկոյցնէ հիմնել համանուն դպրոց մը: Մխիթարեան Աքքը իր սրբապետութեան ասի ունեւորացարդատուած կրթական մշակեր, որոնցմէ յարանի եղած են Մծոֆայր Գալուբեան, Գալուբ (Թէքէօզ) Չեօմէկէան, Գրիգոր Տէր Յովհաննէսեան, Գալուբ վարժապետ (Մեծ), Գալուբ վարժապետ (Փոքր), Սարգիս Ս. Գալուբեան, Ջուհակեան, Զարուիթին Լուսարարեան, Խաչեր Խաչիան, Արքաճափ Քչոյ: Արեւեան, Գեորգ Շահինեան (Այլ վարժապետ), Գրիգոր Տէրաշեան, Գալուբ Բրտանեան եւ Աւետիս Քիւփեյեան (տես Արքաճափ Մահակեանի «Պիւցարական Ուրֆան եւ իր հարկոյնները» էջ 308-309):

Ապա կազմուած է Ադղէական ընկերութիւնը, որ իր կարգին կը հիմնէ ուրիշ դպրոց մը իր անունով: Տարին մը ետք 1858-ին կազմուած Ս. Թադէոսեան ընկերութիւնը վերոյիշեալ ընկերութիւններուն հետ միաստով կը կազմեն մէկ միութիւն մը, կրթական գործը գորդացնելու համար:

1863-ին կը կազմուի նաեւ Ռուբինեան ընկերութիւնը, որ 1866ին կը բանոյ համանուն վարժարան մը եւ 1877-ին կարելի կ'ըզացուի հին շէնքը քանդելու: Եւ անոր տեղ նոր մը կ'առուցանելու համար (տես Լեւոն Չորժիսեան «Համապատկեր Արեւմտահայոց մէկ դարու պատմութեան» Ա. հատոր, էջ 470):

Ուրֆայի մէջ իրար յարկոյցով միութիւններէն ամէնէն աւելի երկարակեացը եղած է 1871-ին կազմուած Չալիպղեան Միութիւնը, որուն հիմնադրները եղած են Արեւեան, Արքաճափ Տառեան, Գեորգ Երանտեան, Գալուբ Տառեան եւ Եփրղոս կարօեան (տես Լեւոն Չորժիսեանի «Համապատկեր Արեւմտահայոց մէկ դարու պատմութեան» Ա. հատոր, էջ 470):

22 Յուլիս 1878 թուականին այս ընկերութիւնը ազգկանց վարժարան մը բանալու կ'աշխատէ, սը կ'ըրթկորեալ դպրոց մէն ալ կը բացուի:

Ուրֆայի առաջին ուսուցչուհիներէն յիշատակելու արժանի է Եղաթ Պէշեանը, որ կարեւոր դեր կ'առարարծ է Ուրֆայի ազգկանց կրթութեան համար:

Դժբախտաբար աւելի մանրամասնութիւններ չենք կրնար տալ վերոյիշեալ վարժարաններու գործունեութեան մասին տուեալներու պակասին պատճառաւ:

Աշակերտութեան թիւին նկատմամբ մէկ կրթական վիճակացոյց մը կրցանք ձեռք ձգել, որ թէ՛ Եւ մանրամասն դաստիարակչական ուսուցչական թիւերը, սակայն ընչհանուր գաղափար մը կուտայ Ուրֆայի վարժարաններուն մէջ ուսում անոց աշակերտութեան կազմակերպութեամբ:

Այս վիճակացոյց սր կը վերաբերի 1898-1899 աստիճանին, կը նշէ 670 մանչ ուսանողներու թիւ մը, որուն 68-ը բարձրագոյն նախակրթարանի աշակերտներ եղած են: Իսկ 475 ազգկանց ուսանողներու թիւ մը, որուն 42-ը բարձրագոյն նախակրթարանի աշակերտուհիներ եղած են (տես «Արեւելք» թիւ 3988 13-25 Ապրիլ 1899):

Մչոյ կրթական վիճակն ալ, ամէն եկեղեցի կից, ծաղկոյցներու մէջ իր նախնական ընթացքը ունեցած է եւ անոնց մէջ գլխ առնչատակն ճիւղեր ալ կ'առարարուած են տուններու մէջ, հաւաքելով աշակերտներ, հայերէն լեզուն սորվեցնելու համար:

Դժբախտաբար, 1830-էն մինչեւ 1870ական թուականներու կրթական գործունեութեան վերաբերմամբ տուեալներ կը պակասին, ինչ որ հետաքրքրական ու կարեւոր են:

1870ական թուականներուն Մչոյ մէջ գործած են հետեւեալ վարժապետները, Գարդէն, Տէր Գալուբ, Առաքել Քիւրումէ յոսնցի, Թերթօ մականունեալ Գարդէն, Թադէոս Չիրաքէթցի, Գասոյեայ Մեծ Գալուբ, Յովհաննէս Բարեղեան, Սուփան Տէր Պարսմեան, Եղիազար, Արքաճափ Իկիթը, Մեխըն, Սարգիս Քալիկեանց, Ա.Օ., Թաոս, Մելիք, Ղազար Ալէքսանտր

եւայլն, որոնք Վերին և Սուրբ Մարինէ թաղերուն մէջ դասուանեցած են (տես Սարգիս և Մխաի Բոլէ-
կանի «Հարազատ Պատմութիւն Տարածող» էջ 11-12) :

«Մինչև 1870 թուականը, կը գրին վերայիշեալ
գիրքին հեղինակները (էջ 14-15) ամբողջ Մուշ քաղա-
քին և դասակն մէջ, գրել կարող էին զիւրացիները հազ-
ուսագիւտ էին, մանաւանդ գիւղերուն մէջ:»

Ազգային Սահմանադրութեան Հաստատումէն
կար, Կ. Պոլսոյ մէջ կազմուած Միացեալ Ընկերու-
թիւնը Մուշի մէջ նախակրթարան մը բանարու ճիւղեր
կը կառուրէ և ասոր համար 1878-ի աճան Մուշ կը
գրկէ Փիլիպպոս վարժարանը: Փիլիպպոս վարժարան
Մուշ Առաջնորդ Ալեքսանդր Կարի Նեախարարի
յեղով, կ'ըսուին Ս. Մարինի թաղին մէջ նորակա-
ռուէրը բառակցին Միացեալ Ընկերութեան վարժա-
րանին, զոր կը կոչեն Կեդրոն, ուր ամօրջացէս կը հա-
ւաքուին ժող 100 աշակերտներ: 1899-ին ուղևորի մը
տեղեկագրութեան մէջ կ'ըսուի թէ՛ Մարիայ մըն ու
ունեցած է այս վարժարանը 70 մանուկներով (տես
«Արեւելք» թիւ 3904 4-16 Յունուար 1899) :

1879-ին Մուշ կը հասնի Մկրտիչ Մարեան, որ
կ'ուսանան տեսչութեան պաշտօնը, որ իսկական հիմ-
նադիրը կը հանդիսանայ Մուշի Կեդրոնական վարժա-
րանին:

Բարձրագոյն կրթութիւն առած այս մշակը մեծ
ևսանդ կը մտցնէ Մուշի մէջ ու կ'ազատէ ժողովուր-
դը կրթական գծով և նոր վայր կուսուր Կեդրոնական
վարժարանին և կը փոխադրէ զայն Ձորու թաղին մէջ,
նորակերտ շէնքի մը մէջ, որ օժտուած էր երկյարկու-
նի բնագարծակ և յուսուր սենեակներով ու չորս դա-
սարաններով: Այս վարժարանը ունէր Մարիայ մը 85
աշակերտներով (տես «Արեւելք» 4-16 Յուն. 1899) :

Այս վարժարանին աւագ ուսուցիչ կ'ըմէ էր Մու-
շեյ Կոլլապիտան: Համաձայն ուղևորի մը տեղեկա-
ցրութեան, նախակրթարանը կը պահէր 45 աշակերտ-
ներ (տես «Արեւելք» թիւ 3904 4-16 Յունուար 1899) :

Կանգալառ այս միջոցութեան մէջ Կեդրոնական
վարժարան կը հասարուն 150-ի չափ աշակերտներ:

Անոք կը սորվին գրել կարող: Հայոց պատմութիւն,
աշխարհագրութիւն, և այլ գիտելիքներ, ինչպէս
նաև մարմնամարզ:

Այս վարժարանը իր ժամանակին Մուշի մէջ գրա-
ւած էր մեծ ժողովրդականութիւն և հասած էր նա-
խանձելի վիճակի մը:

Մուշի հայերը միայն տղոց կրթութեամբ չեն
զբաղած, այլ և խորհած են ազգկանց զարգացումին
կարևորութիւն ալ:

Եւր 1870(ական թուականներուն Կ. Պոլսոյ մէջ
Միացեալ Ընկերութիւնը կը նպաստագորէր Կեդրոն
կամ Կեդրոնական վարժարանը բանալ Մուշի մէջ, նոյն
նպաստով Կ. Պոլսոյ մէջ կը կազմուէր Հայոհեակաց:
Ընկերութիւնը, որ կը ծնանար Մուշի մէջ զարկ տալ
ազգկանց զարգացումին: Եւ այդ դիտուարութեամբ
1882ին Մուշ կը գրկուի օրինակ Ալիսիմէ: Կեդրոնա-
կան վարժարանի տեսուչ՝ Մկրտիչ Մարեանի կարող-
ութեամբ, Ս. Մարինէ թաղի Եկեղեցիին աւանթեր
շէնք մը կը շինուի և հոն առաջին անգամ կը հաստատ-
ուի Հայոհեակաց վարժարանը (տես նոյն, էջ 20) :

Այս վարժարանին մէջ Կեդրոնական վարժարանին
կարգ մը ուսուցիչներ, ինչպէս Աւետիս Մարգրեանու-
նի (Կեդրոնականի հայերանը), որ մնայուն կը պահ-
տանվարէր վարժարանին մէջ, մինչ ուրիշներ իրեն
այցելու ուսուցիչներ, ինչպէս Հայրապետ Համաձա-
կան, Իսախան Արքայաժաման, Արուսեակ Պետրոս-
եան և Այդուի Բարսեղեան կ'ուսուցանեն արեւելի
աշակերտուհիներ:

Այս նախակրթարանը ունէր 4 դասարաններ և բոս
ուղևորի մը տեղեկագրութեան, 50ի չափ աշակեր-
տահներ, իսկ Մարիային մէջ 180 մանուկներ (տես
«Արեւելք» թիւ 3904 4-16 Յունուար 1899) :

Այս վարժարաններէն դատ, 1878-էն ի վեր գոյու-
թիւն ունեցած են Մուշի մէջ հետեւեալ վարժարկ
զարկները, որոնցմէ մին Վերին թաղին մէջ, Եկեղեցւոյ
գաւթիկին վրայ, որ երկյարկանի էր:

Ասիկա ունեցած էր մէկ սերտարան, երկու դաս-
արանով, ուր կը պաշտանվարէին աւագ ուսուցիչ Պոզու

Չորս յեան եւ անոր օգնական Գառար Թիւթիւնճեան, Գառար Ալէքէան եւ Միւհրան Միկրոնճեան:

Կախարխարանի աշակերանները թիւով 55 եղած են, համաձայն ուղեւորի մը տուած տեղեկագրոս թէսն (տես «Արեւելք» 4-16 Յունուար 1899): Եւսխարխարանի բաժինը վեց պատրաններէ թողկացած էր: Ծաղկոցին մէջ մանուկներու թիւը եղած էր 115 (տես նոյն):

Բրդի թողին մէջ ալ կար գոյրոց մը Լիկեցեոյ բակին մէջ, որ բնորոշակ սենեակ մըն էր եւ որ դասարան ու սերտարան էր միանգամայն: Այս վարժարանին ուսուցիչն էր Յարութիւն Մկրտիչեան:

Այս գոյրոցին աշակերաններու թիւը 24 եղած է, իսկ Ծաղկոցինը 26:

ձեկէ: Իսկ թողին մէջ եւս կար գոյրոց մը Լիկեցեոյ գաւիթին կից, որ կը բաղկանար մէկ սենեակէ: Ասոր ուսուցիչն էր Մարտիրոս Կարապետեան, որուն կ'աշակերտէին 15 հոգի, իսկ Ծաղկոցին մէջ 16 (տես «Արեւելք» թիւ 3904 4-16 Յունուար 1899):

Մուշի բնորոշակած աւալ գաւառին երկեակի գիւղատեղիներու տոմսիներն կը պատկանի վարդէնիս գիւղը, դասին հիւսիս-արեւելքովոցմը, ուր 1881-ին Լիկեցեոյ տարիներ, կոտորուած էր իւս նախնական դպրատուններու, երկարականի հոյակապ վարժարան մը, ուր ժամանակ մը 56 աշակերտներ կը յաճախէին: Սակայն ուղեւորի մը գրած տեղեկագրոս թէսն համաձայն, 1899-ին գիւղին վարժարանը, որուն անունը չէ յիշած, շատ խեղճ գիծակի մէջ եղած է եւ փակուելու գոտարարուած (տես «Արեւելք» թիւ 3979 2-14 Ապրիլ 1899):

Վանի մէջ կը թախան շարժուած թաղի սուած է Արգային Սահմանագրութեանէն ետք: Թէեւ այդ թուականէն առաջ ճիւղեր կատարուած են աշուկ, սակայն մեղի ծանօթ չէ տարւոր: Բայց եւս յնայէս, շատ հաւանական է, որ միւս գաւառներուն նման գոյրոցներ գոյութիւն ունեցած ըլլան:

1860ական թուականներուն, համաձայն Համարը՝ ձուձ Երամեանի, Վանի մէջ կային վեց թաղային վար-

ժարաններ, որոնցմէ շորքը Արգեստանի, մէկը Հայկախարի եւ հասարակ ալ Քաղաքամէջ թաղին մէջ, որոնք աշակերտու թէսն ընդհանուր թիւը 1000 եղած է:

Այս աշակերտները մեծ մասամբ մանչեր եղած են, միայն 5-6 աղջիկ աշակերտներ գտնուած են իւրաքանչիւր գոյրոցի մէջ:

Մեղի ծանօթ չեն այս գոյրոցներու հիմնարկութեան թուականները: Միայն սա գիտենք թէ, այդ գոյրոցներուն մէջ կը դասուանդուէին քերական, հեղարան, Սողմոս, Գործք Առաքելոց եւ Կարեկ:

1870-ին է որ Գ. Սրուանձառանցի եւ մի քանի վաճառականներու նախաձեռնութեամբ, Սահլառեան ընկերութեան միջոցներով կը հիմնուի Սահլառեան աղջկանց վարժարանը:

Իսկ քաղաքէն դուրս Աւանց եւ Ծառայոյի գիւղերուն մէջ եւս գտնուած են Ծաղկոցներ: Արգեստանի հիւս. արեւելեան կողմը Յայնկոյսնիւր թողին մէջ ալ 1864-ին հիմնուած է վարժարան մը, որուն տեսուչ եղած է Աւետիս Սահմանունին (տես Համարը՝ ձուձ Երամեանի «Յուշարձան Վան-Վասպուրականի» Ա. հատոր, էջ 58):

Մկրտիչ Սրեմեանի օրերուն Վանի կը թախան դարձունէու թիւնը զգալի յարաբաւոյններ առձանագրած է, ինչպէս նաև մտաւորական ու գաղափարական շարժումը մեծ ծաւալ գտած է քաղաքային հասակներուն մէջ:

1870ական թուականներէն մինչեւ 1900 թուականը երկարաց Վանի կը թախան շարժման մասին լրիւ տեղեկութիւններ կը պակսին:

Մեր ձեռք ունինք Համարը՝ ձուձ Երամեանի վերոյիշեալ գիրքէն գտա, Գարեգին Եղ. Սրուանձառանցի «Համով Հասով» Բ. հատորը (էջ 57-57), որուն մէջ ցոյց տրուած է 1880ական թուականներուն Վանի եւ անոր գիւղերուն մէջ գտնուող գոյրոցները:

1. - Քաղաքամէջի մէջ կար Յիսուսեան տղոց վարժարանը, որ հիմնուած է 1881-ին, որուն առաջ ուսուցիչը եղած է 1881-ին կարինէն եկած Վարդ Ասլան-

եանը, ծանօթ մանկավարժ և ճարտարագետ: Այս վարժարանին աշակերտութեան թիւը 180-200 եղած է:

Նոյն վարժին մէջ կը գտնենք աղջկանց Եռչանեան վարժարանը, որ ունեցած է 80-100 աշակերտուհիներ:

2.- Հայկական մէջ կար երկուս վարժարան մը, որ շինուած է 1882-ին, որուն անունը մեզի անծանօթ է: Այս վարժարանին մէջ կար 100-120 աշակերտութիւն:

3.- Արարուց թիւղին մէջ կար Ս. Մատթէոսեան մանչերու վարժարանը, որուն աշակերտութեան թիւը 120 եղած ըլլալ կը թուի:

4.- Նոր շինուի մէջ Ս. Յովհաննէսեան երկուս վարժարան մը կար, որ մօտ 100 աշակերտներ կ'ուսնէին:

5.- Ս. Յակոբ թաղի մէջ Ս Ղուկասեան երկուս վարժարանը կար 140 աշակերտներով:

6.- Յայկաջաներ թաղին մէջ կար Ս. Մարկոսեան երկուս վարժարանը 200 աշակերտներով, ուր կը սրահանուէր ռուսացիներու նահապետ Աւետիս վարժապետ:

Այս վարժարաններէն դատ կային մասնաւոր դպրոցներ ալ:

1.- Կեդրոնական վարժարան, որ էր մանչերու յատուկ և ունէր 67 աշակերտներ և ուր Մկրտիչ Փորթուգալեան անօրէնութեան պաշտօն վարած է:

2.- Սանդխտեան աղջկանց մասնաւոր դպրոցը, որ նախակրթարան մըն էր, հիմնուած 1881-ին, բարերարութեամբ Սանտասրեան ընտանիքին: Այս վարժարանին վրայ շինուած է երկրորդ յարկ մը, նոյն բարերարներու կողմէ և ստիչ ետք դպրոցին անունը փոխուած է Մարթամեանի: Աշակերտութեան թիւը մեզի անծանօթ կը մնայ:

Աստիցմէլ դատ կային նաև Բարաղամեան և Յովհաննեան վարժարանները շինուած 1880-ին, սակայն ասանց աշակերտութեան թիւին մասին ոչ մէկ ծանօթագրութիւն գտանք:

1880ական թուականներուն, վստայ գիւղերուն մէջ կային 27 դպրոցներ, որոնք կը գտնուէին հետևե-

եալներուն մէջ, Ասնց, Լէզք, Եւհարզի, Արատ-մէա, Արճալի, Խորականիս, Պաշարէ, Քերձ, Կեմ, Քէօզի, Նարեկ Նոր գիւղ, Էրեմկանի, Ս. Բարթոլոմէ-մէոս վանք, Բէնեկերա, Հասպատան, Սորսուէր, Հերթուկ, Մարթանա, Գործոթ, Տերամայր, Քէօղ-Անի, Էճօլլի, Կիւսնեց, Աւերակ, Գուրուպաշ, Աղպա:

Սակայն 880ական թուականներէն մինչև 1900 թուականը, այս 27 գիւղերուն վրայ կ'աւելնան ուրիշ 37 գիւղեր ևս, որոնք 20 ասրիներու ընթացքին ունեցած են դպրոցներ, որ փոքր թիւով աշակերտներ պահելով կրցած են քիչ չափ դարպասութեամբ անոնց:

Այս գիւղերն են Անդղ, Մուշասիկ, Աստուածաշէն, Հարատեց, Բշխմի Գոմ, Խորդոմ, Փշալանք, Արճէշ, Պայրապ, Ոսկերակ, Տաղվերակ, Լիմ, Խաւենց Կիւղ, Աղթամար, Մոխրարեբղ, Ս. Խա. Կանք, Խալն, Մոկաթ Նոր թաղ, Ուրանց, Թաղասն, Ծի-ճանց, Հինեց, Կաղպի, Կաճէթ, Սուրբ Տիկի, և Բերբղակ:

Անշուշտ կարելի չէ այս բոլոր գիւղերու և ըլ-հանելու դպրոցներն էլ յատուկ և պէտք էնք անելցնել, թէ այս դպրոցներուն անունները մեզի ծանօթ չեն և ոչ ալ աշակերտութեան թիւին մասին տե-նարկութիւն եղած է:

Արդէն, ինչպէս ցոյց տուինք մեր ուսումնասի-րութեան ընթացքին, կարգ մը դասուսներու և կամ քաղաքներու մէջ գտնուող վարժարաններու մասին կցիկաբար տեղեկութիւններ գտած ենք, որոնք բնակա-նաբար մեր պահանջը չեն գոհացուցած: Սակայն ևս այնպէս, պէտք է գիտել տանք, թէ այս գիւղերու դպրոցները ընդհանուր անօրէն քանակներու կարելոյն:

Այս գիւղերին մէջ մենք քանակներու կարելոյն մէկ կտեղեյ դասուսներու մէջ ծուարած ու ասրիէ ասրի ծաղկուկ կրթական հաստատութիւնները, կարենալու Համար կրթական շարժումին ընդհանուր պատկեր-ցումը ստլ:

ԳԱՒԱՌՆԵՐՈՒ ԼԱՅ ՎԱՐԺԱՐԱՆՆԵՐԸ

ԻՉՄԻՐ.- Ս. Մեքսուպեան մանչ. վրձ. 1875-ին աշակերտ.

Նոյն վրձ. 1889-ին 270 աշակերտ.

Նոյն քաղաք.- Ս. Հոխոսիմեան աղջկ. վրձ. 1875-ին 250 աշակերտ.

Նոյն քաղաք.- Աղաբէկեան վրձ. 1851.

Իգմիբի շրջկ. Այսրն.- Ս. Գրեգոր վրձ. 1874.

Նոյն վրձ. 1898-ին 21 մանչ եւ 16 աղջիկ. աշակերտ.

Իգմիբի շրջկ. Նապելի.- Հալապեան վրձ. 1856.

Նոյն վրձ. 1888-ին 40 աշակերտ.

Իգմիբի շրջկ. Տէրեղլի.- (գուրբ. անուն չկայ) երկսեռ վրձ. 1885-ին 50 մանչ եւ 28 աղջիկ աշակերտ.

Իգմիբի շրջկ. Էօսէմէլ.- Վարդուկեան աղջկ. վրձ. 1881-ին 100 աշակերտ.

Նոյն վայր.- Ս. Լուսուորչեան մանչ. վրձ. 1832-ին 80 աշակերտ.

Իգմիբի շրջկ. Պարնաբ.- (գուրբ. անուն չկայ), (Թուսկան չկայ).

Իգմիբի շրջկ. Սէօփէ.- Մեքսուպեան երկսեռ վրձ. (Թուսկան չկայ).

Իգմիբի շրջկ. Մանիս.- Ս. Լուսուորիչի երկսեռ վրձ. 1876-ին.

Նոյն վայր.- Գալստեանց աղջկ. վրձ. (Թուսկան չկայ) 70 աշակերտ.

Նոյն վայր.- Ս. Լուսուորչեան մանչ. վրձ. 1881-ին 146 աշակերտ.

Իգմիբի շրջկ. Գրեգորյան.- Նարեկեան-Վարդուհեան երկսեռ վրձ. 65 մանչ եւ 60 աղջիկ աշակերտ.

Իգմիբի շրջկ. Գուջատ.- Ս. Սահակեան երկսեռ վրձ. 1896-ին 10 մանչ եւ 15 աղջիկ աշակերտ.

Իգմիբի շրջկ. Գասապ.- Ճիլահիբեան երկսեռ վրձ. աղջկ. բաժին 1893, մանչերու բաժին 1898, 20 մանչ աշակերտ: Ապա՝ աղջկ. բաժինը կը կոչուի Տիգրանեան.

Իգմիբի շրջկ. Ազհար.- Լուսուորչեան վրձ. 1856.

Նոյն վայր.- Աւետեան աղջկ. վրձ. 1891

Իգմիբի շրջկ. Գրեգ.- Վարդուհեան աղջկ. վրձ. 1875-ին 40 աղջիկ աշակերտ: Ապա՝ կը կոչուի Վարդանեան վրձ.

Նոյն վայր.- Հայկազեան մանչ. վրձ. 1876-ին, 40 աշակերտ.

Իգմիբի շրջկ. Պէրկատա.- Ներսէսեան վրձ. 1875.

Իգմիբի շրջկ. Մէնէմէլ.- Աբամեան վրձ. 1875. ՊրՈՒՍԱ, քաղաք.- Գէորգեան երկսեռ վրձ. 1866.

Նոյն վրձ. 1898-ին 140 մանչ եւ 40 աղջիկ աշակերտ.

Նոյն վայր.- Քալանթարեան մանուար վրձ.

(Թուսկան չկայ).

Պրուսայի շրջկ. Սէօնօղ գիւղ.- Ս. Լուսուորչեան մանչ. վրձ. եւ Հուխոսիմեանց աղջկ. վրձ. (Թուսկան չկայ). 700-800 աշակերտ.

Պրուսայի շրջկ. Էսիհեմ.- Սահակեան վրձ. 1894-ին 80 աշակերտ.

Պրուսայի շրջկ. Պարքէսիբ.- Երև վրձ. եր (անուն եւ Թուսկան չկայ).

Պրուսայի շրջկ. Պանաբաս.- Լուսուորչեան երկսեռ վրձ. (Թուսկան չկայ). 1871-ին 70 մանչ եւ 36 աղջիկ աշակերտ.

Պրուսայի շրջկ. Մելաբաս.- Մեքսուպեան վրձ. (Նիմն. Թուսկան չկայ). 1871-ին 52 աշակերտ.

Պրուսայի շրջկ. Քեթաթ.- Թորոմեան վրձ.

Պրուսայի շրջկ. Հայ Գիւղ.- Աբամեան երկսեռ վրձ. 1871-ին 39 մանչ եւ 13 աղջիկ աշակերտ.

(Թուսկան չկայ).

Պրուսայի շրջկ. Պիգաս.- Աբամեան (մտքը) երկսեռ վրձ. 1871-ին, 16 մանչ եւ 4 աղջիկ աշակերտ.

Քեթաթ-Աշիմ, քաղաք.- Հայուհեանց աղջկ. վրձ. 1880.

Քէօթազիսի շրջկ. Պիլէնիկ.- Դպրատուն մանչերու եւ աղջիկներու 1850-ին 100 աշակերտ.

Քէօթազիսի շրջկ. Աֆիոն Գաբազիսար.-

Դպրատուն մանչեքու եւ աղջիկներու (Թուական չկայ) 200 աշակերտ.

Նոյն վայր.- Բագրատունեաց վրժ. 1872-ին 390 աշակերտ.

Նոյն վայր.- Մեսրոպեան վրժ. 1872-ին 33 աշակերտ.

Նոյն վայր.- Հովհաննիսեանց վրժ. 1872-ին 150 աշակերտ.

Քէօթմաշիկի շրջիկ. Ուշագ.- Դպրատուն մանչեքու (Թուական չկայ) 23 աշակերտ.

Քէօթմաշիկի շրջիկ. Թոթականց.- Երկու Դպրատուն մանչեքու եւ աղջիկներու համար (Թուական եւ աշակերտութեան թիւ չկայ).

Քէօթմաշիկի շրջիկ. Չալաբա.- Դպրատուն մանչեքու (Թուական չկայ) 60 աշակերտ.

Քէօթմաշիկի շրջիկ. Մուրադաջ.- Դպրատուն մանչեքու (Թուական չկայ) 180 աշակերտ.

Նոյն վայր.- Դպրատուն աղջիկներու (Թուական եւ աշակերտութեան թիւ չկայ).

Քէօթմաշիկի շրջիկ. Ասաբճբա դիւղ.- Դպրատուն աղջիկներու (Թուական եւ աշակերտութեան թիւ չկայ).

Քէօթմաշիկի շրջիկ. Թերեմէնի դիւղ.- Դպրատուն մանչեքու (Թուական չկայ) 70 աշակերտ.

Քէօթմաշիկի շրջիկ. Նոր Գիւղ.- Դպրատուն երկսեռ (Թուական չկայ) 8 աշակերտ.

Քէօթմաշիկի շրջիկ. Կէօլ Տաշ.- Դպրատուն երկսեռ (Թուական չկայ) 80 աշակերտ.

Նիկոմիթիսի վրժագ.- 1870-էն ետք դպրոցներ յոր սկսած են բացուիլ, բայց անուններ չկան.

ԱՏԱԲԱԶԱՐ վրժագ.- Ս. Հրեշտակապետ վրժ. 1827.

Նոյն վայր.- 1834-ին չորս վարժարաններ գոյութիւն ունեցած են, որոնց անուններ չկան.

Նոյն վայր.- 1849-ին աղջկանց վրժ. մը կար, որուն անունը չկայ.

1849-էն ետք հասեւեակ դպրոցները կը գործէին Նոյն վրժագին մէջ. 1.- Սիւսիկան ընկ.եան, 2.- Ա-

բաժնեան ընկ.եան (այս յանձնուած է այս Հովհաննիսեան ընկ.եան եւ կոչուած Հովհաննիսեան, 3.- Հովհաննիսեան ընկ.եան աղջիկ. դպրոց, 4.- Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ դպրոց, 5.- Սիսաբ Գեներ դիւղի դպրոց, 6.- Ալմալու դիւղի դպրոց, 7.- Նոր դիւղի դպրոց: Բոլոր այս դպրոցներու աշակերտութեան թիւը եղած է 633.

Նոյն վայր.- Հայրենասիրաց վրժ. 1859.

Նոյն վայր.- մանչեքու դպրոց (անուն չկայ) 1860-ին, 600 աշակերտ.

Նոյն վայր.- աղջիկ. դպրոց (անուն չկայ) 1860-ին, 300 աշակերտուհի.

Նոյն վայր.- ուսումնաբան (անուն չկայ) 1867-ին, 50 աշակերտ.

Նոյն վայր.- Շերիքեան մասնաւոր դիւլերօթիկ, դպրոց 1875-ին: կը վաւորուի 1878-ին:

Նոյն վայր.- Կեդրոնական վրժ. 1883-ին.

ՊԱՐՏԻԶԱԿ վրժագ.- (անդեկուսիները չկան).

ԹՈՏՈՍԹՕ վրժագ.- Ս. Փրկչեան վրժ. 1867.

Նոյն վայր.- Ս. Յովհաննեան վրժ. 1868-ին, (Ս. Փրկչեան վրժ. ի շարունակութեան է, որ գոյատեւած է մինչեւ 1886)

էՏԻՐՆէ վրժագ.- Արշակունեան մանչեքու վրժ. 1864.

Նոյն վրժ. 1897-ին 91 աշակերտ.

Նոյն վայր.- Հովհաննիսեան աղջիկ. վրժ. 1897-ին 87 աշակերտ: (Միացած է Արշակ. վրժ. ի 1864).

Նոյն վայր.- Թորքոմեան մանչեքու վրժ. 1871.

Նոյն վայր.- Թորքոմեան երկսեռ վրժ. 1880-87, 40 աշակերտ.

ԲԱՆԱԻ (անդեկուսիները կը պահուին).

ԵՕԶԿԱԹ վրժագ.- վահանեան-Անիւճեան երկսեռ վրժ. 1872-ին, 580 ? մանչ եւ 40 աղջիկ աշակերտ.

Եղիկոթի շրջիկ. Սարայ. Հայկական մանչ. վրժ. 1872-ին, 30 աշակերտ.

Եղիկոթի շրջիկ. Չաթախ.- Մանչեքու դպրոց (անուն չկայ) 1872-ին 10 աշակերտ.

Եղիկոթի շրջիկ. Ինճէլի.- Արամեան երկսեռ

1872-ին, 40 մանչ և 10 աղջիկ աչակերտ.
 Եօզկաթի շրջի. Սաղմը.- Տիգրանեան մանչ. դպրոց 1872-ին, 15 աչակերտ.
 Եօզկաթի շրջի. Սասթը.- Վարդանեան մանչ. դպրոց 1872, 15 աչակերտ.
 Եօզկաթի շրջի. Էյլէնճէ.- Աբդուրեան մանչ. դպրոց 30 աչակերտ.
 Եօզկաթի շրջի. Քէյլէր.- Հայկազեան մանչ. դպրոց 1872-ին 50 աչակերտ.
 Եօզկաթի շրջի. Պուրան Գըլը.- Տիգրանեան մանչ. դպրոց 1872-ին, 50 աչակերտ.
 Եօզկաթի շրջի. Պողոյիլը.- Քոնստանտինեան մանչ. դպրոց 1872-ին, 60 աչակերտ.
 Եօզկաթի շրջի. Կիսկէլի.- (դպրոցին անունը չկայ) 1872-ին, 20 աչակերտ.
 Եօզկաթի շրջի. Ուզունլու.- Լուսուորչեան մանչ. դպրոց 1872-ին, 30 աչակերտ.
 Եօզկաթի շրջի. Կարա Հալիլի.- Մամբուլեան մանչ. դպրոց 1872-ին, 20 աչակերտ.
 Եօզկաթի շրջի. Իյսկիլի.- Պարթևեան մանչ. դպրոց 1872-ին, 50 աչակերտ.
 Եօզկաթի շրջի. Ուրուժ.- Սահակեան մանչ. դպրոց 1872-ին, 60 աչակերտ.
 Եօզկաթի շրջի. Չոբանուան.- Հայկազեան մանչ. դպրոց 1872-ին, 30 աչակերտ.
 Եօզկաթի շրջի. Իւրնէլ.- Լուսուորչեան մանչ. դպրոց. 1872-ին, 30 աչակերտ.
 Եօզկաթի շրջի. Մէնթէչէ.- Ներսէսեան մանչ. դպրոց 1872-ին, 30 աչակերտ.
 Եօզկաթի շրջի. Չոբ Ասիւնեան դպրոց. 1872ին 50 աչակերտ.
 Եօզկաթի շրջի. Գարա-Եաղուպ.- Լուսուորչեան դպրոց 1872-ին, 20 աչակերտ.
 Եօզկաթի շրջի. Թէրզիլի.- Անտեան դպրոց 1872ին, 50 աչակերտ.
 Եօզկաթի շրջի. Պէպէկի.- Լուսուորչեան դպրոց 1872-ին, 30 աչակերտ.
 Եօզկաթի շրջի. Սարը Համգուլը.- Քոնստանտինեան դպրոց

1872-ին, 50 աչակերտ.
 Եօզկաթի շրջի. Սուսկուրու.- Հայկազեան դպրոց 1872-ին, 20 աչակերտ.
 Էնկիթիթի քաղաք.- Քոնստանտինեան կրկեսն զրթ. (Թուսկան չկայ), 180 աչակերտ.
 Սիվրի Հիւսիս քաղաք.- Ներսէսեան-Հոխոխիմեան կրկեսն զրթ. 1881-ին, 400 մանչ և 150 աղջիկ աչակերտ.
 ԳԱՂԱՏԻԱ քաղաք.- Վանատուն մանչ. զրթ. 1872-ին, 30 աչակերտ.
 ԳՕՆԻԱ քաղաք.- Սահակեան կրկեսն զրթ. (Թուսկան չկայ), 120 մանչ և 90 աղջիկ աչակերտ.
 ԱԳՇԷՀԻՐ քաղաք.- Սահակեան մանչ. զրթ. (Թուսկան չկայ).
 Ենթ զայր.- Աբդուրեան մանկադպրոցի (Թուսկան չկայ), 100 աչակերտ.
 ՊՈՒՐՏՈՒՐ քաղաք.- Մեհարուպեան զրթ. (Թուսկան չկայ).
 Ենթ զայր.- Քոնստանտինեան զրթ. 1890.
 ԱՄԱՍԻԱ քաղաք.- Եփրատեան զրթ. 1875.
 Ենթ զայր.- Ս. Յակոբ ճաղիոց, 1875.
 ՄԱՐՉՈՒԱՆ քաղաք.- Ս. Սահակեան կրկեսն զրթ. 1878-ին, 328 մանչ և 30 աղջիկ աչակերտ.
 Մարգուանի շրջի. Սիմ. Հաճի գիւղ.- Պարթևեան մանչ. զրթ. (Թուսկան չկայ), 160 աչակերտ.
 Ենթ զայր.- Հոխոխիմեան աղջիկ. զրթ. (Թուսկան չկայ), 60 աչակերտ.
 ՍԱՄՍՈՆ քաղաք.- (անդկերթիւններ չկան).
 ԹՕԳԱՏ քաղաք.- Ուսումնարան զրթ. (Թուսկան չկայ).
 Ենթ զայր.- Վարդուհեան աղջիկ. զրթ. (Թուսկան չկայ).
 Ենթ զայր.- Ճեմարան զրթ. 1875-ին, 400 կրկեսն աչակերտ.
 Ենթ զայր.- Վարդուհեան? աղջիկ. զրթ. 1875-ին 100 աչակերտ.
 Ենթ զայր.- Ներսէսեան անճատ. զրթ. 1889-ին 130 աչակերտ.

Նոյն վայր.- Ներսէսեան մանկապարտէզ 1901.

Թօղաթի շքանկար գիւղեկութեան (Թախթեպա, Եւրթմուշ, Գեորգեպոլ, Չիֆլիկ, Պոլիս, Պէսքիւճիք, Վարդա, Էնտիզ, Գրիգորիս, Կիւրճի, Կեսաբա, Կէքա, Պիզնի) մէջ մէկական ծագողոցներ.

Թօղաթի շքանկար.- Ս. Մեսրոպեան-Մարկոսեան երկսեռ վրձ. (Թուսիկան չկայ), 80 մանչ եւ 30 աղջիկ աշակերտ.

Թօղաթի շքանկար.- Արմապոլ, Չօղար, Էյվազա, Սարբ Գալեա, Սախար, Չալ, սենցած են մէյ մէկ ծագողոցներ.

Թօղաթի շքանկար.- Նիքասար.- Սուրէնեան վրձ. (Թուսիկան չկայ).

Թօղաթի շքանկար.- Չիլի.- Ս. Մեսրոպեան երկսեռ վրձ. (Թուսիկան չկայ), 200 աշակերտ.

Թօղաթի շքանկար.- Շէրէք.- աղջկ. վրձ. (անուն չկայ) 1871-ին, 50 աշակերտ.

ՍԵՒԱՍՏԻՍ Կամ ՍՎԱՁ քաղաք.- Ս. Թարգմանչաց Մայր վրձ. 1858.

Նոյն վայր.- Գալեանեանց աղջկ. վրձ. 1865, 51 աշակերտ.

Նոյն վայր.- Ներսէսեան մանչ. վրձ., Գոհարինեանց աղջկ. վրձ. եւ Հայ-Մէհէլէ վրձ. 1865-ին, միասնաբար սենցած են 1394 աշակերտ.

Նոյն վայր.- Հոլիսիսեանց աղջկ. վրձ. 1865.

Նոյն վայր.- Սենեքերիսեան մանչ. վրձ. 1865.

Նոյն վայր.- Ս. Մինաս զպրոց (Թուսիկան չկայ).

Նոյն վայր.- Հայրենաստիքական անհատ. դպրոց (Թուսիկան չկայ).

Նոյն վայր.- Երկսեռ Կրթարան Փոքր Հայոց 1881 1880-ին կային նաեւ Հետեւեալ վրձ. երբ. Թարգմանչաց Մայր վրձ. 300 աշակերտ., Երսէսեան վրձ.

(Թարգմանչաց վրձ. Ի նախակրթարանին ու ընտելարանին ճիւղը կը կազմէր), Թարգմանեան վրձ. 70 աշակերտ., Սահակեան վրձ. 100 աշակերտ. Արամեան վրձ. (Ընտելարան) 160 աշակերտ., Ռուբինեան վրձ. (Ընտելարան) 75 աշակերտ., Փրկիչեան վրձ. 60 աշակերտ., Լուսինեան աղջկ. վրձ. 150 աշակերտ.,

Պէղիքեան աղջկ. վրձ. 50 աշակերտ., Արամեան աղջկ. վրձ. (Ընտելարան) 70 աշակերտ. Հայուհեաց աղջկ. վրձ. 45 աշակերտ., (անուն չկայ) երկսեռ անհատական վրձ. 100 աշակերտ. Հայկական անհատ. վրձ. 60 աշակերտ., Մարգարիտեան անհատ. վրձ. 60 աշակերտ., Սարգեան անհատ. վրձ. 100 աշակերտ.

Տիվրիկ քաղաք.- Ս. Ներսէսեան վրձ. 1880-ին 400 աշակերտ.

ՏՐԱՊԻՉՈՆ քաղաք.- (Երկու վարժարաններ գոյութիւն ունեցած են, բայց չեն յիշուած անուններն ու թուականները).

ԿԵՍԱՍԻՍ քաղաք.- Հայուհեանց աղջկ. վրձ. 1858.

Նոյն վրձ. 1886-ին 170 աշակերտ.

Նոյն վայր.- Յ. Յակոբեան մանչ. վրձ. (Թուսիկան չկայ).

Նոյն վրձ. 1886-ին 130 աշակերտ.

Նոյն վայր.- Սարգիս Կիւմչեան վրձ. 1868.

Նոյն վայր.- Ուսումնարան վրձ. 1888.

Նոյն վայր.- Արամեան աղջկ. վրձ. 1860.

Նոյն վրձ. 1883-ին 100 աշակերտ.

Նոյն վրձ. 1901-ին 400 աշակերտ.

Նոյն վայր.- Մանկապարտէզ (անուն չկայ), 1895-96 թուականին 120 երկսեռ աշակերտ.

Նոյն վայր.- Մարգարիտեան անհատ. վրձ. (Թուսիկան չկայ).

Նոյն վայր.- Նիկողոսեան անհատ. վրձ. 1870.

Կեսաբից շքանկար. Թախա (վարի թաղ). Սուպէ-սէրեան մանչ. վրձ. (Թուսիկան չկայ), 115 աշակերտ.

Նոյն վայր.- Արմապոլ աղջկ. վրձ. (Թուսիկան չկայ) 60 աշակերտ.

Կեսաբից շքանկար. Թախա (վարի թաղ). Վարդ-Պատրիկ երկսեռ վրձ. (Թուսիկան չկայ).

Նոյն վրձ. 1901-ին 310 աշակերտ.

Կեսաբից շքանկար. Կէրմիր.- Պարթեան վրձ.

1823.

Կեսաբից շքանկար. Էվէրէկ.- Ս. Մեսրոպեան վրձ.

(Թուակառ չկայ) .
 Նոյն վայր. - Ռուսինեան վրժ. (Թուակառ չկայ) .
 Կեսարիոյ շրջի. Ֆեյնէսէ. - (անուն չկայ) երկսեռ
 վրժ. 1900-ին, 420 աչակերտ.
 Կեսարիոյ շրջի. Էֆրէրէ. - Ռուսինեան երկսեռ
 վրժ. 1900-ին, 140 աչակերտ.
 Կեսարիոյ շրջի. Թոմարդ. - ՍաՀակեան երկսեռ
 վրժ. 1840.
 Նոյն վրժ. 1900-ին, 280 աչակերտ.
 Կեսարիոյ շրջի. Գըրջէճեր. - (անուն չկայ) երկ-
 սեռ վրժ. (Թուակառ չկայ) .
 Նոյն վրժ. 1900-ին, 130 աչակերտ.
 Կեսարիոյ շրջի. Ներյաէ. - (անուն չկայ) երկսեռ
 վրժ. (Թուակառ չկայ) .
 Նոյն վրժ. 1900-ին, 205 աչակերտ.
 Կեսարիոյ շրջի. Արսարայ. - (անուն չկայ) երկսեռ
 վրժ. (Թուակառ չկայ) .
 Նոյն վրժ. 1900-ին, 75 աչակերտ.
 Այն քաղաք. - Նարեհեան երկսեռ վրժ. (Թուա-
 կառ չկայ) .
 Նոյն վրժ. 1900-ին, 234 աչակերտ.
 Նոյն վայր. - Ներսէսեան երկսեռ վրժ. 1900-ին,
 254 աչակերտ.
 Նոյն վայր. - Վարդապի երկսեռ վրժ. 1883-ին,
 140 աչակերտ.
 Նոյն վրժ. 1899-ին, 90 աչակերտ.
 Ակնի շրջի. Արեգի Թաղ. - Հայկազեան ծաղկոց
 (երկսեռ) 1900-ին, 25 աչակերտ.
 Ակնի շրջի. Ապուչեխ. - Դպրատուն 1847.
 Նոյն վայր. - (անուն չկայ) երկսեռ վրժ. (Թուա-
 կառ չկայ) .
 Նոյն վրժ. 1900-ին, 140 աչակերտ.
 Ակնի շրջի. Կամարակապ. - Արսիեան ժանջ. վրժ.
 1874-ին, 68 աչակերտ.
 Նոյն վրժ. 1883-ին, 78 աչակերտ.
 Նոյն վայր. - Սանդուխտեան աղջիկ. վրժ. 1900-ին
 54 աչակերտ.
 Ակնի շրջի. Բինիեան. - (անուն չկայ) երկսեռ

վրժ. 1847-ին, 50 աչակերտ.
 Նոյն վրժ. 1900-ին, 240 աչակերտ.
 Նոյն վայր. - Մեարդաեան-Նունեան վրժ. 1886-
 ին, 240 աչակերտ.
 Ակնի շրջի. Կարուշլա գիւղ. - ՍաՀակեան ծաղկոց
 1847-ին, 19 աչակերտ.
 Ակնի շրջի. Նարդեր գիւղ. - ՍաՀակեան ծաղկոց
 1847-ին, 10 աչակերտ.
 Նոյն ծաղկոց 1883-ին, 20 երկսեռ աչակերտ.
 Ակնի շրջի. Լիճ գիւղ. - (անուն չկայ) երկսեռ
 դպրոց 1847.
 Նոյն վայր. - Հայկեան երկսեռ դպրոց 1874-ին,
 40 աչակերտ.
 ԱրԱԲԿԻԻՐ քաղաք. - Գպրատուն Կամ Ռուս Բա-
 րան 1849-ին, 300 աչակերտ.
 Նոյն Ռուսեանքան, 1878-ին, 100 աչակերտ.
 Նոյն վայր. - Եղաեան վրժ. 1861.
 Նոյն վայր. - Սարգսիէիեան Մայր վրժ. 1869.
 Նոյն վրժ. 1873-ին, 250 աչակերտ.
 Նոյն վայր. - Ս. Նսան վրժ. 1873.
 Նոյն վայր. - Ս. Լուսուորչեան վրժ. 1873.
 (1889-ին Ս. Լուսուորչեան վրժ. ք կասանայ Պոզոս
 կարպակեան սանւր) .
 Նոյն վայր. - Չարուհեան աղջիկ. վրժ. 1873-ին,
 100 աչակերտ.
 Նոյն վայր. - Հանէսեան աղջիկ. վրժ. 1891.
 Նոյն վրժ. 1894-ին, 120 աչակերտ.
 1878-ին Շեքիկի, Ամբրկայ, Անջրդի, Ծաղ գիւ-
 ղերը սանեցած են ժէկակառ դպրոցներ.
 Ա.Ա.Շ.ԿԵՐՏ քաղաք. - Թոմար Գալէի երկսեռ
 նախակրթ. 1880.
 Նոյն նախակրթ. 1899-ին, 80 աչակերտ.
 Արաչկեբաի շրջի. Գարաքիլիսէ. - գիւղակ. դպրոց
 1880.
 Արաչկեբաի շրջի. Խոստուրի. - գիւղակ. դպրոց
 1884.
 Արաչկեբաի շրջի. Խոչու. - գիւղակ. դպրոց
 1884.

ԲԵՐՐԻ քաղաք.- (անուն չկայ) երկսես վրժ.
 1884.
 Նոյն երկսես վրժ. 1899-ին, 270 աշակերտ.
 Բերբրի շրջի. Բերպակ, Ուորակ, Մեծեղբու գիւղ-
 զերբ ունեցած են մէկական դպրոցներ 1899-ին.
 ՍՍՐԲԵՐԻ քաղաք.- Սմբատան ձեմարանի դպ-
 րոց 1872.
 Նոյն դպրոցը 1879-ին, 70 աշակերտ.
 Նոյն վայր.- Ազդ. Կեղրոնական վրժ. 1887.
 Նոյն վրժ. 1890-ին, 300-400 աշակերտ.
 Խորբերգի շրջի. Մէլգերէ աղջիկ. Ազդ. վրժ.
 1878., Ս. Յակոբ Ազդ. աղջիկ. վրժ. 1878., Ս. Կա-
 րապետ վրժ. 1878., Ս. Ստեփաննոս վրժ. 1878.,
 Սեմեմուտի դպրոց 1900-ին 45 աշակերտ., Ս. Կարա-
 պետի աղջիկ. վրժ. 1900-ին 100 աշակերտ., Ս. Կա-
 րապետի մանչ. վրժ. 60 աշակերտ., Ս. Ստեփաննոս
 մանչ. վրժ. 1898-ին 80 աշակերտ., Ս. Ստեփաննոս
 վրժ. 1900-ին 60 աշակերտ., Ս. Յակոբ մանչ. վրժ.
 1900-ին 110 աշակերտ., Ս. Նշան Երկսես վրժ. 1898-
 1900-ին 200 աշակերտ., Ս. Նշան վրժ. 1900-ին 50 աշա-
 կերտ: Կարան Մատենի մէջ դպրոց մը կայ (անուն եւ
 թուական չէ յիշուած):
 ԷրձրիՆի քաղաք.- (չեռեւեայ վրժաբաներու
 թուականն ու աշակերտութեան թիւ չէ յիշատակուած)
 Արծնեան Մայր վրժ., Սանապրեան վրժ., Աղապար-
 Եան վրժ., Մարեան վրժ., Ազարեան վրժ.: Հոփխաթ-
 Եան վրժ. 80 աշակերտ:
 ԷրձրիՆի քաղաք.- Ազդ. երկսես վրժ. 1856-ին
 140 աշակերտ.
 Ընկերական անճամ. վրժ. 1879.
 Փրէկէտայ դպրոց 1880-ին 50 աշակերտ.
 Նոյն դպրոց 1881-ին 116 աշակերտ.
 Նոյն դպրոց 1900-ին 130 աշակերտ.
 Լուսուորչայ վրժ. (թուական չկայ): (ժամանակ
 մը ետք վրժ. ին անունը կը ստորաի Կեղրոնականի).
 Երզնկեան վրժ. (թուական չկայ).
 Նոյն վրժ. 1890-ին 120 աշակերտ.
 Նարեկեան վրժ. (թուական չկայ).

Նոյն վրժ. 1880-ին 150 աշակերտ.
 Բրիտանական աղջիկ. վրժ. 1875.
 Տիւրքի-Բիւր քաղաք.- (անուն եւ թուական չկայ)
 երկսես վրժ.
 Նոյն վրժ. 1895-ին 120 աշակերտ
 Նոյն վայր.- (անուն չկայ) Մանկապարտէզ 1895-
 1900-ին 160 աշակերտ.
 Ս. Սարգիս ? վրժ. (թուական չկայ).
 Նոյն վրժ. 1895-ին 40 աշակերտ.
 ՄԱՐԱՆ քաղաք.- ձեմարան վրժ. (թուական
 չկայ): (Փակուած է 1877-ին).
 Նոյն վայր.- Կեղրոնական վրժ. 1880.
 ԱՅՆԹԱՅ քաղաք.- Վերի Վարժապետ 1800.
 (Փակուած է 1850-ին).
 Նոյն վայր.- Ներսէսեան վրժ. 1856.
 Նոյն վայր.- Վարդանանյ-Մեղրապետ Սանույ
 դպրոց (թուական չկայ): (Փակուած է 1880-ին).
 Նոյն վայր.- Ազդ. Միլի Վարդանեան Կրթ. 1882.
 Նոյն վայր.- Հայկազեան վրժ. (թուական չկայ).
 Նոյն վրժ. 1900-ին 100 աշակերտ.
 Նոյն վայր.- Աղանեան վրժ. 1882-84.
 Նոյն վայր.- Հայկազեան ազդ. վրժ. 1878-ին
 120 աշակերտ.
 Նոյն վրժ. 1894-98-ին 500 աշակերտ.
 Նոյն վայր.- Կրթախորոց աղջիկ. վրժ. 1898-ին
 70 աշակերտ.
 Նոյն վայր.- Մանուկակեան Մանկապարտէզ 1899-
 1900-ին 100 աշակերտ.
 ՄԱՐԱՆԻ քաղաք.- Կեղրոնական վրժ. (թուա-
 կան չկայ).
 Նոյն վրժ. 1898-ին 250 աշակերտ.
 Նոյն վայր.- Մայր Վարժապետ (թուական չկայ).
 Նոյն վրժ 1898-ին 130 աշակերտ.
 Նոյն վայր.- Ներսէսեան վրժ. (թուական չկայ).
 ՀԱՆՔՆ քաղաք.- Վարդանեան մանչ. վրժ. 1871.
 Նոյն վայր.- Վարդանեան աղջիկ. վրժ. 1872.
 Նոյն վայր.- Վարդանեան Կարապետ. 1874.
 Նոյն վայր.- Կեղրոնական մանչ. վրժ. 1880.

Նոյն վայր. — (անուն եւ թուական չկայ) աղջկ. վրձ.

ՉէՅԹՈՒՆ քաղաք. — Կիլիկիան վրձ. 1879.

Նոյն վայր. — (անուն չկայ) աղջկ. վրձ. 1880.

Նոյն վայր. — Այլաճիկրանեան Կեդր. երկսեւ վրձ. (թուական չկայ):

ԱՏԱՆԱ քաղաք. — Ս. Աստուածածին վրձ. 1846.

Նոյն վրձ. 1850-60-ին 300 աչակերտ.

Նոյն վայր. — Ս. Ստեփաննոս Եկեղեցւոյ վրձ. (թուական չկայ).

Նոյն վրձ. 1860 ?-ին 200 աչակերտ.

ՈՒՐՅԱՆ քաղաք. — Ս. Թաղէտեան վրձ. 1856.

Նոյն վայր. — Քրիստոսեան վրձ. 1857.

Նոյն վայր. — Աղղէակն վրձ. 1857.

Նոյն վայր. — Թուրքիեան վրձ. 1863.

Նոյն վայր. — Լուսուորչեան վրձ. 1863.

Նոյն վայր. — Յովսէփեան վրձ. 1872.

ՄՈՒՇ քաղաք. — Ս. Թարգմանչաց վրձ. 1856.

Նոյն վայր. — Կեդրոնական վրձ. 1878-ին 1600 աչակերտ.

Նոյն վրձ. 1879-ին 85 աչակերտ.

Նոյն վայր. — Հարուհեաց աղջկ. վրձ. 1882.

Նոյն վայր. — (Վերի թաղ) Վերի թաղի դպրոց 1878.

Նոյն վայր. — (Վերի թաղ) Վերի թաղի դպրոց

1878.

Նոյն վայր. — (անուն չկայ) ծաղկոց, 1899-ին 70 աչակերտ.

ՎԱՆ քաղաք. — Սահղիստեան աղջկ. վրձ. 1870.

Վանի շրջկ. Քարդաթմէջ. — Յիսուսեան տղոց վրձ. 1881-ին 180-200 աչակերտ.

Նոյն վայր. — Շուշանեան աղջկ. վրձ. 1881-ին 80-100 աչակերտ.

Վանի շրջկ. Հայկավանք. — (անուն չկայ) երկսեւ վրձ. 1882-ին 100-120 աչակերտ.

Վանի շրջկ. Արարոց թաղ. — Ս. Մամբէսեան մանչ. վրձ. (թուական չկայ) 100 աչակերտ.

Նոյն վայր. — Ս. Յովհաննէսեան երկսեւ վրձ.

(թուական չկայ) 100 աչակերտ.

Վանի շրջկ. Ս. Յակոբ թաղ. — Ս. Ղուկասեան երկսեւ վրձ. (թուական չկայ) 140 աչակերտ.

Վանի շրջկ. Յայկոյաներ. — Ս. Մարկոսեան երկսեւ վրձ. (թուական չկայ) 140 աչակերտ.

Նոյն վայր. — Կեդրոնական մասնաւոր վրձ. (թուական չկայ) 67 աչակերտ.

Նոյն վայր. — Սանղիստեան աղջկ. մասնաւոր վրձ. 1881. (այդ անունը պատմած է Մարկոսեանի).

Նոյն վայր. — Բարաղմեան վրձ. 1880.

Նոյն վայր. — Յովհաննէսեան վրձ. 1880.

Տասնյոթնորոց դարու վերջերսն և քսաներորդ դարու սկզբնաւորութեան, ինչպէս Եւրոպոյի յառաջացեալ երկիրներու, նոյնպէս Օսմանեան Թուրքիոյ մէջ, կրթական բարեկարգման ճիգեր կառարուած են, նոր ձևանորոգութիւններով ջնջեր թափուած են մասշինի դարձնելու համար դաստիարակչական մեթոտը կրթական յարկեր ներս:

Թրքահայ ժողովուրդն ու ղեկավարութիւնը բնազգայրս յառաջիմասէր Ելլարուն, հետամուտ եղած է իր կարգին կրթական հաստատութեանց մէջ փոփոխութիւններ մտցնել և եւրոպական կրթական ծրարները ուսումնասիրելով, իւրացնելով դանձր, հաւակարգել սեպական ուսումնական ծրարին հետ:

Արդէն 1890ական թուականներէն Թրքահայ մասնաւոր զգացած Ելլարով այս անհրաժեշտ պահանջը, ընդերքող հասարակութիւնն ու մասնաբախտութիւնը ընդած է զբողելու այս շատ կենսական խնդիրով, գրեթէ ամենօրեայ յողուածներով ու խմբագրեաներով:

Պրպած Ելլարով Կ. Պոլսոյ գլխաւոր ամենօրեայ թերթերու հասարածները, շատ հետաքրքրական գրութիւններու հանդիպեցանք, որոնք էին թերագրական, քննադատական կամ շինել առաջադրանքներ և համադրելով ու գտնածի ենթարկելով դանձր, կարողանանք որոշ չափով զէթ թափանցել այն օրերու թրքահայ ժողովուրդին մասնաբախտանց ու նախանձխնդրութեան, կրթական հարցին նկատմամբ:

Նկատելով որ անշտարին պիտի Ելլար այդ կարեւոր գլուխներն են ըսողութեան կառարելի, յարմար գրասենյակներ անոնցմէ մի քանիէն պարբերութիւններ վեր առնել, որոնք աղերս ունին մեր ներթիւն հետ:

Գաւառներէն (Բարերդ) գլուած յողուածի մը մէջ (տես «Արեւելք» թիւ 3622 11 Մարտ 1896) Յ. Կ. Փարսեղանի ստորագրութեամբ հետեւեալը գրուած է ի միջի այլոց. «Բարերդի ու շրջակայի կարգ մը վարժարանք փակ կը մնան դրամական ապահովի և ուսուցչի չզոյութեան պատճառաւ:

Գուցէ ուրիշ տեղուանք ալ նոյն վիճակին մէջ գտնուին: Արդէն գրուեցաւ թէ գրասենյակը չկայ: Ասոր վերջը, մինչև և՛ բո նախակրթարաններ փակ մնան դասատուի և գրասենյակի չզոյութեան պատճառաւ, և նոր սերունդն իւր թանկագին ժաշտանի վտանգէ թափուական: Անոնք որ կրնան դարձան ասիլ, պէտք է փոթով ձեւնարիկն այս կրթական ու մարդասիրական գործին: Տեղային թաղական փողովներ և խորհուրդներ իրենց մասնութեան մէկ առաքան այլ տեղու են դպրոցներու բացումը: Դժուար գործ է, և դրամական ապահով կայ: Մեր դպրոցը մենք պիտի բանանք՝ ամէն կարելի գոհապատիւն ընելով: Ասայով թո՛ղ շատ շնորհով, կանոնաւոր դպրոցներ չունենանք: Թո՛ղ պարզ նախակրթարաններ Ելլան, բայց վերջապէս ունենանք: ...»

Վերջելեալ ասոցերը ապացոյցն են թաղական Խորհուրդի անհոգութեանը կրթական խնդրին նկատմամբ: Փոխանակ առջըք ասնելու ստեղծուած դժուարութիւններուն, ճիգ ընելու նիւթական մաստակարարութիւնը ապահովելու ժողովրդային հանգանակութեամբ, կը թողուր որ դպրոցները փակուին ուսուցիչներ լքեն գլուխները:

Կրթական խնդրին նկատմամբ Բիւզանդ Քէչեան իր շատ մը խմբագրութեաներով գլխաղութիւններ, շինել դպրոցարաններ, մեկնաբանութիւններ յայտնած է, որոնցմէ մի քանի հաստատածներ մէջըրերի կարեւոր կը նկատենք:

«Քարեկրթութիւն» խորագրով խմբագրականին («Արեւելք» թիւ 3554 16 Դեկտ. 1896) մէջ ան կը գրէ ի միջի այլոց հետեւեալը. «Պէտք է խստապամենք թէ սոս հասարակ մեր մեծ և փոքր վարժարանաց մէջ քարեկրթութիւնը, քաղաքավարութիւնը, գուցէ նաև բարոյականութիւնն յետին բաներն են, որ վարժարաններուն, գաստաներուն, վարժուհիներուն մտադրութեան, հոգածութեան առարկայ Ելլան: Անոնց խօսքին եթէ նոյնիք, իրենց բոլոր ջանքը կեդրանացուցեր և «ուսումնք սովորեցնելու», մտացաւոր թողլով սոցոց բնասնական կրթութեան, կամ ընդածին նկարագրին:

Թո՛ղ քե՛տ այս ուսմունք բաժնիս ալ շատ խնդն բան մե՛, աճուր կայ ինքն չկայ շատ տեղ, բայց ի վրաս բարեկրթութեան, կամ աւանդ բարեկրթութեան, աւանդուած ուսմունքին ալ «խեղճ տեսէք»: Այս սո՛ց մանեկու մէջ մտադ չեն կրնար ըլլա՛լ ա՛յն սոցո՛ք, մի՛նչևէ իսկ երեք ուսումնական ըլլա՛ն: Ինքզինքնիս սին բարեբաղ շխարհեմ: Չճարտութիւնն այս է: Եւ քանի որ այսպէս կը չարունակէ, մեր սոցո՞յին վարժարանք պիտի լքուին, ամառան, եւ միայն Հանրային օգտութեան կարօտ խեղճ ընտանեաց դաստիարակ պիտի ման չուն: (Ընդգծում. մերն են Յ. Տ. Պ.):

Մեկնարանութեան չեն կարօտք վերայիշեալ աղերք: Ընթերցողը կը հասկնայ թէ ա՛յն օրերուն որքան անկազմակերպ վիճակի մէջ կը գտնուէին Կ. Պոլսոյ եւ ընդհանրապէս դաստիարակ դպրոցներու կարեւոր մէկ մասը:

Իսկ ինչ կը վերաբերի վարժարաններու կրթական մակարակին, Բիւզնդ Բէշեան կարգ մը մերկացումներ կ'ընէ «Միջնակարգ կրթութիւն» խորագրով ուրիշ խմբագրականի մը մէջ, որուն մէջ հետեւեալը կը գրէ. «Սոցալատական յասնօրէնական բերումներն մէկն է որ հիմակ սմէն ատենէ աւելի կը զգանք միջնակարգ կրթութեան պէտքը: Մինչև քոստոյզ դար առաջ, միջնակարգ կրթութիւնը մեր մէջ խիստ զբոհում մեծ շորհն էր: Թագազին վարժարանն, լուսողոյններն անգամ, միայն լիցուսագրական ուսման համար նախկրթութեան սահմանէն անդին կ'անցնէին: Գիտական ու գրագիտական ուսմանց մասին, բարձրագոյն նոխակրթութեան անձուկ շրջանակին մէջ կը մնային: Այս է պատճառն որ նախորդ սերունդին կրթութեան այնքան քերի կողմեր ունէր, եւ արդի չափախա սերունդը բազմազան ըստ մեծի մասին նախակրթարաններու նախկին աշակերտներէ: Բնական է որ միջնակարգ կրթութիւնն ազգէ մը մէջ սկսի նախկրթութեանն ետքը:

«Եթէ լաւ նախակրթութիւն մը կազմակերպելու յաջողած ըլլայինք, միջնակարգ կրթութեան մեր մէջ եւս մնայն այնքան մեծ շարի՛ք չէր ըլլար... նախակր-

թութեան անկախարար - ու կերպիս իւրք բուն իսկ նախակրթութեան յետնիւ վիճակին պատճառաւ - սկսանք միջնակարգ վարժարաններ ունենալ քոստոյզ դարէ մին վեր: Ասանք, մի կողմէ նախակրթութեան կերպն լրացնելով, գիտական ու մասնագիտական աւելի հիմնարկ ծանօթութիւններ Ազգին մէջ ծաւալելու միջոց եղան, ճամբիս ուսումնականութեան հարաւոր գրգռելով: Համարաբարական ուսումներ եւ ա՛յն բարձրագոյն արուեստներ որք համարաբարական ուսումներ կը պահանջեն միջնակարգ կրթութեան շրջանէ մը ետքը միայն կարելի են: Բայց ի բացակայութեան միջնակարգ վարժարանաց, այս եղանակն արդիւնք տեսնուի: Եւ միայն նախակրթարանի ընթացքը լրացուցած պատանիներ բնիւթիւն, ժառանգութեան, ճարտարապետութիւն ասլըզան, եւ մէկ մէկ վերադարձ ստանալով, իրեն իրենց ճիւղին մէջ մասնագէտ ներկայացան: Ասանք շատ շատ իրենց ճիւղին մէջ գործնական ծանօթութիւն ստացած կրթական ըլլալ գործի բնդիանուր ուսումնականութեան գաղափարաց հաւաքը գարգացումէ, որ պահանջելի է ժամանակն աշխարհի գիտական ասպարէզներու մէջ: Այս կերպիս ունեցանք բնիւթիւն, ժառանգութեան, եւսյլն, որք ո՛չ մէկ յեզու շնորհեմ գիտեմ, որք էջ մը անխաղ կայերէն, կամ Զորաներէն եւ կամ օսմաներէն չեն գիտեր, որք իրենց ճիւղէն դատ ո՛չ գիտալան, ո՛չ գրական, ո՛չ ալ ինկերական կամ անտեսական դասագիտական ունին...»

Միջնակարգ կրթութեան բացակայութեամբ միայն կը բացատրուէր մեր մէջ տգէտ բնիւթիւնը, տգէտ փաստարաններու, նոյնիսկ տգէտ ուսուցիչներու աւանտը: ... Մեր ուսուցիչներուն այս ակներև տգիտութեան պատճառաւ չէ՞ նաեւ որ մինչև ցարդ սոյոքութիւն է նախակրթարանի մէջ աւանդելու ուսումնական գիտական համեմատ, իրք թէ ուսուցիչ մը պարասուր չըլլա՛ր նախակրթարանի ուսմանց սմէն աւանդներուն ալ մասնագէտ ըլլա՛լ գտնուք նախակրթարանի տղայ աւանդելու չափ:» (տես «Արեւելք»

Քիւ 3432 22 Յուլիս 1895 - ընդդ. մերն են Յ.Տ.Պ.):

Թրքաշալի կրթական գործին թերթները մասնաձուլողները շատ եղած են և այդ ուղղութեամբ քննադատութիւնները անպիտան եղած են: Բայց և այնպէս այդ բարբ քառամեկը պիտի չտոյն տեսակէտները, նոյն գանձապահները և նոյն աստիճաններն էին, որոնց ակնկալութիւնն էր անկիրկնիլ դարձնել սխալները, սրբապետի վհակահատէ սյն ինչ որ զերտողութեան կ'արժանանար:

Ինչպէս առաջը կ'ըսէ, ձուկը գլուխն կը հասի, այնպէս ալ, սուսմբին հերթին Ռուսմանական Խորհուրդը, մասնաձուլ անոր ենթակայ թաղաքային Խորհուրդի անդամներն էին գլխաւոր պատասխանատուները այդ թերթումներուն ու կատարած սխալներուն:

Կողմնակալ Հայկական մասնաձուլորդքը, մեծ աւերներ գործած են մեր կրթական գործունէութեան մէջ և պատճառ դարձած շատ անդամ անոր անդամներն ու լճացումին:

Այդ ուղղութեամբ, յատկանշական քննադատական շողածէ մը վեր կ'անենք պարբերութիւններ, որոնք այն թուականներու կրթական խոցելի վէճերը ցոյց կուտան: «Թաղականներ» տեսնու և ուսուցիչ, վարձարեւու և վարձարեւու հի կը վրիտեն, լոկ աւելի կամ նուազ յարգող և պատուող կամ չնիտող և չողորթութող եղած լինելու հիմամբ. անոր հոգար գործաւուներու անդ անդորձներ, վկայականներու անդ չվարձաւաններ, բարձրագոյն վկայագիրներու տեղ ստորեր վկայող իրենք կը փոխանակեն բաւ հոգոյն: Եւ ահա աշակերտաց առջեւ նոր մարդ, նոր ուճ, նոր զիրք, նոր քննադր, որ է բնել նոր խանդարում, նոր մաս, նոր յատկութիւններ: Հետեւանք նոր տեղում, և որ մըն այ՛ և որ բարեբախտարար լատագոյն մարք մը կը հանդիպի. նոր բարձրացում:

Հետեւելով այն օրերու կատարուած քննադատութիւններուն, կը տեսնեք թէ թաղական Խորհուրդի անդամներէն շատեր պաշտօնի կը կոչուէին կողմնակալ հայկներով, հոգ չէ թէ կրթական խնդիրներու մէջ իսկ էին: Հետեւաբար, ինչ արդիւնք կ'ակնկա-

լուէր անկատարից և շահաւէր տարբերէն, որոնք փոխանակ օգտակար բլլալու կրթական գործին, իրենց սխալ արարքներով վնաս կը հասցնէին անոր:

«Բնակարան» 18 Յուլիս 1906-ին լոյս տեսած վերալուծող յոդուածին հեղինակը կը շարունակէ գրել հետեւեալը. «Թաղային վարձարեւուները, մեր սովորական և օրինական գրութեամբ, իշխանութեան Ենթարկելի կ'ուզեն, և կ'որոշեն և կը մտնեն, այս պատճառով վերջնել միւս նիւթը կը ճատել, այս զիրքը մերժել, միւս ոճը փոխել: . . Սակայն գերագոյն և գերազանց փաստ մը կայ անդին թաղականներու ձեռք, փաստ հնչուն և ցոյցուն և փայլուն. - Մեք կը վճարեմք, մեք կը հրամայեմք, միջոցներ մեք գիտենք, գործածութիւնը մեք կը կարգադրենք: Առանձնապէս ալ այդ փաստին ցօրութիւնը, այնպէս որ հակառակ այն մտէն անտեղութեանց և ձախող հետեւութեանց, ասկանին կայ ու կը մտչնայ իրաց վիճակը. և այսօր ալ, ինչպէս բառասուն տարի առաջ, ինչպէս յիսուն տարի ևս առաջ, վարձարեւուները քննադատութիւնը արարեալ հիքարկիցալ է: Շատ գեղեցիկ և արդիւնաւոր օրեր ունեցանք, անոնք ալ թաղականութեանց և հոգարարութեանց կրթախիթ են, անկումներ և վնասներ ունեցանք, անոնք ալ քաղաքականութեանց և հոգարարութեանց վրայ կը ծանրանան: Գարացական և ուսումնական գործերու կարող թաղական Խորհուրդներու յանձնուած են: Թաղական Խորհուրդները բլլան ընտրեալ, բլլան անուսնեալ, յարաւորութիւն միճակ մը ունին. անոնց կազմութեան ասին ո՛չ բնարողներ և ո՛չ անուսնողներ ուսումնական ձեռնհասութեան մասին անարգութիւն չեն գարձներ, ասկայն թաղական Խորհուրդները պաշտօնի անցնելով ուսումնական ձեռնհասութեան իրաւունքը կ'ստանան, հոգ չէ որ իրականին մէջ ունեցած չբլլան»:

Գանուելով պատասխանատու պաշտօններու վրայ, այսպիսի անկար ու սողէտ մարդիկ գոուողանալով իրենց գրգայքը մի բանի ոսկի ունեւալէն, կը կարծէին թէ ամէն բան կարող էին ընել, իրաւունք ունէին ածօրենել այն ինչ որ իրենց հաճութեանն էր կատարած

ունէնք: Աւելին. անոնք սոնքստով կ'արհամարհէին օրբ-
նակումութիւնը: «Թագապաններ, գրել կը շարունակէ
վերսյիշանայ յօդուածագիրը, վարժարանի անդքերէն
անդին ալ կ'անցնին, ուսմանց ծէսդիր, կրթական հիւ-
նագիր, դաստիարակութեան ընդդէմ, բնթացից ան-
գեկադիր, անոնք ալ իրենց եւ փորձառու անձեր ալ
մասն ալը մարտիներուն մէջ, անկար եւ անխիբ մե-
ծեր ալ նստան մոյն խորհուրդներուն մէջ եւ այդ
եղևէջն եղաւ պատճառ. որ քանի քանի անդամներ
բարձրացումներ ցածցան, զարդացումներ ընդհան-
ցան, ճաղիկներ թառամեցան»:

Այս մասնունչումները իբրև պատճառներ էին թր-
քահայ կրթական շարժումի անկախութիւն: Եւ իր-
կումութիւնն ալ այդ է, եթէ պաշտօնի գրախ դատուող
անդաւանից ստորեր սասանձումը բլլում պատասխանա-
տուութիւնը գործի մը, որուն համար պատրաստու-
թիւն չունին, անարարիոյս, այդ գործը սպառնած
արդևները չի տար եւ իրենք ալ կը դառնան միասակար
սորբեր:

Թագապան ինքնուրոյր կամ ալ սոցյալիկ պաշտօն-
ներ գոհնողութիւն կ'ենթադրեն, սակայն փոստակը
մարդիկ կան որոնք այդ պաշտօններուն ախրանայ կը
ձողան, պարզապէս անձնական փոստառոյս ինտը հա-
մար, իրենք գիրենք ժողովէ ժողով ցուցադրելու հա-
մար միայն: Անշուշտ այսպիսի անհատներէ օգուտ
կարելի չէ տեսնիլ:

Յատկանշական է հոյ վարժարաններու յետագի-
մութեան պատճառներուն նկատմամբ ինդիր Սիմոն-
եանի (Օսմ. կայսր. Բժշկական վարժարանի ուսուցիչ
և փաստաբան) կատարած գիտադուլթիւններն ու ան-
ուսութիւնները, որոնք շահեկան են այն թուականներու
ինդիքներու լուսարձանութեան համար:

Մասնաւորելով իր խօսքը Թագապան ինքնուրոյրի
անդամներուն, ան կրթական անկախութեան պատճառ-
ները ցոյց կուտայ գրելով հետևեալը ի միջի սյուրց.
«Ոմանք թէպէտ ձեռնհաս, խոյրատու եւ համակեր-
պող քաղաքակրթութեան մը հետեւին, չը հոմանիչ է
անտարբերութեան: Կտկան եւ կենսական խնդրոյ մէջ

մ'չ շահն եւ ոչ փոստ ի նկատ կ'առնեն եւ կը հետեւին
ընդհանուր հոսանքին: Ոմանք իրենց անձնական շահն
ի հաշիւ կ'առնեն: Նկատ քիչերն են որ իբր նուիրական
պարտականութիւն ստանձնեն ա'յս պաշտօնը, ան-
վիանդ դիմացբուն ամէն դժուարութեան եւ իրենց
անձնական շահն իսկ գոհնեն օգուտկար հողդիտանալու
համար: . . . Հոն ուր չկայ անկեղծութիւն, հոն ուր
նենդապատելը խարդաւանք միայն կ'իշխեն գորեղ՝
անձեռնհաս չունի իր կարեւորութիւնը, ձեռնհաս թէ-
պէտ՝ սակայն անտարբեր եղողը կը համաձայնցնեն
իրենց քմահաճոյքին, շահանդիրները կը թոյլար-
են, իսկ անկեղծ աշխատողները, որոնց թիւը ցոնցառ
է արդէն, կամ անգործութեան կը դատապարտեն եւ
կամ անոնց դիւրագգամն արխիւը վիրաւորելով եր-
ժարման կ'ստիպեն: Այս պայմաններուն մէջ մեր վար-
ժարաններն ի՞նչպէս կրնան յանադրիմել: Ելիք այսպի-
սի տարբերութեան միջի յանձնարած են, ի՞նչ բարո-
բուս կարելի է յուսալ:

«Տարբերակ կը շարունակեն իրենց պաշտօնն ա-
նանց անգամ մը իսկ հասարակութեան վարժարանաց
բարեկարգութեան:» (տես «Բնականագիտութեան» 6 Օղոստոս
1907 - ընդդժ. մերն են Յ.Տ.Պ.):

Այս գիտադուլթիւնը ինչէն քաջ յօդուածագիրը
ուրիշ պատճառներ կ'ես ցոյց կուտայ, որոնք թրքահայ
կրթական շարժման ընթացքը կը դանդաղեցնէին:

Այդ պատճառներէն մին կը նկատէ վարժարաննե-
րու անկալուն վիճակը դրեւով. «Կը գանգատելք քա-
ճախ թէ ինչո՞ւ մեր համայնքէն շատեր իրենց գաւա-
ններն օտար վարժարան կը դրեկեն:

Պատճառը շատ պարզ է: Հայր մը պիտի է բնութե-
այն վարժարանն որ բոտ ակնայն իսկանկանութեան
վստահ է քէ իր գաւալը պիտի կարողանայ տարիներ
շարունակել, քանի որ վստահ ալ պիտի է ըլլայ քէ
այն վարժարանն անի վտիխութեան չպիտի եկեալու-
իտի: Այս վստահութիւնն է որ կը պակսի դժբախտա-
բար մեր վարժարանաց մասին: Տղան վարժարանէ վար-
ժարան անդալտիտել ամէնէն մեծ արդեւթ է իր յի-
շուջագիմութեան»: (նոյն):

Վարժարաններու յետադիմութեան կամ ուսումնական մակարդակի մըջտիութեան վերաբերմամբ վերոյիշեալ յօդուածագիրը պատճառ կը դնէ՝ կրթական յատուկ ծրագրի մը չդրուելը եւ առայլ կը գրէ. «կրթական Ծրագրի մը պատճառներու համար պէտք է նկատուի յանկ մեր վարժարանները յաճախող տղոց պէտքերը, միջոցներ հիմա այսպէս չէ: Տարիներ առջ տղաներ կը յաճախեն վարժարան, շրջանաւարտ կ'ըլլան, միջոցներ քիչ շատ վաճառակցեանկան օրինաւոր նախակ մը խմբագրել Օսմաներէն կամ ֆրանսերէն ամենապարզ գրութիւն մը գրել չեն գիտներ, առեւտրական եւ արհեստի նախնական գիտելիքներու մէջ խակ են, գործի մէջ պէտք եղած քուարանական գիտելիքներէ զուրկ են, որով իրենց առած ուսումը անօգտու կը մնայ: . . . Վարժարանին պիտաժէն եթէ չի ներքը, թող զնոցուն զստերը, սակայն ինչ որ աւանդուի անոնց, հիմնական թող ըլլայ. այս ստեղծումով պէտք է գծուի ծրագրերը, . . . արդի ծրագրերը լեւերի կրնայ ըլլալ, սակայն լեւերն իրարոքելու նպատակաւ յոսեցոյն վիճակ մը շտեղծուի»: (անոնց, - ընդգծ. մերն են Յ.Տ.Պ.):

Ուսումնական ծրագրերը ինչորոյ առաջին զարուարով, զանազան տեսակները յայտնուած են:

Յ.Թ. Հիշգրտանի յօդուածը այս տեսակետով նկատուի յանկու արտանի կը դանկը, որովհետեւ իր գրութեան մէջ կարեւոր իրողութիւններ կը մատնանչէ եւ անչուի յանկ մեր նիւթին հետ:

Ան թրքաշայ կրթական յարկերու ուսումնական մակարդակը բարձրացնելու հարցին կայսկցութեամբ կ'ըսէ թէ ծրագրերն կը պատրաստուին ֆրանսական, գերմանական, անգլիական կամ ամերիկեան նախակրթարաններու ուսմանց յայտագրի հետեւութեամբ, սակայն, կ'ըսէ ան, այդ ամէն նախակրթութեան ծրագրերն, եթէ ոչ ձեւով, դանկ հիմով նոյն բանն են, կամ գրեթէ նոյնը: «Պակասութիւնը մեր, դաստիարակներու է, որ ծրագրին աղէկ մեկնել ու գործադրել չենք գիտեր: Ծրագրեր ձեւն է, առան է լակ, դաստիարակը, դաստիարակին միջոցն է հոգին. այլ զգրի»

այստանէ, այլ հոգին կեցուցանէ: . . . Դուն, դաստիարակ, քու ճարար ձեւացը մէջ ձեւ ու հոգի պիտի տես այդ կաշին, հետ սեղմելով, հետ ընդլայնելով»: Աւ կ'աւելցնէ. «Չեմ հաւատար թէ մեր վարժարաններուն աննկուի յանկ պատճառ մեր կրթական Ծրագրերն ըլլայ: Այդ ծրագրերը, դարձապէս ամ գիտական կրթիչ բնակարարութեան յուսթի սկզբանց համաձայն, ամէնչն զնոցելի արդիւնքերը, ամէն խոստացանչն կը դահացնելու կարող արդիւնքներ կրնայ տալ: Մեր դպրոցները բարձրացնելու համար կարեւոր եղող լծակը պիտի է, այդ լծակը մեր քումն է»: (անոնց, - ընդգծ. մերն են Յ.Տ.Պ.):

Վերոյիշեալ տողեր մեզի ցոյց կուտան այն, թէ միջին 1900 թուականի աւարտը թրքաշայ դպրոցները որոնք ընդհանուր առմամբ նախակրթարաններ էին, ունէին ուսումնական ծրագրերն, որոնք սակայն քսաներորդ դարու սկզբներու թեան ուսումնական երեսն պահանջներն համապատասխան չէին եւ դահացում չէին տար: Հետեւաբար, անհրաժեշտութիւն կը գաւար նախակրթարան եւ միջնակարգ շայ վարժարաններու յատուկ ուսումնական նոր ծրագրերն պատրաստելու խնդիրը, հիմնուելով յաւանցանց կրթիչներու կրթական ծրագրերն յայտն:

Աւ իրապէս, ճիշդ կը կատարուին այս անչուած ձեւու պահանջը իրողութիւն համար եւ առայլ լեւ ու դէմ բողմաթիւ կարծիքներ կը յայտնուին այն օրերուն հրատարակուող թրքաշայ լեւերներուն մէջ, որ պէտքի դպրոցական այս հարցը բարոք լուծում գտնէր:

Այդ թուականներուն «Բիւզընդլոն» թիւ 1915 8 Յունուար 1903ին լոյս տնայած է յօդուած մը, որ կը շօշափէ Օսմանեան վարժարաններու եւ հայկական թագաւորի դպրոցներու խնդիրներն եւ հետեւեալ առաջադրանքը կը կատարէ. «Պետական դպրոցներու մէջ աչքի դարձող առաջին բանն, առանց կեդրոնական ուղղութեամբ մը կուսովարուիլն է: Ծրագրեր նոյն ստիճանի դպրոցներու մէջ անկախաբար ամէն տեղի համար նոյնն է: Այսպէս Պոլսոյ եւ գաւառներու նոյնանուն եւ

նոյն սասիճան զպրոցները, նոյն ծրագրերերով կը շարժին, ու տղայ մը երբ զաւսուէն Պոլիս դաս, ձեռքն ունեցած վկայականը նոյն սոթն ունի, որչափ պիտի ունենար իր գտնուած դպրոցին Համաստիճան Պոլիսին տուածը: Իրենց իրական կարողութեան մէջ կ'իջէ քիչ մը տարբերութիւն դասուի իսկ, այն ալ միջոցովս ինքն ազդեցութեան է, ինչ որ ինքնին անսուսական է: ...»

Եւ կորոզ մը դիտումներ ընելէ կտք, կ'ուսելոյն գրելով: «Ճնշու մեք ալ աւելի ընդարձակ սահմանի մէջ չկարենանք անոնցմէ օգտուիլ, քանի որ ուսումը ձրի է, եւ բացի դիմուորական վարժարաններէ, միւս բոլոր պետական դպրոցները, աւանց բացառութեան դպրոց են մէկն կարգի Հայաստանեան: Ինչո՞ւ թողալին դպրոցները անոնցն Պետական դպրոցներու ծրագրերն երուն (այսինքն մէկ ծրագրի) Համաստատոսիանն, մինչև ստուշեայ չքան մը, որք օրինակ, Բիւշարյէ դպրոցներու գաւաթացքին վերջը, որք լմնցնող ամէն աշակերտ կարող ըլլայ ուղղակի Իստանբուլի առաջին դասարանն ընդունիլ, եւ չորս ամբողջ մէջ ալ դոյն լրացնել, եթէ Հայրէ կրնայ միեւնոյն ատեն դիմք դպրոց պահելը:»

Դիւրին գործ մը չէր աւելիա եւ կարելի չէր մէկ օրէն միւս փոփոխութեան ենթարկել կրթական կեանքը, որովհետեւ Հոն կար կոտորացող վէճք մը: Այդ էր անՀամաձայնութիւններ ընդմէջ Ուսումնական Խորհուրդներուն, որոնց յարուցած պայքարը կը վնասէր կրթական յառաջացումին:

Ուսումնական Խորհուրդը իր բարոյական ներդրածութեամբ եւ թաղական Խորհուրդները իրենց նիւթական ազդեցութեամբ, յախտեանապէս իրար Հառնալու պարտաւարութիւն ունեցող այս մարմինները որոնք կոչուած էին վարելու մեր վարժարանները, ընդհակառակը իրարու Հանդէպ անդիմող կը Հանդիսարարին եւ մէկն նոր ընտրուող թաղական Խորհուրդ եւ Ուսումնական Խորհուրդ որ պատժի գրուի կուղար, վէճելու նոր դուռ կը բանար:

Այս պայմաններու տակ ինչպէս կ'ուսելի էր կր

Թաղական շարժման յառաջացումին գորկ տալ, նոր ուսումնական շարժելի դպրոցներու Համար, երբ անՀաստեան փութաւորութիւնը, կողմնակալութիւնը սկիզբնապէս էր մարմիններուն մէջ, ինչպէս էր անցեալին, որմէ առժամ էին Հայկական վարժարանները:

Կրթական մակարդակի բարձրացումի գլխաւոր պայմանն էր Ուսումնական թէ թաղական Խորհուրդները օժանկ կարող ու դիտակցի անդամներով, նոյնպէս դպրոցական պիտանէ զօրացնելով, որոնք կարեւորագոյն ազդակներ էին դպրոցական պէտքերը Հոգարու: Անոնց Հետ մէկտեղ ուսուցիչն ու անօրէնն ալ իրենց բարբոր դերը պէտք էին կատարել: Այստես որ սրժանաւոր ուսուցիչները գոհարանքը Հարձանանէ դաս, երբեմն ալ կը Հալածուէին: Եւ երբեմն ընդհակառակը, ուսուցիչներ եւ անօրէններ ինչ ինչ նկատումներով կը յաջողէին սպրդել Ուսումնական Խորհուրդէն ներս եւ այնտեղ ուսուցիչ կամ անօրէնը թէ! Համարատու եւ թէ Համարակալ կը Հանդիսանար:

Բնականաբար, Ուսումնական Խորհուրդը ենթարկուած ըլլալով ուսուցչութեան, պիտի ծածկէր Թերներն ու սխալները վարժարաններէ ներս եւ անկտր քնականաբար կը մտաէր կրթական յառաջացումին, քանի որ Համարակալն ու Համարատուն նոյն անձն էր եւ պիտի չուզէր յայտնել իր սխալները:

Կարժէ այստեղ է: Երկաթեան ստորագրութեամբ յօդուած է մը մէջբերումներ ընել, ցոյց տալու Համար ուսուցիչներու Հանդէպ գործուած անարարութիւնները: «Մոնթրէ պատանակ մըն է այն վարժարանը, բայց մարդկային ընկերութիւնը բարձրացնող լծակը, բարբերն ապականութիւնէ, աղանդութիւնէ մաքրելու անարարը, յառաջդիմութեան ցոխտալը... Կռնցէք եւրոպական Հասարակութիւններ որք տարեդիսին կրկին ամական կը վճարեն իրենց պաշտանաններուն... Ասոր դէմ նմարին միւս կողմը դրէք Թաղականներ, Հոյարարձուններ որ տարեդիսին, Կաղանդին անտուն կանուխ, նոր կարողազորութեան մը պատրուակով, ցամախ կուտան դարողի պաշտանէին արպէսդի ազատ ըլլան նոյն օրը 1-2 դրչ: Կողանդչէք

զրկելէ (կազանդէէն՝ ընկալեալ եւ տիրող սովորութիւն մըն է Արեւելքէն Արեւմուտք), չնչին գումար մը կը արուի վարժարանին աջը, բայց անկազարգեցն բուրժուան է գոր ոչ ոք կրնայ կապաւել. ու մարդկորէն մասածելով՝ մտականը պաշտօնէէն իրաւունքն է, իսկ բնական կամ նուէրը կը մասաւցուի ի բաջարութիւն եւ ամսականէն ասելի մեծ տեղ ունի ընդունողին սրտին մէջ:

«Լասձ ենք բարեկարգ ընկերութիւններ, որք իրենց բազմաթիւ պաշտօնէաներու մասականին վրայ յաւելում մը կ'ընեն երբ պաշտօնէան ամուսնանայ, երբ գաւազ մը ծնի: Մինչպէս չամբաւոր վարժարան մը, որուն անօրէնը կ'ամուսնանայ ու փեայութեան պատկը գլուխն, ահա պաշտօնէն իրաւարկեցող քաղց մը կ'ընդունի՝ շնորհաւորագրի մը, հարսանելիմ ընծայի մը տեղ:

«Տեսանք ուրիշ ընկերութիւն մը որ իր հիւանդանոցայնական գումարներէն եւ յետ մահու . . . բնասիրէին միտակցած մասական. . . : Իսկ ի մէջ գոտարարները, այ անկեզու, անպաշտպան գումարը, եմքակայ անխիղճ Թագականներու փոսիակոյքին՝ մեր քաւարկած շնորհքները վայելել, փաջարութիւն գտնել հեռու՝ կ'անարգութիւն իսկ, երբ իրենց բարդեալ աստականները պահանջին: (տես «Բելգիան» թիւ 633 17 Նոյ. 1898 - ընդդձ. մերն էն Յ.Տ.Պ.):

Այս գիտողութիւնները ընելէ ետք, յօդուածագիրը ուսուցիչի մը զրկանքին մէջ կ'արարան կը ներկայացնէ զրկելով. «Բարձրագամ բնասիրէի մը տէր դաստատու մըն է պարարի ենթակայ. օրն օրին չոր հաց մը ճարելու բաւող մտական մը միտ յն ունի: Արձակուրդի սկիզբն է, եւ յանկարծ իր նորրեւելք Թագականներէն կ'ընդունի թուղթ մը ծանուցանող թէ՛ ի վերջ Յուդիս ամսայ «հրաժարեալ» է: Այս չէ մեր ցարը, դաստատու կ'անք փոխել, կ'ընանք հրաժարեցնել նոյն օրն՝ երբ մեր պահանջը չի գոհացներ ճարարեալ է ք եւ ձեր արձակուրդի շտախներու քաղցի քերը պիտի չվարարի» (նոյն - ընդդձ. մերն էն Յ.Տ.Պ.):

Ուսուցիչներու իրաւարկութեան ուրիշ մէկ ախար պատկերն է հետեւեալը, որը կը վերարբի կէտիկ - փաշայ թաղին մէջ պաշտանարարու ուսուցիչի մը, «Նիքիտիներ (խօսքը ուղղութիւն է Թագական Խորհուրդի անդամներուն Յ.Տ.Պ.), կրեք օրն ի վեր եւ ու բազմապատ ընտանիքս չորարեկ հաց իսկ չենք կրնար դանել, պարարեքինս պողպանիս է կելք, 3-4 ամիսէ ի վեր պարար կը պտտիմ, գործ չունիմ, լրագիր պիտի ծախելի, ան ալ արգելեցի՛ք՝ բնկով որ քաւար պատու չի բերեր վարժարանութեան, գոնէ ան սրճակուրդի ամսաթուղիս պահանջել ալ չաճէք: Ուրքս բուպիկ է, կոնակս վերարբու չունիմ, ցուրտէն կը գոգամ, կիսն աղածպան պատկըմ է, գեղ պարան չկայ, բժիշկը չուրքս յայտել ալ չեմ. . . Ինչ ընիմ, կ'ընիմ մուրամ: Տունս կարարեք չմտայ ծախեցի, սակէս խշարիս ալ քաւար անիմ ծախեմ, ինչ կ'ընէք, չոր ամսականներու վրայ պահակիցք: (տես «Բելգիան» թիւ 1555 6 Նոյ. 1901 - ընդդձ. մերն էն Յ.Տ.Պ.):

Թագական Խորհուրդի անդամներու ուսուցիչներու հանդէպ անխիղճ վերարբուրումով զարդարեան բնական ընթացքը կը խանգարուէր: Անոք ուսուցիչները դասած էին իրեն ստորդաս աղագիրն պաշտանները եւ անոնց կարեւորութիւնը կ'անտեսէին, ինչ որ մեծագոյն սխալն էր, որովհետեւ ուսուցիչն էր որ պիտի պահէր զպրոցը եւ ան էր որ հոն յաճախող աշակերտութեան միտքը պիտի լուսաւորէր:

Ուսուցիչը նման է կանխիղճ, որ առանց քորելու լոյս կարող չէ արձակել: Հետեւաբար, երբ ուսուցիչին կը զրկուէր սպրեակերպի սպաշուրութիւնը, այսինքն՝ նիւթական լաւ վարձատրութիւնը, բնականաբար ուսուցիչը իր ասպարէզին մեծ նուիրումով չէր մտանար, այլ խօսքով ուսուցչութիւնը իրեն արհեստ բրած, կը կատարէր իր պարտականութիւնը միտ յն:

Սակայն ինչպէս կ'երեւի վերոյիշեալ անդակագրութիւններէն, ուսուցիչները ընդհանրապէս ոչ միտ յն նիւթականի նկուրթեան մէջ էին, այլ եւ հոգե-

կան կերպով ալ, եւ արեւիս ամենատհաւաք բանն էր:

Տեսէք թէ ինչ կը գրէ Աշոտ Բ. Քէչեան ուսուցիչները անխառն թաղապետներու հասցէին խոր վեր-գովանում մը: «Այս վճարակցութիւնը տպաւորութիւնը կը կրենք աչքի առջև ունենալով չափ մը ուսուցիչները, կարծիս, գարգացած, խմբով ու թրջուած երիտաւորացուիներ մը: Անոնք խաղալիք եղեր են մարդոց սնուիք որ գաղափար չունին դաստիարակութեան, կր-թութեան արուեստին վրայ, մարդիկ՝ որոնք խեղճին վրայ մասերիներու վարդաբան վկայութիւններ կամ վճարակցութեան յանձնարարութիւն մը չափ աւելի կ'ազդեն քան թէ իրական արժանիքները: Իսկ յսնայ կ'առաջ-նորդուին անձնական միատուսմեքսէ: Յանգամբ հարկեր իրենց չէ, երբ այս արժուներուն վրայ հաստատեր է գրեթէ ազգային իշխանութիւնը:

«Այս Մարմիններուն կազմութեան ատեն հոգ չի տարաւիր ընտելելու զանոնք որ վարժարան բարեկարգ-վելու, կարգուիթիւնը դաժնաւորու ունեւորութիւն ու-նին, կամքի ու անկախ կարծիքի տէր են, ու ո՛չ թէ տպաւորան նկարագրիներ՝ բարեխառնելու, չափազ-նեքու չունչին ներքեւ պեղելու, կամ մտորած՝ կու-սակցական խորութեան մէջ, եւ որ վերջապէս թաղը ուսումնասիրած են, եւ անոր պահանջումներն ու կա-րուսիթիւնները գիտեն»: (տես «Բիւզանդիոն» թիւ 5471 4 Հոկտ. 1914 - ընդդ. մերն են Ե.Տ.Պ.):

Քանի որ խնդիրը կը վերաբերի ուսուցիչներուն, պէտք էնք բռնի որ կային անհատներ, որոնք ուսուցչու-թեան պաշտօնին կոչուած էին առանց սեւէ պարսա-ստութիւն ունենալու: Այդպիսիները պաշտպանարե-րն էին թաղական Խորհուրդի անդամներուն, որոնք իւր կամակատարներն էին անոնք: Աշոտ Բ. Քէչեան խառքէն կը ըննդատէր այս տեսակի ուսուցիչները գրեկով: «Տգնու ու տնորոշ մարդիկ՝ որ ուսուցիչ ըլ-լայու յատկութիւն ու կոչում չունին, բերուեր են սե-մնդ տղոց գլուխը: այս անգիտակից դասիները կը պահուին, կը փայտակարարուին, եւ երբ գայրոյք յայ-տնուի տեղեց գայութեան դէմ, անոնց եղկելի վիճակը կը պարզեն, եթէ դուրս հանուին անօթի պիտի մտնե-

կ'առաքեն, եւ այս կեղծ գութն ու սուտ խղճահա-լուսիւնը իբրևուք կուտայ իրենց՝ այս վախիւսի ու մտադաշ միտքերը ձեկելու խամբեցնող, իրենաւորող ձեւերու մէջ: (տես «Բիւզանդիոն» թիւ 5471 4 Հոկտ. 1914 - ընդդ. մերն են Ե.Տ.Պ.):

Որակաւոր ու պարկեշտ ուսուցիչներու կից գոր-ծող անկարող ուսուցիչներու զործունէութիւնն մեծ արդիւնքներ կարկի չէր սկսեալով, որովհետեւ նա-խանձը երկուստեք կը ջլատէր նուերումի ուղին եւ սուր վրայ կուգար ամբողջացնելու նաեւ թաղական-ներու կողմնակալութիւնն ու անարդար վճարները:

Վարժարանները գտնուելով այս նեխած մթնոլոր-տին մէջ, երբեւ կը թախան օժանդներ, մեծ դեր մը չէին կատարեր թրքահայ դպրոցական կեանքին մէջ եւ կը լիւսկան մակարդակը ընդհանրապէս կը մտար մի-ջուկի վրայ:

Որական սեւին չէր միտ յ այս կարգութիւնը, այլ եւ խղճանին համար կը տրեւին նոյն պարմաններ: Մտայն բանեկարող գարու սկիզբին անհանդուրեկի գարձած այս վիճակին դարձան ստույլ խորհուրդներ գտնուեցան, ինչպէս ցոյց տուինք վերեւ մէջբերուած հաստատմանով, որոնք մէջ բմբոստութեան առկա-ջումը կը յայտնուին:

Ուշագրաւ է ծանօթ մանկավարժուհի Զայլէ Զա-բարեանի եւ Յուլիանէ Մարդիսեանի ստորագրած յօդ-ածները ազդեանց եւ ուսուցչունչներու կրթական խնդրին վերաբերմամբ արձարձած պարտաւորութիւ-նները, որոնք գրեթէ բոլորակալութեամբ նոյնն են, ինչ որ էին նախորդ յօդածներու նիւթերը եւ այդ պատճառաւ կը բաւականաճաք փոքր մէջբերուածով մը, քանք ընելով միւս մասերը: «Այսպէս սերունդի մտաւորական ու բարոյական շահերու ունեակելի ըլլալը տեսնել ու լուի, ամէն գիտակից անհատի համար մեծ անիր մեծ է: Մենք պատասխանատու պիտի զգայինք ինքզինքնու հասարակութեան առջև, որ իր լուսնե-րով կը պահէ այդ յարկը, եւ որմէ ան հեղինակ վաղ-ւան ուսուցչունչին, գիտակից, անհիւրոն, ձգտող՝ դաստիարակից դերն ու դիրքը բարձրացնելու: (տես

թերթերու մէջ եւ շատ մը տեսութիւններ յայտնուած, գրող մէջ յատկանշական է Աւետիս Մեղրապետի յօդուածը, որմէ հաստատմանը մէջ կը բերենք, իր յօդոված խնդրին ծանօթ պահելու համար ընթերցողը. «Ոչ մէկ ատեն կրթական գործը մեր մէջ իր բազմացումով բարձրութեանը միայն պիտի գտնուի կ'ըսեն իրարու շատ մը ուսուցիչներ, ցորճով հատուարութիւնը չունինք մեր վարժարաններուն համար ուսուցիչներ պատրաստելու: Արդարեւ, ինչո՞ւ գործանք յայտնել մեր կրթական գործին կազմ ի կողմ գնացրին համար»: (տես «Քիւրանդիոն» 26 Օգոստ. - 8 Սեպտ. 1913):

Ուրիշ տեղ մը կը շարունակէ յօդուածագիրը. «Ուսուցիչ մը բնարած ատենինս երբեք չենք հետաքրքրուիր հասկնալու համար թէ ո՞ւր ուսած է եւ ո՞ւր պատրաստուած է այդ արուեստին համար: Ու վերջէն ալ կ'էլենք կը գանդատինք մեր վարժարանաց տուած անյաջող արդիւնքներէն: Ուսէ արհեստ եթէ որոշ պատրաստութիւն մը կ'ենթադրէ, շատ դիւրին է բերանել թէ մարդ պատրաստելու արուեստն ալ իրեն յատուկ խնամքն ու մասնաւոր պատրաստութիւնը կ'ենթադրէ: Գացքք Ֆրանսայի ամէնէն յետին մէկ դիւղը, անսակցկեցք այդ դիւղին ուսուցիչներուն հետ եւ պիտի տեսնէք որ որոշ վարժապետանցէ մը ելած են: Եւ արդէն կ'առավարութիւնը իսպառ արդիւրած է վարժապետանցի մը մէջ ուսուցչութեան արուեստին յատկապէս չպատրաստուած ուսէ մէկ անձի մը ուսուցչական ուսէ պաշտօն վարելու»: (նոյն):

Առողջ եւ հիմնական տեսութիւններ էին ստանք եւ ուղղութեան արժանի, որոնք զարժան հանրային կարճերին առարկայ եւ հայ մասնաւոր երկար ամբիւնք անդրադարձած է այս շատ կենսական խնդրին շուրջ: Այնուհետեւ կը ծրագրուի երկրորդական ուսման եւ բարձրագոյն զարգացումին զարկ տալ ու կարգ մը հասկարթարաններ՝ ըլլայ 4. Պոստյ եւ դաւաններու մէջ կը վերածուին երկրորդական վարժարաններու, ուր տեղ ուսուցիչներ եւ ուսուցչուհիներ պիտի պատրաստուէին:

Մենք ստիպ պիտի ունենանք յաջող շարժումներուն մէջ անկեղեկանալու անոնց մասին եւ կրթիք չկայ այստեղ անդրադարձալու այդ կրթարաններու մասին:

Օտար վարժարաններու գործունէութիւնը թուրքի մէջ եւ մասնաւոր միտնարաններու հաստատում կրթարաններ, խիստ հանդիսացան թրքական ժողովուրդի դեկավարութեան, որպէսզի հայ աշակերտութիւնը (որ օրէ օր եւ ամբիւն ամբիւ կը դիմէր օտար վարժարաններ, օտար լեզուի մէջ հմտանալու համար) կարենար դաշնել հայկական վարժարաններու մէջ:

Հայ վարժարաններու օտար լեզուի ուսուցման սկստութիւնը խնդրայ առարկայ դառնալու, Միգրէյէ Դաթանեան «Քիւրանդիոն» թիւ 4524 31 Օգոստ. 1913 համարին մէջ կարեւոր տեսութիւններ կը յայտնէ դրելով. «Թրուածք գանդաւաններ կ'ըլլան թէ՛ օտար լեզուներու համար մեր մեծամեծ ծախքերուն ի սպաս անհամեմատական իր միայն արդիւնքը: Եւ այդ աշակերտները օգտակար չեն կրնար ըլլալ իրապարտկից եւ արդարեաներու մէջ, ուր օտար լեզուի ծանօթութիւնը անվիճելի առաւելութիւն մը պիտի բնծայէր: Զեն կրնար օտար կարեւոր հաստատութեանց մէջ աշտոնի մտնել, արձակեսեւ չեն գիտեր գրել եւ խօսիլ օտար լեզու մը կամ մէկ երկու օտար ընթացիկ լեզուներ: ...

Մեր դպրոցները՝ մասնաւոր գլխաւոր մէջ այս անհասկէտէն կ'ընեն համարուիլ: Զարմանքի չէ որ նախաձեռնիցիք ձեռնդրէք, որոնք կը յայտնեն իրենց զուեւրաց օտար լեզուներ, որոնք կը յայտնեն իրենց օտար վարժարաններ կը դրիկեն: Եթէ ստիկա այսպէս է հայ վարժարանաց մէջ Ֆրանսերէն կամ անգլիերէն լեզուներու համար, շատ չի ամբիւն իր յոյնիսկ միտնարաններ կէս մը հասցած, այսինքն ո՛ւ հայ ո՛չ օտար հաստատութեանց մէջ, անոնք շնորհաւորաբար աւելի ո՛րք կուտան - յաջախ հայերէն շարժիչներու դիմով - անգլիերէնի: Այդ կարգի հաստատութեանց եւ գոյէճներուն աշակերտողներն իսկ չեն հասնիր կանխաւոր անգլիերէն դրելու, եւ մասնաւոր խօսուի:»

Իրոյն օտար լեզուի ուսուցման մէջ էջը որ հայ վարժարաններու եւ մասնաւոր էին, այլևս հայերէնին եւ

թրքերէնին, որոնք հիմնական եւ կարեւորագոյններն էին, մին՝ իրբեւ սզգային, իսկ միւսը իրբեւ պետական լեզու, պէտք եղած արդիւնքը ցոյց չէին տուած մինչև 1900 թուականի վախճանը: Հետեւաբար Պրանսերէն եւ անգլերէն լեզուներէն առաջ, այդ լեզուները անպայմանօրէն պէտք եղածին չափ լաւ ստղծուելէր հայ աշակերտութեան, որոյհետեւ հայերէնը մայրենի լեզուն ըլլալով, պարտաւորուած պէտք էր ըլլալ հայ աշակերտը ստղծել այդ, իսկ թրքերէնն ալ հայերէնին հետ առաջնահերթ տեղը կը գրաւէր: Հայ աշակերտը պէտք էր լաւ գիտնար թուրք լեզուն, քանզի պետութեան լեզուն էր ինչպէս ըսինք:

Հայերէն լեզուի սկսբութեան նկատմամբ «Արեւելք» թիւ 3423 18 Յուլիս 1895 համարին մէջ Ա. Հարկեան կը գանգատէր դրելով հետեւեալը ի միջի սյրոց. «Մեր եկեղեցւոյ մէջ դուն ուրեք բնմի վրայն» կը բուսի ձայն մը որ ուսումնասիրութեամբ ըսածն իստուի ժողովրդեան: Յաւալին ա՛յն իսկ է որ, մեծագոյն մասամբ կրօնականք՝ քահանայք չունին այս պարագաստութիւնը: Կարձէր ուրեմն որ խնամք սննեանայինք տահմային տանդութեանց եւ ուսմանց, եւ փոխան եկեղեցւոյ դաստիարակչք՝ զայդ մահնայն լուսոյ օրրանը — վարժարանը: Դպրոցէն յեկեղեցի թափեւ գրէք եւ կը թափենք մեր դրակին ուժերն, նման առաստաղագ անձրեւներու, եւ ի՞նչ քիթնիք եկեղեցիէն: Կի դպրոց. մի եւեթ բան, ընթերցումն եղանակաւոր, արաստանութիւն անխորժ եւ տաղտկալն նախապետական երանգներով նկարեալք: (Ինդժ. մերն են Յ. Տ. Գ.):

Հայ վարժարաններու ուսումնական մակարդակը բարձրացնելու հարցը շատ լուրջ էր եւ մեծ աշխատանքի ու զոհողութեանց կը կարօտէր: Առաջին հերթին պէտք էինք ունենալ պարտաստուած ուսուցիչներ այդ ուղղութեամբ, որոյհետեւ կարելի ըլլար կրթական ձեւադրքը — որ բնական է պիտի ըլլար միօրինակ եւ պարտաւորիչ բոլոր հայկական վարժարաններուն համար — կէտ առ կէտ զործարդել առեւտն ճարտարութեամբ: Եւ այս բոլորին հետ կարեւոր կը գտնար

նաև վարժարաններու յատկացում պիտուէն, ինչ որ հնարուար կը գարձնէր զործին յաջողութիւնը:

Հայրենասէր ու կրթասէր թրքահայ ժողովուրդը քանակաւոր կը գտնար սկսբնականութեան արդէն շատ մը հանդուրձաններէն առաջ էր եւ լրիւ կերպով բարձրացնէր այն ինչ որ մենք մասնանշեցինք վերը եւ մեծ ոգևորութեամբ ու ջանադրութեամբ, որի ի բոլին զարկ տուին կրթական արժանի գարգացումին եւ ճիշ յիշուցին իրենց մրցակից օտար վարժարաններուն հասարակցներու հայ վարժարաններու ուսումնական մակարդակը:

Աւելին. թրքահայ ժողովուրդը հեղաշեւտ հետամուտ եղաւ դաստիարակչութեան նորագոյն մեթոտներու խրատման:

Այն օրերուն Եւրոպայէն թուրքիս ներածուած էր լեզուներ ստղծուելու նոր գրութիւն մը, այն էր կրթափոփոխ ժիւրնոյ լեզուի մը ճիշտ հնչումները ստղ աշակերտին:

Յ. Թ. Հիօղեան այս ուղղութեամբ իր թէկադրութիւնը կ'ընէ «Բիւլետեններ» թիւ 3581 5 Յուլիս 1908 համարին մէջ դրելով հետեւեալը. «Մասնաւորապէս Պրանսերէնի վրայ իստելով, մեր աշակերտներն ոգրմէնք արաստանութիւն մը ունին: Այն հարցուսդեա աշակերտները, որոնք առեւել կամ նուազ աղէկ կ'արտասանեն անոնք են — այս է գունձ անձնական գիտողութեանս արդիւնքը — որոնց ձայնական գործարանները, ախնջն եւ թերեւս արելչ աղբակներ եւս մասնաւոր կերպով նպաստուար պայմաններու մէջ եղած են: Պրանսերէն արաստանութեան տեսակետով: Ուրեւս գործնայն ալ չէ մեր աշակերտներն աղէկ շարտասանեն Պրանսերէնը, քանի որ աղէկ արաստանելու գիտուար պայմաններէն մէկն է աղէկ արաստանութիւն լսել կարելի եղածին չափ յաճախ:

Արդ, ինչպէս կ'ուղէք որ շարժել մէկ քանի միւս Պրանսերէն արաստանութիւն լսելով — այն ալ ոչ միւս յանձնարարելի արաստանութիւն, փոխում աւելցնել — մեր աշակերտները կարենան Պրանսերէն աղէկ արաստանել: Բարձր կարգերու մէջ, Պրանսացի ու-

ուսցչին գոյութեան պատճառը զիսուսըստը արաս-
անութիւնն է, բայց արուած պայմաններով, Ծրան-
ասցի ուսուցչէր բնու օգտակար եղած չունի ու չի կը-
նար բլլալ՝ արասանութեան տեսակէտով: Ապացոյց-
ները մէջտեղն են: Եւ քանի որ ուրիշ կերպով ալ մաս-
նուարակէս օգտակար եղած չունի, կը կարծեմ թէ
խելացի գործ մը բրձ պիտի ըլլայինք Ծրանասցի
ուսուցչէին տեղ: «Առաջնօրէն մը օժտելով մեր
դպրոցները: Առաւելութիւններն տկերելու են:» (Ընդ-
մերս են Յ.Տ.Պ.):

Կոմսֆոնի դրութեամբ լեզու սորվեցնելու մե-
թոտը անչուսա իր արդիւնքները տուած է իր գործու-
նէութենէն իսկ եւ ատոր համար ընդհանրացած էր եւ-
րոպական շատ մը մեծ քաղաքներու մէջ:

Նինգլեանի առաջարկը գործնական բան մըն էր
օտար լեզուի ճիշդ եղանակով ուսուցման համար, առ-
կայն, չկրցանք գիտնալ, թէ այդ առաջարկը ընդուն-
ած էր օրուան կրթական գործի պատասխանատունե-
րուն կողմէ թէ ոչ:

Յամենայն դէպս, վերը գոյց արուած աւելա-
յները կապացուցանեն թրքահայ ժողովուրդի կրթու-
մբութիւնն ու յառաջդիմութեան սէրը:

Թէ եւ թերութիւններ կային հայկական վարժա-
րաններու մէջ, սակայն թրքահայ ժողովուրդը նա-
խանձախնդիր էր եւ կը ջանար կրթական յարկերը բա-
րեկարգել, ինչպէս նաեւ անոնց ուսումնական մակար-
դակը բարձրացնել:

Իժուարութիւններ չաա են եղած թրքահայ կր-
թական շարժման դարգացումին, սակայն եւ այնպէս
թրքահայութիւնը անվստաօրէն աշխատած է այդ բո-
լոր դժուարութիւնները յաղթահարելու, մեծ զոհո-
ղութիւններ քնելով ներխուժելու թէ բարոյակէս, հաս-
նող սերունդներու զարգացման ի խնդիր:

Պատահան օժանդակութեան գլուխ թրքահայ ժո-
ղովուրդը խոր գիտակցութեամբ հետեւողականու-
թեամբ իր ունեցած միջոցներով ճիշդ չէ խնայած պաշ-
տանել հայկական վարժարանները, որոնք ոչ միայն
կանթեղներն էին թրքահայ ժողովուրդին միտքը յու-

սւտորդ, այլեւ էին հայագահպանութիւնները եւ
առ այդ մեծատուն իր սովորները, ինչպէս նաեւ հա-
մեսա բանուրն ու պատանեան իր լուսման ի սպաս
գրած են անոնց յաւերժութեան համար:

Կատարուած բոլոր զոհողութիւնները բնական է
տարբէ տարի ցոյց տուին շուտօրէն արդիւնքներ, հոգ
չէ թէ ոչ աշխարհ գոհացուցիչ, սակայն եւ այնպէս
գնահատելի աշխատանք պէտք է նկատել, որովհետեւ
հայ մանկտին ու պատանին այդ կրթարաններուն մէջ
ստացաւ իր հայեցի կրթութիւնը, հոն է որ անոր հո-
գին ջերմացաւ ու բոցախառցաւ հայրենասիրութեամբ
ու սպա դարձաւ գիտակից քաղաքացի:

Վերոյիշեալ բոլոր տուեալները կը կարծենք թէ
բաւական են ցոյց տալու եւ լուսարանելու թէ ժի-
ւորու վերջաւորութեան եւ ի դարու սկզբնաւորու-
թեան, ինչպիսի պայմաններու ասի շարժում յառաջ
կեալ թրքահայ կրթարաններ բարեկարգելու եւ ինչ
աշխատանք տարուեցաւ այդ ուղղութեամբ ու մանա-
ւանդ այդ խնդրին նկատմամբ կարծեքներու եւ դադա-
մարէներու ինչ վերաբերութիւններ կատարուեցան:

ՈՐԱՄԱՆՈՑՆԵՐ ԵՒ ԳԻՇԵՐՈՒԹԻԿ ԴՊՐՈՑՆԵՐ

4. ՊՈԼՍՈՑ ԵՒ ԳԱՒԱՌՆԵՐՈՒ ՄԷՋ

Դպրոցներու կողքին, որբանոցներն ու գիշերօթիկ դպրոցներն ալ կարեւոր բաժին բերած են թրքահայ կրթական շարժման:

Որբանոցներու ստեղծման նպատակը եղած էր հայ որբացած երախտներու եւ պատանդներու հոգածութեան հետ, դատարարակէլ ասեւ դանոնք միջոցն որոշ ամբիք մը:

Գրեթէ նոյն նպատակով բացուած էին նաև դիւլերօթիկ դպրոցները, որտեղ կը խմբուէին այն մանուկներն ու պատանդները, որոնց ծնողները իրենց գիշերուն մէջ դպրոցի հոգալովեան պատճառաւ եւ կամ մտահարակով աւելի բարձր կրթութեանի մը մէջ ուսում տալու իրենց պատկերուն, կը նախընտրէին մասաչիլի գանոնք այդ կրթական շարժումն:

Գիշերօթիկ դպրոցներն ու որբանոցները բնդհանրապէս կը մտնէին Պատրիարքարանին հովանաւորութիւնը ու անոնց ծախքերը կը հոգացուէին գլխաւորաբար ժողովրդային հանդեսակութիւններով ու մասամբ հոգաւոր ընկերութիւններուն ընծալով մասկարարութեամբ:

1838 Սեպտ. 13-ին էր որ Յովհաննէս Սէրփէրեան եւ կարապետ Պալեան ամերկայներու ֆանքերով կը բացուի Սիլիւստրի մէջ «ձեմարան»ը իբր գիշերօթիկ բարձրագոյն ուսումնարան: Ասիկա ազգային գիշերօթիկ վարժարաններուն առաջինը կ'ըլլայ, որուն բացումը կը կատարուի մեծ շուքով:

Մենք «ձեմարան»ի մասին իր տեղին դրեցինք թէ ինչպէ՞ս եւ երբ ա՛ն սեղափոխուած է Ս. Փրկչի հիւանդանոցին մէջ, հետեւաբար աւելորդ կը նկատենք անցած մը եւս անոր մասին կրկնութիւններ ընել այստեղ:

Հայ որբերու ուսման մասին առաջին առիթով կատարալատի 1853ին Ուսումնական խորհուրդի առնչակեա Տոքթ. Սէրփէլէն, առաջարկ ներկայացնելով Գեղարդոյն ժողովին հետեւեալ բառերով:

«Գեղարդոյն ժողովը Ս. Փրկչի հիւանդանոցին մէջ շուր ամբիք (1848-էն) ի վեր ազբատ, որբ ու անտէրունջ տղաքը կրթելու ձեռք ցարկած է: Այդ մարդասիրական ձեռնարկութեան նպատակը նոյն խոճալի մանկանց ապագայ վիճակին լաւութիւնն է: Իրենց արուած այժմեան կրթութիւնը նախապատրաստութիւն մ'է եւ ոչ անմիջապէս այս վիճակին հասնելու միջոցը: Այս միջոցն արհեստ մը կամ այն սորված գիտութեան գործադրութիւնը միայն կրնայ ըլլալ: Ուսումնական խորհուրդը մասնակցով որ նոյն տղոց ապագայ վիճակը պատրաստել Գեղարդոյն ժողովին բարի նպատակն արդիւնաւորել է, խորհեցաւ եւ պատահ զատեց որ անոնց մէջէն լարժարդար յոնները ընտրելով, կրկնագործութեան ամենաօգտակար ուսմանը անոնց սովորեցնելու հոգ աւարտի, որով վարժարանէն ելնելէն հետք արհեստ մը ձեռք բերին ունենալով, կարող ըլլան իրենց ապրուստը ճարտար եւ վերստին խեղճութեան մէջ չբխալու, եւ այն» (տես «Բելեղանդներ» թիւ 2162-27 Հոկտ. 1903 Ա. Այլոյս յաճեանի յօդուածաշարքը):

Այս առաջին որբանոցին մէջ գիշերօթիկ դպրոցը կրթական կարեւոր գործեր կը կատարէ ունենալով երկու բաժանմուք, առաջինը նախակրթարան եւ երկրորդը Ուսումնարան: Այս վերջին մասին մէջ կը հաստատուի Երկրագործական դասարան մը, որուն ստորին կը կարգուի Յակոբ Ամասեան, որ 1847-ին Միլիտէն ամբար ձեռնարկներու ծախքով Փարիզ ուսանած է եւ կրթնեօթի կրկնագործական վկայականին արժանացած է:

Այս ուսումնարանին համար կարապետ ամիրա Պալեան 1000 ոսկի նուիրատուութիւն մը կատարած է առ ի քաջարկութիւն կրթական այս ձեռնարկին, որ օգտակար եւ նպատակարար բան մըն էր, ինչ որ ասկայն, ստեղծողէնի պոլիթիւնն ու այլ խնդիրներ պատճառ կ'ըլլան անոր վախուտը:

1861 Սեպտ. 15-ին Կ. Պոլսոյ Պէշիկթաշ թաղին մէջ Տոքթ. Անդրանիկ Կոչա կրճիկեանի ֆանքերով կը բացուի կրճիկեան մասնաւոր գիշերօթիկ վարժարան:

բանք: (տես «Արևիկ» թիւ 3815 Սեպտ. 22 - 4
Հոկտ. 1898):

Տոբթ. Անդրանիկ փարիզի մէջ ընտանոթեան
մասնագիտութեան հետեւած է ու վկայուած: 1844-
ին դասախօսած է Օսմ. Բժշկական վարժարանին մէջ,
միևնոյն ատեն հետեւած բժշկական դասընթացքե-
րուն: 1855-ին աւարտելի ետք բժշկական իր ուսումը:
1856-ին դասած է Ֆրանսա իր մասնագիտութիւնը կո-
տարեցրածելու համար:

Արեմն, 1861-ին Կ. Պոլսի վերստանալէ ետք,
իր առաջին գործը Արլլայ վերստեւելու գիշերօթիկ
գոյրոցը բանալ իր անունով:

Ազգասէր առ ստրկէօրը ետանդուն գործունէու-
թիւն ցոյց տուած է Կ. Պոլսոյ հայ համայնքին մէջ:
Ան ստանձնած է ազգային պատասխանատու պաշտօն-
ներ ու ստոր հետ հրատարակու թիւններ ալ կուսարած
է իր մասնագիտութեան վերաբերմամբ: Աւելի
1864-ին հայ հատարակութեան օգտակար բլլալու գի-
տաւարութեամբ կը հաստատէ նաև Կիբակիօրեայ բնա-
գիտական վարժարան մը:

Բացի ազգային ծառայութենէ, Տոբթ. Կրճիկ-
եան կը պաշտօնավարէ նաև Օսմանեան պիւնուարական
բժշկական վարժարանին մէջ եւ ուր դասախօսու թիւն-
ներ կուսայ իր մասնագիտութեան շուրջ: 1884-ին
գերանօրէն եկած է Ջին. Բժշկական վարժարանին եւ
գրած է իր քիւլէն լեզուով բնագիտութեան երկհատոր
գրագիրք մը:

1862 Փետր. 15-ին Թորոն Դոգարեան իր անունով
Եկնի Գարուի մէջ կը բանալ ազգական վարժարան մը,
որ բանի մը աւարտան կեանք կ'ունենայ: Սակայն 1865
Հոկտ. 1-ին Գուս Գարու Հիւսթը Տիպլի՛ Մեղրտրեան
երկեսն վարժարանը կը բացուի, որ յետոյ 1879-ին
Միկուար կը փոխադրուի եւ ազգական յառուկ դիշե-
րօթիկ վարժարանի կը վերածուի:

Թորոն Դոգարեան քաջ հայկաբան եւ անգլլեագէտ
մըն էր: Ան 1854-1856 թուականներուն Ս. Փ. Սիդ. Վի-
ճիանդանոցին, ինչպէս նաև 1860-ին Մամսթիլոյ Սա-
հական վրժ. ին մէջ պաշտօնավարած է եւ մեծ համբաւ

չա՛նած է իրբեւ դասաւու:

Մկրտիչ Մեղրտրեան եւ կարեւոր դեր կատար-
ած է Գուս-Գարուի գուրսի վարժարանին մէջ 1860-
ական թուականներուն: Ան փոխադրուելով Միկուար
1878-ին, ազգական վարժարանին մէջ շար. իր դաս-
ախարակչութեան կարողութեան, հասցուցած է ու-
սուցչուհիներ, իրեն օժանդակ ունենալով իր կինը՝
Տիկին Փերուլ:

1866-ին Բերալի մէջ Հայկազնեան անունով գի-
շերօթիկ գոյրոց մը բանալու համար բաժանաբոլորու-
թիւն մը կը բացուի, ընդամէնը 3 բաժին, 30 աշակերտի
համար, իւրաբանչիլը աւրեկան 50 սակիէն: Սակայն
չառ կարճ տեւողութիւն ունեցած է առ վարժարանը:
(տես «Արևիկ» թիւ 3815 Սեպտ. 22-4 Հոկտ.
1898):

1866-ին էր որ դարձեալ կարապետ վրդ. Ծաճառ-
գարեանի կուսակով ծրարուած էր հիմնել գիշերօ-
թիկ վարժարան մը:

Ծաճառգարեան վրդ. ի կուսկին համաձայն, առ
վարժարանը սկեար էր բացուէր Կիլիկիոյ մէջ իրբեւ
մասնագաւորաց վարժարան: Ան թողած էր հայր
սակի զուսար մը, որուն վրայ սկեար էր աւելցուէր
նախարարութիւններ, ամբողջացնելու համար շինու-
թեան ծախքեր:

Ներսէս Եղ. վարժարեանեան որ կատարկատար-
ներէն մէկն էր, շինչի հնգամարտով կըր Եղրտրեան
կուսայ, այդ առիթէն օգտուելով, Նուպար փոսայի
հետ աւսակցելով կը համոզէ զայն նախարարութիւն
մը բնել գոցելու համար վարժարանին կորուսածան
ծախքելը, փոխանակ սպասելու աւրեկելով հնգա-
նախարարութիւններ կատարելու:

Նուպար փոսայ կը հասնի եւ Ծաճառգարեան վրդ. ի
թողած հայր սակիին վրայ իր կողմէ կեեր հայր
սակի աւրով, կը գոյացուի շուս հայր սակի կուսիկ
զուսար մը, որ անմիջապէս շինութեան ձեռնարկու-
թեան թաի կուսայ:

Կարճ ժամանակ ետք, ի վերջոյ կ'աւարտի վարժա-
րանին շինութիւնը եւ կ'անուանուի Աւարեկ - Նուպար

- Շահագործման գիշերօթիկ վարժարան:

Գիշերօթիկի բացման օրերուն, Ստեփան Փափազեան կը գրէր հետեւեալը ի միջի ալոյց. «Ազգը չստանց կը վաճառէր ունեան, առանկ գիշերօթիկ վարժարան մը՝ ուր աշակերտք ազգային կրտսերեալ դաստիարակութիւն մ'ունենայ կարող ըլլան, ահա... մեծանուն եւ բազմաթիւ անձինքը անոր հիմը ձեռնարկ, հիմա կը մեռայ ազգաւէր եւ բարեպաշտ ազգայնոց՝ որ իրենց որդիքը այս ազգային եւ անոր մասին հասոյթը մշակեցնուարարակ սպասուցած վարժարանս գրկելով՝ անմահ յիշատակաց արժանի բարերարաց յիշատակը պատուելու բարեհաճին»:

Այս գիշերօթիկ վարժարանին դրամագլուխը Օսմանեան Բժնակցութիւն վերածուած էր եւ անոր տնտեսական էր որ կը մաստկարարուէր վարժարանին ծախքերը եւ իր գոյութիւնը պահէր մինչեւ 1876 թուականը: Բայց սուս-թրքական պատերազմի նախօրեակին, արժէթուղիներ իրենց արժէքը կորսնցնելով, վարժարանը կը դատարարուուի փոխուելու:

Թէեւ Ներսէս վարժարարեան (որ այն ժամանակ էր Պոլսոյ Պատրիարքն էր դարձած) ամէն գնով կ'աշխատէ իր ձեռնարկութիւնը կանգուն պահել, սակայն իր բոլոր ճիշդը ապրողին կը մնան:

Յամենայն գէպս այս գիշերօթիկ վարժարանը իր տարածակալ տնտեսութեան շրջանին, նշանակելի դէպք մը կատարած է էր Պոլսոյ հայ համայնքի կրթական շարժումին եւ հասցուցած է աշխուռ դէմքեր: Յիշենք անոնցմէ մի քանին. Լեւոն Համեան, Աբաէն Մամճեան, Միհրան Աբովանեան, Եղիա Տէմիրճիպաշեան:

Շահագործման մրդի ձեռնարկութեան կը զուգորդուէր նաեւ Գարֆայեան որբանոցի հիմնարկութիւնը 1866 թուին, Արքուհի Մայրակոն Գարֆայեանի կողմէ: 1871-ին հանգանակութեամբ մը կը շինուի մասնաւոր շէնք մը, ուր կը փոխադրուին 23 որբեր:

1876-ին արդէն այս որբանոցը կրթական որոշ յարձունքի մը հասած էր, որուն մասին մենք առիթը ունեցանք իր տեղին աւելի մանրամասնօրէն գրելու:

Կարապետ Փանոսեան եւս ճիշդը թափած է Ստ-

մութիւն մէջ 1869 Գոնուար 19-ին բանալու Ազգայեան տնտեսով գիշերօթիկ մը ազջկանց յատուկ:

Փանոսեանի այս գիշերօթիկը ձրիավարք էր եւ տալիս բազմաթիւ անձին հարուստ եւ զորոյցակոն պետոյք ալ կուտար: Իր այս ձեռնարկին բարեբարներ զօլաւելց կանգնեցան եւ նիւթական օժանդակութիւններ կատարեցին: Այս գիշերօթիկ վարժարանը իր գործունէութեամբ արդիւնաւոր եղած է ու զսլասեւած մինչեւ 1875 թուականը: Բաւական թիւով շրջանաւարտներ հասցուցած է Ազգայեան գիշերօթիկ-վարժարանը, որունը նշանակելի դեր կատարած են ապագային հայ հասարակական կեանքին մէջ:

Փանոսեան յառաջիմական մասնորական գէմք մը եղած է եւ որդեկրած կրթական մեթոտիկ ուրոյն կերպը, հետամուտ ըլլալով արդարականութեան:

Ամբրոսիոս Վրդ. Ռուբինեան եւս ձեռնարկած է կրթական բազմաթիւ գործեր, որոնցմէ մին իր մականունով կոչուած է Ռուբինեան գիշերօթիկ-վարժարան, որ բացուած է Բելլա, Բանկաթիկ իր սեփական անս մէջ 1871-ին: (տես «Այեւելք» թիւ 3815 Անպտ. 22-4 Հօդաւ. 1898):

Համաձայն մէք քաղած տեղեկագրութիւններուն, այս վարդապետը շահածոյ եկեղեցական մը եղած է եւ կրթական գործունէութեան գծով իր փոստախոսութիւնը փայտարած է:

Ամբրոսիոս Վրդ. Ռուբինեանի հաստատած վերոյիշեալ գիշերօթիկ վարժարանը, ժամանակ մը ետք ծախքերու տակ կը կքի, եւ Ռուբինեան Վրդ. պարտքեր կը կազմէ վարժարանին գոյատեւման համար: Սուկայն այս միջոցառումով կարելի չէր ելք մը գտնել կացութեան ու հետեւաբար այս պայմաններու տակ գիշերօթիկ-վարժարանը կը փակուի 1879ին:

Այնուհետեւ Ամբրոսիոս Վրդ. 1879-ին կը մտածէ ընկերութիւն մը կազմել էր Պոլսոյ մէջ, որուն նպատակը պիտի ըլլար Հայաստանի մէջ երկրագործական վարժարան մը հիմնել:

Այս խնդրին վերաբերմամբ Արիտար Արիթմաշեան հետեւեալ տեղեկութիւնները կուտայ գրելով.

«Հայաստան երկրագործական վարժարան մտ-
հիմնելու նպատակաւ Կ. Պոլիս կազմուած ընկերու-
թեան մը յուրը կարգացիւնք «Աճախ»ին մէջ 1879-ին
աջուր: Եւր մարմնին հիմնադիրներն էին՝ Բեկրայի
բալայիչ Ռուբինեան Ամբրոսիոս վարդապետը, Թիւր-
քետյ երկրագործական նախարարութեան Հասրաձանօթ
պաշտօնատար Ամասեան Էփէնյանի եւ ուրիշ «Արեւելի
անձնուրումներն»: որոնց անուններուն Հրատարակ-
մանը պէտք չէր տեսնուած:

«Ամբրոսիոս Վրդ. Պատրիարքական յանձնարարկա
նով արդէն Ռուսիա կը դաժուէր, ի նպատակ երկրա-
գործական Հանդեսներու թեան առաջգրութեամբ: Եւ
ընդարձակ յայտագրի մը միջոցաւ նոյնպէս մար-
մինը Ռուսիոյ Հայոց ներկայացուցած պահուն, առի-
թէն կ'օգտուէր իր մէկ «գրահարութիւնը» ծանու-
ցանելու: Բանկալիքի Ռուբինեան վարժարանին հինգ-
հարիս ոսկի արժողութեամբ շէնք՝ իր անձնական
սեփականութիւնը՝ նորակազմ ընկերութեան կը նուե-
րէր, զպայցի ինքիս պարտքի մը լծարձանը պայ-
մանու: (տես «Շիրակ» ամսագրի Բ. Տարի թիւ 1
1905 էջ 191-194):

Ամբրոսիոս Վրդ. Ռուբինեան վերոյիշեալ ձեռ-
նարկութեան ժամանակ օրինորդ Ասիական անուանոյ
ուսուցչուհի մը, 1871-ին կը բանայ արդիւնց դիւանք-
իկի վարժարան մը Բեքրայի մէջ, որ զժրպխտարար
երկար տան չի գոյտուելը եւ կը սփակուի: (տես «Ա-
րեւելք» թիւ 3815 Սեպտ. 22-4 Հոկտ. 1898):

Կարճատև կեանք մը ունեցած է նաեւ 1874-ին
կարերգի մէջ բացուած Պոլսոյ բնակ գիշերօթիկ-
վարժարանը: (տես «Արեւելք» թիւ 3815 Սեպտ. 22-
4 Հոկտ. 1898):

Ասոր շեռ մէկտեղ յիշենք նաեւ Սահակ Քհնյ. Տ.
Սարգիսեանի գիշերօթիկ վարժարանը, որուն հիմ-
նարկութեան թուականը անձանօթ կը մնայ մեզի, որ
վերոյիշեալ գիշերօթիկներուն նման կարճատև եղած է:

Կ. Պոլսին զուրս Հայտնական պատաներու մէջ ալ
գիշերօթիկ վարժարաններ եւ որբանոցներ բացուած

են, օրինակելով պոլսոյնակ Հայերէն եւ աւսթին Հե-
թին իրմերի մէջ «Հաղատար-Որբանոց» ընկերու-
թեան կողմէ, 1895-ին աշակերտութեան թիւր կը
բարձրանայ 18ի, իսկ 1898-ին 33ի, ապա 1899-ին 40ի,
ճ ուսուցչուհիներու հսկողութեան տակ:

Որբանոցին մէջ կը դաստիարակ ընկերութեան ան-
դամներէն Օր. Աջի Սլիմունեան եւ Յարութիւն Քհնյ.
Եղիշարեան, որ միեւնոյն տան անօրէն ալ էր:

Բացի ասկէ, իրմերցիներ 1895-96-ի տարիներուն
կը ձեռնարկեն Երոզեան Արքեպիսկոպ Ընկերութեան
օժանդակութեամբ Հաստատելու ուրիշ որբանոց մը ման-
չերու յատուկ եւ ուր կը բերուին տիրապէքիցի որ-
բեր, իսկ ուրիշ մօտակոյ շրջաններէ ալ մի քանի որ-
բեր, ու յայտնով յիսուն որբերով կը բացուի որբա-
նոցը Ս: Սաստա 1896-ին:

Այս որբեր ստեղծի իրենց ուսումը կ'ստանային
Մեքսիկան վարժարանի մէջ, իսկ որբանոցը սուկ
պատասպարան մըն էր: (տես Թէոդիկի «Ամենու» Տա-
րեցոյց» Ա. Ամասեանի յոգուածը 1913, էջ 174):

Մեզի վարժանոյ ի կը թուի Պրուսիոյ, Քէօթիս-
իոյ, Նիկիմիտիոյ, Պարսիակի, Ատաշազարի, Ռօ-
ստոթոյի, Էսիբէի, Էնկիւրիի, Ամասիոյ, Սամանի,
Թագաի, Տրպիզոնի ու Շապին Գարահատարի պէս
Հայաստ ու կարեւոր շրջաններու մէջ գիշերօթիկ-
վարժարաններու եւ կամ որբանոցներու գոյութիւն
չունենալը: Մեր պրպտուածներուն ընթացիկն սեւէ
պատմական տուեալի չհանդիպեցանք այդ ուղղու-
թեամբ:

Կեսարիոյ Առաջնորդ Տրպա Եպ. Պալեան, 1897-
ին գաղափար կը յղանայ Հաստատելու Կեսարիոյ մէջ
Ս. Կարապետ վարժարանին կից որբանոց մը եւ աւս-
թին Հեթին կոչով մը 27 որբեր կը Հաստատին աշ-
տեղ, որոնք, խնամքի հետ պիտի ստանային նաեւ
ուսում վարժարանին ծրագրին համաձայն:

Պալեան Եպ. իր այս ձեռնարկութիւնը կատարած
էր ժրկելու համար Հայ որբացած պատանիները միա-
խոնարհելու ճանկերէն, որոնք ունենալով կորուստով
միեւակ, կ'երթային Թաթարի մէջ Հաստատուած միա-

խնամքով բոլոր սրբանոցը ստանալու համար խնամք եւ ուսում եւ լուսկանաբար անոնց հետեւորդները կը դասնային:

Երբ յաջողութիւն դասու Տրդատ Եպ. Պաշկանի հաստատած սրբանոցը, շատ մը սրբեր այդ միտնումաբար կան սրբանոցէն հեռանալով կուգան ապաստանելու հայկական սրբանոցին մէջ եւ այդ պատճառաւ սրբերու թիւը Ս. Կարապետ վարժարանին կից սրբանոցին մէջ կը բարձրանայ 38-ի եւ ապա կարճ ժամանակ մը հետք 45-ի կը հասնի անոնց թիւը:

Այս սրբանոցին դոյնաեւուածը ապահովելու համար, Տրդատ Եպ. Պաշկան խնամախաղաքան ժամին մը կը կազմէ հետեւեալներէն, Գրիգոր Գանձադահան, Համբար Տէտէկան, Կարապետ Մարթական, Գրիգոր Մէլիմէմէհան, Գրիգոր Թաճեան, Գանիէլ Մարաֆան, Ասաբէլ Պարտեֆեան, Մկրտիչ Մէլուսեան, Մեսիտ Գասադեան եւ Մարգար Քեչիկեան: (տես «Ընդ. Օրացոյց Ս. Փ. Հիւանդանոցի» 1900 էջ 351-352):

1899-ին այս սրբերուն վրայ կ'աւելնան 11 սուրիշներ, եկած Կիւրթիէն եւ Տարէնտէն, Պատրիարքարանին կարգադրութեամբ:

Այս սրբանոցը սակայն իր շրջանը կ'աւարտէ 1904-ին, որովհետեւ սրբերը Ս. Կարապետ վարժարանին մէջ շարունակելով իրենց ուսումը կ'աւարտեն զոյն ու կը մտնեն կեանքի սասարկէզ:

Գանիա եւս ունեցած է սրբանոց մը, որ 1899-ին ունէր 20 սրբեր ու ասոնց վրայ կուգան աւելնալու Աթիւն-Գարաշխարհէն եւ Աղշէհիւրէն 30 սրբեր եւս, որոնք խնամքի հետ կ'ստանան այնտեղ կրթութիւն: (տես «Բիւզանդիոն» 3-15 Յունիս 1899):

Մարգուտնի Լիճք կամ Կէոյ գիւղին մէջ բացուած է սրբանոց մը Պարխայիան Ս. Աստուածածնայ վանքին մէջ, ուր կը հաւարուին 12 սրբեր (2ը Մարգուտնէն, 4ը Ամասիայէն եւ մնացեալը Վէդիք Քէօզիլիէն ու Սիմ-Համիք գիւղէն) (տես «Արեւելք» 4-14 Օգոստ. 1899):

Սերաստիոյ կամ Սրվազի մէջ եւս 1899-ին գո-

յութիւն ունեցած է սրբանոց մը, ուր կային 180 սրբեր: Ս. Սարգիս Եկեղեցոյ շրջափակին մէջ դանուոյ Երեսնան վարժարանի շէնքը կը արժանադրուի սրբերուն իբր պատասպարան: (տես «Արեւելք» 7-19 Յունիս 1899):

Սերաստիոյ մէջ 1868-էն առաջ ալ սրբանոց մը գոյութիւն ունեցած է, որուն մասին ժանգաճանաւթիւններ կը պակասի դժբախտաբար: (տես «Մասիս» Օրակէրթ թիւ 855 29 Յունիս 1868):

Կարթինի մէջ կար Սանասարեան գիշերօթիկ-վարժարան մը, առը մասին եւս անդեկութիւններ կը պակասին: (տես «Բողոքագէտ» թիւ 7 1900 էջ 170-180):

Տիւրիկի մէջ եւս 1898 Մայիս 24-ին հաստատուած է սրբանոց մը, ուր 22 սրբեր կը պահուէին Գեորգ Աւանան վարդապետի հեղուսթեան սակ: 1900-ին այս սրբանոցը հողաբարձութեան մը խնամքին առկ կը դրուի: Այդ սրբանոցը հողաբարձուներու անուաններն էին Թորոս Արարատեան, Կարապետ Գոյանեան, Մկրտիչ Սուքիսեան եւ Պոօսեան: (տես «Արեւելք», թիւ 4780 Հոկտ. 31-13 Նոյ. 1901):

Արարիկի մէջ 1898 Մարտ 2-ին հիմնուած է Ազգային Որբանոց Մուշեղ Վրդ. Սերոբեանի Առաջնորդութեան տարիներուն: Անոր ջանքերով Արարիկի ստանալուն գիւղերէն 30-ի չափ սրբանոց սասարկէզի հետ պատասպարուելու եւ կրթութեան ստանալու միջնոյն ստան: Խնամախաղ վարժարան մը կը կազմուի 3 անձերէ եւ սրբանոցին մնացու գրաստիարակ-ուսուցիչ կը կարգուի Ալեքսան Անտոնեան: (տես Անդրանիկ Լ. Փոյսանեանի «Պատմութիւն Հայոց Արարիկի» էջ 595):

Խարբերդի եւ Տիւրքլիքի մէջ շնք գիւղեր Թէ գոյութիւն ունեցած են գիշերօթիկ-վարժարաններ կամ սրբանոցներ: Տեղեկութիւններ կը պակասի այս մասին:

1890ական թուականներու սկիզբները Երզնկայի Առաջնորդ Հմայեակ Եպ. Դիմաբարեանի ջանքերով եւ Կ. Պոլսոյ Միացեալ Ընկերութեան միջոցով, Երզն-

կայի Ս. Ներսէս Հայրապետի վանքին մէջ կը բացուի գիշերօթիկի վարժարան մը, սակայն աւելի կրօնական հասկացման ունէր ան:

Այս գիշերօթիկը թոշակաւոր աշակերտներու հետ ունէր նաեւ ձրեամբ գիւղացի աղքատիկ տաներ: Գիշերօթիկը ունէր մօտ 30 աշակերտ:

Գիշերօթիկի կրթական ներքին վարիչ կը կարգուի Արմաշէն շրջանաւոր Մարտիկոս Թորոսեան (վերջէն՝ Տէր Մեսրոպ Քահնայ.), իսկ դպրոցին մասնակրթութիւնը կը յանձնուի երթնչուորդէտ Խաչիկ Տիրակերանին: (տես Գ. Սիրամէնեանի «Երգնկա» էջ 128):

Ներսէս Հայրապետի վերալիկնայ գիշերօթիկի վարժարանը կը գոյտեսնէ չորս աստիճան, սակայն հասցուցած է բուսական ուսեսու շրջանաւորանք, որ շարժել կարելի է լիւրջ երգչերայի մէջ ծանօթ աշակերտներէն՝ Գորգէն Լազեան, Գառնիկ Սիրամէնեան, Զարմայր Սանդիկեան եւ ուրիշներ, որոնք կարեւոր գէր կատարած են Երգնկայի աղագլխի կեանքին մէջ:

Գլխիկիոյ կաթողիկոս՝ Մկրտիչ Քէֆոնիզեան իր աթոռակալութեան երկուրդ աստիճան Այնթապ իր աղջկուրթեան (1873-1877-ին), կը հիմնէ 1873-ին Կիլիկիոյ գիշերօթիկ-վարժարանը Ս. Աստուծածածին եկեղեցւոյ շրջակային մէջ, գործակցութեամբ Նիկոսիոս աղա Նազարէթեանին:

Այս գիշերօթիկ-վարժարանին անօրէն-դաստառ կը կարգուի Նշան «սրտուելի» Թէրզեան ներհուն հայրարանը, որուն հետ կը պաշտօնակալեն Մինաս Պապչեան Եղեռացի, Բրքեթեան ուսուցիչ, արար խօսք մը՝ Պէթեր Էֆէնյան, որուն կը յաջորդէ Տէր Յակոբ Քահնայ. Հայկազի: Կրօնագիտութեան ուսուցիչն էր Տէր Մովսէս Քահնայ. Ժամկոչեան (նախապէս Աւետիք վարժարան):

Կիլիկիոյ գիշերօթիկ-վարժարանը դարձաւ կրթական կարեւոր օրրան, սակայն 1875-ին Հայկազի մէջ ծագած եւ ծուարած հնամաստը պատճառ կ'ըլլայ մասնակ մը պատեր ընդհատելու: (տես Գէորգ Ա. Մարտիկեանի «Պատմութիւն Այնթապի հայոց» Ա.

Հատար, էջ 671-679): Այս գիշերօթիկ-վարժարանը սակայն կը վախուի 1877-ին, ինչ ինչ պատճառներով:

Գիշերօթիկի վախումէն վերջ Աղեւնական Ընկերութիւնը կը ջանայ հիմնել որբանոց-դպրոց մը, խնամելու համար հայ որբեր ու դաստիարակել նաեւ դասնք հայեցի դիտութեամբ:

Կը կազմուի վարչութիւն մը այս նպատակը յաջողանելու համար: 1881-ին վարչութիւնը դիմում կը կատարէ Թաղային Խորհուրդին, որ Ազգային Ներսէսեան վարժարանէն կամ Հին Գարպաշէն (Առաջնորդարան) քանի մը սենեակներ իրենց տրամադրուին: Թաղական Խորհուրդի մերժումին վրայ կը դուժարել բացատրել ընդհանուր ժողով, սակայն ժողովը սաք վիճարանութիւններու հետեւանքով լուծում չի կը նոր տալ եւ կը մտածուի դիմել Աստուր աղա Նիզիպէանին, որպէսզի քանի մը ասրուան համար վարձէ Հասիբի Տուս Եւրին:

Ամէթնապէս կը հանդանակուի 36 Օսմ. ոսկի եւ կը բացուի Աղեւնական որբանոցը 15 որբերով: 1885-ին այս որբանոց-դպրոցը կը փոխադրուի Աղեւնական Բեկերութեան Աղեւնական վարժարանի նորակառոյց շէնքին մէջ եւ ուր պաշտօնի կը կոչուին Յակոբ Պէթեարեան (տեսուչ) եւ Ներսէս Պօստուկեան: (տես նոյն, էջ 740-743):

Հանրի մէջ եւս 1882-ին կը հաստատուի գիշերօթիկ-վարժարան մը Ս. Յակոբ վանքին մէջ, սակայն աստիճան չըրացուցած, քաղաքին հրդեհին պատճառաւ կը փախուի եւ անոր 7 ասնիքը կը փոխադրուին Ստոյ մայրատանը: (տես «Հայաստանի կրօնակ» շարակալութիւն 1928 թիւ 39):

Այս գիշերօթիկը որ ձեռնարկութիւնն էր Մկրտիչ Կաթողիկոս Քէֆոնիզեանի, ուսուցիչներ չունենացաւ, ոյլ հերթական դասարանութիւններ մէկտեղանք մամով կատարած են Կաթողիկոսն ու դիւանապետը Մկրտիչ Եղ. Վեհապետեան: Իսկ խնամակալութիւնը ստանձնած էր մանեցի Սիմոն անուն ձերբունի մը:

Եամանակ մը ետք, սոյն գիշերօթիկ-վարժարանին մէջ ուսուցչութիւն կը կատարէ Մինաս Թուր

Սարգսեան, որ յետոյ կը քաշանայնայ:

1890-ին գիշերօթիկը կը փոխադրուի Սիւր-Աստան եւ դարձեալ Սիւր, աւագ-ուսուցիչ ունենալով Արմէն Լուսինեանը, որ կարճ շրջան մը պաշտօնավարելէ ետք, գիշերօթիկը կը փոխուի: (տես Գր. Հ. Գալուստեանի «Մարաշ կամ Տերու Չէլիքին» էջ 457):

1898-ին առաջին որբանոցը հաստատուած է Հաճընի մէջ Ս. Յակոբ վանքին մէջ, ուր կը հողացուէին 36 որբեր: Այս որբանոցը իր գոյութիւնը պահած է չորս տարի եւ կը ժառակարարուէր Կ. Պոլսոյ հայոց Պատրիարքարանէն, Օրմանեան Պատրիարքի օրով:

Այդ չորս տարիներու շրջանին փոփոխակի ուսուցչութեան պատճառով վարած են Համբարձում Քէլէճեան (մէկ տարի), Յովսէփ Նալպանեան (մէկ տարի) եւ վերջինը եղած է Մաշակ Գրաւեան (երկու տարի) (տես Յ. Պ. Պողոսեանի «Հաճընի ընդհանուր պատմութիւնը եւ շրջակայ Գոգմը-Տաղի հայ գիւղերը» էջ 454):

Վանի մէջ Մկրտիչ Խրիմեան Պատրիարքի նախաձեռնութեամբ 1880 Սեպտ.ին Կարմրուրբի մէջ կը հիմնուի գիշերօթիկ որբանոց մը, ուր կը հասարութիւն 25 որբեր:

Սրբանձանանց Եղ. եւ Սովետոց Յանձնաժողովի սնդակներ 150 սակի ծախք բրած են գիշերօթիկ-որբանոցին սենեակներու կահաւորման համար: (տես Համբարձում Երամեանի «Յուշերման Վան-Վասպուրակներ» հատր Ա. էջ 133):

Այս գիշերօթիկ-որբանոցին առաջին տեսուչը կ'ըլլայ Համբարձում Երամեան, ուսուցիչ մը օգնական ունենալով: Կար նաև Տեղբան Ամիրճանեանը, որ շաբաթը երկու անգամ կ'այցելէր սոյն գիշերօթիկ-որբանոցը թրքերէն եւ ֆրանսերէն լեզուները աւանդելու աշակերտութեան:

Սակայն ժամանակ մը ետք պարէնի եւ վառելանիւթի պատրիարքի սպանելով, գիշերօթիկ-որբանոցը չորս ամսուայ համար կը փոխադրուի Այդեասան: Ապա կրկին կը փոխադրուի Կարմրուրբ, ուր կը գոյտնուէ մինչեւ 1882 թուականի Սեպտեմբեր ամիսը,

երբ Խնամատար Ընկերութիւնը կը լուծուէր, սնդակներու միջեւ ծագած անհասկացողութեան պատճառով:

Այս գիշերօթիկ-որբանոցին մէջ որբերուն ուսում ստիչ գտաւ 1881էն սկսեալ կը ծրարուի անոնց ստղկանել արհեստներ ալ եւ այդ նպատակով արհեստանոցի բաժին մըն ալ կը հաստատուի հոն եւ սաները կը ստղկին կահագործութիւն, հօշակարարութիւն եւ դերձակութիւն:

Նիւթական չգոյութեան պատճառով արհեստանոցի բաժինը կը փակուի, իսկ 1888 թուականէն ետք այս կրթական հաստատութիւնը կը վերածուի միայն գիշերօթիկի: (տես նոյն, էջ 152):

Մեր ցանկութիւնն էր գիշերօթիկ-վարժարաններու եւ որբանոցներու ամբողջական ծանօթագրութիւնը տալ այս գլուխին մէջ, սակայն դժբախտաբար, ինչպէս գիտեմք սուրբ վերջ, տուեալներու պակասին պատճառաւ հարկադրուեցանք այսօրոյնով դուստալ, գէթ որոշ չափով ու խտացուած տեղեկագրութիւններով տալ այն ինչ որ անհրաժեշտ էր նիւթին կապակցութեամբ:

ԿՐԹԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒԽՆԵՐՈՒԹԻՒՆԸ

Ինչպէս նշեցինք նախօրօք, 1696 թուականին ուսնիկ ետք սկսած էր կաթոլիկ ինֆանցուսը նախ՝ Կ. Պոլսոյ եւ ապա Հայաստան գաւառներու մէջ, Ուրբանեան, Յիսուսեան, ապա՝ Գոմինիկեան միաբաններու փրօփակմանի ու զարթոյցական ձեռնարկութիւններու միջոցով, իրենց պաշտպան ունենալով Հոսով եւ Ֆրանսական կառավարութիւնը:

Ինոնք գործունէութեան դաշտ գտան թրքահայաստակ քրիստոնէայ Համայնքներու մէջ եւ իր սեղին ցոյց ստախք թէ ինչպէս եւ ինչու համար անոնք ջանացին իրենց հետեւորդներ օրսու, դաւանակից դարձնելու գտնանք:

Մասնաւորելով մեր խօսքը Հայերուն Համար, կաթոլիկներ յարողեան Հայ Առաքելական Եկեղեցւոյ պրօփակմանը ներքին իրենց ուղեկից ընել ու դարձնել գործակից կաթոլիկ փրօփակմանին եւ մենք յիշեցինք լատիններու յարող այն Հայ եկեղեցականներուն անունները, ինչպիսիքն էին՝ Յովհաննէս Խուլ, Զաքարիա Վանեցի, Թովմաս Բերթոյցի եւ ուրիշներ, ու անդրադարձանք անոնց կատարած կործանարար գերին մասին:

Այդ շրջաններուն էր որ կը գուգաղիպէր Սերաստիս ծնած 17 տարեկան Երիստատարը սարկաւազ Մխիթարի (աւագանի անունով Մանուկ Պետրոսեան) Ս. Էջմիածինէն Հեւանալէ ետք, կարճոյ մէջ 1692-ին լատին կրօնականներու հետ յարեւորութիւն ունենալով, կը համակրէր անոնց եւ լատին ազդեցութեան տակ կը գործէր կաթոլիկ փրօփակմանին եւ ալիստանքի դժով 1695-ին Հոսով գործունէլ ետք, կը վերադառնար նոյն թուականին Երեւանի իր ծննդավայրը՝ Սերաստիս:

Ս. Նշան վանքին մէջ շարունակելով մաս կազմել միաբանութեան, միեւնոյն ատեն նա շիւտմներ կ'ունենայ կաթոլիկներու հետ եւ ստանձանարար լատինափրօփակներ իր մէջ կը շեշտուի ու իր գէժ հակառակ-

կաթոլիկներ յարուցանելով, կ'առկալուի դեղեքիլ եւզակիս, Ակն ու կրկին վերադառնալ Սերաստիս եւ հոն եւս չկարենալով մնալ, կը հասնէր Կ. Պոլսոյ 1698 Ապրիլին, տակաւին 22 տարեկան վարդապետ մ'ը:

Կ. Պոլսոյ Հայոց պատրիարքն էր Եփրեմ, որ, Մխիթար Սերաստացիին գալէն աճիս մը ետք, պատրիարքական Աթոռին չուրջ մղուող մրցակցութեան շտակալով, սեղի կուսար հրամարտով:

Անոր յաջորդ Մելքիսեդեկ Եպիսկ. Սուպիէ Ծայր մականունով (մականունը ցոյց կուտայ թէ շնչիւր կամ աշուղ մըն էր, եւ Սուպիէ իր ծածկանունն էր, ինչպէս սովոր էր աճէն աշուղ կեղծանուն մը ունենալ - տես Մաղաքիս Արքեպս. Օրմանանի «Աղ-դապատում» Բ. հատոր - 1960-ի ապրիլ. էջ 2683) Հայր սասիճան անուղեկութիւն ցոյց կուսար կաթոլիկ վտանգին հանդէպ եւ կը թողուր որ կաթոլիկ փրօփակմանի զարթոյցն աշակերտող Խաչատուր Վրդ. Առաքելեան կարնեցին Սոմաթիոյ Ս. Գեղորդ Եկեղեցիին մէջ քարոզէր եւ Գոմ-Գորուի Մայր Եկեղեցիին բնմար բարձրանար: (տես նոյն, էջ 2683):

Կ. Պոլսոյ Հասնելով, Մխիթար Սերաստացի կը մտերմանայ Խաչատուր Վրդ.ի հետ եւ անոր քաջակերտով Ղալաթիոյ Ս. Լուսաւորիչ Եկեղեցւոյ մէջ կը քարոզէ: Սակայն կրօնական վէճերը եւ Պատրիարքական Աթոռին չուրջ կատարուող մրցակցութիւնը, կ'առկան Մխիթարը հեւանալ Կ. Պոլսոյն 1698-ի Սեպտեմբերին: Երջիւով Հայաստանի ներքին գաւառներուն մէջ, Մխիթար Սերաստացի իրեն Եկեղեցւոն կը փնտէր եւ ի վերջոյ Հիւնձր գիւղի կարմիր վանքին մէջ ուսուցչութեան պաշտանին կը կոչուի:

Անուշա Մխիթարի չէր բաւարարեր այդ պաշտանը, որովհետեւ իր նպատակն էր կաթոլիկ Եկեղեցւոյ յարումը եւ կը ձգտէր կաթոլիկ միաբանութիւն մը հիմնել: Այդ գաղափարէն մղուած դարձեալ կը վերադառնար Կ. Պոլսոյ 1700 Յուլիսին, եւ Ղալաթիոյ Ս. Լուսաւորիչ Եկեղեցւոյ մէջ կը քարոզէ: Մելքիսեդեկ պատրիարքի շորհած պրօփակման օգտուելով, Մխիթար Սերաստացի ստիճէն կ'օգտուի իր

դադարաբերին մարմին տալու համար եւ այդ միտքով իբր շուրջ կը հաւաքէ աշակերտներ ու անոնց դասեր կուսուսայ: Յիսուսեան կաթողիկէ կրօնաւորներու սպորճանին մէջ կաթողիկէ փրօմակաւորն վերաբերող գիրքեր սպել կուսուսայ:

Մխիթարի այս դասաւանդութիւնները երկուր չեն սեւեր սակայն: Հակակաթողիկէ հալածանք մը սկսած ըլլալով, Մխիթար սարկին չորրործ հարկադրուած կ'ըլլար իր աշակերտներուն հետ փոխադրուել Բերա, կազմատունի վերածուած ասն մը մէջը, դադարաբեր շարունակելու համար այնտեղ իր դործը: Իրեն յաճախող սոցաքը, իրրեւ կազմարարի աշակերտներ, իր դասերուն կը հեռուէին: (տես Ա. Ալլոյոյանեանի «Պատմ. Հայ Գաղտնի» էջ 571):

Մխիթար Սեբաստացիի այս դպրանի դպրոցը անշուշտ հազիւ տասը աշակերտներ կրնար ունենալ, ինչ որ չէր կրնար գոհացում տալ անոր: Ասոր համար ան իր դործունէութեան դաշտը ուղեց դանել օտար ու խորացող միջավայրի մէջ, հեռու Կ. Պոլսոյ մէջ ամբողջ փոթ կացութեանէն եւ հակակաթողիկէ միջոցութեան:

Ան երկուր գեղեկութիւն էր, Իզմիրէն կ'անցնէր Չանթա կղզին, ուր կը մնայ մինչեւ 1703-ի Փետր. ամիսը: Իրեն հետեւողներէն ոմանք եկած հաստատուած էին Նէսպուլիս (Հոսմէական) Պելուպոնէսի արեւելակողմը համանուն ծոցին մէջ եւ հոն հրաւիրեցին Մխիթար Սեբաստացին, որ գալիս ետքը նախագահեց Մեթոն կամ Մօսոն հաստատուել, Պելուպոնէսի արեւմտակողմը, Մեսէնիա դաւառին ծայրը՝ ծովեղերեայ բերդաբնակարան, ուր հանդիպած ալ էր Չանթայէ եկած ասանը: Վենետիկի հանրապետութեան պատանեաներ կը հասանին իրեն բնակավայր տալ, եւ կալուածական հողեր ալ շնորհել, եթէ մինչեւ երեք տարի կարենար կանոնաւոր վանք մը կազմակերպել:

Այս պայմաններու տակ Մխիթար Մեթոն կը հաստատուի 1703 տարուայ ամառուան մէջ, իրեն հետեւող 15 աշակերտներով (4 արեգայ եւ 11 դպիր), ընդարձակ տուն մըն ալ կը շնորհուի իրենց Վենետիկցիներու կողմէ: (տես Մարգարիտ Արքեպիսկոպոսեանի

«Արքեպիսկոպոս» Բ. հատոր, էջ 2761 - 1960ի պատգամ):

Մխիթար Սեբաստացիի այսանց կազմակերպած վանական ձեւը հայկական կերպարանք ունէր, ինչ որ սովորական էր հայերու մէջ, բայց սրբոյնեան Լուսին պետութեան մը հովանաւորութեան ներքեւ կը դանտուէր, պարզաւորում կ'ըլլար Մխիթար քերչտո անոնց սովորական ձեւերուն ալ ժամանակ, սրտնց առաջինը միաբանական կանոնի մը հիմն էր:

Տարիներ շարունակ Մխիթար Սեբաստացի աշխատեցաւ շինարար դործունէութիւն ցոյց տալ: Ան հիմնեց եկեղեցի մը 1708-ին, ապա վանք մը, որուն պահպանելը լրացան 1711 թուականներ:

Այսպէսով վանական միաբանութեան ձեւ տաւ Մխիթարի շուրջ հաւաքուած աշակերտութիւնը:

Յովհաննէս Վրդ. Հում գրցած էր խաղիքէն եւ լատիներէն ստղծելու եւ իր այդ ուսանողութեան ընթացքին, ան խորհուրդ կուտայ Մխիթարի որ իրենք դանուելով Լատին հովանաւորութեան տակ, պարտաւոր էին հայկական եւ արեւելեան ձեւերը պահելու փոխաբէն որոշ չափով հրամարիլ ու հաւանիլ Ս. Բենեդիկտոսի կանոնները ընդունելի, ինչպէս նաեւ Հոսմի կամ քին հպատակութիւն ցոյց տալ:

Մխիթար Սեբաստացի սակայն ձեւը եղաւ երկարապարհ շինութիւն օրհնութիւն ստանալու համար:

1712 Սեպտեմբեր ամսուր Մխիթար եւ իրեն աշակերտները կորնթոսի Լատին արքեպիսկոպոսին առջեւ հաստոյ դաւանութիւն եւ լատինական ուխտադրուելին կատարեցին եւ այնուհետեւ Մխիթարի աշակերտութիւնը իրրեւ վանական միաբանութիւն ճանչցուեցաւ լատինական կանոնով եւ կաթողիկէ դաւանութեամբ: (տես նոյն, էջ 2764):

Այնուհետեւ Մխիթար կ'ստանար լատինական արքեպիսկոպոսի արքեպիսկոպոս, որ շարունակ դործածելով մտիղիք անունը դարձաւ: Այսպէսով Մխիթար պաշտօնապէս հայագաւան ուղղափառ եկեղեցիէն խզուած կ'ըլլար, բայց իր սրտն արժատախիլ կ'ըմ չէր հայկականութիւնը:

Մխիթար Աբրահամյանի իր մխարանութիւնը Հիմնեց զբարեան գործունէութեան համար ու խաղաղ այդ միջնադարին մէջ պատրաստելու հայկականութեամբ թրծուած աշակերտներ: Սակայն զմխարանացի Օսմանեան թուրքեր պատերազմով վենետիկի հանրապետութեան հետ, կը գրուեն Մեթոնը, իսկ Մխիթար նախապէս նկատելով թրքական անխուսափելի վտանգը, կակիծով կը հեռանայ Մեթոնէն, մինչ Օսմանեան թուրքերու բռնակնէր կը քանդեն ու կը հրկիզեն տեղւոյն բնակավայրերը եւ ալը աղէտին գոհ կ'երթան Մխիթարի ձեռնարկութիւնները:

Մխիթար Աբրահամյանի կրկին գլխուս կ'ընէ վեներտիկի հանրապետութեան կառավարութեան իրեն մխարանութեան վայր մը արժանազանութեան, Հակոբակ անոն որ վենետիկի կառավարութիւնը որչա՞տ մտաւ՝ էք եղած մխարաններու վրայ նորոք շտապեցնել, սակայն Մխիթարի ծանօթ ազդեցիկ անձնաւորութիւններ կը յաջողին կառավարութեան թոյլտուութիւն ստանալ տեղ մը յատկացնելու համար Մխիթարեան մխարանութեան վենետիկի արեւելքը դանտոյ կղզիներէն մէկուն վրայ, որ թէ՛ կը շատ փոքր էր, բայց շատ յարմարութիւններ ունէր գիրքի եւ օգի սեռակէտէն:

Այդ կղզիին մէջ բնակչութիւնը շատ քիչ էր: Կար հին հին խաբարել եկեղեցի մը աղօթատեղի զարդարուի անուամբ, որուն շուրջ կար նաև հին բնակարաններ: Այդ կղզին այդ եկեղեցիին անունով կոչուած էր Ս. Ղազար:

1717-ի Սեպտեմբերին, մխարանութեան հիմնադրութեան 17րդ տարեդարձին, Մխիթար Աբրահամյան հաստատուի վերջնականապէս Ս. Ղազար կղզիին վրայ ու կը լծուի շինութեանց աշխատանքին, բնակարան, եկեղեցի եւ հայկական վարժարան, որ համաձայն ծրարքի, ոչ միայն պիտի ըլլար կրօնական, այլևս զբարեխոսական մեծ ուսումնարան մը: (տես 1 էջ «Հայր սրբաբանութիւն» Գ. հատոր, էջ 992):

Մխիթար Աբրահամյան կը մեռնէր 1749 Ապրիլ 27-ին 74 տարեկան հասակին եւ իրեն կը յաջորդէր Ստեփաննոս Մեթոնեան, ինչի Կ. պոլսեցի 1750 Ապրիլ 6-ին,

որուն պաշտօնի կոչուելուն հետ մուսը գործեցին Ս. Ղազարի վանքին մէջ հինի եւ նորի վէճեր, այսինքն՝ հին ուղղութեան պաշտպաններուն եւ նոր ուղղութեան մը հետեւողներուն պայքարները: (տես Մաղաքիս Արքեպս. Օրմանեանի «Աղագրատում» Բ. հատոր, էջ 2971):

Մեթոնեան երեսուցորդ կրօնական մը ըլլալուն ձեռնամուխ կ'ըլլայ Մխիթարի կարգերը փոփոխութեան եւ նորաձեւութեան ենթակիցելու եւ նորութիւններով կանոնադրութիւն մը կ'ազդելու 1765-ին:

Ահա Մեթոնեան Աբրայի ղէմ ծառայ կուտայ զժողովութիւն մը մխարաններուն մէջ: Գծադրահերու պիտի կեցած էին Աստուածատուր Պապիկեան եւ Միսա Գառայրեան հայրերը:

Եօթ տարի կը տևեն այս ներքին խլրտումները եւ Մեթոնեան Աբրահամ խլրտ միջոցներու կը դիմէ եւ ուստիկանութեան միջամտութեամբ լծբոտները վանքին դուրս կ'արտաքսէ:

Մեր նիւթին հետ կ'ազ չունի այս խնդիրները եւ շենք ուղեր անդրադա՞նում այդ մասին, բայց եւ այնպէս ոչ ոք էնք նշել, որ Ս. Ղազարի վանքին ծառայողներուն մէջ երեք ահաւաստ եկեղեցապաններ կը յիշուին, ինչպիսիք են՝ Վրթմանէս Ասիկէրեան, Ստեփաննոս Աղանց եւ Միքայէլ Չափեան վարդապետներ որունք Մեթոնեան Աբրայի կողքին աշխատած են:

Մինչդեռ Պապիկեանի կողմնակիցները ստանք պիտուորական ուժով արտաբառուեցան Ս. Ղազար վանքէն, անոնք թրիկսո կ'ապստինին: Թրիկսո որ հին Տրեդեստիա քաղաքն էր եւ որ երկու ժամանակ վենետիկի հանրապետութեան կը պատկանէր, 1382-էն ի վեր անցած էր Աւստրիոյ կայսրութեան:

Թրիկսոյ մէջ հաւատարմութիւն վենետիկեան մխարանութեան հերձուածը, աւստրիական հողին վրայ կը քանան հայկական մխարանութիւն մը հիմնել եւ առաջին խնդրադիր կը ներկայացնեն Մարիա-Թերեզա կայսրուհիին, որ արտօնութիւն տայ իրենց ձեռնարկութեան:

Աւստրիոյ կառավարութիւնը պաշտօնապէս իր

Հաւանութիւնը կուտայ 1775 Մայիս 30-ին արտօն-
դրով մը եւ կը շնորհէ անոնց առանձնաշնորհումներ:

Ասոնք կը Հիմնեն այնպէս Հասարակաց Հայ գաղ-
թականներու օժանդակութեամբ վաճաք եւ տպարան,
որ կը ձեռնարկեն մշակութային մեծ աշխատանք մը,
որ սակայն Համեմատաբար Ս. Ղազարի սկիւր էր:
Պէտք է ձեռնայ որ այն թուականներուն Ս. Ղազարի
մէջ կը գործէին Գարբիէլ Աւետիքեան, Սաչատուր
Մխարիէլեան, Յովհաննէս Չօքրապեան, Ղուկաս
Խնճիճեան, Մկրտիչ Աւդերեան, Իգնատիոս Փափագ-
եան, Մանուէլ Ջախջախեան եւ ուրիշ կարգ մը Հայ-
կականութիւն կրող հոգեւորականներ, որոնք շարուն-
դը կը կարգէին Մխիթար Աբրախի:

Թրքիստի մէջ հասարակած Մխիթարեան միա-
բաններ թէ՛ եւ Մխիթարեան անունի տակ գործեցին,
սակայն գրական մեծարժէք գործունէութիւն ցոյց
չտուին: Սակայն եւ այնպէս մրցակցութիւն մը ծայր
տուաւ Մխիթարեան երկու ճիւղերու միջեւ եւ ատոր
աբղիւնքը կ'երևայ Կ. Պոլսոյ Հայ դպրութիւն մէջ
մասնաւորապէս, որ մեր նիւթին հետ աղերս ունի:

Ինչպէս դիտել տուինք նախօրօք, Մխիթար Աւ-
րատապիտ առաջին եւ երկրորդ անգամ Կ. Պոլիս
գալուտեան, կաթողիկէ Հակոբարտութիւններ գոյու-
թիւն ունէին Պատրիարքարանի եւ անոր ենթակայ Հայ
առաքելական եկեղեցւոյ պատկանող եկեղեցականնե-
րու միջեւ եւ այդ պայքարը ատրիէ ատրի սաստկա-
ցաւ:

Կաթողիկոսութիւն տարածող լատին քարոզիչներ,
պատապանելով Եւրոպական պետութիւններու դեմ-
պանտոններէն, կ'օգտուէին Հայ առաքելական եկե-
ղեցւոյ եւ Համայնքի ակարութիւններէն ու երկրորդ
տարիներու իրենց գործունէութեամբ Հետեւորդներ
կրցան որոտի ոչ միայն աշխարհականներէն, այլեւ կղե-
բական դասէն:

Անոնք նոյնիսկ ջանացին իրենց յարող Հայերը բու-
րութիւն իրենց ազդեցութեան տակ առնել եւ Հայոց
պատրիարքարանէն հեռացնել: Չմտանք բռնութեւ որ,
այն ժամանակ Օսմանեան Թուրքիոյ կառավարութիւ-

նը Հայոց Պատրիարքարանը կը նկատէր Հայ Համայնքի
պատասխանատու մարմինը, հետեւաբար Հայեր, որոնք
յարձակ էին կաթողիկէներուն, այսպէս կամ այնպէս են-
թակայ էին Պատրիարքարանին:

ԺԸ. դարու վերջնւորութեան Հայ ժողովուրդի
դասնական վէճերն ու պայքարները մեղմացած էին:
Կ. Պոլսոյ Պատրիարքարանը կաթողիկէութեանը դէմ
խիտ հաւածանքներ ի գործ դնելէ դադարեց էր եւ
հետզհետէ գոյացած էր հասկացողութեան սղին:

Արդէն Հայր Միքայէլ Չամչեան Կ. Պոլիս գտն-
ած ըլլալով 1784 թուականէն ի վեր իր գրական գոր-
ծերով, ու մանաւանդ հւշակաւոր իր երեք հսկայ հա-
տոնները «Պատմութիւն Հայոց», որ առաջինը եղաւ
իր անսակին մէջ, իր բարբարոս դերը կուտարած ըլլա-
լու էր, թէ՛ եւ սեւէ սուեաշնոր ցոյց շին տար այդ
իրազմութիւնը սխառող:

Ատոր վրայ կ'աւելնար Երուսաղէմի մէջ Հայ իրա-
ւանց խնդիրը, որուն հանդէպ Հայ առաքելականներ եւ
կաթողիկոսութեան յարուցելը միտնելով իբրբոք, կը
պատուանեն Հայերու իրատունքները: (սեւ Մաղաբիս
Արքեպոս. Օրմանեանի «Ազգապատմութիւն» Գ. Հատոր,
էջ 3395): Թէ՛ եւ որոշակի չէ յիշուած թէ որոնք ե-
ղան կաթողիկոսութեանը մէջէն գործին առաջնորդ-
ողները, սակայն Մաղաբիս Արքեպոս. Օրմանեան
պզտիկ բացատրութիւն մը կուտայ մեզի այդ ուղղու-
թեամբ գրելով. «... բայց անուշա Տիւղեան, Թրմ-
կերեան եւ Գրիճեան միթանները, որոնք Երուսաղէմի
խնդրին մէջ գործօն դեր ստացած էին, Հարկաւ այս
անգամ ալ առաջինները եղան Պատրիարքարանի ճօճե-
նարու: Եկեղեցականներ այս պէտք է գտնուէին եւ բնա-
կան էր վեհապետի Մխիթարեաններ առաջին կարգին
մէջ կը գտնուէին, զի Հայր Միքայէլ Չամչեան Կ.
Պոլիս կը գտնուէր»: (սեւ «Ազգապատմութիւն» Գ. Հա-
տոր, էջ 3397-1960) տպարգ. Գ):

Համաձայնական այս միջնորդական քաջակրօնած
Ստեփաննոս Մեղեքեան Աբրահայր իր ծննդավայր
Կ. Պոլսոյ մէջ Մխիթարեան դպրոցներ լսնալու կը
միտէ մրցակցելու Համար Հայ առաքելական Հայոց

Պատրիարքարանին ենթակայ վարժարաններու հետ, հան դրկելով Վենետիկի վանքին մէջ պատրաստուած դրականագէտ վարդապետներ:

Այդ նպատակին գործադրութեան համար աշխատանքներ կատարուեցան 1793 թուականէն ի վեր, սակայն նիւթական մեծ գահողութիւններու կը կարօտէր եւ այդ պատճառով թէ Կ. Պոլսեցի կաթողիկոսներ եւ թէ Վենետիկի Մխիթարեան միաբաններ չկրցան որոշումի մը յանդիլ:

Իր այդ վաճառով Մելքոնեան Արքահայր կէ վախճանէր 1799-ին, ու իրեն կը յաջորդէր Ստեփաննոս Մելքոնեան Գիւլէր-Աղանցը, թրանսլիթանիոյ ձուրճովս յաղաքի հայ գաղութի ապրուստականներէն: Ստեփան Մելքոնեան Արքահայր թէ եւ մեռաւ, սակայն իր նպատակը իրեն հետ շխալուեցաւ եւ ասանդ մնաց իրեն յաջորդող Աղանցին, որ պիտի շարունակէր իր հետապնդումները այդ ուղղութեամբ:

Անոր առաջին գործը եղաւ խորհրդակցութիւններ կատարել Կ. Պոլսոյ մէջ իրենց յարող ազգայններու եւ անեւոր անձնաւորութիւններու հետ, գոյացնելու համար անհրաժեշտ գումարք, մտրմին ստլու համար իրենց նպատակներուն: Այս գործին պիտի կը գտնուին Միլթայէլ Չամեան եւ Գաւիթ ձերբակալեան հայրերը, ու թղթակցութիւններով հարգակցութեան մէջ կրկնային Արքահայր հետ:

Այս թղթակցութեանց մէջ աչքի կը գործէ Արքահայր ուղղուած 1803 Յունուար 10-ին մէկ նամակը, որուն մէջ գրուած է ի միջի այլոց հետեւեալը. «Յար մէկնա՛նկ եկեալ եմ ի Պոլիս Ամիրտայք մեր Պր. Մխիթար (Մաղիկեան) եւ Պր. Միսնան (Մաղմեան) բարուժ թախանձանօք կամեցան անձել զձեռայ Քախարհակցից վասն իւրեանց բաղձանաց՝ առ բարբիս հասարակաց: Վասն որոյ եւ ես եղի խորհրդակցից նոցա, խոսցուցանելով շր. Միլթայէլ վարդապետին: Ինչ առ միաբանեալ են ուխտին ծածուկ Տիւր-Օղլուէնք, Չէմպէլէկի-Օղլուէնք, Ասկէր-Օղլու Պր. Ստեփան, Աղնուոր-Օղլուէնք, Այրաճի Պր. Միլթայէլ, Տիւրաճի-Օղլու թաղուոր Աղան, եւ այլն: Եւ ոցա ժա-

պօքեկին դեմ թղթիս, զորս անթիբցեալ կարէք իմանալ: Եւ այժմ կատարեցաւ ոցա բաղձանքն՝ Հրաման զբողի Սրբազան Պապէն՝ կամակցութեամբ լատին եպիսկոպոսին Քաղաքիս: Վասն որոյ եւ ես այժմ իմացուցի... կարճեմ թէ առ այժմ զիս կամին ընտրել վասն զպրասան եւ ես ոչ բացասեմ Հրամանա Չէք» (տես շր. Բարսեղ Վրդ. Սարգիսեանի «Ճրբեճարտութեան» կրկնական Գործունէութեան Վենետիկոյ Մխիթարեան Միաբանութեան» Ա. հոտոր, էջ 37):

Վենետիկի Մխիթարեան հայրեր իրենց ձեռնարկութեանը յաջողակութեամբ պէտքը կ'ըզային Կ. Պոլսոյ հայանոժ թաղերու մէջ ձրիավար զարդոցներ բանալ, որպէսզի կարելի ըլլար աշակերտներ հաւաքել եւ սակայն նիւթական կարելութիւններ չունենալուն, չէին կրնար ի գործ դնել իրենց նպատակը:

Այդ մեջոցին Չղկատան ընտրող Աղեքանդը Ռաբաղէլեան, Ղարամեան բարձրար, ազգային վարժարանի մը շինութեան համար կրակ մը կ'ընէր եւ որուն գործադրութեանը Վենետիկի Մխիթարեաններու կը յանձնուէր, անոց ցոյց ստե՛ծ սրբաւնուոր գործունէութեան յարգարեւելով եւ մանաւանդ անկողմակալ ողիին վստահելով: (տես Մաղաքիա Արքեպիս. Օրմանեանի «Աղագապատում» Գ. հոտոր, էջ 3407):

Հասնական է որ այս կտակը օդաւորը ընկեցաւ Կ. Պոլսոյ մէջ բանալիք զարդոցներու ծախքերը հարաւու համար: Ասոր հետ մէկտեղ ազգայններու եւ կարգ մը հարուստներու նիւթական աշակցութեամբ ի վերջոյ կը բանան Լուսաւորեան վարժարանը 1804-ին եւ Աղոնց Արքահայր 1805-ին այդ զարդոցն վարիչ կը կարգէ շր. Պոլոս Վրդ. Թրնկընեանը, որ Կ. Պոլիս կը գտնուէր խումր մը Մխիթարեան հայրերու հետ: (տես «Բարձրագոյն» 1936, էջ 207):

Շր. Պոլոս Թրնկընեանի զխաւոր քանքը կ'ըլլայ կրօնական եւ կրթական դաստիարակութեան հետ աւանդել զբարձր լիզուլ, թուրքականութեան, աշխարհապարտութեան եւ սլլ ուսումներ:

Համաձայն պատմական աուտարներուն (տես «Բարգ-

մովէլայ» 1936, էջ 207), Հր. Պօղոս Թրնկերեան 40-60 աշակերտներ ունեցած էր առաջին դպրոցական տարե- ընթացիկը:

Հր. Մեքսիկ Չամբեան, Լուսաւորչեան դպրոցի չաջող ընթացքին մասին Ազոնց Աբրալյի յղած 1805 Սեպտ. 10-ին տեղեկագրութեան մէջ կը գրէ հետեւ- կարբ Ե միջի տլոց. «Ս դպրատան Լուսաւորչեան կա- մին առնուլ եւ զմանկունս ի հայոց անտի» եւ կ'աւելց- նէ «Մեք ինչ ո՛չ խօսեցաք... զի սոսկ վերակացուք եմք կորցի ուսման եւ աստուածգլխութեան»:

1806-ին Լուսաւորչեան դպրոցը շնորհիւ Հր. Պօղոս Թրնկերեանի ձեգերուն, արդիւնաւոր գործու- նելութիւն ցոյց կուտայ եւ շատ հաւանական է որ, ա- շակերտութեան թիւը բազմացած ըլլալուն, աշակերտ- ներէն 60 հոգի Հր. Պօղոսի հետ հարկադրաբար կը փոխադրուին Ս. Գեորգի մանք, ուր կը հաստատուի դպրոց մը եւս, համաձայն 1806 Ապրիլ 10-ի Վենետիկ դրկուած տեղեկագրութեան: (տես Հր. Բարսեղ Վրդ. Սարգիսեանի «Երկհարիւրամեայ Կրթական Գործու- նելութիւն Վենետիկոյ Մխիթարեան Մխարանութեան» Ա. հատր, էջ 41):

Ուշագրաւ է որ, Լուսաւորչեան դպրոցը կը շա- րունակէ գործել, բայց չենք գիտեր թէ որու վաստա- շած էր Հր. Թրնկերեանի պաշտօնը, անոր Ս. Գեորգ մանք փոխադրուելէն ետք: Ըստ Հր. Գալէմբեարեան- ի, տոյն դպրոցին մէջ իրք վարժապետ պաշտօնավա- բած է Անտոն Քէօլէեան 1804-1817 թուականներուն: (տես «Հանգէս Ամսօրեայ» 1911, էջ 489): Ս. Գրե- դոր Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ քով հաստատուած այս վարժարանը եղաւ Մայր-Վարժարան:

Հետաքրքրական է այս խնդրին նկատմամբ Ազոնց Աբրաւոր ուղղուած Հր. Ղուկաս Ինճիճեանի 1807 Յունուար 10-ին դրած տեղեկագրութիւնը, որուն մէջ աւս կը գրէ Ե միջի տլոց հետեւեալը. «Քսկ փոռաւոր- եալ դպրատունն Լուսաւորչեան Ե դրա յրութեան (անինչ եւ անտարբ վասն մեր), աշխատութեան առ ի մէնջ իսկ վերջին պարձանքն Լուսաւորչեան եղաբոց»: (տես Հր. Բարսեղ Վրդ. Սարգիսեանի «Երկհարիւրամեայ

Կրթական Գործունէութիւն Վենետիկոյ Մխիթարեան Մխարանութեան» Ա. հատր, էջ 42):

Կերեւի թէ Հր. Ինճիճեան եթէ ոչ բուրովի, գէթ երբեմնի այցելուութիւններով այս դպրոցին մէջ դասաւանդած է, ինչ որ կը վիճայէ վերոյիշեալ տեղե- կագրութեան մաս կազմող տողերը: Չենք կարծեր թէ Հր. Թրնկերեան եւս բուրովին Էրած ըլլայ այս դպրո- ցը, որովհետեւ իր հիմնած դպրոցն էր եւ իր աշա- կերտներէն մաս մը թողած էր հոն:

Հր. Պօղոս Թրնկերեանի 1807 Սեպտ. 24-ին Վե- նետիկ գրկած տեղեկագրութիւնը մեզի ցոյց կուտայ, թէ ինք ուսումնական ընդարձակ գործունէութիւն մը ձեռնարկած էր եւ արդէն Ս. Գեորգ մանքի դպրոցին մէջ իր աշակերտներու թիւը հասցուցած էր 100-ի: «Սնածօք Տեանն ողջ եւ առողջ եմ յանդորր, պարա- սիթով միայն անխնջ ջանիւ ըստ իման տկար դպրու- թեան գործոց դպրատանս, թիւ ուսանողք ժամանէ գրեթէ ցհարիւր, Ի չորս դաս բաժանել... օրէ յօր յառաջողէմ լինի ի բա, անգր օրհնութեամբ Հոգեւոր Տեանն» (տես նոյն, էջ 42):

Համաձայն Հր. Ղուկաս Ինճիճեանի 1807 Յունուար 10-ին գրած վերոյիշեալ տեղեկագրութեան, կը գիտ- նանք թէ, այդ շրջանին Կ. Պոլսոյ մէջ Անտոն Եպս. Ալեքերեանի նախաձեռնութեամբ սերէջ դպրոց մըն ալ բացուած էր «Ենոր դպրատուն Ալեքերեան օր ըստ օրէ յառաջէ եւ բազմանայ ընտրելագոյն մանկամբք բարգ- քին՝ ըստ մեծի մասին» (նոյն, էջ 41):

Չենք գիտեր թէ այս դպրոցը որքան ստեն գո- յառեաւած է որովհետեւ տուեաններ կը պակսին այդ ժամին: Սակայն, ինչպէս կ'երևի, հարկաւթոյիկներ եւանդուն գործունէութեամբ լծուած էին կրթական շարժման գարգացումին, որ օրէ օր կը ծաւալէր Կ. Պոլսոյ հարաւայտ թաղերու մէջ:

Արդէն, քիչ ստեն ետք Հր. Մինաս Վրդ. Բժշկ- եանի Վենետիկ ուղղուած 1810 Յունուար 25 թուակիր տեղեկագրութիւնէն կը գիտանաք թէ՛ Ս. Գեորգի մանքի դպրոցը այդ թուականին արդէն նեղ կուգոր, աշակերտութեան շատաւուն պատճառաւ եւ Հր. Պօ-

դու Թընկերան 80 աշակերտներով այս անգամ կը փոխադրուէր Բերա թաղը:

Այս մաս դարձունէութեան շրջանին էր որ, հազիւ քանի մը ամիսէ ի վեր էր. Պօղոս Բերա հաստատուած էր, ա՛տ Ապրիլ 10-ին ծաղած թաղային հրդեհէն զոհ կ'երթար Լուսուորչեան դպրոցը: Սակայն էր. Թընկերան վեհնակի յայ կուտայ իր 10 Յունիսի գրութեամբ, թէ մաս ատենէն հայ ճարակ եղած Լուսուորչեան դպրոցին տեղ աւելի չեղի չէ՞ք մը կ'ուուցանել պիտի կարենա՞ր, ուր վեց ուսուցիչներ, շուրջ 125 աշակերտներու կրթութիւն պիտի տային: «Նշմարեմ ի հետևս, թէ ի մտայ ունի յարուցանել Տէր Է մտխորդ զգալուսունն առուել չքնաց քան զուսմիւնն. եւ թէ առ Տաճու ուսանին ընդ դաստիարակութեամբ 6 վարժապետաց շուրջ 125 մանկունք» (տես նոյն, էջ 42):

էր. Պօղոս Թընկերանի այս քանի մը տեղափոխութիւնները մեղի ա՛յն համոզումը կուտան թէ ան կղած է կաղձակեբաղոյ ուժ մը եւ հեղինակուող վարդապետ մը, որ շահած էր զինքը շրջապատողներու վաստակութիւնը եւ անոնց բաժնորէութեամբ ինքնուրուտաւորէն կը գործէր զանազան դպրոցներ բնաւով: Սակայն, անոր անակնկալ մահով 1811 Սեպտեմբերին, մեծ բաց մը կը թողուր իր ետին եւ Մխիթարեան կրթական գործը ծանր հարուած կ'ստանար:

էր. Պօղոս Թընկերանն երբ դրաջած էր իր դպրոցական ետուն աշխատանքով, Սուրբոս Սոմալեան եւ Մինաս Բժշկեան Մխիթարեան վարդապետներ, կը փորձեն Ղալաթիոյ եւ Բերայի մէջ դպրոցներ բանալ իրենց մխարանութեան ուսումնական ծրագիրով, ուր յաջողող աշակերտներ կարելիութիւն պիտի ունենային վեհնակի Ս. Ղազար վանքին մէջ շարունակելու իրենց բարձրագոյն ուսումը: (տես նոյն, էջ 44 - ընդգծ. մեքնն ԵՃ.Տ.Պ.):

Սուրբոս Սոմալեան եւ Մինաս Բժշկեան Մխիթարեան հասրերը բա՛շ գրականագէտ եւ վարժական կատարութեամբ յայտնի դէմքեր եղած են: Անոնք էր. Պօղոս Թընկերանի կրթական նպատակէն կը տար-

բերէին այն բանով, որ ինչպէս ընդգծեցինք վերայից եւս առդերը, կ'աշխատէին իրենց դպրոցները յաճախող աշակերտներէն պարտաստել հոգեւորականներ վեհնակի վանքը կրկնելով:

Սակայն այն դպրոցներու գործունէութիւնը կարճ կ'ըլլայ, 1810 Ապրիլ 10-ին պատահած մեծ հրդեհէն հրոյ ճարակ ըլլալով, էր. Բժշկեանի աշակերտները կը ցրուին, բայց չուտով կարելի կ'ըլլայ աշակերտներէն մաս մը յարմար բնակարանի մը մէջ աւտամարար հաւաքել եւ էր. Բժշկեան անոնց կրթութեան հողածու կ'ըլլայ: (տես նոյն, էջ 45):

Այստեղ ճշդէլ անհրաժեշտ կը գտնենք Բերայի մէջ պատահած հրդեհին թուակներ, որովհետեւ Սարգիսեան վրդ. շփոթեմ է երկու թուակներու տալով, 1810 Ապրիլ 10 եւ 1810 Ապրիլ 21, ինչ որ պէտք է ըլլայ առաջինը:

Այս խնդրին կապակցութեամբ էր. Մինաս Բժշկեան 1811 Մարտ 10ին Արքեպիսկոպոս կը գրէ հետեւեալը. «Իպրատունս իմ հաստատակս ի վանս կերուսողէմայ՝ յառաջ պնայ, եւ ամենեցուն ցանկարի հանդիսանայ Տեմար վաճառքողք բաղում» զնէլ մանկունս ի նմին, զորս չկամիմ բաղմացուցանել, թէպէտեւ եղին իրք 20... բաց յաղթատարուց' եւ Պօղոս Տիւղեան, վերջէն Թընկեր, Պօղոս Փուլճեան, որդիք Սամանճեան Գէորգին, Մկրտիչ Ղազէղ Անտոնեան, կողմաբար Սօֆիալեան, Մովսէս (որդի') Պր. Թովմային, Փեթրաք Յուրաշեան, Յովհաննէս Փոքրիկ», եւ այլն (տես նոյն, էջ 46): Ապա կ'աւելցնէ թէ աղքատ սուրբմէ գրատ իրեն կ'աշակերտէին երեւելիներու զուակներ:

1813-ին Պրննաս յի դեպարը Մխիթարեաններէն կ'աննէ Ս. Գէորգայ դպրոցը եւ այնտեղի աշակերտութիւնը Պէյողու (Բերա) կը փոխադրուի էր. Բժշկեանի դպրոցը: (տես նոյն, էջ 46):

Մինչեւ 1817 թուակարը էր. Մինաս Բժշկեանի դպրոցը իր դոյուլթիւնը կը պահէր, մինչպէս էր. Սուրբոս Սոմալեանի Ղալաթիոյ մէջ բացած դպրոցին մասին տեղեկութիւններ կը պահուին: Բայց եւ այնպէս հայկաթովի ազգային դպրոցը կը շարուն-

նակէր գործել Մխիթարեան Հր. Արարիկն Պարիսեանի վերադառնալու թեան ներքեւ: (տես նոյն, էջ 47):

Հր. Մխիթար Բժշկեան Հակոբակ ունեւոր Նազարով նուիրումը Մլախուն էր գալորցին, Հարկաթոյիկ եւ Հայ առաքելականներու միջեւ վերադառնալու արձանագրումը պատճառաւ, կը Հարկաթոյիկ վարկէլ էր գալորցը ու Հետանայ Տրարիկոն 1817ին:

Արտահետեւ, մինչեւ 1825 թուականը դաւանական խնդիրները սուր Հանգամանք ստացած ըլլալով, Մխիթարեան գալորցիներ կը դառնապարտուին իրակ մտալու:

Երբ Վենետիկեան Մխիթարեան վարդապետներ Կ. Պոլսոյ Հայաշատ թաղերու մէջ գալորցիներ բանալով գրադած էին, Վենետիկեան Մխիթարեան վարդապետներ ալ նախանձախնդիր ըլլալով իրենց վարկէլն, կը մտածեն իրենք եւս ձեռնարկել գալորցիներ շինելու Կ. Պոլսոյ մէջ եւ ժիւ. դարու սկիզբէն իսկ, չունենալով անհրաժեշտ կարելիութիւններ, կ'ստիպուին ստանալու մէջ աշակերտներ Հարաքեյ եւ անոնց Հոյն-բէն լեզուի Հեա կը սորոսեցնեն նաեւ կոճակաւորութիւն: (տես Հր. Համարիկ Մ. Վրդ. Համարեանի յօդուածը «Ընդարձակ Տարեգիրք Մ. Փ. Աղղ. Հիւսնգանոցե» 1944, էջ 71):

Սակայն այս գործելակերպը զոհաբաշտ արդիւնք չի տար եւ Վենետիկեան Մխիթարեաններ կը ծրարեն Հասկացողութեան դալ Երուսաղէմի Ծրանախարհաններու Կ. Պոլսոյ դեկալորներուն Հեա, անոնցմէ կարենալու Համար ստանալ օգնութիւն: Եւ իրապէս Համաձայնութիւն կը գոյտանալ եւ Ծրանախարհաններ Պէյոզլու թաղին մէջ, Սէնդ Մուսի եկեղեցւոյ կրնալ կը կը արժանաբեր իրենց Համար շէնք մը, որ պիտի ծառայէր իբրեւ գալորց, բայց շէնք դիտեր թէ օր թուականին պատահած է այս, որովհետեւ ճշգրիտ թուականը չէ յայտնուած: Միայն թէ կրնանք տեսնել Հոյն-սորբէն 1815-էն ետք եղած ըլլալ, ինչպէս որ Վիեննայի Մխիթարեաններ իրենց կրթական գործունէութեան սկիզբը 1811-էն եղած էր:

Հր. Անտոն Գոնեսան, որ 1822-ին Կ. Պոլսոյ կը

գտնուէր, Մեծ դեր կ'ստարածէ գալորցիներ բանալու աշխատանքին մէջ եւ այդ իսկ պատճառաւ Պէյոզլուի մէջ բացումը գալորցը Ժողովուրդին վախաբանող կողմէն է իր անունով: (տես «Ընդարձակ Տարեգիրք Մ. Փ. Աղղ. Հիւսնգանոցե» 1944, էջ 72 - Համարիկ Մ. Վրդ. Համարեանի յօդուածը):

Հր. Անտոնի բնակարաններէն կը յիշուին Հր. Միքայէլ Վեցմասեան, Հր. Պետրոս Իսկրաւորեան, Հր. Վրթանէս Չալիբեան եւ Եղ. Յակոբոս Էղէկեան (այս վերջինը գալորցիներուն վարկէլն էր): Այս գալորցը գոյտանած է մինչեւ 1836 թուականը:

Վենետիկեան եւ Վիեննայեան Մխիթարեան վարդապետներու օրինակին Հետեւելով, Պէյոզլուի մէջ Անտոնեան Հարկաթոյիկներ եւս 1810-ին կը քննան իրենց գալորցիներ Հաստատել Կ. Պոլսոյ մէջ: Այդ նպատակով Հր. Միքայէլ Միսաէրեան փորձեր կ'ստարածէ Խարսեց Տուրուսեան վրդ. Ինիսիական մասախորհարութեամբ, բայց կ'երեւի արդիւնք չէ ստանալ, որովհետեւ որոշակեալ չէ գրումս անէլ տեղեկութիւն: Միայն Մարգարէա Արքեպիս. Օրմանեան է որ պրոպիէտիստութիւն մը բրած է այդ մտնին, անոնց պակաս յիշատակելու վերոյիշեալ վարդապետներու գործունէութիւնը Կ. Պոլսոյ մէջ: (տես «Աղղ. գալորցում» Գ. Հատոր, էջ 3763 - 1960ի ապրիլ):

Ըլլալով Միսաէրեան եւ թէ Տուրուսեան վարդապետները, սոյն թուականներուն Լիբանանի մէջ եւ այլուք Անտոնեան Միսախորհրդեան կրթական գործին կարեւոր գործակալները կը Հանդիսանան, Հետապար, սարակիս չի վերցնել, թէ անոնք ճիշդը չեն ինչպէս Կ. Պոլսոյ մէջ, կըր գործունէութեան դաշտ կար Մխիթարեաններու կողմէն:

1817-էն մինչեւ 1825 թուականը Հայաառաքելական եւ Հարկաթոյիկ դաւանական խնդիրներով խռովուող դարու թիւն խնդիրներուն, Օսմանեան Թուրքիոյ կառավարութիւնը միջամուխ կ'ըլլալ, ու տեղեկանալով գալորցիներ յարուցանողներու խնդրութիւնը, կ'ստիպուին կարգ մը երեւելի անձնաւորութիւններ կ'արտարէ կարգական երկիրներ:

Արարել սակայն ալ աւելի կը յառէ կեքքերը եւ այդ պատճառաւ կոթողիկ հայեր կ'ամբաստանեն Հայոց Պօղոս Պարբերքը դրարբանակով, թէ ան էր որ հրահրած էր կոռուվարութիւնը դաւանական խնդրերուն խոսնուելուն:

Անշուշտ Պօղոս Պարբերքը չէր կընար ընդունիլ իրեն հասցէագրուած կոթողիկ ամբաստանութիւնը եւ թողութիւնը 1823 Հոկտեմբեր 18-ին Պարբերքը թիւնին կը հրատարի:

Թէեւ քանիցս կը խնդրուի որ Պօղոս Պարբերքը եւս աւնէ իր հրատարակածը, սակայն ան անդրդուելի կը մնայ եւ իր ձեռնառուն՝ Պայտէցի կարապետ եղբունք իր տեղ Պարբերքակոն Աթոռին վրայ կը նստեցնէ, ժողովականներու համաձայնութեամբ 27 Հոկտ. 1823-ին:

Կարապետ Պարբերքը հարկաթողիկներու Հանդէպ բարեկարգում վերաբերում ցոյց կուտայ եւ կ'աւարտակէ որ Պարբերքը բարձի իրաւասութեան ներքեւ մնաւ ու իրեն փոխանորդ նշանակեն կոթողիկ եկեղեցականներէն մին (տես Մարգարէ Արքեպ. Օրմանեանի «Ազգայնասում» Գ. հատար, էջ 3543-1960-ի տարբերակը): սակայն հայ կոթողիկներ կը մերժեն ընդունիլ սեւէ կերպով համարուելի Պարբերքը բարձի հեռ, հակառակ սնոր, որ կարապետ Պարբերքը թույլ ստատութիւն ստած էր անոնց 1825-ին իրենց զարդաց վերաբանուելու հետ, Ենէի-Մաշայէ թեղիք մէջ: Միջնդեռ կոթողիկ հայեր աւելի պահանջակա կ'ըլլան եւ կը հետամտին անջատ համայնք մը կազմել:

Միւրիթարեան վարդապետներէն Հր. կարապետ Եսայեան հետքայի մէջ 25 Դեկտ. 1825-ին վերաբացում զարդոցին վերաբերելու հետեւեալը կը գրէ. «Ձի տեսեալ մեր դիարեւորութիւն փոքրիկ ինչ: զարդոցի ընդ ձեռամբ մերոց Հայոց եւեթ թացաբ զգարատունն ի հեթա՝ ի թաղն Ենէի Մաշայէ՝ ի պատկերի սօխարան եւ հատարեցան մանկունք ընտրելուց արաւելի քան դերկուստան ի սուղ ժամանակի: Ոմանք ի նոցանէ որոշեալ են առ ժամս ի պէտս նորընծայարանի: Եսայեանը որդուցութիւն եւ ի դաստիարակութիւն մանկանց

զարդոցին յօտարաբար ընծայեցին դանձին երկուք ի մերոց Վ. Հ. Եփրեմ (Սեթեան) եւ Վ. Հ. Տիմոթէոս (Փիւսկիւլճեան), որք փոխանակաւ եւ միտնաձորութեամբ իրեաց, եւս աւելի անպարտութեամբ Վ. Հ. Պարբերանին եւ մեզ՝ աշխատին, առնոց աղաղակի եւ առնոց վիճելոյ եւ անյայտ բարբարոսի հարապակից: (տես Հր. Բարեկ Մարգարեանի «Երկհարարածեաց կրթական Գործունէութիւն Վեհեակոյ Միւրիթարեան Միաբանութեան» Ա. հատար, էջ 47):

Հր. Եփրեմ Սեթեան երեք տարի անկաշխույզ կը գործէ զարդոցին տեսչութիւնը եւ աշակերտութեան թիւը կ'աւելնայ: Դժբարեաբար 1828-ին տխուր պատահարներու հետեւեալով, Բերայի Ենէի-Մաշայէ հարկաթողիկ զարդը դարձեալ իր գործունէութիւնը կը զարդեցնէ:

Համաձայն այս խնդիրներուն քաջաւարակալ Մարգարէ Արքեպիտ. Օրմանեանի, «կոթողիկական խումբը եւս առնուած մը եւս դիմեց զօրքացած կարծեց, զի անջատ մարմին նկատուելու կարգադրան էր ստած, սրով պարբերքը բարձի իրաւասութեան ներքեւ յատուկ բաժին մը կազմելէ, պարբերքը բարձի տեղախ բաժին մը ըլլալու անցը իրենց զեղբուն երանցաւ: Թընկերան Յակոբի տունը ժողովի գումարանցան, որ սպարապետ Մէհմեմէտ Խոսրովի վաշայի սեղանաւորն էր, եւ կայսեր մատուցուելիք աղբարաղիքը պատրաստեցին եւ ստորագրեցին, խնդրելով, գասուցանել զմեզ ի Հայոց, եւ տալ մեզ յատուկ պատրիարք եւ եկեղեցի: Որպէսզի իրենց խնդրանքին սո՛՛ւտ ան, իբր պատճառ յառաջ բերած էին թէ հայեր կը մտածեն կանգնել ինքեանց գլխաւորութիւնը քաջաւարարիս իմք ի Հայտատան, ընդ հավանաւորութեամբ տէրութեան Ռուսաց, եւ թէ իրենց չեն ուզեր միարան երեւիլ նոցա եւ հարողը չարախորհուրդ պատասխանութեան նոցա: կայսեր այլ այլա՞ծ Պէղճեանը կը կոչէ, եւ սնոր բացարտութիւններ տանելն ետքը կարգադրան կը գրէ, պարբերքն այլ յան եւ իր ազգին համար երաշխաւորութիւն պահանջել:» («Ազգայնասում» Գ. հատար, էջ 3544):

Այս կարճ մէջը բերումը մեզի անհրաժեշտ բացատրութիւնը տուաւ սուն տուող խնդրին և անոր զարգացումին պատճառներուն, որոնք շատ երկատ են և բաւականացանք միայն վերոյիշեալ տարիքով:

Անշուշտ Կարապետ Պատրիարք իր և իր Համայնքին Հանգչող Հայ-կաթողիկէներու կտաւրած զբաղբտութիւնները կը մերկայցնէ և կոչարք ստուգելէ ետք իրողութիւնը, իրեն ներկայացուած Հայ-կաթողիկէ կղերականներէ հեղինակները և խնդիր լորուցանողները կ'աբարձրէ կամ երկրի խորագրին գաւառները և կամ երկրէն դուրս:

Թէև, Հայ-կաթողիկէները պետին շահած էին և կը պործէին իրենց հետեւողներու քաջաւերութեամբ, սակայն և սոյնպէս պատճառաւոր Հաւաքականութիւն էին նկատուեր Օսմանեան Թուրքիոյ կառավարութեան կողմէ և բնականաբար անկազան կենդանի իրենց վիճակը պատճառ կ'ըլլար որ Վարդան կենդանաբար զգործները պահել և անոնց յարատեւութիւնը պահպանել:

Հայ առաքելականներ և Յոյն Օրթոտոքսներ իրենց հողերը պետը ունէին և որ պետութեան սոցիւ Համայնքին ներկայացուցին էր: Հայ-կաթողիկէներ չունէին և Հարկագրուած էին ևնթարկուել կամ առաքելական պատրիարքութեան և կամ լատին եկեղեցիին:

Այս կացութիւնը Հայ-կաթողիկէներուն մեծ զբտարութեան մասնած էր: Հետեւաբար Հոռոմի Պետո՛ւ Պապ ընտրուելէն ետք, 1829 Մարտին դիմում կը կատարեն անոր և արտօնութիւն կը խնդրեն իրենց պետը ընտրելու փողոյքական ընտրութեամբ:

Կ. Պոլսոյ Հայ-կաթողիկէներ 1830 Փետր. 15-ին փողոյ կը զումարեն և քուէակրութեամբ կ'ընտրեն Անտոն Նուրիճան վարդապետը իրբն իրենց պետը և Պետո՛ւ Պապը 1830 Յունիս 11-ին անձամբ կարկուտս կը ձեռնադրէ զայն Հոռոմի մէջ և արքութեան ստաճան ու կուտայ անոր:

Ուրեմն, Համաձայն Պապի որոշման, Նուրիճան Արքեպիս. Ինխանութեան տակ կ'ըլլար Օսմանեան Թուրքիոյ հիւտիային գաւառներու, ինչպէս նաև Կ.

Պոլսոյ, Անկիւրիայի, Տրապիզոնի, Կարբնի, Արզուինի և մի քանի չրջաններու Հայ-կաթողիկէները: Սա կայն 1830 Մեպտ. 16, երբ Անտոն Նուրիճան Արքեպ. Հոռոմէն Կ. Պոլիս կը հասնէր, Օսմանեան Թուրքիոյ կառավարութիւնը աւարկելով անոր աւարկական հպատակ ըլլալը, կը մերժէ ճանչալ զայն իրբն կրտապետ:

Հակառակ օտար դեպքաններու միջամտութեան, Օսմանեան Թուրքիոյ կառավարութիւնը անզորուելի կը մնայ և Հարկագրարք տեղի կ'ունենայ ուրիշ ընտրութիւն մը 1830 Դեկտ. 22-ին և քուէներու մեծամասնութեամբ Յակոբս Վրդ. Չուխուրեան կ'ընտրուի նոյն պատճառին և Օսմանեան Թուրքիոյ կառավարութիւնը 1831 Մայիս 21 թուակեր Հրովարտեալով կը վաւերացնէ անոր ընտրութիւնը և առաջին անգամ ըլլալով իր ճանչայ Հայ-կաթողիկէ Համայնքը կրճատուան մը: Իսկ Նուրիճան Արքեպ. կը մնայ Կ. Պոլիս, իրբն Պապի կողմէ նշանակուած Հայ կաթողիկէնրու Հայի կրճատուան:

Հայ-կաթողիկէ Համայնքի պատճառաւոր Հանգչուած ըլլալով, իրենք ևս Հայ առաքելականներու նման, հետահետէ կազմակերպուեցան, ունեցան իրենց անջատ եկեղեցիները և զպողոյքներ և նոյնիսկ 1831 Ապրիլ 17ին ետք, Յակոբս Չուխուրեանի մահէն ետք, իրեն յոջորդող Յարութեան Վրդ. Չուխանեանի օրով հակը Տիպեանի քանդակով, կաթողիկէ Հայերը կարողացան կառավարութեան ճանչելի տալ Չուխանեանը իր պատրիարք:

Հայ-կաթողիկէներ ուրեմն 1831 Յունիս 15-ին կը հիմնեն Գարթիոյ մէջ Քուէ-դափու և Քիճէրայի ժողոգրներուն Քիջտեղ Ս. Փրիլէ եկեղեցին, որուն լիութիւնը կ'աւարտի 1834 Յունիս 14-ին:

Գարթիոյ Թաղը սոյնպէսով Հայ-կաթողիկէ Հաւաքականութեան կեդրոնը կը հանդիսանար և ուր անհրաժեշտօրէն պէտքը կ'զբաղուէր զպողոյքի մը հիմնադրութեան, ինչ որ կ'իրագործուի 1831-ին ու կը կոչուի Նորուէն եկեղեցւոյ անունով, որ կը գտնուէր Պէօյիք Բարձրագ զափու ժողոգրին վրայ գտնուող Դաւիթ

Հիւրավարական ապացի տան գեներալայրը: (տես «Հան-
դէն Ամսօրեայ» 1911, էջ 135):

Ասկէ քաջալերուած, Բերայի Հայ-Կաթողիկէ թա-
ղեցիներ եւս հոգածու կ'ըլլան դպրոցի մը շինութեան
Սոգեց Աղաճ փոքրցին վրայ, որուն անունը անյայտ
կը մնայ: Սոյն երկու դպրոցներուն վերատեսուէչ կը
եւանդիտի Հր. Անանիա ձեւակեր: Կ'ըսուի թէ այս
դրոց դպրոցներու աշակերտութեան թիւը եղած էր
174:

Հր. Անանիա ձեւակերան բաւական ասին կը պաշ-
տօնավարէ աշտեղ դժուարին պայմաններու տակ, աս-
կան իր կամքի զօրութեամբ սակեանութիւն ցոյց կու-
սայ ըստ խնդրանքներուն հանդէպ, ու կը կատարէ
իր պարտականութիւնը մեծ գիտակցութեամբ եւ զտ-
հոգութեամբ, աշակերտներ կը հասցնէ մօտ ապագա-
յին բացուելիք Մուրասան եւ Ռափայէլեան դարձ-
բարձր յարժարաններուն համար: (տես Հր. Բարսեղ
Սարգիսեան «Երկհարիւրամեայ կրթական Գործունէ-
ութիւն Վենետիկի Միսիթարեան Միաբանութեան» Ա.
հատոր, էջ 48):

Համաձայն Հր. Անանիա ձեւակերի Վենետիկի
Արքեպիսկոպոսի 10 Օգոստ. 1833 թուակիր նամա-
կին, Ղարաթիոյ դպրոցին աշակերտութեան թիւը ե-
ղած է 56, իսկ Պէյոզլուի դպրոցները 118: (տես «Հան-
դէն Ամսօրեայ» 1936, էջ 208):

Իսկ ինչ կը վերաբերի Բերայի դպրոցին, կը կրէր
Հր. Անանիայի անունը եւ ուզ մինչեւ 20 տարեկան ա-
շակերտներ կ'ուսանէին: Թէեւ քանի մը անգամներ
ընդհատուած է համաձարակի պատճառաւ ու երբեմն
ալ այլ պատճառներով: («Բարգմաղէպ» 1936, էջ 209):

Ինչպէս գրեցինք վերը, ասին դպրոցը մասնաւո-
րաբար 1834-ին սկսեալ Փատուայի եւ Վենետիկի մէջ
բացուող Մուրաս եւ Ռափայէլեան յարժարաններուն
աշակերտութիւն պատրաստող հիմնարկը հանդիսա-
ցաւ, շնորհիւ Հր. Անանիա Վրդ. ի անխնայ աշխատանք-
ներուն:

Վիեննական Միսիթարեաններն ալ աշխոյժ դըր-
ծունէութիւն ցոյց կուտան, համաձայն Հր. Անանիա

Վրդ. ի Վենետիկի Արքեպիսկոպոսի ուղղուած նամակին, որ-
ուն մէջ կը գանդատի Վիեննականներու մասին, գրե-
նալ թէ անոնք տունէ տուն կը շրջին իրենց քաջելու
համար թաղի հարուստ ընտանիքներու տղաքը եւ մաս-
նաւորաբար ընդունակ աշակերտները: (տես նոյն, էջ
48):

Ասոր իրբն ընթացիչէ վկայութիւն կարելի է
աշխատանքի սկսելու 1833 Յունիս 20-ին գրուած Վր-
դանէն Պարթեան Վրդ. ի նամակը ուղղուած Մուր-
թէոսի, որուն մէջ կը գրէի միջի ալոց հետեւեալը.
«Սէյոզլուին դրքը դպրատանը, տուջին ի յաղթա-
տանացն՝ ուր են ողորմելիք ձրի ի Յովհ. վարձարեան
դր արգն կամ Աղաճանոցն զմարէ: Երկրորդն ի Չէչ-
մէ Սոխան Սոգեց Աղաճի, ուր են երկրորդ կարգի
աղաքաւոր մանկունք, երրորդն է ի Եղաճը - Սոխա-
նին, ուր են 60 մանկունք ընտիրք Պէյոզլուի, չոր-
րորդն է դպրատուն մեր, ուր են 40 մանկունք ընտիրք,
սակայն ըստ մեծի մասին փոքրահասակք» («Ինան
Միսիթարեանց Վիեննայի» թիւ ՄՄ Ա. - քաղուած Ա.
Արքեպիսկոպոսի նոթերէն):

Վենետիկի Միսիթարեաններ Ղարաթիոյ իրենց
դպրոցին կից կը բանան գիշերօթիկի բաժին մը, իսկ
Բերայի դպրոցին համար 1836-ին Սոգեց-Աղաճ փո-
քրցին մէջ, թարբմալի կողմերը 800 քա. մեթր ըն-
դարձակ հող մը կը գնեն, վարչապէն փառաւոր նոր
դպրոց մը կ'ուսուցանելու համար: Ապա հան կը բերուն
Բերայի դպրոցին աշակերտներէն զատ Ղարաթիոյ դպ-
րոցին աշակերտներէն մաս մը: Հան կը համախմբուն
94 բաւաճաղմա աշակերտներ: (տես Յ. ձ. Միքումի
«Պոլիս եւ իր դերը» Բ. հատոր, էջ 129), որովհետեւ
Ղարաթիոյ թաղի հայ-կաթողիկէները մեծ մասամբ հա-
մախմբուած էին այն թուակերտներուն այդ կողմերը:

Աշակերտութեան շատաբար նորակաւոյց դպրոցն
մէջ Հր. Անանիայի կրթական գործը կը ծանրացնէր եւ
աղք: Իսկ պատճառաւ, ան 1837 Մայիս 24-ին կը գրէր
Վենետիկի Արքեպիսկոպոսի միջի ալոց. «Զի՞նչ արդեօք
(խորհիւք անշուշտ) տոնէ Հ. Անանիա վարձարեանով
հարիւրաւորաց՝ փոքունց եւ մեծաց, անմտաց եւ

ծուլեց, աղքատաց և սղծոց, յաճեալն յն, ամեն նորոգ
եկերոց, անկերթ և անբան ծնողաց որդոց և արյ-
անաց ուրաք օղնութեան, և արար Հանուրց թշնամ-
եաց և արարտաց, մանսանց աճած անհարկն ար-
ուարանօք զօր ամենայն վարկելով ընդ զարևոյսն և զա-
րաթունս յերանց, և անտի՛ խոտոր՛՛ն ի Ղալաթիս և
բարձր անդամ չժամանել ճաշել ինչ, կամ ամիս
բարձրս և կենակցել ընդ բարեկամս և ընդ աղղախոսս.
և բաց յայտ ամենայն ի ճախելով անխոյ գրամս՝ ա-
ռանց եկամտի և ոչ լքանել երբեք ի յողունց թշնամ-
եաց և ի խափանարար արկածից բողբոխ, միանբա-
ժայն և վարժելով և արարելով մանկունս ի վար-
ժողոց: (տես Հր. Բարսեղ Սարգիսեանի «Ներհարկաբ-
անակ կրթական Գործունէութիւն վեհակոյ Մխի-
թարեան Մխարանութեան» Ա. հատոր, էջ 53-54):

Սակայն դժբախտարար այս դպրոցը միայն երեք
ամբի կեսնք կ'ունենայ, որովհետեւ Սարգեղ-Աղաճը
փոքրէն ծագած Հրդեհ մը մոխրակոյտի կը վերածէ
ամբողջ Պէյօղլուն, ինչպէս նաեւ նորայէն դարձող
1839 Օսման. 5-ին (հին տ) - (տես «Բնդարձակ Տարե-
դիրք Ս. Փ. Աղղ. Հիւանդանոցի» 1944 էջ 72 - Հր.
Հմայակ Ծ. Վրդ. Համարեանի յօդուածը):

Այս աղէտը թէև որտարեկ կ'ընէ վարդապետներ-
ը, սակայն չեն յառաջատար և շուտով Մէքթէպ փո-
ղոցի մէջ բարսէն մեծ տուն մը կը վարձեն ու հսն կը
չարունակեն իրենց դաստիարակութիւնը մօտ ինը ամս-
րի:

Միջանկեալ կերպով այստեղ աւելցնենք թէ՛ Ղա-
րաթիոյ դպրոցին մէջ կ'ուսանէին 72 աշակերտներ:
(տես «Ֆարգմայէպ» 1936, էջ 209-210):

Համաձայն Հր. Հմայակ Ծ. Վրդ. Համարեանի,
Վանահան ժողովի մը ձեռնարկը արձանագրութիւննե-
րու մէջ գտած է արձանագրութիւն մը, որմէ կը տե-
ղեկացուի թէ, ժողովողական յաջանանքնու միաձայն
Հաստատութեամբ, որոշուած է շինել դպրոց մը 1836-
ին գնուած սեփական հողին վրայ ճի վերին կողմը
Եւնի Մաշայէի, ի փոստ ամենեցուն տեսնել և յօդուս
Աղղիս Հայոց, յամի 1847-ի 24 աւուր Մայիս ամս-

եան, ի սօնի կից Աբրայ Հօրն մեկույ Գրեգորի Լուս-
սուրբէն ի վերապէն:

Արձանագրելը ստորագրող վարդապետներուն մէջ
յեշատակութեան արժանի է Հր. Մարգարի Սաբունէլ-
եան, որուն կը պարտին Մխիթարեաններ Բանկաթիթի
մեծ հողը, որով կ'անմահանայ յիշեալ վարդապետին
անունը: (տես «Ընդարձակ Տարեդիրք Ս. Փ. Աղղ.
Հիւանդանոցի» 1944, էջ 73):

1846 Ապրիլ 1-ին «Համապղասին Ընկերութիւն»
մը, որ ունէր իր կեդրոնական կեդրոն մէջ, մի քա-
նի ամբի կար յուճուելէ կար, հաստատար 1849-ին,
այդ կեդրոնական կը վերածուի վարժարանի և ըն-
կերթեան սնունով կը կոչուի Համապղասին վարժա-
րան: (տես «Արեւելք» թիւ 3853 5-17 նոյն. 1898 Տարթ.
Տարաւարեանի (Սկսնակ Բանասէք) յօդուածաչափը):
Վեհակոյտի վարժարանն վարդապետներ նոյն
ամբիներուն գործի կը սկսուի, այս անգամ քարչէն
դպրոց մը շինելու: Մինչ այդ Մէքթէպ փոքրէն դպրոց
ըն աշակերտները, որոնք Սարգեղ-Աղաճի դպրոցի շա-
րունակութիւնն էին, 1850-ին Պօղոս Ալա Պիլեզիկճ-
եանի նուիրատուութեամբ, ասն մը մէջ կը շարունակ-
են իրենց ուսուցումը և դայն կ'անուանեն Պօղոս-Պեա-
րոս Առաքելոց վարժարան: Ան կ'ունենայ նաեւ ցերե-
կային և գիշերօթիկ բաժիններ: Այս վարժարանին
տեսուչն էր Հր. Յովհաննէս Վրդ. Հօլասեան, որ իր
հետ ունէր իր օչնական Սաւակոս դպրք Մեխիթարեա-
կան:

Մի քանի ամբի հազիւ անցած, աչա 1856-ին Հրդե-
հի գոճ կ'երթայ դպրոցը, թաղի բնակարաններու մէկ
մասին հետ և այս պատճառ կ'ըլլայ դպրոցի խափա-
ման:

Սակայն փութով աշխատանքներ կը տարուին այ-
լաճ վարժարանին տեղը քարչէն նոր դպրոց մը կա-
ռուցանելու 1857-ին: Նոյն թուականին Պէյօղլուի
դպրոցին մէջ կը բացուի գիշերօթիկ բաժին մը, որ
1867-ին կը փոխադրուի Բանկաթիթի:

Պօղոս-Պեարոս վարժարանը 1857 թուականէն
մինչև 1870 կանոնաւորապէս կը գործէ, սակայն եօթ-

թիւեր կը վերջանայ 1897-ին, ու կ'անուանուի Ս-Աննա: Այս դպրոցին գործունէութեան առաջին օրըսկանքը եւ բարերարը հանդիսացած է Հր. Անան Վրդ. Մարտիրոսեան, որուն քանքերով հայ աղքատ աղջիկները ոչ միայն ձրի դաստիարակութիւն կ'ստանան, այլ եւ նրա թական փոքր նպաստ մըն ալ: Վեց տարի ետք, Ռաֆայէլ Ծ. Վրդ. էքմէքճեան, Անուբառ Յղութեան Միաբանութեան ընդհանուր վարելչ կըր կը նշանակուի, մեծ գոհոգութիւններ ընկով կը յաջողի նոյն ուսումնարանին մէջ արհեստանոց մըն ալ հաստատել աղքատ օրիորդներուն արհեստ սորվեցնելու համար եւ դանձր սշխարացելով, փոքր գումար մըն ալ կը տրուէր անոնց:

Ս. Աննայի գլխաւոր բարերարները եղած են Հր. Համբակի Ծ. Վրդ. Գաֆիթանճեան եւ Գրիգոր Հալէպլեան: (տես նոյն, էջ 79):

Սամաթիոյ մէջ էս նոյն միութիւնը 1868-էն ի վեր Պօղոս Պէյ Մըւրբլի բարերարութեամբ դպրոց մը սննեցած է:

Հր. Ռաֆայէլ Ծ. Վրդ. էքմէքճեանի նախաձեռնութեամբ, Անուբառ Յղութեան Միաբանութեան համար Գատրղիդի մէջ աղջկանց վարժարան մըն ալ բացւած է, հասանական է նոյն թուականներուն, որովհետեւ թուականի յիշատակութիւն չ'է եղած:

Հայկաթուիկ դպրոցական գործունէութիւնը շատ ճանապարհուրացաւ Կ. Պոլսոյ մէջ, այլ ան թափանցից զարեաններու մէջ հայաուսքելակիաններու նման:

ԺԼ. դարուն, արդէն հայ-Անուանեան վարդապետներ սյցելութիւն ստուած են Իզմիրի, սակայն իրենց կեցութեան կըթական մասունն Եւ լուրջ գործունէութիւն ցոյց չ'են տուած: (տես Հր. Յակոբ Վրդ. Բօսեանի «Հայք ի Չմիւռնիս» Ա. հատոր, էջ 301-322):

1840-ին Իզմիր կուզայ Վիէննական Մտիթարեան Միաբանութեան Հր. Մատթէոս Վրդ. Սաղաթէլեան ու անկէ ետք իրրու իրեն ընկերակից Հր. Տիմոթէոս Վրդ. Ամոնճեան: Իսկ աւելի ուշ կուզայ նաեւ Հր. Միքայէլ Վրդ. Վեցմտեան: (տես նոյն, էջ 331):

Ասոնք համարուելով 1845-ին մեծ ճիղեր կը

Վրասթեան հանգանակութեամբ գումար մէջանդ լեբելի: Իզմիր առեւարական կեդրոն մը բլլալուն, արդարացուցած է իր վրայ գրուած յոյսերը: Հայկաթուիկներ կարողացան զնել Նոր Փողոց վարչին մէջ տուն մը եւ ապա անոր յարակից ուրիշ վարչեր ալ զննելով կ'ընդարձակեն իրենց սեփականութիւնը զարձած հոգաբարու կը հիմնեն դպրոց մը եւ ուշ վարիչ կը նշանակեն Հր. Քերտիքէ Վրդ. Իսպիեան, որուն յաջորդած է 1854-ին Հր. Աբակէ Վրդ. Այսթանեան եւ այս վերջինին ալ փոխարինած է 1860-ին Հր. Մարտոս Վրդ. Մաղիկեան, որ երէք տարի կը պաշտօնավարէ մինչեւ 1863, վարժարանին փակուելու թուականը:

1865-ին, այս դպրոցը կը վերաբացուի Հր. Նիկողայոս Վրդ. Ապրեանի ջանքերով, որ կը յաջողի մինչեւ 1883 թուականը վարել անխափան դպրոցին ընթացքը:

1883-ին Հր. Նիկողայոս Վրդ. Ապրեան կը փոխարդուի Կ. Պոլսի եւ իսկն պաշտօնը կը փոխարինէ Հր. Աստուածատուր Վրդ. Ապրեան, որ կը պաշտօնավարէ մինչեւ դպրոցին երկրորդ փակումը 1887:

1890-ին երրորդ անգամ բլլալով կը բարձրանայ այն դպրոցը, Հր. Ամբրոսիոս Վրդ. Քիւիթեանի կողմէ եւ երկու տարի անօրէնութիւնը վարելէ ետք կը թողու իր պաշտօնը:

Հր. Ամբրոսիոս Վրդ. ին կը յաջորդէ Հր. Անան Վրդ. Քերտեան, որ կը շարունակէ իր պաշտօնը մինչեւ 1895 թուականը, որուն կուզայ յաջորդելու Հր. Ալթանաս Վրդ. Ալթէրեան:

Ուրիշ տեղեկութիւններ կը պակսին այս վարժարանին մասին, սակայն նշենք որ, 1890-ին մօտ 80 աշակերտներ կը դասնէին հոն, որոնք կը սորվէին հայերէն լեզուէն զատ Փրանսերէն եւ գերմաներէն լեզուները, որովհետեւ վարժարանը կը գտնուէր Անտրիական հոգաձու թեան տակ:

Այսօրի մէջ էս, ըստ Հր. Բօսեանի, գոյութիւն ունեցած է դպրոց մը 1856-էն սկսելով, որ թէեւ թիչ աշակերտներ ունեցած է, սակայն անխափան շարունակած է գործել երկար տարիներ: (տես Հր. Յակոբ

Վրդ. Բօսեանի «Հայր ի Զմիռնիս» Բ. հատար, էջ 40):

Պրուսոս որ մերձակայ գաւառ մըն է Կ. Պրուսոյ, կարելի չէ որ այնտեղ Հայ-կաթողիկէներ զպրոց ըս-
ցած չլլան: Դժբարսարար սեւէ տեղեկութիւն չկը-
ցանք գտնել այդ ուղղութեամբ:

Պարսկացի մէջ Մխիթարեան Մխարանութիւնը 1882-էն սկսեալ Համալսարանի եւ կրթական լուրջ գոր-
ծունէութիւն ցոյց տուած է: Ներսէս Վրդ. Ծանառ-
եան կը կազմակերպէ Հայ կաթողիկէներու կողմէ Հան-
գահակութիւն մը եւ կը կառուցանէ եկեղեցի մը Աւս-
գրուտի Լուս Աղբիւրի ժողովարանին մէջ, որ սեփա-
կանութիւնն էր Նշանիկ Աղա Աղբարեանի: Իսկ անոր յա-
ջարքը Հր. Գաֆիթեանճեանն այս եկեղեցիին կից կը կա-
ռուցանէ մարտապետանոց մը եւ այլ կանց վարժարան
մը, որ կը յանձնուի Անարատ Եղու թեան քոյրերու Հն-
գածութեան: Այլ կանց այս վարժարանին հետ կը կա-
ռուցուի նաեւ մանչերու վարժարան մը: Այս երկու
վարժարանները ձրիսվարժ եղած են, որպէսզի այդքան
տղոց կրթութիւն տրուի եւ փրոփակեալ կառարուի
յաչս Մխիթարեան Մխարանութեան կրթական գոր-
ծունէութեան: (սեւ Գրեղոր Յ. Մխարանի «Պարսի-
զակն ու պարսկացիներ» էջ 290-291):

Առաջադարձ մէջ, Համալսարան Արարչէս Պիպէր-
եանի եւ Վարդան Եղեղեանի, Հայ-կաթողիկէներ չեն
դանուած (սեւ «Պատմագիրք Առաջադարձ-Առուս-
ձարեալ-ըզգարին» էջ 189):

Պիլէճիկի մէջ Մխիթարեան վարդապետներու
ծնունդութեամբ (չենք գիտեր թէ որ հատուածէն)
զպրոց մը հիմնուած է (սեւ «Բարձրագէտ» 1936 էջ
222), բայց մանրամասնութիւններ կը պակսին անոր
գործունէութեան, անունին ու հիմնարկութեան թուա-
կանին մասին:

Գոնիայի (Էնկիւրի) մէջ Հայ-կաթողիկէներ ունե-
ցած են չորս վարժարաններ, որոնք յնախադարձ Մխի-
թարեան Մխարանութեան կը պահպանէին, սակայն
չենք գիտեր թէ ո՞ր հատուածին ենթակայ էին անոնք:

Տեղեկագրութեան մը Համալսարան, այդ չորս վարժ-

ժարաններէն երեքը այլ կանց զպրոցներ եղած են եւ
յանձնուած մարտապետներուն (սխիթն՝ Անարատ
Յղու թեան քոյրերուն) - (սեւ «Մասիս» օրաթերթ
Մարտ 23-4 Ապրիլ 1898):

Ինչպէս նկատու տունիք վերը, շատ կցկուտը տե-
ղեկութիւններ կրցած ենք գտնել Մխիթարեաններու
կրթական գործունէութեան վերաբերմամբ եւ դժբար-
սարար լին տեղեկութիւններ տուող կրկնափրու-
թիւններ ալ կը պակասին:

Ինչ որ կրցած ենք գտնել, փոշիներու մէջ
ճալուած պոլսահայ թերթերու Հաւաքածոներու մէկ
մասին ցիր ու ցան կրցած ու կորստեան դատարար-
ած տեղեկագրութիւններն են: Այդ մատուցեալն
մին է «Մասիս» օրաթերթի Մարտ 23-4 Ապրիլ 1898-ի
մէջ լոյս տեսած թղթակցութիւնը, որմէ կը տեղե-
կանանք թէ Հայ-կաթողիկէներ ունեցած են մէկ Մար-
թարժարան եւ մէկ Ծոյղիոց: Առաջինը կը կոչուէր
Յիսուսի Սրտի վարժարան, որ չենք կարծեր թէ Մխի-
թարեաններու պահպանած ըլլայ, այլ անունէն կը
հետեցնենք, թէ այդ ֆրանսացի ժողովուրդներու կը
թական հիմնարկ մը էր: Այս վարժարանին հիմնա-
կութեան թուականը անյայտ մնացած է: Իսկ երկրոր-
դը՝ Ս. Կղեմէս եկեղեցոյց կից 35 աշակերտներով
զպրոցն էր, որ զարձակ ըստ երեսուցիին յատկան
կրթարան մը ըլլալու էր եւ ուր յոյ յաճախէին Հայ-կա-
թողիկ ընտանիքներու գաւակներ:

Առաջադարձ մէջ ալ Հայ-կաթողիկէներ ունեցած են
վարժարան մը, որուն անունը անյայտ կը մնայ մեզի,
սակայն անցորդի մը տեղեկագրութեան Համալսարան յա-
զարոց մը եղած է, ու յազմութիւ տակերաններ ունե-
ցած ըլլալը կը փաստէ: (սեւ «Արեւելք» թիւ 4303
Ապրիլ 20-3 Մայիս 1900):

Թուրքիայի մէջ եւս 1833 թուականէն սկսեալ Մխի-
թարեան Հայրեր (չենք գիտեր թէ որ հատուածի)
մանչերու զպրոց մը հիմնած են, սակայն անձնութե-
կը մնայ մեզի անոր անունը:

Համալսարան Ա. Ալլոյոյ ճեմանի, այդ վարժարանը
1855-ին 50 աշակերտ ունեցած էր: Իսկ 1875-ին թու-

չառաւ արջերոյ Պօղոս Վրդ. Նաթանեան, Էրկան վարժարանի մը մասին արտայայտուելով դրամ է հետեւեալը իր անդեկագրութեան մէջ. «Յորինաւոր երկանս դպրոց մը՝ որուն մէջ երկու սեռէ՛ բաւական աշակերտք կը դաստիարակուին» (տես Ա. Ալլոյճաճեանի «Պատմ. Եւզոկիոյ Հայոց» էջ 827) :

Այդ վարժարանին մէջ իբրեւ ուսուցիչ պաշտօնակատը մը է Յովհ. Թէրճիմանեան, սակայն որոշ չէ թէ մինչև երբ շարունակած է գործելը :

Բայց երբ Յիսուսեան լրտին կրօնաւորներ թողաւ կազմէն դպրոցներ հաստատելու համար, վերադառնալ մտնչեալու դպրոցը կը վերադառնայ 1887-ին :

Իսկ ինչ կը վերաբերի Անարատ Եղուիեան լոյրերուն, անոնք նայն թուականներուն կը բանան աղջկանց վարժարան մը, որ ձրխալաժ չէր, ինչպէս էին առ հասարակ հարկաթողիկ ուրիշ վարժարանները :

1898-ին մտնչեալու դպրոցը վերաբանալու վերջնական կատարուած են. սակայն դժբախտաբար թէ՛ աղջկանց եւ թէ՛ մտնչեալու վարժարանները տեղաբարդուելուց ցոյց առած են ու շինք դրոսեր թէ ինչ կ'ըլլայ անոնց վարժարանը :

Անրատուիոյ կամ Սոփոյի հարկաթողիկներու համար 1880-1881 թուականներուն էր որ, ժէգուիոյնեալու Անեթ ինեսա տը Լօյոյա անուն կրօնաւորին կողմէ հաստատուած էր միախնամութիւն մը եւ դրուած էր Փէն տը Տամաշի տեսչութեան տակ : Անոնք գնած են քնարճակ հողեր եւ քառասուն մանկանք անունով գոլէճ մը հիմնած են եւ ձրի ուսմամբ կարողացած են քիչ թիւով հայ աշակերտներ ունենալ : (տես Առաքել Ն. Պատրիկ «Անրատուիոյ եւ դրատուի հայութեան պատմ.» Ա. հատոր, էջ 524) :

Տրայտիգոնի մէջ հարկաթողիկներու թիւը քիչ ըլլալուն, Վենետիկի Միտիթարեաններ թէ՛ եւ կրթական գործին քննուած են գարի տալ, սակայն կարելիութիւններու չգոյնութեան պատճառով, չօգտուելի արդիւնքներ չեն կրցած տալ :

Ինչպէս իր անդին դրեկոնք, Բերայի մէջ Միտիթարեան դպրոցին տեսուչ՝ Հր. Միտա Վրդ. Բժշկ-

եան «ժամանակի պարագաներու եւ հակառակութեանց պատճառաւ» կը հեռանար հոնից ու կը հաստատուէր Տրայտիգոն 1817-ին, այնտեղ եւս կը ձեռնարկէ դպրոցաշինութեան :

1819-ին տեղական ծանօթագրութեան մը մէջ գրուած է թէ, ան «Իւր ծախելը դպրատուն մըր քաղաքի, ծագիկեցոյց դուստմն, կը թելով զմանկունս մանկոյն քրիստոնէից» (տես «Քաղաքալէպ» 1936, էջ 214) :

Հր. Բժշկեան Վրդ. հոն ալ դասնական հակառակութիւններու կը հանդիպի եւ ան դրուած ալը անախորժ կացութիւնէն, կ'ախպուի թողուլ Տրայտիգոնը : Անոր հեռանալով, հիմնած իր դպրոցն ալ կը փակուի :

1846-ին փորձ մը եւս կ'ըլլայ դպրոց մը բանալու Հր. Պետրոս Վրդ. Միտաեանի անձնական քանքերով ու նիւթական միջոցներով : Ան կը յաջողի հասարակ 40-ի չափ աշակերտներ :

Հր. Պետրոսի գործունէութիւնը կը զնահատուի տրայտիգոնցիներու կողմէ : Միտաեանիեան Արքաճօր աղոյում մէկ դրուութեան մէջ կը յայտնեն իրենց Երախտագիտական խօսքերը, ի նպատակ Հր. Պետրոս վրդ. ի կատարած աշխատանքին, ի միջի ալլոյց գրելով հետեւեալը. «Մեծ քանք ունի աղոյն աղայոց յաւաքող խնութեանը վրայ, մանաւանդ կ'ըր անաւ թէ մեր ամէն խեղճութիւնները մեր անուստմն մտնչեան առջ կուղայ կոր, առանց ասեան կրթութեանը. ձեռնամուխ եղաւ աղոյն բոյր աղաքը իր հայրենի գողը Բողոյիլու, ու մենք սկար ու անկարող ըլլալով՝ յարմարաւոր տեղ պատրաստելու, հիմալ ու հիմա մէկ անգարդ անչուք տան մը մէջ, թէպէտեւ մեծ դժուարութեամբ՝ լայց կը ջանայ կոր գանոնք կրթելու ու դաստիարակելու, մինչև որ Ձեր Վեհափառութեան մէկ քարեկարդ դպրոց մ'ունենալու շնորհը ըլլայ մեր անարժանութեանը» եւ այլն : Այս ուրիշ տեղ մը կը շարունակուի. «Գրեանք անուստմն՝ որ այս դպրոցն անուստմն շնորհուած Յարգ. Հ. Պետրոս Վրդ. Միտաեանի անխոնջ աշխատութեամբ քիչ տանի մէջ պիտի գտնենք մեզի յարեկարդ ընտրելու ու լուսա-

ար աղգ մը եղած, ու ամէն գիտութեամբ զարգարուած ու լուսաւորուած» (տես «Բարգաւազ» 1936, էջ 214) :

Բողոքուած այս դպրոցը 1847-ին կ'իբրազրծուէ շնորհիւ Հր. Պետրոս վրդ. ի ճիգերուն եւ զանազան ազգայիններէ անունով փոխառութեամբ եւ կարճ ժամանակի մէջ աշխարհ կարելի կ'ըլլայ մօտ 100 աշակերտներ հասակել, սակայն, հակամարտութիւններու հետեանքով դպրոցը զարձակ կը փակուի: (տես նոյն):

1850-ին երբ Տրապիզոնի հաշկաթոյլիկներ աւազնարդական արժու կ'ունենան առաջին անգամ Ելլալով, Յովսէփ Եպս. Ասաբեկեան Թեմական կազմակերպութեամբ կ'ընդունի:

Անուշա աղ աշխատանքը տարիներ կը տեւեն եւ Յովսէփ Եպս. ի յաջողութիւնը փնտհան կազմակերպչութեան հետ միշտ մտածած են կ'ընթան գործունէութեան եւս հոգածու ըլլալ, սակայն այդ ժամանակամիջոցին ունէ փոտուցի իրողութիւն չենք դատձ, ինչ որ զարմանալի կը դանենք այդ պարագան:

Միտն 1886-ին է որ կը հանդիպինք Հր. Միտսս վրդ. Ետրեթանին, որ վենետիկեան Մխիթարեան Մխարանութեան էր, ու եկած հոն, բնիկներու թախանձանքին ընդառաջելով կը ձեւնարկէ դպրոցի մը բացումին, որ կարճ ժամանակի մէջ կ'ունենայ 4 դասարաններ եւ ուր կրթական մակարդակը կը բարձրանայ ու կը հրողարկէ յիշակայ գիւղերու եւ քաղաքներու կարգ մը ձեռնդներ, սրտնք իրենց դասակները կը գրկեն հոն, կանոնաւոր կրթութիւն ստանալու համար:

Այս պայմաններու տակ դպրոցը կ'ունենայ գրեթէ 100 օթիկի բաժին մըն ալ, ուր կ'աշակերտան մօտ 30 ազգաներ:

Կեսրտոյ մէջ հաշկաթոյլիկներ Յովհ. Եպ. Հաճեանի առաջնորդութեան յիջանին, կը խորհին դպրոց մը հիմնել: Հաճեան Եպ. ի նախաձեռնութեամբ Քիւրջի Գարու թաղին մէջ ընդարձակ աւան մը կը վարձուի 1860-ին, դպրոց մը եւ եկեղեցի մըն ալ կը հիմնուի հոն միեւնոյն տան եւ որ բնակ. Այսպիսով հոն, կը գործէ 10 ամբիներ: (տես «Պատմ. Հայ Կեսարիոյ» Ա. հատար, էջ 1128) :

1870-ին կեսրտի կողմն նաև ժէզուիդ կրօնաւարներ, որպէսզի բար իրենց դասակիրքներու հասնելեան, եւրոպական մակարդակով բարձրորակ վարձարան մը հիմնեն, ուր հայերէն լեզուին հետ պիտի դասուանդէին նաև Ֆրանսերէն լեզուն:

Ժէզուիդներու հետ կուրան նաև Մէյ ժողովի Ֆրանսացի մակարդակներ, սնունք եւս նպատակ կ'ունենան ազնիկներու յատուկ վարձարան մը բնաւալ:

Այս երկու վարձարանները տարիէ ամբի կը կազմակերպուին եւ հետզհետէ հոն աշակերտութիւն կ'ունենան: (տես նոյն, էջ 1128) : Համաձայն Ա. Այսպիսով հոն, 1000-ի չափ աշակերտներ կ'ունենան:

Իսկ ինչ կը վերաբերի Հաճեան Եպս. ի Քիւրջի Գարու թաղին մէջ հաստատուած դպրոցին, 1886-ին կը ձուլուի ժէզուիդներու վարձարանին հետ: (տես նոյն, էջ 1128) :

Ասկէ դաս կը յիշուի Խմանուէրեան Պոպոս Եպս. Ս. Խաչ եկեղեցւոյ կից փոքր դպրոցի մը կ'առուցու մը Պէօթիս Զէմէ Ետրեթանեան լուսագոյն թաղին մէջ, ետիմաճեայ լուսաւոր առաջնորդ, որ ունեցած է մանչերու եւ ազնիկներու բաժիններ: Այս դպրոցը, համաձայն տեղեկագրութեան մը, 1897-ին ունեցած է մօտ հարիւր երկուս աշակերտներ:

Անի քաղաքին մէջ շատ դարձանալիօրէն հաշկաթոյլիկ դպրոցներու գոյութեան մասին ունէ տեղեկութիւն չենք դատձ, հակառակ անոր որ կ'ընտրուի եկեղեցականներ զարձակութիւն ունեցած են սոսկեան:

Միակ աղբիւրը որ ունիք Անիի հաշկաթոյլիկներուն մասին տեղեկութիւններ ստուղ, այն է Միլլատի Պարոտեանի «Անի և ակնիք» գիրքը, որուն մէջ ան կը տեղեկացնէ, բար իր քաղաք առեւտրներուն, մէկ դպրոց Անի քաղաքին մէջ եւ մէկական դպրոցներ Անիոյ մօտ դամոտոյ կարգ մը գիւղերու մէջ: (տես էջ 191) :

Վանք գիւղը օրինակ, ունեցած է նախկին թախան երկուս դպրոց մը, ուր 30-35 աշակերտներ կ'ունանէին երկուս ուսուցիչներու հսկողութեան տակ, որոնց

մէ մին չայց և, իսկ միւսը յոյն քահանայ մը: (տես նոյն, էջ 123):

Այս դպրոցը կաթողիկէ եկեղեցիին հետ կապ ունեցած ըլլալու է, որովհետեւ ուրիշ տուեալներ չկան Մխիթարեաններու կրթական գործունէութեան մասին Ակնայ եւ ընթացիկ գիւղերուն մէջ:

Վանք գիւղէն դատ, Շրգու գիւղին մէջ ալ հայ կաթողիկէներ ունեցած են դպրոց մը, որ կը գտնուէր Ս. Յովհան Ոսկերեան եկեղեցիին կից, որուն դաստանը եղած է չայց մը: (տես նոյն, էջ 126):

Սարբերդի մէջ հայ-կաթողիկէ դպրոցներու մասին տեղեկութիւններ կը պահուին, հակառակ անոր որ հոն գոյութիւն ունեցած էին լատին քարոզիչներ, որոնք հիմնած էին իրենց կրթական յարկերը 1867 թեւականէն ի վեր:

Սարբերդ չայցո՞ւմ ըլլալուն, շատ գործանալի կը թուի մեղի հայ-կաթողիկէ դպրոցներու գործունէութեան մասին յիշատակութիւն շարունակուն:

Արարիկի հայ-կաթողիկէ համայնքի դպրոցներու մասին տեղեկութիւններ կը պահուին:

Թէև ժէզուիդներ հոն գործունէութիւն ունեցած են, սակայն, չէ յիշուած ոեւէ տեղ թէ անոնք ինչ անունով դպրոցներ հիմնած են:

Կաթողիկէներու դպրոցներու վերաբերմամբ շատ անշարն ակնարկութիւն մը եղած է տեղագրութեան մը մէջ, որուն մէջ կ'ըսուի թէ 1880ական թուականներուն շատ ծաղկեալ վարժարան մը պահած են, որ մօտ 200 երկսեռ աշակերտութիւն ունեցած է: Բայց որոշ չէ թէ այդ վարժարանը հայ-կաթողիկէ համայնքի կը պատկանէր, թէ ոչ ժէզուիդներուն: Ըստ տեղեկագրութեան, այդ վարժարանին մէջ հայ-առաքելական համայնքի պատկանող ընտանիքներու դասակներ ալ կը գտնուէին:

Այդ դպրոցին մէջ աշակերտներ հայերէն լեզուէն դատ կը սորվէին թրքերէն, ֆրանսերէն, ալիարհաբարթիւն, թուրքականութիւն, երաժշտութիւն, եւ այլ գիտելիքներ: (տես «Արեւելք» թիւ 3989 15-27 Ապրիլ 1899):

Երզրումի եւ Երզնկայի մէջ հայ-կաթողիկէ դպրոցներու մասին տեղեկութիւններ չգտնուեցան պարզապէս:

Տիրապէտքի մէջ կը գտնենք Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցիին կից մտնէրու դպրոց մը, որուն անունը չէ յիշուած եւ ոչ ալ հիմնարկութեան թուականը տրուած: Միայն այդ ժամանակ մը տեղեկագրութեան համաձայն այդ վարժարանը 1895-ին ունեցած է մօտ 50 աշակերտ: (տես «Արեւելք» թիւ 3283 17 Յունուար 1895):

Մարաշի մէջ կաթողիկէ դպրոցներու հաստատման թուականը յայտնի չէ: Մեր ունեցած տեղեկութիւնները անհաստակաւ կենսագրութիւններէ են եւ դժբախտաբար ասոնց մէջ թուականներ չառլէ զատ, կենսագրիներ ճշգրիտ կերպով չեն ստուած այն ինչ որ անհրաժեշտ է պատմագրոյի մը համար:

Համաձայն յուշագրութիւններուն, հայ-կաթողիկէներ մէկ դպրոց ունեցած են: Ուրիշ յուշագրութիւնէ մը կը գիտնանք թէ Մարաշ ուսուցչական պալատով եկած են շր. Պետրոս Վրդ. Տէմիրճեան, Խաչեր Չուրլուեան, Յովսէփ Պոլսոսեան, այս անոնց մեծացած են Մերոն Չարմաղեան եւ Տէմէթիորոս Շատարեան:

Այն վարժարանին տեսութիւնը վարժած են յոջորդարար շր. Յովհ. Վրդ. Կէտիքեան, շր. Իղնուստոս Վրդ. Թէրզեան եւ շր. Լեւոն Վրդ. Վէյնեան, որոնք կ'ուսուցանէին չայնքէնէն դատ օտար լեզուներ (տես աւելի մանրամասն «Մարաշ կամ հերոս Զէյթուն» էջ 35):

Կենսագիրներու հետեւութեամբ մենք կը տեսնենք թէ, Մարաշի մէջ հայ-կաթողիկէ դպրոցներ հիմնուած ոչէպէս են ըլլալ 1860-1870 թուականներուն միջև երկարաց ամբողջութեամբ:

Վարժարանը որուն մասին կ'ակնարկեն կենսագիրները, մանչերու համար էր եւ որ ունէր երկու բաժին փոքրերու եւ մեծերու:

1880-90 թուականներուն մեծ սպոյց ուսուցչութիւն ըրած են շր. Մանուկ Վրդ. Գալսեճեան եւ շր.

Վարդան Պարզէկեան, իսկ փոքրերուն՝ Վարդապետ Ասուրեան, Սարգիս Գրբրդեան եւ Արիստակէս Սաճօ-
եան: (տես նոյն, էջ 36):

Աւուրցիչներու շորքին յիշուող վարդապետնե-
րու անուններէն կը կռահենք թէ, անոնք Մխիթարեան
Մխարաններէն եղած ըլլաւ, ինչ որ չէ արուած ան-
հրատեալ մեկնարաններէն կենսագրական գրու-
թեանց մէջ: Յաւալին այն է որ, չէ յիշուած նաեւ
վերալիշեալ վարժարանին աշակերտութեան մասուոր
թիւը:

Մարաշի դպրոցական վիճակագրութեան մը Հա-
մաձայն, զոր պատրաստած է Սմբատ Դաւիթեան, Հալ-
կաթուղի սոյն վարժարանին աշակերտութեան թիւը
նշանակած է 500: (տես նոյն, էջ 16):

Ասիկա դատ ֆրանչիսկեաններ կու ունէին դպրոց-
ներ, որոնց մասին Սմբատ Դաւիթեան 400 աշակերտ-
ներ ունենալը կը նշէ:

Մարաշցիներ չեն բուսակոնացած Հայ սոցոց կը-
թութիւն ասլուլ միայն, այլ Հեռաժուռ եղած են ադ-
ջիկներու ալ դարգացումին:

Առաջին անգամ Մարաշ եկած է Կ. Պոլսէն Աս-
րատ Եղութեան քոյրերէն՝ թագուհի մայրապետը,
Պետրոս Արէլեան Կերթապոյձաւի առաջնորդութեան
օրով եւ ան իր շուրջ Հաւաքելով տեղացի օղնականներ,
կը ձեռնարկէ աղջկանց կրթական գործը:

Ասոր ժամանակէն ետք, Մարաշ կը Հասնին նաեւ
Կ. Պոլսէն Անարատ Եղութեան քոյրերէն ուրիշ մալ-
րապետներ, Երմանէ եւ Իսկուհի անուծով, որոնք ու-
րիշ օղնական ուժերու օժանդակութեամբ, աղջկանց
կը սորվեցնեն աշխարհագրութիւն, թուարանութիւն
եւ այլ գիտելիքներ, Հայերէն եւ թրքերէն լեզուե-
րէն դատ:

Մայրապետներու կատարած գործերուն աննշու-
թեամբ, ինչպէս ահաբակցիւնք վերք, կենսագրերնք
անբաւարար ծանօթութիւններ տալով, ինչպէս նաեւ
ստորոշ ու թեքի տեղեկագրութիւններ, չեն գտնացնել
ուսումնասիրողին Հաւաքբոլորութիւնը:

Աչքի առջև ունենալով մայրապետներու վերա-

բերող տեղեկագրութիւնները, յատկապէս Վարդապետ մը
չկրցանք կազմել անոնց կրթական գործունէութեան
մասին, չկրցանք ստուգել, թէ ախրնչ մայրապետը
սորապէս ե՞րբ գոյրոց բացած է եւ սովերը եղած են
անոր գործակիցները:

1897-ին դարձեալ Կ. Պոլսէն Մարաշ կուգայ
Անարատ Եղութեան քոյրերէն՝ Թոզա մայրապետը,
որ մալաշցի քոյր Երարիտի քէչէկեանի, կարնեցի
քոյր Թէրէզա Եովհաննէսեանի գործակցութեամբ
կանոնաւոր աղջկանց վարժարան մը կը բանայ: (տես
նոյն, էջ 38):

Այնթապի մէջ կաթուղի գործունէութիւնը 1880-
ական թուականներուն սկսած է: Այդ թուականներուն
Հալկաթուղիներու Հողեւոր Հովիւը եղած էր Հր-
Բերթոբէ Վրդ- Տէր Պետրոսեան, որ երկար ատեն
վարած է տեղւոյն Հալկաթուղիներու առաջնորդու-
թեան պաշտօնը: (տես Կեդրոյ Ա. Մարաշեանի «Պատ-
մութիւն Անթիպի Հայոց» Ա. Հատոր, էջ 569):

Հալկաթուղիներ թէեւ Առաջնորդական աթոռ
ունէին Այնթապի մէջ, սակայն դպրոց չունէին, այլ
Ֆրանչիսկեաններ փոքր դպրոց մը Հաստատած են
1883-ին, ուր Ֆրանչիսկեան կրօնաւորներ Ֆրանսերէն
կըթութիւն կուսալին տեղւոյն Հայ թէ ալլազգի
սոցոց:

Հալկաթուղիներ նախաձեռնող իր կ'ըլլան Հայե-
րէն լեզուի ուսուցման եւ սոյն դպրոցի տեսչութիւնը
իրենց ձեռք կ'առնեն, շորհուր Հր. Բերթոբէ Տէր
Պետրոսեանի եւ Ֆրանսերէնի ճեռ Հասերէն լեզուի
գաւառանդութիւնը պարտաւոր կը դարձնեն 1886էն
սկսեալ վարժարանին մէջ: Յաւալին այն է որ, տեղե-
կութիւններ կը պահուին այս վարժարանին գոյատե-
ման ու գործունէութեան մասին:

Մարաթիոյ մէջ Հալկաթուղիներու գործունէու-
թիւնը ահար եղած է: Անոնք Ս. Երբրդութիւն Թա-
ղին մէջ փոքրիկ դպրոց մը պահած են, ուր Հարիւրա-
ւոր աղտ կըթութիւն կուսալին 1880ական թուական-
ներուն: Այս դպրոցին մէջ ուսուցչական պաշտօնին
կուսած էին Եարութիւն Ճրճրեան եւ Լոյկիկ:

Կոտայեցիներն:

Ասանք ուսումնական ծրագիրը չեն ունեցած, այլ՝ պատահական դասախոսութիւններով աշակերտութեան կը սորվեցնէին Հայերէն, թրքերէն եւ ֆրանսերէն լեզուները: (տես Արեւելեան Մամուլը-Կիւսամասէյ - թիւ 9, 1 Մայիս 1898, էջ 354):

Աղջիկներու կրթութեան նկատմամբ, թէ՛ Հայ կաթողիկոսներ եւ թէ՛ ֆրանսիականներ անջատ վարժարաններ ունեցած են:

Համաձայն տեղեկագրութեան մը, միերոյիւհալ դպրոցներէն՝ զատ, Հայկաթողիկոսներու եկեղեցիէն դիմաց (որուն անունը չէ տրուած) աղջկանց Համար դպրոց մը կը գտնուէր, գեանալարի տեղ մը, ուր 1898-ին 50 աշակերտուհիներ կը դաստիարակուէին Մարտիրոս Սաչալեանի կողմէ, Հայերէն, թրքերէն եւ այլ գիտելիքներ: (տես նոյն):

Հաճրի Հայկաթողիկոսներ 1892-ին կը հիմեն 2 չէնքեր, շնորհիւ Ատանայի առաջնորդ (յետոյ կաթողիկոս) Թէրզեան Գեորգիոսի քանքարով:

Այս չէնքերուն ճարտարապետը եղած էր Հաճրցի Թորոս վարդապետ Պապաշէքեան: (տես Յ. Պ. Պօղոսեանի «Հաճրի Բնդհանուր Պատմութիւնը եւ շրջակայ Գօգան-Տաղի Հայ գիւղերը» էջ 471):

Այս չէնքերը երբ յարկանի էին, որուն մէկը կը յատկացուի Հայրապետանոցին եւ մանչերու դպրոցին, որ կ'անուանուի Աղարեան վարժարան, իսկ երկրորդը կը տրամադրուի Մարտիրոսեանոցին եւ Առաքատ Յղութեան քոյրերու աղջկանց վարժարանին:

Աղարեան վարժարանը ունէր երեք դասարաններ եւ մօտ 25-30 աշակերտներ: Այս վարժարանին մէջ իրելու ուսուցիչ կը պատճառավորէին Նաղարէթ Թէրզեան, Արխանդոմ Կաճեան եւ երկու Հաճրցի օգնական ուսուցիչներ, որոնց անունները մեկի անձամօք կը ծանօն:

Իսկ ինչ կը մերարբերի Առաքատ Յղութեան քոյրերու աղջկանց վարժարանին, ան կը բողոքաբան մանկապարտէզէ, տարբարաններ, քարճագոյն դասարաններէ:

Բարձրագոյն կարգերու բաժինը բաժնուած էր երկու մասերու եւ իւրաքանչիւր բաժին ունէր երեք դասարաններ:

Հոս յաճախող աշակերտուհիներուն թիւը 100-150 հոգի կը հաշուուէր, սակայն եւ այնպէս աւելցնենք որ, աշակերտութիւնը բոլորովին Հայկաթողիկոսներու գաւակներ չէին, այլ կային Հայ-առաքելականներու գաւակներ, թուրքեր եւ այլազգիներ: (տես նոյն, էջ 16):

Զէյթուն որ Հայկական կարևոր շրջան մըն էր, չենք կարծեր թէ հոն եւս Հայկաթողիկոսներ գործունէութիւն չեն ունեցած: Բայց յընթաց մեր սրբատուներուն, չհանցիակցանք անոնց կրթական սեւէ յարկի մը գոյութիւնը նոյն տեղեկագրութեան մը:

Ատանայի մէջ առաջին անգամ ժէզուիդ կրօնաւորներ են, որոնք Հիմը դբած են կաթողիկ դպրոցի մը 1883 թուականին Անի Փայ անուամբ, որ մասնաւոր յատուկ էր:

Այս դպրոցը կարճ ժամանակամիջոցի մը մէջ, իր կրթական վարչուն գործունէութեամբ կ'ունենայ բազմաթիւ աշակերտներ եւ այդ պատճառաւ դպրոցը նեղ զարով, ժէզուիդներ կ'ընդարձակեն վարժարանին չէնքը եւ շրջակայ բողոքներէն եկող աշակերտներուն Համար կը չինեն նաեւ գիշերօթիկի բաժին մը: (տես Բեռլինի Եղիսեանի «Ատանայի Պատմութիւնը» էջ 664):

1896-թուականին, ֆրանսացի սէօրեր, Հեանե-րով ժէզուիդներու գործելակերպին, իրենց եւս նախաձեռնարկ կ'ըլլան Ատանայի մէջ դպրոց մը բանալու, տեղւոյն աղջկանց կրթութիւն ապուլու Համար:

Համաձայն Բ. Եղիսեանի, այս լատին վարժարաններու առնթեր հայկաթողիկոսներ ունեցած են իրենց վարժարանները մասնաւոր եւ աղջիկներու Համար, որոնց անունը չէ տրուած ու ոչ այ հիմնարկութեան թուականը:

Պատմական տուեալներ կը պակսին ստուգելու Համար թէ՛ այդ Հայկաթողիկ վարժարանները ո՞ր թուականին եւ որքա՞ն կողմէ Հիմնուած են:

Մեր պրպատմներուն բնթացքին փառնակ Իսկէն-
տէրեան ստորագրութեամբ («Բիւզանդիոն» թիւ 5252
1914 Յունուար 17-30) տեղեկագրութեան մէջ կը կար-
դանք, թէ հարկաւորութիւններ տուց համար ձերեւակա-
զարաց ունեցած են Ս. Լուսուորիչ անունով, սակայն
չենք գտներ անոր ոչ հիմարկութեան թուականը եւ ոչ
ալ աշակերտութեան թիւը:

Աւերթայի մէջ հարկաւորութիւն առաջին գարացը
բացուած է 1861 թուականին Հր. Միքայէլ Վրդ. Ար-
բաշատեանի փոքրբաւ: Բայց անկէ առաջ հոն եկած
են անհասարակէս կրթական շարժման իրենց նպաստը
բերելու 1758-ին Հր. Գուկաս Վրդ., Վենետիկեան
Միտիթերեան Միքայէլեաններն, 1841-ին Հր. Գրիգոր
Վրդ. Զարեֆեան, 1849-ին Հր. Յովհ. Վրդ. Քիւ-
փէլեան, 1854-ին Հր. Նարեկ Վրդ. Պաղայեան:

Հր. Միքայէլ Վրդ. Արբաշատեանի հիմնած դար-
ացին կուսան իրենց կրթական նպատար բերելու 1865-
ին Հր. Պողոս Վրդ. Մապրազեան, 1868-ին Հր. Բար-
սեղ Վրդ. Աղաճեան, իսկ 1873-ին Հր. Վասիլ Վրդ.,
որուն գործունէութիւնը կը տեսէ մինչեւ 1895 թուա-
կանը, տեսուր ղէպերու հետեւանքով: (տես Արամ
Մահալեանի «Դիւցազնական Աւերթայ եւ իր հարցը-
նեք» էջ 310):

1899 թուականին գարացական միճակագրութեան
մը համաձայն, հարկաւորութիւններու տուց աղ գարացը
ունեցած է 38 աշակերտներ: (տես «Արեւիք» թիւ
3998 13-25 Ապրիլ 1899):

Անորաւ Յուսեփեան բոյբերն ալ իրենց բնզուն
գործունէութեամբ վարչուն եղած են Աւերթայի մէջ,
կոր 1865-ին Հր. Աղաճեան վրդ. ի օժանդակութեամբ
կը հիմնեն գիշերօթիկ մարժարանը:

Ըստ Արամ Մահալեանի, Աւերթայ եկող վերոյիշ-
եալ մարդապետներու մեծագոյն մասը եկած են Զմեմ-
սի հարկաւորութիւն Անտանեան միտարանութեան մասնէն:
(տես նոյն, էջ 311):

Ըստ լաւ պիտի բլլար եթէ աւելի մանրամասնու-
թիւններ ունենայինք, լրիւ փիլոսոփ աղ կարենալու
համար հարկաւորութիւն գարացներու գործունէութիւնը:

Կարենը որ կաթնօրիկ փրփականաին օրբորը Էրած
է հին թուականներէն եւ հարկաւորութիւնը կարպեր ու-
նեցած են այդ քաղաքին իրենց դասանակիցներուն
հետ, չենք գտներ դպրոցական սեւէ տեղեկագրու-
թիւն բացի հետեւեալէն (տես «Բազմալէզ» 1902,
էջ 174-180) որուն մէջ գրուած տեղեկագրութեան
կը գտնանք թէ՛ Տ. Ստեփան Եպ. Միլլիթեղեան բա-
ցած է երկուս վարժարան մը, որուն ոչ անունը եւ ոչ
ալ հիմարկութեան թուականը կուտայ: Եւ այս պա-
րագան քանի մը առիթներով շեշտեցինք, ինչ որ ցա-
րայի է եւ հիմարու սխալն է, որ ընդունած են հրատա-
րայիլ պակաս կամ կիսակատար նման տեղեկագրու-
թիւններ, որոնք նպատակի չեն ծառայեր:

Վանի մէջ 1896-ին Անտոն Յուսեփեան բոյբերու
միտարանութիւնը տեսուր ղէպերէն աղէտալ հար-
կու օրնութեան համար, կը մտածեն հարկաւորութիւն
ընկերուն համար գարաց մը բանալ, իսկ Վենետիկի
Միտիթերեան վարդապետներ՝ Հր. Անտոն Վրդ. ձմա-
տանի բաջալերութեամբ, կուսան Վան իրենց գարացը
հիմնելու համար, սակայն տեղույն պայմաններ
անպատաւ ըլլալուն ու հարատաք լսողներու հակադի-
րնթացքը իրենց հանգէպ, արդէք կը հանդիսանան
իրենց գործին:

Նոյնիսկ Հր. Անտոն ձմառեան, որ եկած էր հար-
կաւորութիւն փոքրաթիւ համայնքին առաջնորդական փո-
խանորդի պաշտօնով, այս պայմաններու տակ, մի
քանի տարի հաջի մտալ ետք, առանց իր սեղ ուրբի
մը նոյն պաշտօնի կոչելու, կը հեռանայ Վանէն:
(տես Համբարձում Երամեանի «Վան-Վասպուրական»
Ա. հատոր, էջ 448):

Այս ընդհանուր ուրուագիծը տայլ ետք, մենք,
եթէ ոչ լրիւ, սակայն ըստ բաւականին կարողացանք
մեծ գծուարութիւններ լաք, ներկայացնել հարկա-
ւորութիւններու կրթական գործունէութեան պատկերը,
Կ. Պոլսոյ եւ գաւառներու մէջ, որ կը կարգէ մէկ
մասը թրքահայ կրթական շարժումին:

ՀԱՅ-ՎԱԹՈՒԿ ՎԱՐԺԱՐԱՆՆԵՐ

Կ. ՊՈՒԼԻՍ քաղաք-Ղարթբլաթ թաղ. Ս. Փրկիչ
գալրոց 1833.

Մաղեղ Աղաճ փողոց (անուն չկայ) գալր. 1833.

Պէթոզլու թաղ (անուն չկայ) գալր. (թուական
անորոշ).

Բերաթ թաղ-Համադըւսիւն գրք. 1849.

Նոյն վայր-Անանիա գալրոց (թուական անորոշ).

Նոյն վայր-Պօղոս-Պեարոս Առաքելոց գրք.

Մէքիկայի փողոցի մէջ 1850 թ. (1856-ին Հրկիւղ
ուած. 1857-ին վերակառուցուած. 1870-ին դարձեալ
Հրկիւղուած).

Ղարթբլաթ թաղ. Հայկազնեան գալրոց 1860.

Բերաթ թաղ. Անարատ Յղութեան գրք. 1844.

Նոյն թաղ. (անուն չկայ) աղջկ. գրք. (Չէօփիկ
Չէլմէ փողոց 1843.

Նոյն վայր. (անուն չկայ) աղջկ. գրք. (Սապըզ
Աղաճ փողոց 1879.

Նոյն վայր. Ս. Աննա աղջկ. գալրոց 1897.

Ստաթբլաթ թաղ. Անարատ Յղութեան Քոյրերու
գրք. 1868.

Գաւրդիւց թաղ. Անարատ. Յղութեան Քոյրե-
րու գրք. 1868.

Իջմիմ քաղաք. (անուն չկայ) գալրոց 1845.

ԱՅՏԸ քաղաք. (անուն չկայ) գալրոց 1856.

ՊԱՐՏԻԶԱԿ քաղաք. (անուն չկայ) մանչերու
գալրոց 1882.

Նոյն վայր. Անարատ Յղութեան Քոյրերու
գրք. 1882.

Պիլէճիկ քաղաք. (անուն չկայ) գալրոց (թուա-
կան չկայ).

Էնկիթիթի քաղաք. Անարատ Յղութեան Քոյր
երու վարժարան (երեք Հաս.) մէկ մանչերու գրք.
(թուականեր անյայտ).

ԱՄԱՍԻԱ քաղաք. (անուն չկայ) գալրոց (թուա-
կան չկայ).

ԹՕԳԱՏ քաղաք. Մխիթարեան մանչերու գրք.

1838.
Նոյն վայր. Մխիթարեան մանչերու գրք. 1855-
ին. 50 աշակերտ.

Նոյն վայր. (անուն չկայ) երկսես գրք. 1875.

Նոյն վայր. Անարատ Յղութեան Քոյրերու գրք.
1887.

ՍԵՒԱՍՏԻԱ քաղաք-Քառասուն Մանկունք Գոլէճ
(լատիններու 1880-81 թթ).

ՏՐԱՊԻԶՈՆ քաղաք. (անուն չկայ) գալրոց

1817-ին կը փակուի 1819-ին.

Նոյն վայր. (անուն չկայ) գալրոց 1847-ին, 100
աշակերտ.

Նոյն վայր. (անուն չկայ) գալրոց 1886-ին 30
աշակերտ.

ԿԵՍԱՐԻԱ քաղաք. (անուն չկայ) գալրոց 1860:
1836-ին կը միաձուլուի ժէզուիզներու գալրոցին
Հեա.

Նոյն վայր. ժէզուիզներու գալրոց 1870.

Նոյն վայր. Սէն-Ժօզէֆ մայրապետ. աղջկ.
գրք. 1870.

Նոյն վայր. Էմմանուէլեան գալրոց (Պէօյիւք
Չէլմէ Էօնիւ թաղ) թուական չկայ.

ԱԿՆ (անուն չկայ) գալրոց (թուական չկայ).
Նոյն վայր. Վանք գիւղի երկսես գալրոց (թուա-
կան չկայ) 30-35 աշակերտ.

Նոյն վայր. Շրգու գիւղի գալրոց (թուական
չկայ).

ՏԻԱՊՈՒՅԻԻՐ քաղաք. (անուն չկայ) գրք. (թուա-
կան չկայ).
ՄԱՐԱՇ քաղաք. (անուն չկայ) գրք. 1860-70ին
500 աշակերտ.

Նոյն վայր. (անուն չկայ) աղջկ. գրք. 1892-ին.

ԱՅՆԻՍՊ քաղաք. Ֆրանչիսկեան գալրոց 1883-ին.

ՄԱՆԱԹԻԱ քաղաք. Ս. Երրորդութիւն թաղի
գալրոց 1880.

Նոյն վայր. (անուն չկայ) աղջկ. գրք. (թուա-
կան չկայ).

Նոյն վայր. Յրան չխեղեան վրժ. (թուական չկայ).
ՀԱՃԼՆ քաղաք. Աղաբեան մանչ. վրժ. 1892ին
25-30 աշակերտ.

Նոյն վայր. Անարատ Եղուիկեան Քոյրերու վրժ.
1892-ին 100-150 աշակերտ.

ԱՏԱԵԱ քաղաք. Սէն Փոյ մանչ. վրժ. 1883.

Նոյն վայր. Սէօրերու վրժ. 1896.

Ս. Լուսաւորչեան դպրոց (թուական չկայ).

ՈՒՐՅԱ քաղաք (անուն չկայ) դպրոց 1861.

Նոյն դպրոցը 1899-ին 38 աշակերտ.

Նոյն վայր. Անարատ Եղուիկեան Քոյրերու վրժ.
1865.

ԿԱՐԻՆ քաղաք. (անուն չկայ) երկսու վրժ.
(թուական չկայ):

ՀԱՅ-ԲՈՂՈՔԱԿԱՆ ԿՐԹԱԿԱՆ

ԳՈՐԾՈՒՆԵՆՈՒԹԻՒՆԸ Կ. ՊՈԼՍՈՅ ԵՒ

ԳՍԱՒԱՐՆԵՐՈՒ ՄԷՋ

Կաթսուիկ բարոյղներ երբ Արեւելքի մէջ իրենց
փրփուկանար կ'ընէին և կը թափան գործունէս-
թեան պիտակի տակ կը ջանային լատինական սր-
ժառանք խորացնել աշխարհի այդ հողամասին վրայ
ու քաղաքականապէս ալ ազդեցութիւն գործել ընդ
ազգայնակէտիկեան վրայ: Անշուշտ թէ Ամերիկայի
Միացեալ Նահանգներու կառավարութիւնն ալ հրա-
պուրուելով կաթսուիկ կղերին դասձ յաջողութիւն-
ներէն, կը միտէր իր կարգին մրցակից գաւառ
անոնց, գործելակերպի նոյն եղանակով, իրենք ևս
կը ձգտին քաղաքականապէս իրենց ազդեցութիւնը
տարածել աշխարհի բերրի այդ գաւառին վրայ: Ուրի-
մն, սուսմ տարածելու պատրուակով առաջին ամ-
երիկացին որ Արեւելք կուգար կը կոչուէր Լ.
Բարբըն, որ իր նախարայէրը սկսաւ առնել ջրիտ-
տանեաներու դիւանար ուխտատեղին՝ Երուսաղէմի
մէջ 1821-ին, ուր մինչև 1824 թուականը իր քար-
ղուիկեամբ կարողացաւ որսալ իրեն հետեւորդներ,
զանազան ազգութիւններ:

Լ. Բարբընի Երուսաղէմի մէջ գասձ յաջողու-
թեան իրախտատուած, Ամերիկայի Միացեալ Նա-
հանգներու կառավարութիւնը անհրաժեշտ միջո-
ցառումներ ձեռք կ'առնէ, որպէսզի բողոքական
միախոնարութեան փրփուկանար զարգանար Երու-
սաղէմէն անդին, ծաւալել Արեւելեան երկիրներու
ժողովուրդներու մէջ ալ, ուր աղքատութիւնը չեղա-
ւած էր, ինչ որ լատագոյն առաղձը կը հանդիսանար
և որմէ կարելի էր օգտուիլ օղնութիւն մասուցա-
նելով ու ձրի կըթութիւն տալով անոնց:

Այս նպատակով, Ամերիկայի Միացեալ Նա-
հանգներու կառավարութիւնը իր քաղաքական նկա-
տումներուն յաջուրդ տալու համար, հարկադրուած
էր նիւթական զոհողութիւններ ընել, հետեւորդնե-
րու զանգուած մը շահելու համար, ինչպէս որ կա-

Թուլի քարոզիչներ արդէն իսկ կը կատարէին:

Հետեւաբար 1810-ին Պորտ Լնդերութիւնը կը կազմուի եւ անոր Յոնա կը արամադրուի, որպէսզի առաջին հերթին կազմակերպուէր այս գործին համար պատրաստուած քարոզիչներ, որոնք զործիչներ պիտի ըլլային նորաարդէն դուրս հանելու համար բողոքականութեան տարածումը:

Այս կարգադրութիւններէն եւ պարաստութիւններէն ետք, 1829-ին Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու Բողոքական Միութեան արտօնութիւնը կ'որոշէ քարոզիչներ զրկել Քուրթիա, մրցելու համար հան գործող կաթոլիկ քարոզիչներու հետ:

Մայիսի մէջ գումարուած միսիոնարական մոզովի մը մէջ, կ'արշաւի թրքազա Վեր. Կուսէլը Քուրթիա զրկել, միանալու համար հայերէն լեզուն լաւ սորված Տուսյուի եւ Սմիթի կտարակելիք գործերուն:

1831-ի Յունիս 9-ին Վեր. Կուսէլ կը հասնի Կ. Պոլիս (տես «Վերջին Լուր» 13 Մարտ 1922- Յ. Գ. Մամբրեանի յօդուածը):

Իրարու միանալով Քուրթիոյ մէջ այս միսիոնարները, ակիւր կը դնեն իրենց գործունէութեան: 1831-ին Վեր. Հ. Տուսյու եւ Տոքթ. Սմիթ առաջին անգամ ըլլալով, ստամբուսիքուտ համար իրենց գործունէութեան դատը, կը շքին Քուրթիոյ քահանայն կողմերը, որպէսզի կարենային զձեռք իրենց աշխատանքին շատակաշինը: (տես Cyrus Hamlin - My life & times missionary in Turkey- էջ 146):

Միսիոնարներ երկու դիմաւոր կէտեր նկատի առած էին, գրաւել հայ կղերը եւ գրաւել հայ գաղթը: Յետագային տանոց վրայ պիտի աւելնար նաեւ երրորդ եւ զորուոր աղգակ մը Bible women առնունքն աակ' հայ քնտանիքը:

Լատին քարոզիչներու գործունէութիւնը շատ դժուարած էր, իսկ հայ-կաթոլիկներ նոյն տարիներուն կը կազմէին իրենց անջատ համայնքը: Բայց եւ յայնչևս բողոքական միսիոնարականներու Կ. Պոլիս մուտքը բնականաբար կը դրդուէր զիրենք, մրցակի-

ցութեան մը հանդիպած ըլլալուն համար:

Իր շրջագայութեան ընթացքին Վեր. Հ. Տուսյու եւ Տոքթ. Սմիթ կարողացան բաւական լաւ ուսումնասիրել Քուրթիոյ մէջ արդող քրիստոնէայ փոքրամասնութիւն կազմող աղտութիւններու համայնքային կեանքը, մտէն ծանօթանալ անոնց ներքին ինդիքներուն եւ ի վերջոյ 1832-ին կը հաստատուին Կ. Պոլիս, որում ըլլալով որ ան մարտնչաբար ըլլալով, շատ մը առանկուութիւններ ունէր երկրին միւս քաղաքներէն եւ ուրիշ իրենք պիտի կարենային հեշտօրէն աւատ ջուր մատակարարել բացուելիք աղտներէն ցամաք հողին մէջ ցանուելիք սերմերուն, որոնք առնելու մը ետք ծիլեր պիտի արձակէին, ծաղկէին եւ ի վերջոյ պաղարկէին:

Լատին կրօնաւարներու պարագային, ինչպէս որ հայ եկեղեցականներէն մի քանին գործիք գարծան ու ծառայեցին անոնց փրոյտականութիւն, նոյնպէս ու Տուսյուի կրօնական եւ կրթական նորոյթներէն հրապարակած, Յովհաննէս Տէր-Սահակեան, Սեյնէքերիմ Տէր-Մինասեան եւ Սարգիս Յովհաննէսեան ուղեկից կը դասնան անոր գործունէութեան: (տես Մարտիրոս Արքեպոս. Օրմանեանի «Աղգադատում» Գ. դրբը, էջ 3721-1960ի տպագր.):

Առաջին հերթին անոնք Կ. Պոլսոյ Բերա թաղին մէջ 1832 Հոկտ.ին կը բնան մանչերու Հայ Սրուլ եւ աղջիկներու դպրոց մը եւ ապա Վոսփօրի վրայ Պէպէք դիւլիսի մէջ ուրիշ դպրոց մըն ալ:

Համաձայն Յ. Գ. Մամբրեանի, Հայ-Աբուլը Կ. Պոլսոյ բողոքական հայոց առաջին դպրոցն էր, ուր արեւելեան եւ արեւմտեան լեզուներ, թուարանութիւն, տոմարակալութիւն, աշխարհադրութիւն, կենդանարանութիւն, բնագիտութիւն, ստղագիտութիւն եւ սաստանարանութիւն կը դասախօսուէին նոր սճով: Այս դպրոցին վերահսկիչ կը կարգուի Տէր-Սահակեան: (տես «Վերջին Լուր» 13 Մարտ 1922):

Բողոքական աղեղեցութիւնը զաւաններու վրայ տարածելու միտքով, Կ. Պոլսոյ մերձա-

կայ շահառան՝ Բզմիր քաղաք կը փոխադրե-
ն Մալթայի մէջ 1822-ին հիմնուած Ամերիկայի
միսիոնարներու տպարանը 1833 Դեկտ.ին, ուր, հա-
մաձայն ծրարքին, պիտի տպուէր զանազան լեզու-
ներով բողոքական փրօփականսին ի նպատա զիբ-
քեր, արեւելեան երկիրներու մէջ ցրուելու համար
գանտքը:

Բզմիր աշխարհադրական զիբքով կարելարա-
զոյն վայրը կը դրուէր, գաւառներու մէջ տարածե-
լու համար բողոքական փրօփականսը, նոյնիսկ
մինչև հետագոյն Անատոլի մէջ:

Եւ իրազէս կարճ ժամանակի ընթացքին, մեծ
արդիւնքներ ցոյց տուաւ տպարանին հրատարակչա-
կան գործունէութիւնը:

Այս տպարանին անօրէնութիւնը վատահուած
էր Վեր. Էնքրի, որ ունէր հայ գործակիցներ իրեն
հետ: Այս հայերը սրտացուած էին Թուրքիոյ մէջ
իրենց ազգակիցներուն մէջ բողոքական միսիոնա-
րութեան փրօփականսը ծաւալելու համար:

Այսքանով շրտահանանալով, Վեր. Էնքր Բզ-
միրի մէջ կը հաստատէ ժողովարան մը 1838-ին,
ուր իրեն գործակից կ'ունենայ հայ եկեղեցիէն հե-
տացոյ Դիսիմիսիոս եպո. Կարապետեան եւ Սարգիս
Յովհաննէսեան:

Մինչ այդ, Վեր. Հ. Տուսյոյ եւ Սենեքերիմ Տէր
Մինասեան Թուրքիոյ զանազան հայաշատ շրջաններ
չըջողայութեան կ'ելլեն, կարենալու համար իրենց
գործակիցներ զանկ զաւանթէն: Եւ իրազէս նի-
կամիդիոյ մէջ Վրթանէս եւ Յարութիւն Չըրթը-
եան քահանաներ, լքելով իրենց եկեղեցին, կը յա-
րին բողոքական միսիոնարներուն:

Հայիս վերջացած էին հայ-կաթոլիկ եւ հայ ա-
ռաբելական վճճերը, ահա այս անգամ կը խմորուէր
հայ-բողոքական եւ հայ-առաքելական խնդիրներ:
Իժգոհութեան հոսանքը օրէ օր կը ծաւալէր մի-
ստակի ազդեցիկ կը դառնար օրուան Պատրիարք
Ստեփաննոս Աղաանիի թոյլ ընթացքին, եւ այս վեր-
ջինը ստիպուած կ'ըլլար հրաժարիլ պատրիարքու-

թենէն, 1839 Մարտ 6-ին քաշուելով Արմաշի վան-
քը:

Ստեփաննոս Աղաանիի կը յաջորդէ Յակոբ Սե-
րբեան (տես «Ազգագրատու» Գ. զիբք, էջ 3722-
1960 ի տպագր.), եւ կառավարութեան մեղադրու-
թեամբ խիտ կերպով հալածանքի կ'ենթարկէ թէ
բողոքական միսիոնարները եւ թէ անոնց յարող հա-
յերը եւ նոյնիսկ անոնցմէ մի քանին կ'աջտորէ
Թուրքիոյ արեւելեան խորագոյն վայրերը:

Այս պայմաններու տակ, բողոքական միսիո-
նարներ կը հարկադրուին կասեցնել իրենց ամբողջ
գործունէութիւնը ու փակել իրենց հաստատած ին-
քայի եւ Պէպէքի վարժարանները, ինչպէս նաեւ
Վեր. Կուսէլի բնակարանին մէջ հաւաքել փրօփա-
կանի զիբքերը, մինչև կացութեան բարելաւումը:

1839 Յուլիս 1-ին, Սուլթան Մահմուտ Բ. կը
վախճանէր եւ իրեն կը յաջորդէր Ապտիւլ Մէճիտ:
Ճիշդ այդ ստեղծներուն կը ծագէր եգիպտական ըմ-
բոստութիւնը եւ Ապտիւլ Մէճիտը կ'ըրազդէր:
Անգլիացիներ այդ ստիթէն օգտուելով, ճըն-
չում կը բանեցնեն Սուլթանին վրայ, ազդարարելով
որ երկու երկիրներու մէջև բարեկամական յարա-
բերութիւններ պահել շարունակելու համար, պէտք
էր եւ կենար բողոքական միսիոնարները հալածե-
լին: (տես Cyrus Hamlin - My life & times missionary in
Turkey- էջ 184):

Միջանկեալ կերպով այստեղ աւելցնենք թէ՛
Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու եւ Օսմանեան
Թուրքիոյ միջև այն ժամանակ պիւսանալիտական
յարաբերութիւն չկար եւ այդ էր պատճառը, որ
Թուրքիոյ մէջ Անգլիոյ զեսպանը կը միջամտէր այս
խնդիրին:

Այնուհետեւ կացութիւնը կը բարուքի ի նպատա
բողոքական միսիոնարներուն եւ Սուլթան Մէճիտ
կը հարկադրուի չհալածել զանոնք եւ 1839-ին հրա-
ժամուարով մը թոյլտուութիւն կուտայ անոնց ա-
գասօրէն գործելու Թուրքիոյ մէջ:

Այս պայմաններու տակ Յակոբ Պատրիարքին

յաջորդող Մատթէոս Չուխանեան պատրիարք չէր կրնար իր նախորդին պէս խիստ բնթացք բունել բողոքականներուն դէմ եւ կը հարկադրուէր մեղմացնել միաբնակներու դէմ իր հակառակութիւնը:

Գժուար էր ստեղծել Պատրիարքի մը համար բնդունելի այս կացութիւնը եւ շրջվիլը, երբ իր կաշկանդուած վիճակէն օգտուելով բողոքականներ, կը շարունակէին հայ-առաքելական եկեղեցիէն անդամներ խելի, նպաստներ բաշխելով աղքատներուն եւ կամ ձրի ուսում տալով անոնց:

Մատթէոս պատրիարք բողոքականներու դէմ պայքարել կարենայու համար, կը հարկադրուի իր չքաւոր անդամներուն նպաստ տալ, պէտք եղածէն աւելի նիւթական մեծ ծախքերու ենթարկելով Պատրիարքարանը, որպէսզի կարենար կասեցնել դատաւարութիւնը, որ օրէ օր կը շտանար ու կը համուէր անոնց թիւը մօտ ութը հարիւր: (տես Մաղաքիա Արքեպ. Օրմանեանի «Աղգոսպատում» Գ. գիրքը, էջ 3802-1960ի տպագր.):

Այս իրադարձութիւնները բնական է մեծապէս կը յուզէր հայ-առաքելական համայնքը, երբ կը ականէր որ, բողոքական միաբնակները ազգայնաբար Անգլիոյ դեպիանին պաշտօնութեան, սանձարձակօրէն կը գործէին, մինչդեռ իրենք անգոր կը մնային հակադրելու անոնց վրայ:

Տոքթ. Համլին, որ ունէր իր հայ ուղեկիցները, 1839-40 տարիներուն կ'աշխատի վերաբանայ խափանուած իրենց դպրոցները: Ան ստանալով Ամենրիկայի Պորտ Ընկերութեան նիւթական օժանդակութիւն, կը յաջողի Բերայի բողոքականներու դպրոցը բանալ 1840 Նոյ. 4-ին, ինչպէս նաեւ Պէպլէքի դիւղին մէջ անգլիացի ընտանիքի մը պատկանող բնակարանը վերածել Աստուածարանական վարժարանի մը, ու ստանձնել անոր անօրէնութիւնը: (տես Cyrus Hamlin - My life & times missionary in Turkey.

էջ 206-209): Իսկ 1852-ին կը հաստատէ Պէպլէքի մէջ աղջիկներու դիւղերովի մը եւ տնօրէնութիւնը կը յանձնէ Վեր. Էվրէթի եւ իր ակնոնը:

Այս դիւղերովի կը 1853-ին Սոսիւղ կը փոխադրուի, հոն շարունակելու համար կը թական դարձունէութիւնը: (տես «Սուրհանդակ» 1905 Նոյեմբեր 9):

Բաց աստի, Սկիւտարի մէջ կը բացուի Հօմ աղջկանց վարժարանը 1890 թուականին (տես նոյն) եւ որ կը բարձրանայ Գոյէճի մակարդակին:

Անուշա Մատթէոս պատրիարքի դայրոյթը արդար էր եւ իր անկարութիւնը կը դժգոհեցնէր զինք եւ ցատումէն մղուած, կը ջանար որեւէ կերպով հակադրել բողոքական միաբնակներու գործունէութեան: Ուստի կը մտադրէ կառավարութեան միջոցով վերստին ջանալ խափանել բողոքականներու վերաբացում վարժարանները, սակայն իր բոլոր ջիղերը ապարդիւն կը մնան:

Որքան որ ցաւալի էր երեւոյթը, սակայն իրականութիւնը անժխտելի կը մնար, որովհետեւ բողոքական միաբնակները մեթոտիք գործելակերպ ունէին եւ բարձրորակ կը թուութեան տէր մարդիկ էին, պատրաստուած մտաւարականներ, որոնց բնձայում նիւթական լայն միջոցները, ինչպէս նաեւ արդիական ուսուցման կերպը, գերազանցելի էին ուրիշ սեւէ կը թական մշակէ մը: Այս բոլոր աստիւթութիւնները բնականաբար կ'ազդէին մարդոց արամարանութեան վրայ ու կը մղէին զանոնք անձնատուր ըլլալու անոնց, ոչ թէ միայն ձրիօրէն օգտուելու համար, այլ նոյնիսկ ունեւորներ իրենց պատկանելուն լաւ կը թուութիւն տալու համար:

Տոքթ. Համլին իր հաստատած դպրոցներուն մէջ մեծ կարեւորութիւն տուած էր լեզուի եւ գիտական ուսուցումին արդիականացման: Ան իր Աւետիս եւ Թորոս հայ օժանդակ ուսուցիչներու միջոցաւ հող տարաւ նաեւ հայ լեզուի դաստիարակման ու զարգացման Ս. Գիրքի աշխարհաբար թարգմանութեամբ:

Բողոքական փրօփականտը օր ըստ օրէ նուաճումներ կ'արձանագրէր եւ հայ-առաքելականներ շունէին սեւէ միջոց անոր դէմ պայքարելու:

Ահա այդ պատճառաւ էր որ Մատթէոս պատրիարք իր եկեղեցւոյ ու ազգային շահերէն թելադրեալ, կ'ստիպուէր հաշտարար գիրքաւորում որդեգրել բողոքական միախոնարներու հանդէպ:

«Մատթէոսի ընթացքը, կը գրէ Օրմանեան Արքեպս. ոչ միայն հասնչի երաւ անդղիական զեպանատան եւ եպիսկոպոսարանին, այլ գովուեցաւ ալ Օսմանեան կառավարութեան, եւ վերիվերոյ բողոքականներէն շատ շատեր ետ կեցան իրենց թեթեւութենէն...» (տես «Ազգայատում» Գ. գիրք, էջ 3805-1960ի սպաղը.):

Հաշտարար այս մթնոլորտին մէջ էր որ 1846 Յունիո 1-ին կոնստանդնուպոլսոյ ԱՌԱՋԻՆ ԱԻՆՏՏՈՒՆԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆ կը կազմուի եւ Արխուդոմ Իւթիւճեան Հայ-Աւետարանական համայնքին առաջին հովիւ կ'ընտրուի:

Արխուդոմ Իւթիւճեան երկար չ'ապրիւր եւ 1847 Փետր. 28-ին կը մեռնի եւ իրեն անդ իր եղբայրը՝ Սիմոն նոյն պաշտօնին կը կոչուի:

Այնուհետեւ Թուրքիոյ բողոքականներէն անջատ համայնք կը նկատուին Հայ-Աւետարանական եկեղեցւոյ անդամները: Բայց կը գտնուին հայեր, որոնք կը շարունակեն մնալ բողոքական միախոնարներու կողքին եւ 1850 Նոյեմբեր 27-ին անոնք այ ի վերջոյ համայնք կը կազմեն ու իրենց Ազգայեա կ'ընտրեն Ստեփան Սերոբեան:

Մեր նիւթին հետ առնչութիւն չունին այս խընդիրները, բայց կարեւոր նկատեցինք այս հակիրճ ստղերով բացատրութիւն ապա այս երկու համայնքներուն մասին, որոնք իրարու հետ շփոթելով, շատ անգամներ կը նոյնացուին անոնք, նոյնիսկ գրողներէն շատերու կողմէ:

Այս իսկ պատճառաւ մենք չենք կրնար գտնուանել բողոքական բուսած վարժարաններէն ո՞ր մէկը կը վերարեւէր Աւետարանականներուն, որովհետեւ չէ շեշտուած անոնց պատկանելիութիւնը:

Տոքթ. Համլին իր գործունէութեան թափք կը գործացնէ 1860ական թուականներուն, Կ. Պոլսոյ մէջ

մեծ ուսումնական հիմնարկներ հաստատելու մեանարկութեամբ:

Երբայի եւ Պէպէքի վարժարաններէն զատ ուրիշ վարժարաններու գոյութեան չենք հանդիպիր մինչեւ վերոյիշեալ թուականը:

1869 Յուլիս 4-ին էր Տոքթ. Համլին Ամերիկա եւ Անգլիա իր ճամբորդութենէն ետք Կ. Պոլսոյ կը վերադառնայ, Բուսնչի Հիսարի բարձունքին վրայ հիմնաքար կը դնէ Թուրքիոյ գոյէճին, որուն բացումը կը կատարուի 1871 Մայիս 15-ին, ի ներկայութեան Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու զեպանին, հայ եւ յոյն համայնքին ներկայացուցիչներուն եւ 250 աշակերաներու: (տես Լեւոն Չորմիսեանի «Համապատկեր Արեւմտահայոց մէկ դարու պատմութեան» Ա. հատր էջ 510):

Թուրքիոյ գոյէճի աշակերտութեան մեծամասնութիւնը հայեր էին: Այս կրթարանը կարեւոր դեր կը կատարէ եւ Կ. Պոլսոյ եւ շրջակայքի հայ թէ օտար աշակերտներ մեծապէս կ'օգտուին ունկէ:

Այս գոյէճին մէջ Տոքթ. Համլին միայն երկու տարի անօրէնութիւն կը վարէ եւ Պորտ Լնկերութեան հետ կրթական հարցի շուրջ տարակարծութիւններ ունենալով, Ամերիկա կը կանչուի եւ Պորտ Լնկերութեան կողմէ կարգիւրուի իրեն Թուրքիոյ վերադառնալ:

Թուրքիոյ գոյէճի հիմնարկութեան տարինուն, Կ. Պոլսոյ կուղան Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներէն երկու միախոնարութիւններ՝ Միս Հիփլէյ եւ բժշկուհի Ռասայլըթ:

Ասոնք կը հաստատուին Սկիւտարի մէջ 1876ին եւ հիմը կը դնեն Ամերիկեան Հօմ Սքուլ ազգկանց վարժարանին, ուր դարձեալ հայ աշակերտութիւնը թիւր գերազանց կ'ըլլայ:

Հայ-Աւետարանական (1846 թ.) եւ Հայ-Բողոքական (1850 թ.) համայնքներու կազմութենէն ետք, Կ. Պոլսոյ մէջ անոնց սեփական վարժարաններու չենք հանդիպիր: Մեզի այնպէս կը թուի թէ, անոնք միջոցներ չեն ունեցած այնպիսին բնկու եւ

Հարկադրարար օգտուած են Ամերիկացի Բոզորահան միսիոնարական վարժարաններէն:

Ինչպէս ակնարկեցինք իր տեղին, բողոքական միսիոնարներ իրենց փրօփականօր կարեւոր կեդրոնը ըրած էին Բոզորի քաղաքը եւ ուր 1833 Գեկահին հաստատուած էին սպարան մը:

Այդ նկատաւնութիւնով է որ, բողոքական միսիոնարներ այնտեղ կը հիմնեն Միջազգային դպէճ մը, ուր դարձեալ հայ աշակերտներու թիւը մեծամասնութիւն կը կազմէր: Ասոր հետ մէկտեղ անոնք կը հիմնեն ազգիանց դպէճ մըն այլ եւ հայ աշակերտութիւններու թիւը ինչպէս միշտ ամենաշատը կ'ըլլայ:

Բողոքականութեան կեդրոնին՝ Կ. Պոլսոյ եւ սպա Բոզորի մէջ կատարուած այս ձեռնարկները օրինակուեցան գաւառի հայ-Աւետարանական եւ հայ-բողոքական հասարակութեան կողմէ եւ իրենք եւս ձեռնարկու եղան նման վարժարաններ հաստատուելու:

Դժբախտարար մեր ձեռք անցած բոլոր տեղեկութիւնները յատկօրէն չեն յայտնուած մէջ հաստատուած վարժարանները որոնց կը պատկանէին: Բոլոր տեղեկագրութիւնները ստիպարար «Բողոքական վարժարան» բաւրով անցած են, առանց յիշելու պատկանելիութիւնը: Այս տեսակէտով մեր գործը որ արդէն գժուարին ու խրթին էր, աւելի բարդացաւ:

Եւ որպէսզի կարենայինք աւելի մանրամասնութիւններ ապա այս խնդրին կարգակցութեամբ, մեր դադուրիին հայ-Աւետարանականներուն զիմեցինք, սակայն ստիպուած, անոնք ոչինչ ունէին իրենց տրամադրութեան տակ, օգնել կարենալու համար մեր աշխատանքին, ու թելադրեցին մեզի զիմել Պէջրութի իրենց եղբայրներուն:

Սակայն նկատի ունենալով Պէջրութի ներկայ խոռովեայ վիճակը, մենք չհամարձակեցանք նման խնդրով իրենց զլրուել սաղտուկ ըլլալ եւ ստիպեցանք գոհանալ մեր ունեցած տուեալներով եւ իւրաքանչիւր դաւատի մասին առանձին անդրա-

դասնալ եւ յիշել ամերիկացի միսիոնարներու վարժարաններու հետ նաեւ «հայ-բողոքական» վարժարաններն ալ:

Տօքթ. Համլին կարճ ժամանակուայ համար քննանօք արձակուողի զացած է Պրուսա եւ հասարար միեւնոյն ատեն հոն գալոց մը բանալու ծրագրով: Բայց կ'երեւի թէ կարելիութիւններ չէ դատել իր նպատակը իրագործելու համար, որովհետեւ Պրուսայի մէջ բողոքական վարժարաններու դասութեան մասին սեւէ յիշատակութիւն չգտանք:

Պարտիզակի մէջ սակայն բողոքական միսիոնարներ նախ՝ Վեր. Տուայթ եւ սպա Բարսըն 1848-50 թուականներուն հաստատուած են այնտեղ կրօնական եւ կրթական գործընդուրթեան համար:

Անոնք Մլրիներու թաղին մէջ (Պաթախին Պաղչային չըջանակին մէջ) կը հաստատեն Ժողովարան մը եւ անոր գեւորայրկին մէջ հինգ սենեակներով դպրոց մը, ուր մասն է ազգիկ աշակիպաներ 3-5 տարի կը սորվին թուարտութիւն, աշխարհագրութիւն, Սրբ. Գրոց դաս, անգլերէն լեզուի նախասարերքը: (տես Գրիգոր Յ. Մխալեանի «Պարտիզակն ու պարտիզակցին» էջ 299-309):

Այն աշակերտները որոնք կը վերջացնեն վերոյիշեալ դպրոցին հինգամեայ կրթութիւնը, կը մանկեւ Ամերիկեան մասնաբաժնու եւ ազգիկներու յատուկ վարժարանները: Այս դպրոցները յաճախող աշակերտութեան մեծ մասը անտարակոյս հայեր եղած պէտք են ըլլալ, ինչպէս տեսանք Կ. Պոլսոյ եւ Բոզորի մէջ:

Դժբախտարար, Գրիգոր Մխալեանի վերոյիշեալ դիւրքին մէջ այս կցկուար տեղեկութիւններէն զատ ուրիշ մանրամասնութիւններ չենք գտներ, նոյնիսկ Կ. Պոլսոյ գնահարան օրաթերթիներու մէջ:

Ատափաղարի մէջ, նախ՝ Վեր. Տուայթ եւ սպա Տօքթ. Համլին եկած են քարոզելու եւ բողոքական փրօփականար ընելու:

Այստեղ հայ-առաքելականներ խիստ հալածանքի կ'ենթարկեն բողոքական միսիոնարներն ու

անոնց ուղեկից հայերը: Ստեփան 1848-ին եաք, կրթ Օսմանեան Թուրքիոյ կուսափարութիւնը պաշտօնապէս ճանչցաւ Հայ-Աւետարանական համայնքի հաստատմը, 1849-ին իրրեւ հովիւ Ատափազար կուգայ Յովհ. Տէր-Սահակեան:

Ինչպէս վերը յիշեցինք, բողոքական միաբնակները ազջիկանց վարժարան մը չինամ էին Պարտիզակի մէջ: Ստեփան Աստուածարանական բարձրագոյն ուսման ծրագրով, սոյն վարժարանը 1885-ին Ատափազար կը փոխադրուի եւ կը գործէ Հայուհեաց Բարձրագոյն վարժարան անունով: (տես Արտաք Պիպէրեան եւ վարդան Եղիշէեան «Պատմագրութիւն Ատափազար-Աստուածարան-բարձրակի» էջ 172):

Այս վարժարանը վարողներ եղած են ընդի հայ-Աւետարանականներ:

Այս դպրոցը իր գործունէութեան առաջին տարիները կը բոլորէ ժողովարանին ընդարձակ շրջափակէն ներս փոքր շէնքի մը մէջ: Եւստով կը շինուի երեք յարկանի ընդարձակ շէնք մը, նոյն հողին վրայ:

Դպրոցը կ'ունենայ նախակրթարան ու բարձրագոյն դասարաններ, ինչպէս նաեւ գիշերօթիկի բաժին մը:

Վարժարանը Պորտ Ընկերութեան հոգածութեան տակ կ'անցնի եւ տեսուչ կը կարգուի Միւս Լուրս Զարնըմ, որուն օժանդակ ուժերը կ'սլշան Միւս Էկլա Փարսըն եւ Միւս Եէլարըն: Իրրեւ հայ ուսուցիչներ հոն կը պաշտօնավարեն օրք: Նոյնմի ինչձեան, իսկ միւսին անունը անյայտ է:

Իրրեւ ուսուցիչները, այս վարժարանին մէջ կը դասուանդեն ՊՊ. Յակոբ Պաղտաղեան եւ Յովհաննէս Ալիքսանեան, Վեր. Ա. Ծէճիրեան եւ Տօքթ. Ս. Գամպլեան: Այս երկու վերջինները կամուրք դասախօսներ էին:

Հայ ուսուցիչներն ու ուսուցչուհիները իրենց ամսաթուղակները կ'ստանային վարժարանին հայ խնամակար մարմինէն: (տես նոյն, էջ 173):

Հայուհեաց բարձր վարժարանը առաջին տարին ունեցած է 100 աշակերտուհիներ:

Ամերիկեան հաստատութեան եկեղեցւոյ բլլաւան, այս վարժարանին մէջ անդիւրէն յեղուին հետ կ'աւանդուէին թուաբնութիւն, աշխարհաւարութիւն, հայոց, Օսմանեան եւ Ընդհանուր պատմութիւններ, երկրաչափութիւն, քնադիտութիւն, քնախօսութիւն, քիմիարանութիւն, բուսաբանութիւն, բարոյական գիտութիւն, սասղարաշխութիւն, երկրաբանութիւն, պատմ. հայ գրականութեան, իմացական փիլիսոփայութիւն, մարմնամարզ, հրատալութիւն եւ ձեռագործ: (տես նոյն, էջ 173):

Մոստութօյլ հայ-բողոքականներ Հայկեան անունով նախակրթարան մը ունեցած են, որուն հիմնադրութեան թուականը անյայտ է, ինչպէս նաեւ անոր գործունէութեան մասին տեղեկութիւններ կը պակասին:

Բայուի մէջ, համաձայն Յարութիւն Քհնյ. Սարգիսեանի, հայ-կաթոլիկական շարժում տեղի չէ ունեցած, սակայն բողոքական միաբնակները յաջողած են շատ փոքր թիւով հայեր որոսյ, որանք համայնք մը կազմելու ի վիճակի չեն եղած ու բնականաբար դպրոց ալ չեն կրցած բանալ: (տես «Տեսլու» էջ 266-67):

Այն հայերը որոնք յարած էին բողոքական միաբնակներուն, իրենց կրթութիւնը հայ-ասափական ազգային վարժարաններու մէջ կ'ստանային, որովհետեւ օտար վարժարան չէին բացած բողոքական միաբնակները, նկատի ունենալով անոնց ասկատութիւնը:

Նօղկատի մէջ հայ-բողոքականներ 1872-ին ունէին դպրոց մը, որուն անունը չէ յիշուած: Այս վարժարանը ունէր հոգաարար մարմին մը, որ Վահանեան Ընկերութիւն կը կոչուէր: Կ'ենթադրենք թէ սոյն ընկերութեան անունը կրած ըլլայ նաեւ վարժարանը: (Թերթէ կարուած Ա. Ալեքոյանեանի արխիւէն քաղուած, որուն վրայ չէ գրուած թերթին անունը եւ թէ թուականը):

Գոնիայի (Էնկիւրի) մէջ գոյութիւն ունեցած է հայ-բողոքականներու ցերեկեայ եւ գիշերօթիկ վարժարան մը, որուն մասին մեր ձեռք ունեցած տեղեկագիրքը չէ առած անհրաժեշտ ծանօթութիւններ եւ նոյնիսկ յիշած չէ ի՛նչ ինչ անուն կը կրէր այդ կրթական հաստատութիւնը: (տես «Արեւելք» թիւ 4219 12-24 Յունուար 1900):

Լ. Չորմիսեանի տուած տեղեկութեան համաձայն, գործունեայ բողոքիչ եւ կրթական մշակ. Զարութիւն ձէնանեան, 1888-ին Տարսոնի Գոյէճիկ հիմնարկութիւնը ապահովելէ եւ անոր անօրէնութիւնը 6 տարի վարելէ ետք, Գոնիայի մէջ վերոյիշեալ վարժարանը 1892-ին Գոյէճի վերածած է, ապահովելով անոր նութական ծախքերը, որոշ թիւով ամերիկացի նախարատներէ եւ այնուհետեւ այդ կրթական հիմնարկը ճանչցուած է ձէնանեան Գոյէճ անունով եւ 1893-ին ունեցած է 80 աշակերտներ, որոնց 30-ը գիշերօթիկի բաժինին աշակերտներ էին:

1895-ին այս գոյէճին աշակերտութեան թիւը կը բարձրանայ 110ի (50ը գիշերօթիկի բաժինին մէջ): Այդ տարիներուն այն գոյէճին անօրէն կարգուած է Տօքթ. Արմենակ Հայկազեան, որ կը պաշտօնավարէ մինչեւ 1915 թուականը, գործակցութեամբ հոյլ մը հայ ուսուցիչներու: (տես նոյն, էջ 517 - տես նաեւ «Սուրհանդակ» 9 Նոյ. 1905):

Ամասիոյ մէջ հայ-բողոքականներ, փոքր գոյք մը ունեցած են, ինչպէս նաեւ ժողովարան մը: Իրեն ջարդոյիչ եւ ուսուցիչ ունեցած են 1898-ին Տոպայեան պատուելին: (տես «Արեւելք» թիւ 4303 Ապրիլ 20-3 Մայիս 1900):

Ամերիկեան Պորտ Ընկերութիւնը հոս եւս հիմնած է գիշերօթիկ եւ ցերեկեայ երկսեռ դղէճ մը, բայց չէ յիշուած որ թուականին: Համաձայն ճամբարդի մը տեղեկագրութեան, «Գոյէճի ուսուցչական պաշտօնէութիւնը թէև կարող անձերէ կը բաղկանայ, սակայն դժբախտաբար՝ ակնկալուածք չի արտայրեր: Աշակերտները՝ որոնց հետ բարե-

բողոքութիւն ունեցանք տեսնուիլ ընդ երկար, դժգոհ են գարոցին այժմեան ուսումնական դիճակէն: Հայերէն լեզուն գրեթէ անկարելի էր դատուածի պէս րան մըն է: Աշակերտ մը որ անգլիերէնին կամ ասորութեան մէջ տկար է, անաշտութեան աջօճն ու ինկած կը համարուի: Մէկ խօսքով, բողոքականութիւն կ'ուզուի քիչ ազայոց»: (տես Արեւելք - թիւ 3861 14-26 Նոյ. 1898):

Այս գիշերօթիկ-ցերեկեայ երկսեռ դղէճը 1898-ին ունեցած է 300ի շափ աշակերտներ:

Մարզումնի մէջ եւս Ամերիկեան Պորտ Ընկերութեան կողմէ հաստատուած է Անասիոյի անունով գոյէճ մը 1886-ին, որուն մասին դժբախտաբար քիչ տեղեկութիւններ ունինք: Այս գոյէճը, ըստ Լ. Չորմիսեանի, ունեցած է մօտ 550 աշակերտներ:

Անասիոյի կոչուած է այս գոյէճը, որովհետեւ այդ շրջանին ջարդոյիչներու գլխաւոր կեդրոնը եղած էր Մարզումն: (տես Լ. Չորմիսեանի «Համապատկեր Արեւմտահայոց մէկ դարու պատմութեան» Ա. հատր, էջ 516-տես նաեւ «Սուրհանդակ» 9 Նոյ. 1905):

Այս գոյէճը, ըստ Չորմիսեանի տուած բացատրութեան, ամերիկեան համանման հաստատութիւններուն մակարդակով կրթական տիրաբ օրժարան մը եղած է եւ այլապէս չէնքերով, վարչական կարգապահութեամբ ու կանոնաւորութեամբ, առողջապահական պայմաններով, կրթական ծրագրով, ուսուցիչներու կարողութեամբ եւ արդիւնաւոր գործունէութեամբ այնտեղի հասարակութեան մէջ, անանաորաբար հայերու մէջ ուսումնական սէրը հրահրած է:

Այս գոյէճին կրթական գործին ծառայած են փրօֆէսէօրներ՝ Թումայեան եւ Գարսեան, որոնք իրրեւ յեղափոխական կ'ամբաստանուին, սակայն զրպարտութիւնը ստուգելէ ետք, կայսերական կառավարութիւնը ազատ կ'արձակէ դանձաք: (տես նոյն, էջ 516):

Մարզումնի մէջ գոյութիւն ունեցած է նաեւ

Ամերիկեան աղջկանց բարձրագոյն վարժարան, խուլերու դպրոց, Աստուածարանական ձեմարան որբանոց եւ բազմաթիւ արհեստանոցներ:

Ինչպէս վերը յիշեցինք, Տարսոնի մէջ ձեռնաձեռնի 1888 Նոյ.ին հոկտեմբ. գոյէճը Շէփրըտի նիւթական կարեւոր օժանդակութեամբ կտաարուած է: Նախապէս ունեցած է 16 աշակերտներ նախակրթարանի եւ գոյէճի բաժիններով, ապա աշակերտութեան թիւը բարձրացած է 94ի:

1894-ին Պորտ Ընկերութեան կը փոխանցուի այս գոյէճը, որուն տնօրէն կը կարգուի Տոքթ. Քրիտթին: Այս գոյէճին աշակերտութեան մեծագոյն մասը հայերէ ըսողիցացած էր: Աւսուցիչներէն կարեւոր մասը հայեր եղած են, որոնցմէ մի քանիին անունները յիշատակութեան արժանի են, ինչպէս Պէհէնիւնեան, Չաքրեան, Պօհճարեան, Հայկաջեան Մինասեան եւ Քիւրէլեան: (տես Լ. Չորժիսեանի «Համադարակեր Արեւմտահայոց մէկ դարու պատմութեան» Ա. հատոր, էջ 517):

Թողաքի մէջ հայ-բողոքականներ 1870ական թուականներուն իրենց հաստատած ժողովարաններուն կից սենեակներ հաստատելով իրբեւ. դպրոց գործածած են, մանչ. եւ աղջկի աշակերտներու կրթութիւն տալու համար:

Այս դասարանները բնական է պետութեան կողմէ ճանչցուած դպրոցներ չէին, այլ համայնքային համեստ կրթարաններ, ուր սրտուելիներ կամ ուսուցիչներ հայերէն լեզուն սորվեցնելէ զտա, ալբանոց յաճախող աշակերտներուն ուրիշ դասեր ալ կուտային:

Այս տեսակ դասարաններու մէջ աղոց դասատուութիւն կտաարած են Պ. Նազարէթ, Յովհաննէս Սմբատեան, Մարտիրոս Թէֆէճեան, Տիգրան Պէշկէօթիսեան, Յակոբ Աղեքսանդրեան, Աւետիս Տարաղճեան եւ Գալուստ Քէօշէճեան: Իսկ աղջկանց դաստիարակութեամբ զբաղած են Օր. Գոհար, Օր. Լուսիա, Թագուհի Կէօփպաշեան, Մարիամ Կաթօշեան, Սոսա Գրլըճեան, Թագուհի Թիւֆէնիճեան,

Հայկուհի Կաօշեան եւ Օր. Էթմա Պետիկեան: (տես Ա. Ալլոյոյաճեանի «Պատմ. Երզնկայի հայոց» էջ 900):

1890-98 թուականներուն է որ Պատուելի Կասպար Թիւրառեանի հովուութեան շրջանին, կտաարութեան կողմէ արտօնուեցան հայ-բողոքականներ թօզաքի մէջ պաշտօնական դպրոցներ բանալու:

Այդ տեսները թօզաք կուզայ Անաթօլիս գոյէճի շրջանաւարտ աշակերտներէն Սամուէլ Սամուէլեան եւ մանչերուն դաստանդութիւններ կը կտաարէ:

Երեւ. Քրիտ. Ընկերակցութիւնը որ իր դործունէութեամբ շատ զօրացած էր թուրքիոյ մէջ, դպրոցաշինութիւնը յանձն կ'առնէ եւ մանչերու եւ աղջկիներու յատուկ դպրոցներ կը հաստատուի:

Մանչերու դպրոցին մէջ Սամուէլ Սամուէլեան ուսուցչական պաշտօնին կը կուչուի, իսկ աղջկանց դպրոցին համար ալ Օր. Թերէզա Ազաւէրեան: (տես նոյն, էջ 901):

1898 Նոյ.ին մանչերու վարժարանին մէջ ուսուցչութեան պաշտօնին կը հրաւիրուի Հայկաջուն Ս. Յանգամօրը (Կիւրիցի) եւ ապա անօրէն կը կարգուի նոյն վարժարանին:

Հայկաջուն Ս. Յանգամօրը հազիւ քանի մը ամիսներ կը մնայ թօզաքի մանչերու վարժարանին մէջ, չենք գիտեր ինչ պատճառներ կը ստիպեն զինք թողուլ իր պաշտօնը ու հետանայ Ամասիա, հօն եւս ուսուցչութիւն կտաարելու համար:

Համաձայն Ա. Ալլոյոյաճեանի, 1900 թուականին թօզաքի դպրոցներու երկսես աշակերտութեան թիւը 130-150ի կը հասնէր: (տես նոյն, էջ 901):

Թօզաքի մէջ բողոքական միոնիստները հայ-բողոքական դպրոցներու ստեղծման զարկ կուտային կրթական շարժումին 1854 Նոյ.ին սիսեայ, երբ Տոքթ. Վան Լէննէփ ամերիկացի միոնիստըրը Պէպէրի Աստուածարանական վարժարանը թողուլով կուզար հաստատուելու նոյն անըր:

Ան, եօթը տարիներ մնացած է Թօզատի մէջ ևւ այդ տարիներու ընթացքին ետան գործունէութիւն ցոյց տուած է, աւարածելու համար բողոքականութիւնը Թօզատի հայ հասարակութեան մէջ:

Անոր առաջին գործը կ'ըլլայ Աստուածարանական վարժարան մը հաստատել, սակայն ստիպահնոց տարի կը պոստակէ, որովհետեւ կը հրկրելուի 1859-ին Լէննէփի դէմ անձնական հակառակութիւն ունեցող հայ-կաթոլիկ մարդու մը կողմէ:

Սերաստիոյ մէջ հայ-բողոքականներ սեփական գաղտնիքներ չեն կրցած ունենալ ևւ օգտուած են ամերիկեան բողոքականներու վարժարաններէն:

Այս կը գրենք, որովհետեւ մեր պրպատմներու ժամանակ սեւէ տեղեկութիւն չգտանք, որ մեզի փաստէր հայ-բողոքական սեփական գաղտնիքներու պոյութիւն ունենալը Սերաստիոյ մէջ:

Համաձայն Առաքել Ն. Պատրիկի, ամերիկացի միսիոնարներ 1882-ին Ետք սկսած են գործել Սերաստիոյ մէջ ևւ հաստատած են իրենց մանչերու ևւ աղջիկներու գաղտնիքները: (սեւ «Պատմագիրք Յուշամատեն Սերաստիոյ ևւ պատմի հայութեան» Ա. հատոր, էջ 541):

Թէև սկիզբները ամերիկացի միսիոնարներ գժուարութիւններու հանդիպած են ևւ հայ-առաքելականներէ հաղածուած, սակայն հետզհետէ իրենց քարոզչութիւնը կրցած են տարածել Սերաստիոյ մէջ ևւ հայ հետևորդներ ունեցած:

Այդ հայ հետևորդները ի վերջոյ շատնալով կը կազմեն հայ-բողոքական համայնք մը: Թէև իրենց գաղտնիքները չեն կրնար ունենալ, սակայն իրենց գաւաակները կ'արձանագրեն ամերիկացի միսիոնարներու գաղտնիքներուն մէջ:

Սերաստիոյ մէջ գործող ամերիկացի առաջին միսիոնարները կ'ըլլան Այպլբք Հրպրտ ևւ Հէնրի Փէրի: Վեր. Հրպրտ կանուխէն մեաւ բլլալով, գլխաւոր քարոզիչ կը մնայ Վեր. Հէնրի Փէրի:

Վեր. Հէնրի Փէրի իր հայ գործակիցները ունեցած է ևւ անոնց օգնութեամբ է որ, կրցած է եր-

կար տարիներ գործել ևւ աշակերտներ հասցնել: Կ'արժէ յիշել այստեղ անոնց անունները: Տիգրան Կապազճեան, Պալեոյեան, Ռարէն Բաղուպեան, Համարձում Պլէճեան ևւ 1900-ին ետք կկած է անոնց միանալու կարապետ Փայլէան: (սեւ նոյն, էջ 541):

Վերոյիշեալ օւսուցիչները բուրն ալ գոլէճականներ կկած են ու պատրաստուած քարոզիչներ ալ էին:

Ամերիկեան միսիոնարական վարժարաններու աշակերտութեան կարեւոր տեղորը կը կազմէին հայ աշակերտները ևւ ալ իսկ պատճառաւ, հայ-բողոքականներ սեփական գաղտնիքներ չեն ունեցած ևւ կամ թէ պէտք չեն գտացած՝ քանզի այդ գաղտնիքներուն մէջ հայերէն լեզու ալ կը գտատանուէր հայ աշակերտներու, սակայն ոչ գոհացուցիչ կանոնաւորութեամբ:

Տիգրիկի մէջ հայ-բողոքականներ ունեցած են ժողովարան մը ևւ վարժարան մը, լայց ցաւալին այն է որ, աւելի մանրամասնութիւններ չեն արուած ուղեղութեանց մէջ: (սեւ «Արեւելք» թիւ 4780 Նոյա. 31-13 Նոյ. 1901):

Տրապիզոնի մէջ, համաձայն Լ. Չորճիսեանի, բացուած է ամերիկեան գաղտնիքներ ու հոն միսիոնարներ քարոզած են բողոքականութիւնը (սեւ «Համապատկեր Արեւմտահայց մէջ գարն պատմութեան» Ա. հատոր, էջ 519): Սակայն մեզի կը պակսին տեղեկութիւններ այս քաղաքին մէջ կատարուած ամերիկացի միսիոնարներու ևւ թէ հայ-բողոքական վարժարաններու գործունէութիւնը:

Կեստրիոյ մէջ 1860ական թուականներուն հայ-բողոքականներ Բիշի-գափու թաղին մէջ հոյ մը գնելով, հոն եկեղեցի ևւ մանչերու գաղտնիք մը կը շինեն:

1876-78-ին Վեր. Բերտրէ Եագուպեանի կողմէ Սկովտիոյ մէջ հանդանակուած գոմարով, էյպագափու թաղին մէջ հոյ մը կը գնուի, ուր կը կաուուցուի ժողովարան մը ևւ Բիշի-գափուի մանչերու

վարժարանը հան շինուած դպրոցին մէջ կը տեղափոխուի:

Մանչերու այս դպրոցին մէջ ուսուցչութեան պաշտօն վարած են Կարապետ Գուրաճեան, Հայկազուն Եագուպեան, Կարապետ Գունուպեան, Տիգրան Էլբիլէթեան եւ Սեդրակ Ատուրեան: (տես Ա. Ալպոյաճեանի «Պատմութիւն Հայ Կեսարիոյ» Ա. հատոր, էջ 1130):

Մանչերու դպրոցէն զտու Կեսարիոյ Հայ-բողոքականները ունեցած են նաև աղջկանց վարժարան մը Պէօյի ք Զէչմէ Էօնի թաղին մէջ, որ շինուած է 1886-էն առաջ, որովհետև այցելու մը իր տեղեկագրութեան մէջ այս դպրոցին աշակերտութեան թիւը 60 կը գտնէ 1886-ին, որոք վարժուհիի մը եւ օգնական ուսուցչուհիի մը կողմէ կը գտատրարակուէին:

Բացի վերոյիշեալ նախակրթարան վարժարաններէն, Կեսարիոյ Հայ-բողոքականներ 1883-էն բախեալ ունեցած են Արդէնոս անունով բարձրագոյն վարժարան մը, բայց շենք պիտեք թէ առիկա երկուսն աշակերտներ կը պահէր, թէ ոչ մանչերու յատուկ էր: Յամենայնդպս համաձայն Ա. Ալպոյաճեանի, այդ բարձրագոյն վարժարանը կառուցուած էր Կեսարիոյ բարեկեցիկ տղայաններու եւ յատկապէս Կարապետ Թէրթիէանի մեծապատմար նուիրատուութեամբ:

Արդէնոս Բարձրագոյն վարժարանին պիտաւոր կազմակերպիչը եւ ուսուցչապետը եղած էր Հայկազուն Եագուպեան: Ապա 1887-ին ասոր զործը կը շարունակէ Լեւոն Մարաշեան, որ ութը տարիներ իրրեւ ուսուցչապետ կը պաշտօնավարէ:

Այս բարձրագոյն վարժարանին մէջ գտատանդուած են այճէպրտ, երկրաչափութիւն, եռանկիւնաչափութիւն, տասնդնաչափութիւն, անդլիքըն եւ այլ գիտելիքներ: (տես Ա. Ալպոյաճեանի «Պատմ. Հայ Կեսարիոյ Ա. հատոր, էջ 1130):

Սեդեւորի մը տեղեկագրութեան համաձայն, 1886-ին Արդէնոս Բարձրագոյն վարժարանին կ'աշա-

Կերտէին 40 հոգի:

Այն բաղաւթին մէջ Հայ-բողոքականներ ունեցած են դպրոց մը (տես Մկրտիչ Պարտաճեանի «Այն եւ անցիք» էջ 191), իսկ շրջակայ գիւղերուն մէջ սեւէ դպրոցի յիշատակութիւն չէ եղած:

Հայ-բողոքական այս դպրոցին մասին ոչ մէկ տեղեկութիւն գտած ենք, նոյնիսկ Մկրտիչ Պարտաճեան չի գիտեր թէ ե՞րբ հիմնուած է ան եւ որքան աշակերտութիւն ունեցած է:

Արարկիբի մէջ ամերիկացի միսիոնարներ սկսած են բարոզել սկսեալ 1840ական թուականներէն: Սակայն անոնք մեծ դժուարութիւններու հանդիպած են, Հայ-առաքելականներու կողմէ յարուցուած զրգոտութիւններէն երբ ընդհանուր լարուածութիւն մը գոյացած էր:

Այդ է պատճառը հաւանաբար, որ Արարկիբի մէջ բողոքական բարոզութեան, ինչպէս նաև բողոքական գործունէութեան մասին տեղեկութիւններ չկան Կ. Պոլսոյ մէջ հրատարակուած օրաթերթերու մէջ:

Միակ ազրիբը որ կրցանք ի վերջոյ ձեռք ձգել, այն էր Անդրանիկ Լ. Փոլառանի «Պատմութիւն Հայոց Արարկիբի» ստուարածաւալ ու ինամամ հատորը, որուն մէջ ակնարկութիւն եղած է մանչերու եւ աղջկաներու յատուկ երկու դպրոցներու գոյութեան մասին, որոնց հիմնադրութեան թուականները չեն յիշուած:

Ասոր հետ մէկտեղ յիշուած է 1895 թուականէն ետք միսիոնարներու կողմէ հաստատուած սրբանոց մը, որ տիրուր դէպքերու զոճ գացած ընտանիքներու 4-5000 երկուս որրեր պատասխարուած են եւ կրթութիւն տուած: (տես նոյն էջ 527):

Պարբերդ առաջին անգամ մուտք կը գործէ Մր. ճորճ Ռաշիկիբին Տընձօր միսիոնարը, զայով Տիգրանակերտէն 1852 թուականին: Ան բնակութիւն կը հաստատէ Մարտիոս Գուսպարեան անուն Հայու մը տանը եւ հանկէ կ'սկսի իր բարոզութիւնները ու բողոքական փրօթականութիւնը:

Անշուշտ առաջին ամիսներուն տեղւոյն հայ-տաքելականներ անոր դէմ հայածանք կը չզթա-յազերձեն: Հակառակ ասոր սակայն, Մր. Տրմօր բաւական ժամանակ ետք կը յաջողի իրեն հետևորդ ներ ունենալ եւ Ամերիկայի Պորտ Բնկերութեան նիւթական յատկացումով, Քէլչի Օլլուս Խօնախը-Մէթարիտի լեանայանջերուն վրայ որչ տարածու-թեամբ հող մը կը գնէ, որուն վրայ գպրոց մը շինել կը ծրագրէ:

Մր. Տրմօր Խարբերդի մէջ հայ մանուկներու համար 1857 թուականին հաստատած է նախակր-թարան մը, անոնց դրել կարգայ սորվեցնելու միտ-քով: (տես Մանուկ Գ. Ճիզմէճեանի Ճարբերդ եւ իր գաւազները» էջ 106):

Հինգ ասրի Խարբերդի մէջ գործելէ ետք, Մր. Տրմօր կը հեռանայ քաղաքէն եւ իրեն տեղ կուգան նոյն պաշտօնով Մր. Քրօսդի Հուրիլլըր եւ Մր. Ալէն եւ ասոյ Մր. Հ. Պարնմ:

Մր. Հուրիլլըր, որ հայախօս էր, մօտաուորայէս յիսուն ասրի Խարբերդի մէջ ետուն գործունէութիւն ցոյց տուած է եւ շինել տուած է Աւետարանա-կան եկեղեցիներ ու գպրոցներ կողք կողքի: (տես նոյն էջ 107):

1859-ին կը մտածուի վերալիշեալ հողին վրայ շինել Աստուածարանական ճեմարան մը, երեք ասրուան գարնեթացքով, ուր կը սկսի աշակերտու-թեան թիւը շատնալ:

Մանչերու համար շինուած այս ճեմարանը յա-ջողութիւն կը գտնէ եւ ասկէ քաջալերուելով միտ-խնարներ, աղջկանց համար կը շինեն ուրիշ ճեմա-րան մը: (տես «Աւետարներ» 1905 թիւ 1, էջ 23): 1878-ին այդ ճեմարանը կը կոչուի Արմենիա վարժարան (տես Լ. Չորմիսեանի «Համապատկեր Ա-րեւմտահայոց մէկ դարու պատմութեան» Ա. հա-տոր, էջ 512), սակայն ինչ ինչ պայմաններու տակ, գպրոցին անունը կը փոխուի Եփրատ Գոյճի:

Խարբերդի շրջակայ արուարձաններէն եւ գիւ-ղերէն աշակերտներ, աշակերտուհիներ, այդ ճեմա-

րաններուն մէջ զարգանալով, բողոքական աղլե-ցութիւնը կը զօրացնեն քաղաքին եւ շրջակայ հայ աղաբանակութեան մէջ: Հետզհետէ Խարբերդ կը պանծայ Ամերիկացի միախոնարներու կարեւոր կեդ-րոններէն մէկը:

Այս յաջողութիւններէն ետք Մր. Հուրիլլըր Ա-մերիկա կը ճամբորդէ, Խարբերդի Աստուածարա-նական Եփրատ Գոյճի կրթական մակարդակը բարձրացնելու համար, հանգանակութեամբ գրած հաւաքելու եւ վերադառնալու Խարբերդ:

Մեծ յաջողութիւն կը գտնէ Մր. Հուրիլլըր իր նպատակին մէջ եւ Խարբերդ վերադառնալով 1880 թուականին, փր ծրագրերը գործադրութեան կը դնէ: Ան կը բանայ նաև մանկապարտէզ մը:

Համաձայն տեղեկագրութեան մը, Եփրատ գո-լէճը երկու բաժանում անեցած է, մանչերու եւ սջկանց յատուկ: Աւսուցիչներէն մէկը քանին երկու կողմերն ալ կը գտասխտէին, բայց գասարանական աշխատութիւնները բոլորովին գաւ էին: Վեց ա-մերիկացի եւ Լրեսուսըճարու հայ ասուցիչներ կը պաշտօնավարէին, որոնք կը կազմէին ուսուցչական մարմինը:

Պատուելի Ֆրանք Կէյց գոլէճին նախագահը եղած էր եւ Միս Մէրի Տէնիւրդ աղջկանց բաժնին տեսչուհին: 1898-99 ասրեւրջնանին բողոքական միախոնարներու գպրոցներու աշակերտութեան թիւն էր հետեւեալը:

Եփրատ գոլէճ	մանչ	աղջիկ	գումար
Բարձրագոյն վարժարան	72	37	109
Միջին վարժարան	120	9	209
Նախակրթարան	132	120	252
Մանկապարտէզ	191	220	411

(տես «Նոր Կիանք» 15 Յունուար 1900, էջ 22-23):

Այս կրթական մեծ յարկէն կ'ելլեն հայ ծանօթ հրապարակադիրներ, փրօֆէսօրներ եւ մասնաւորաբար վերապատուելիներ, որոնք հաստատած են ժողովարաններ եւ հայ-բողոքական գպրոցներ,

մինչև 1878 թուականը:

Հայ վերադատուելիներէն աչքառու գէճքեր եղած են Գաթիճ Ապրահամեանն եւ Մարգրիտ Թորոսեան: (տես Մանուկ Գ. Ճիգմէճեանի «Խարբերք եւ իր դասկաները» էջ 129):

Այդ վարժարաններուն մէջ հայ աշակերտներ կ'ուսանէին թուարանութիւն, աշխարհագրութիւն, գրաբար քերականութիւն, մաթղակագծութիւն, նոր կոտակարան, հաւաքումն փխայութեանց եւ ներածութիւն Ս. Գրոց, Ընդհ. Պատմ. թուրքերէն եւ անգլերէն լեզուներու հետ նաեւ հայերէն:

Էրզրումի մէջ եւս ամերիկացի միսիոնարներ քարոզչութիւն կառարած են եւ կրթական գործը կազմակերպած:

Մր. Չէլճուզըր հոն կը հաստատէ երկսեռ դպրոց մը, որուն հսկիչ կը կարգէ Տիկին Նազելի Տամիանեան: (տես «Արեւիկ» թիւ 3837 17-29 Հոկտ. 1898):

Երզնկայի մէջ նոյնպէս ամերիկացի միսիոնարներ գործունէութիւն ունեցած են եւ բնականաբար իրենց քարոզչութեան սեւողութեան հաստատած են ժողովարաններ եւ դպրոցներ, որոնց մասին տեղեկութիւններ կը պակսին:

Տիարալէքիքի մէջ ամերիկացի միսիոնարներ ծառայուն գործունէութիւն ունեցած են: Անոնք ոչ միայն ժողովարաններ հիմնած են, այլևս դպրոցներ ու որբանոցներ:

Այդ դպրոցներու մասին տեղեկութիւններ չկան, սակայն 1895ին այցելուի մը տեղեկագրութեան կը գիտնանք թէ, ունեցած են մէկ ժողովարան եւ երկու երկսեռ դպրոցներ, ուր 180-ի մօտ աշակերտներ կը յաճախէին: (տես «Արեւիկ» թիւ 3283 17 Յունուար 1895):

Տիարալէքիքի հիւսիսակողմը՝ Լճէ եւ Ակլ աւաններու միջև փոքր լեռնաշղթայի մը վրայ գըտնուող Հայնէ կամ Հէնի աւանին մէջ եւս, հայ-թուրքականներ ժողովարան մը ունեցած են, ինչպէս նաև անոր կից սենեակ մը, որ իբրևս դպրոց կը գործածուէր, ուր 10էն 15 աշակերտներ կրթութիւն

կ'ուսնէին: (տես «Արեւիկ» թիւ 3834 14-20 Հոկտ. 1898):

Իսկ ինչ կը վերաբերի Տիարալէքիքի մէջ բացւած ամերիկեան որբանոցներու մասին, ոչինչ գտած ենք, բացի քննադատական յօդուածէ մը (տես «Արեւիկ» թիւ 4263 3-16 Մարտ 1900), որմէ կը տեղեկանանք որբանոցներու մէջ հայ-թուրքական ընտանիքներու դասկաներու խեղճ փիճակը:

Տարսնի մէջ էլիբթ Շէփրտ կը հաստատէ Ալեթ Փօլզ գոլէճը 1888-ին, իրեն գործակից ունենալով Վեր. Տօթթ. Յարութիւն Ս. Ճենանեան: Գարնթայքները կը սկսին 18 հայ աշակերտներով: 1893ին այս գոլէճին աշակերտութիւնը կը շանայ, սակայն էլիբթ Շէփրտ կը մեանի 1893 Մարտին եւ անոր հաստատած գոլէճը կը փոխանցուի Պօրտ Ընկերութեան, բայց նախագահութիւնը կ'ստանան Վեր. Տօթթ. Թամա Գրիսթի, որ իր տէլիսը հետ կը նուիրուի գոլէճի կրթական աշխատանքներուն: (տես «Պայքար» օրաթերթի, 19 Ապրիլ 1963):

Մարաշ մուսը գործած են ամերիկացի միսիոնարներ 1850ական թուականներուն եւ քարոզչական բնորոշակ գործունէութիւն ցոյց առած են եւ ունեցած բաւական թիւով հայ հետևորդներ:

Հայ Աւետարանական համայնքին պաշտօնապէս ճանչցուելէ ետք, անոնք կը բանան իրենց ժողովարաններու հետ տարրական դպրոցներ, որոնց առաջինը կը հիմնուի 1853-ին, սը կ'ուսնենայ 15 աշակերտներ: 1855-ին այն դպրոցին աշակերտութիւնը մինչև 52ի կը հասնի:

Այջկանց ուսման վերաբերմամբ Հայ-Աւետարանականներ մասնչերու դպրոցին կից կը բանան աղջկանց բաժինը, առաջին անգամ 1856-ին:

Սոյն թուականին դպրոցին երկսեռ աշակերտութիւնը կը կազմէր 70 հոգի, որոնցմէ 28ը աղջիկ եւ 42ը մանչ: Այջկանց բաժինին ուսուցչուհին էր Մարինտա Ամբրուսիան, որուն ջանքերուն շնորհիւ աղջիկ աշակերտութեան թիւը կը բարձրանայ 35ի 1858 թուականին: (տես Գր. Հ. Գալուստեանի «Մա-

բուշ կամ չեքոս Ձէյթուն» էջ 468) :

Արբիշ կենսապիլի մը կողմէ տրուած տեղեկութիւններուն համաձայն, հայ-աւետարանականներու ունեցած են Մտոյլ Աբույ տիպար վարժարանը եւ իրրեւ աղջկանց վարժարան՝ Վիւսթա անունով զպրոցը, ուր աղջիկներ դպէճ մանկուր համար կը պատրաստուէին: Անշուշտ այս վարժարանները չիմանուած են նախապէս ամերիկացի միսիոնարներու կողմէ:

1861-ին Միսիս Կուտէլ եւ Միսիս Հուայթ կը հաստատեն աղջկանց յատուկ կանոնաւոր զպրոց մը, ուր սկիզբի տարիներուն հայ-աւետարանականներու աշակերտութիւնը հոն կը հաւաքուի եւ չեւոյճեակ էր շատնայ անոնց թիւը ու կը հասնի 125ի 1865 թուականին:

Աշակերտութեան բազմաւոր եւ զպրոցին նեղ չէնքը պատճառ կ'ըլլան, որ այս նախակրթարանէն 45 յաջող աշակերտութիւնը վերցնելով, կազմեն անոնցմով աղջկանց բարձրագոյն վարժարան մը, Միսիս Քամփիլիի հսկողութեան տակ:

Համեմատելով վերոյիշեալ տուեալները, կը տեսնենք թէ՛ հայ-աւետարանական զպրոցներ միւշեւ 1858 թուականը տարրական ուսումնարաններ կըզած են: Այդ թուականէն ետք ամերիկացի վերայիշեալ միսիոնարութիւնը աշակերտութեամբ, հայ-աւետարանական տարրական զպրոցները կանոնաւոր վարժարաններ սկսած են դասնալ:

Այդ վարժարաններուն մէջ կ'աւանդուէր թուարանութիւն, աշխարհագրութիւն, աշխարհարար քերականութիւն, Ս. Գիրք, եւ այլն:

1882-ին կը հաստատուի աղջկանց համար դոլէճ մը, նուիրատուութեամբ Կարապետ աղա Ռոփայեանի, Սարգիս աղա Բուպեանի եւ Աւետարանական հայերու հանդանակութեամբ: (տես Գր. Հ. Գայրատեանի «Մարաշ կամ չեքոս Ձէյթուն» էջ 468) :

Իսկ 1891-ի աշնան կը բացուի Մարաշի Ակադեմիա Բարձրագոյն վարժարանը, ամերիկացի

միսիոնար՝ Մը. Պիպլիլի իրրեւ բնակարան շինուած շէնքին մէջ: Նոյն տարին արբիշ ամերիկացի միսիոնար Մը. Փէքլիսի համար շինուած բնակարանն ալ կը յոտակացուի Վիւսթա կոչուած վարժարանին աշակերտութիւնը: (տես նոյն, էջ 465) :

Այս Ակադեմիայի հիմնադիրը Մը. Ռոմաս Տէյր-Վիսարն Քրիսթիան կըզած է: Վարժարանին նպատակն էր Անյթապի Կեդը. Ռոնքիոյ Գուլէճին Յրէշմէն կարգին ուսանողներ պատրաստել: Նախապէս գոյութիւն ունեցող խաւաթիյէ կոչուած զպրոցներու մէջ դաստիարակուած աղաքը չէին կրնար դոլէճ մանկ պահանջուած պատրաստութիւնը շունենալնուն համար:

Այս Ակադեմիա վարժարանին առաջին ուսուցիչները կ'ըլլան Վեր. Աւետիս Պաշուրեճեան, Վեր. Ա. Ա. Շիրաճեան, Սիմոն Քրիսթիան, Տոքթ. Նշան Ամիրաշեան, Յակոբ Գուլէճեան (Գուլէճարեան) : Իսկ վարժարանին տեսութիւնը կը վարէր Մը. Քրիսթի: Այդ շրջանի աշակերտութեան թիւն էր 75:

1895ին սոյն վարժարանին մէջ ուսուցչական պաշտան վարած են Լեւոն Ալճեան, Սարգիս Սամուէլեան, Սփիլիսոն Մարաշլեան, Յակոբ Չիլինկերեան, Միպար Մըշեքեան եւ Կարապետ Յարութիւնեան: Իսկ վերաուսուցչը կըզած է Տոքթ. Լ. Օ. Լի: (տես նոյն, էջ 43) :

1896-էն ետք վերայիշեալ ուսուցիչներուն վերայ կ'աւելնայ Եղիա Պէճեանեան (Վեր. Եղիա Քասուեի) :

1900ական թուականներուն, Ակադեմիա վարժարանի աշակերտութիւնը 125 հոգի կըզած է: Անոնց աւանդուած են հայերէն, թրքերէն, անգլերէն լեզուները, ինչպէս նաեւ ընդհանուր եւ աղգային պատմութիւն, աշխարհագրութիւն, այժէպը, զեւտական ուսմանց նախատարբերը, Ս. Գիրք, չարագրութիւն, կրկ եւ երաժշտութիւն:

Ըստ Սմբատ Գալիթեանի 1898 թուականի կրթական վիճակագրութեան, հայ-աւետարանական

ներ 1898-ին ունեցած են հետևեալ կրթական հաստատութիւնները Մարաշի մէջ:

Նախակրթարան	3 հաս
Բարձրագոյն վարժարան	1 հաս
Աստուածարանական վարժարան	1 հաս

(եւամեայ շրջանով)

Աղջկանց դպէճ	1 հաս
Մանկապարտէզ	3 հաս

Այնթապ հայ-աւետարանականներու գլխաւոր օրրանը հանդիսացած է, ըստ Եղիա Բատունիի փաստարկութեան (տես Գէորգ Ա. Սարաֆեան «Պատմութիւն Անթէպի հայոց» Ա. հատոր, էջ 493):

Նախ քան ամերիկացի միսիոնարներու Այնթապ մտնալը, Հայէպէն Այնթապ եկած է Նիկոմիսիացի Աբրահամ անունով վարժապետ մը, որ բողոքական քարոզչութիւն սկսած է ընել եւ զպրոց մըն ալ բացած:

Անչուշտ, ինչպէս շատ մը առիթներով տեսնեք, այդ պաշտօնական զպրոց չէր սեպուեր, այլ պարզապէս փոքր սենեակ մը, որ որտէ թիւով աղոց կրթութիւն տալու հետ, Ս. Գիրքէն հաստատներ կը սորվեցնէին:

Ասոր մահէն ետք, իր սրբին Մուրաա կը շարունակէ հօր հաստատած զպրոցին վարժապետութիւնը, մտաւորապէս մինչեւ 1832 թուականը եւ իր ճիգերուն շնորհիւ մի քանի կարող աշակերտներ պատրաստուած են, որոնք աւելի զարգացած ստանալէ ետք, Այնթապի մէջ բողոքական քարոզիչներ դարձած են:

1845-էն ետք Այնթապի մէջ բողոքական գլխաւոր քարոզիչ կը հանդիսանայ պոլսեցի Պետրոս Վրդ. ձիգմէճեան, որ Կ. Պոլսոյ պատրիարքին կողմէ արտօրուած էր Երուսաղէմ, բողոքականութեան հակումներ ցոյց տուած ըլլալուն համար:

Պետրոս Վրդ. ձիգմէճեան Հայէպ կ'ապաստանի եւ կը հրատարի հայ-ասորերական եկեղեցւոյ ծառայելէ եւ կը յարի ամերիկացի միսիոնարներուն:

Հայէպի մէջ կը ծանօթանայ Վեր. Սմբէթի եւ անոր գործակիցը կը գտնայ եւ ապա կուգայ Այնթապ, որ կը լծուի բողոքական քարոզչական գործունէութեան:

1846-ին Կ. Պոլսէն Այնթապ կուգայ Նշան անունով հայ աւետարանական մը, բնկերակցութեամբ Մր. Վանլէնրի ամերիկացի միսիոնարին: Ասոնք կը ծանօթանան Պետրոս ձիգմէճեանին հետ եւ կարճ ժամանակ ետք, Պետրոս ձիգմէճեան եւ Վեր. Սմբէթ կը հեռանան Այնթապէն Հայէպ, որ Պետրոս ձիգմէճեան կը վախճանի 1848 Նոյ. 13-ին:

1849-ին Այնթապի հայ-աւետարանական համայնքին թիւը կը բարձրանայ 200ի, իսկ 1850-ին արդէն թիւը կը կրկնապատկուի եւ պահանջք կը գտնուի հանդանակութեամբ յարժար բնակարան մը գնել, որ գործածուէր իբրեւ ժողովարան եւ զպրոց:

Հազիւ իրականացած էր այս ժողովարանին եւ զպրոցին հաստատումը, գնելով Գասթէլյաշը թաղին մէջ գտնուող Նազուզ Կարապետի բնակարանը 1849-ին, տարի մը ետք համայնքին ստուարութիւն թիւնը անհրաժեշտութիւն կը դարձնէ հաստանել կրկնորդ ժողովարան մը եւ զպրոց մը Գույսճըզ թաղին մէջ: (տես Գէորգ Ա. Սարաֆեանի «Պատմութիւն Անթէպի հայոց» Ա. հատոր, էջ 497):

Ճիշդ այդ թուականներուն, ամերիկացի միսիոնարներ Այնթապի մէջ կը շինեն Համլինեան (Կ. Պոլսոյ Պէպէք զիզի վարժարանին մակարդակով) վարժարան մը, որ ուսուցչութեան պաշտօնին կը կոչուի պրուսացի Չեռնր Բարսէլեան, որ աշակերտած էր Համլինի հաստատած Պէպէքի վարժարանին: Սակայն ասոր պաշտօնավարութիւնը կարճ կ'ըլլայ 1854-ին երկուստորդ տարիքին վախճանելով: Ասոր տեղ 1856-ին կուգայ նոյն պաշտօնը վարելու Ալեքսան Պէպէճեան, որ նոյնպէս Պէպէքի Համլինեան Աստուածարանական վարժարանի շրջանաւարաներէն էր:

Այնթապի սոյն կէս աստուածարանական կէս

տեղաբնական ուսումնարանը, որ կը գտնուի Երևանի Երկու Տղաքի միջին դպրոցի և Երկու Տղաքի միջին դպրոցի միջև, որ կը գտնուի Երևանի Երկու Տղաքի միջին դպրոցի և Երկու Տղաքի միջին դպրոցի միջև:

Այս ուսումնարանը Այնթապի մէջ էր գոյութիւնը կը պահէ մինչև 1860 թուականը և 1865-ին աւելի կազմակերպուած ձեւով կը փոխադրուի Մասիս:

Ամերիկացի միտիոնար՝ Մր. Քրէյն, որ Այնթապի մէջ կրթական գործը ձեռնարկած էր, անոր կուգայ միանալու Մր. Նրթինի և Տոքթ. Փրաթի:

Աստուք նկատի ունենալով Այնթապի մէջ դարգացող բողոքական շարժումը, 1854-ին կը ձեռնարկեն Աստուածաբանական ձեռնարանի մը հիմնարկութեան: (տես նոյն, էջ 500):

1857-ին ամերիկացի ուրիշ միտիոնար մըն ալ՝ Մր. Քաթինի, իր աշխատակիցի հետ Այնթապ կուգայ, միտիոնար գործակիցներուն միանալու և մասնաւոր աշխատանք տանելու, բողոքական քարոզչութեան զարգացումին համար, կիրակնօրեայ դպրոցներու կազմակերպութեամբ:

Մր. Քաթինի, իր կիրակնօրեայ դպրոցներու գործունէութեամբ կարեւոր դեր կը կատարէ Մ. Կիրքի ուսման և հինգ տարիներու պաշտօնավարութեան ընթացքին, աշխին՝ մինչև 1862 թուականը, 60 դաստառներու ընկերակիցութեամբ 1268 երկուսն պատանի թէ՛ տարեց աշակերտներ, կ'ուսնանայ, ինչ որ նախապէս 100-125 եղած էր անոնց թիւը: (տես նոյն, էջ 505):

Այս յաջողութիւններէն ետք, Մր. Քաթինի դպրոցի յարմար չէնք մը կատարանի կուտայ Գալաթի թաղի աւետարանական ժողովարանին կից: Այս չէնքը ատեն մը ետք օգտագործուած է Աստուածաբանական ձեռնարանի ուսանողութեան և ապա 1876 Հոկտ. 11-ին Թրէյմէն կարգին պատրաստուող ուսանողներուն կողմէ:

1878-ի սկիզբները, շնորհիւ Մր. Թորպրիճի և Փրոֆ. Ալեքանի Պէդեանի կատարած մեծ հանգանակութիւններուն, կը շինուի գոլէճին չէնքը և

վերոյիշեալ հին չէնքէն Թրէյմէնի աշակերտները (50-55 հոգի), մեծ խանդավառութեամբ կը մասնեն նոր չէնքը, որ կը կոչուի Կեդրոն, Թուրքիոյ Գոլէճ: (տես նոյն, էջ 812):

Այս գոլէճին նախագահ ընտրուած էր Մր. Թորպրիճ 1876 Նոյ. 2-ին:

Այստեղ ուսուցչական պաշտօն վարած են Յովհաննէս Գրիգորեան (1877 թ.) քիչ ետք Սարգիս Լեւնեան, Յովակիմ Սրբոյեան, Յովհաննէս Եւզղեան (Նաթըղ Սօճա), իրբեւ թրքերէն լեզուի դասատու, 1878-ին Յովակիմ Սրբոյեան Ուրֆա կը փոխադրուի:

1879-ին այս գոլէճին մէջ կը գտնուին Փրոֆ. Ա. Պէդեան, Տոքթ. Գարեգին Սիւնի, Մր. Գուրբ, Սմբատ Գարբէլեան: (տես նոյն էջ 816):

1880-ին Կեդրոն, Թուրքիոյ Գոլէճը իր ստալին Եօթը շրջանաւարանները կուտայ, որոնք էին՝ Սահփան Կիլիզեան (Մարաշի), Նազար Քիւրքեան, Չեհեր Պէդեան, Յովհաննէս (Հաննէ) Սրբոյեան, Գրիգոր Գոզուսեան, և Յովհաննէս Ճիմէլեան (այնթապցիներ), Թէոդոսոս Պիղիբրատիս (յոյն մը կ'եսարիոյ կողմէրէն):

1881-ին Կեդրոն, Թուրքիոյ Գոլէճին ուսումնական ծրագրին վրայ կ'աւելնայ Թրանսերէն լեզուն, որ կը գտնուի Նազար Քիւրքեանի (շրջանաւարտ Կ. Թ. Գոլէճի), Միշէլ Անթաքի և Տէլմիթ Փոլատեանի: Եւսն ասերէշմանի թրքերէն լեզուի ուսուցիչն էր Յակոբ Աստուրեան (պէրէճիկցի), իսկ 1885-1886-էն սկսեալ Սահփան Սօճա Եւզղեան (ալուստանցի), երկու տարիներ կ'աւանդէ նոյն լեզուն: (տես նոյն, էջ 817):

1887-ին գոլէճի շրջանաւարտներէն Չեհեր Պէդեան, Սրբոյեան օրէնսդէտական վարժարանէն վկայուած կը վերադառնայ Այնթապ և գոլէճին Թրանսերէն լեզուի ուսուցիչ կը կարգուի:

1883-ին Կեդրոն, Թուրքիոյ Գոլէճի նախագահը՝ Տոքթ. Թորպրիճ կը մեռնի և անոր տեղ պաշտօնի կը կոչուի Մր. Ա. Գուրբ, որ 1874-էն ի վեր

պղծելն հետ կապեր հաստատած էր: Ուսանողութեան թիւը այդ տարին 84 եղած է, որուն 40ը գիւշերօթիկի ուսանողներ էին:

Մանչեսթր կրթութեան տարններ, աղջկանց ուսման եւս կարեւորութիւն արուած է Այնթապի մէջ:

Միս Շնալարը արդէն 1852-ին իր ասն մէջ աղջկանց դպրոց մը բացած էր: 1859-ին աղջկանց բարձրագոյն ուսման համար կարեւոր կը նկատուի մասնաւոր շէնք մը շինել եւ Միսիս Մայրա Աֆրաքիւր 1860 Յուլիս 30-ին շէնքին հիմնադրութիւնը կը կատարէ:

Միսիս Մայրա միսիոնարուհի մըն էր եւ 18 տարի տեւող իր պաշտօնավարութեամբ իրական սեսի ուսման ծառայած է:

Այս աղջկանց վարժարանը ինչպէս նախապէս ցոյց տուինք դերը, Գայաճըզ թաղին մէջ համեմատ շէնքի մը մէջ հիմնուած էր, ուրանդ աշակերտուհիներ կը սորվէին բնագիտութիւն, Լերբարանութիւն, աստեղագիտութիւն, ընդհանուր պատմութիւն, հոգեբանութիւն, կրօնք, թրքերէն, հայերէն եւ անգլերէն լեզուները, մաթեմատիք, գիտութեանց տարերբը, աշխարհագրութիւն եւ զմայրութիւն:

Հոս ուսուցչութեան պաշտօն վարած են Պատ. Յարութիւն Պոյնուօղլունեան, Ներսէս վարժապետ Պէզճեան, Ներսէս վարժապետ Գաղանճեան, Պատ. կարապետ Մարգարեան:

1886ին նոր շէնք մը կը կառուցուի աղջկանց բարձրագոյն կրթութեան համար, միսիոնարներու նիւթական միջոցներով: Այս վարժարանը ունէր նաեւ գիւշերօթիկի բաժին մը:

1889 Գեկա-ին այս վարժարանը հրոյ ճարակ կ'ըլլայ: Այնուհետեւ վարժարանը կը փոխադրուի Մարաինի բլուրին շէնքին մէջ, մինչեւ վարժարանի շէնքին վերակառուցումը: (տես նոյն, էջ 872):

Մայրթիոյ հայ-բողոքականներ իրենց ժողովարանին կից ունեցած են դպրոց մը, ինչպէս նաեւ

անոր յարակից մանկարան մը: Գծարխարար չիք-չանք գիտնալ թէ ո՞ր թուականներուն շինուած էր այդ վարժարանը:

Համաձայն ուղեւորի մը տեղեկացրութեան, թէ՛ ժողովարանը եւ թէ՛ դպրոցը շէնքի մը գեանայարկին մէջ գոնուած են: 1898-ին այդ վարժարանին մէջ 50-60 աշակերտներ գոնուած են, իրենց ուսուցիչ ունենալով Գրիգոր Թաշճեան: Իսկ մանկարանին մէջ Գրիգոր Տ. Գրիգորեան, 120 մանուկներու գլխաւոր դասատուի պաշտօնը կը վարէր:

Այս վաւրը դպրոցին մէջ կ'աւանդուէին հայերէն, թրքերէն եւ անգլերէն լեզուները, ինչպէս նաեւ Ս. Գիրք, թուարանութիւն, աշխարհագրութիւն, հայոց եւ ընդհանուր պատմութիւն եւ այլ գիտելիքներ: (տես «Արեւելեան Մամուլ» - կիսամսեայ-1 Մայիս 1898):

Հաճընի հայ-աւետարանականներ ունեցած են երկու տարրական դպրոցներ, որոնցմէ մին հաստատուած էր առաջին ժողովական եկեղեցիին ներքեւ, իսկ միւսը՝ երկրորդ ժողովական եկեղեցիին ներքնայարկին մէջ, ուր կը կրթուէին օտաւորացեալ 200-250 երկսեռ աշակերտներ: (տես Յ.Պ. Պօղոսեանի «Հաճընի Ընդհանուր պատմութիւնը եւ շրջակայ Գօղան-Տալի գիւղերը» էջ 462):

Ասիէ գառ հայ-աւետարանականներ հիմնած են մանկապարտէզ մը, կրթարկնով Բէսթալոյցճիի մանկավարժական մեթոտները: Այս մանկապարտէզին առաջին ուսուցչուհին եղած է Սիմանուս վարժուհին (ապա Տիկին Աւետիկ Սօզնալեան):

Ամերիկացի բողոքական միսիոնարներ աղջկանց կրթութեան մակարդակը բարձրացնելու նպատակով, Միսիս Գաֆինկը 1880 թուականին Մարաշին Հաճըն կը զբոսնէ, ուր կը հիմնէ Աղջկանց Բարձրագոյն վարժարանը, օտարական միսիոնարներով: Այս վարժարանը կը կոչուէր Հաճըն Հօմ Սըուլ (տես նոյն էջ 457), որուն 200 աշակերտութեան մեծ մասը հայեր եղած են:

Միսիս Գաֆինկէն եւք Հաճըն եկած է դանա-
տացի Տոքթ. Ճան Մարթին: 1892-ին անոր առաջին
գործերէն մին եղած է, տղոց համար բարձրագոյն
վարժարան մը կառուցանել:

Այս պարոյցը ինչպէս վերը յիշեցինք, նախա-
պէս հայ-աւետարանականներու առաջին եկեղեց-
այն երջնայարկը կը գանուէր, բայց չենք գիտեր
թէ քանի աշակերտ ունեցած էր:

Հոս իրրեւ ուսուցիչ կը պաշտօնավարէին Մար-
տիրոս Օղոյլուզեան, Սահեման Յովհաննէսեան
(ալպիստանցի) եւ Տիգրան Րէճէպեան:

Ապա Բերդի կողմերը, Քէսթէնեաններու տու-
նը գնելով, հայ-աւետարանականներ անոր տեղը
կը կառուցեն հինգ յարկանի փառաւոր շէնք մը, զոր
կահաւորելով կ'օգտագործեն (տես նոյն, էջ 437):

Այս բարձրագոյն վարժարանը որ Ալյազեմիս
ալ կը կոչուէր, մօտ 100-150 աշակերտներ ունէր,
որոնք բաժնուած էին եօթը գասարաններու մէջ:
Հոն կ'ուսուցուէր հայերէն, թուրքերէն եւ անգլե-
րէն լեզուները:

Ասոնցմէ զատ կ'աւանդուէր նաեւ թուարանու-
թիւն, ալժէպրա, աշխարհագրութիւն, բնական աշ-
խարհագրութիւն, կրօնք, արդարյն պատմութիւն,
ընդհանուր արդպաց պատմութիւն, մարդակազմու-
թիւն, նամակագրութիւն, բնագիտութիւն, երաժշ-
տութիւն, ճաստիգօտութիւն, շարագրութիւն, եւ-
այլն: (տես նոյն: էջ 466):

Հաճընի վերայիւսոյ բարձրագոյն վարժարանին
կամ Ակադեմիային գասրնթացքը այնքան բարձր
եղած էր որ, անկէ շրջանաւարտ ելլող աշակերտնե-
րը կ'ընդունուէին Այնթապի Կեդրոն. Թուրքիոյ
Գոլէճին մէջ եւ թէ Տարսնի Մէյնթ Փօլց Գոլէճը,
առանց ըննութիւն անցնելու:

Ամերիկացի բողոքական միսիոնարներ Հաճընի
մէջ հիմնած են նաեւ ամերիկեան Մէլնոնայթ անու-
նով ճանչցուած ընկերութեան կողմէ որբանոցներ,
որ հաւարուած որբերուն արհեստ եւ կրթութիւն
կը արուէր: (տես Լ. Չորմիսեանի «Համապատկեր

Արեւմտահայոց մէկ դարու պատմութիւն» Ա. հա-
տար, էջ 517):

Այլ սրբանոցներուն մէջ 300 էն տելի սրբուհի-
ներ եւ սրբեր կը գտնուէին:

Առանայի մէջ աւետարանական գործունէութիւ-
նը հայերու մէջ սկսած է 1840 թուականէն, ինչպէս
կը հաստատուի Բիւզանդ եպիսոպոս իր «Առանայի
հայոց պատմութիւն» ընդարձակամաւալ հատորին
մէջ (էջ 47):

Այլ թուականին Կ. Պոլիսէն Նշան անունով հայ
զբալմաստ մը Առանա, կը հաստատուի եւ Ս.
Գիրք ծախելով կ'ըրադի:

Ասկէ ետք նոյն գործով կազան նաեւ Պրշոպք
Գէորգ Մկրտիչեան, Մարգիս Գարամանուկեան,
Ասատուր Տէր-Մեսրոպեան 1848-էն 1854 տարիներ
ու տեղուութեան: Այս վերջէնը հոլիւ կը ձեռնադ-
րուի 1856-ին, իր շուրջ հասարակած բողոքականու-
թեան յարող վարժարթիւ հայերուն:

Ասոր կը յաջորդէ 1862-ին Կարապետ Մարգար-
եան, որ մօտ 25 տարիներ հոլուութիւն կը կատարէ
հայ-աւետարանական համայնքին մէջ:

Նոյն պաշտօնով Առանա եկած են յաջորդաբար
Պատուէրի Աւետիս Տէր-Կարապետեան, Գէորգ Գա-
զանճեան, Յարութիւն ձեռնանան, Վեր. Պետրոս
Թովաթեան, Վեր. Համբարձում Ալճեան եւ ուրիշ-
ներ:

Վեր. Յարութիւն ձեռնանանի հովուութեան
չբջնին, հայ-աւետարանականներ կը կառուցանեն
ժողովարան մը 1886-ին:

Նոյն տարին ամերիկացի բողոքական միսի-
ոնարներ, Մր. Մանթիկոմբրիի առաջնորդութեամբ ի
րենց գործունէութիւնը կը ծաւալեն Առանայի մէջ:
Ասոնց հետ մէկտեղ ամերիկացի միսիոնարուհի-
ներ՝ Միս Փրոքթըր եւ Միս Եաթթը կրթական գոր-
ծունէութեան կը լծուին եւ 1886-ին իսկ կը հաստա-
տեն Թէփէ-Պալիի ամերիկեան աղջկանց Սեմինա-
րը, որուն անօրէնութիւնը կը յանձնուի Միս Էլիզա-
պէթ Ուէպի:

Այս աղջկանց վարժարանին մէջ Հայ աշակերտուհիներու թիւը մեծամասնութիւն ըլլալով, ամերիկացի միտիոնարուհիներ իրենց ուսումնական ծրագրին մէջ Հայերէն լեզուի դաստանդուժը կ'աւելցնեն:

1895-ին, վերոյիշեալ ժողովարանին շէնքին մէջ կը բացուի մանչերու Ակադեմիա անունով նախակրթարան վարժարանը, Ս. Աստուածածնի վերի անկիւնէն դէպի Թէրս - Կափու երկարող նեղ փողոցին վրայ: (տես նոյն, էջ 48):

Ատոնոյի Հայ-աւետարանականներու Համայնքը փոքրաթիւ ըլլալուն, չէ կրցած իր սեփական տարրական դպրոցները ունենալ ժողովարաններու կից: Ատոր ապացոյցը այն է թէ, երբ 1870-75 թուականներուն ամերիկացի միտիոնարներ Ատանա դալով, կը ծրագրէին հիմնել դպրոցներ, սակայն տեսնելով Հայ-բողոքականներու կարելիութեանց պահարար եւ անոնց սակաւաթիւ ըլլալը, կը ձգեն Ատանան ու կ'երթան Այնթապ, հոն հիմնելու Համար 1875-ին իրենց ծրագրած մանչերու բարձրագոյն վարժարանը:

Ուրֆա եւս ամերիկացի միտիոնարներու զործելու դաշտ եղած է 1845-48 թուականներէն ի վեր, հոն քարոզելով իրենց շուրջ հասարուած Հայերուն:

1851-ին Տոքթ. Լուպէլլ եւ 1853-57-ին յաջորդաբար Ուրֆայի մէջ կը քարոզեն Տոքթ. Կուտէլլ, Մր. Շնալսթըր, Տոքթ. Փրաթ, Մր. Նրթիսկ եւ Մր. Ուայթ միտիոնարները:

Ատոնք կ'որսան ընդունակ եւ կարօտեալ Հայ աղանք եւ իրենց միջոցներով կը դաստիարակեն ու բարձրագոյն կրթութիւն կուտան անոնց, իրենց փրօշականախին լծելու Համար զանոնք: Յիշատակութեան արժանի են Կիրակոս Ժամկոչեան, Գրիգոր Գապուշեան, Յովակիմ Յակոբեան, Պետրոս Ասատուբեան, որոնք Ուրֆայէն կամ անոր չրջակայքի զիւղերէն կը զրկուին Այնթապ, Մարաշ, Քիլիկ եւ այլ ամերիկեան միտիոնարներու զործելներ, ուրկէ չրջանաւարտ ըլլալով, կ'ոտանան սուիշի

բարձր կրթութիւն ու կը դառնան աւետարանական քարոզիչներ կամ Հովիւներ:

Հոս գտնուող հոյ-աւետարանականներու թիւը այնքան մեծ չէ եղած եւ անոնք եւս ասանացիներու նման չեն կրցած իրենց ժողովարաններու կից դպրոցներ բանալ: Պատուելի Յակոբ Աղուհայաթեանի հոյուութեան օրով է որ, Ուրֆայի մէջ Հայ-աւետարանական ժողովարաններ կը հաստատուին: Սակայն այդ ժողովարաններուն կից դպրոցներ բացուած ըլլալու մասին սեւէ տեղեկագրութիւն չգտանք դժբախտաբար, նոյնիսկ Արամ Սահակեանի «Գիւցագոյնական Ուրֆան եւ իր Հայորդիները» հաստատիր գիրքին մէջ:

Ուրֆայի մէջ, ըստ «Փունջ» շարաթաթեթիւն, 1895 Յունուար 14-ին Ուրֆայէն զրկուած տեղեկագրութեան մը, 1894 Դեկտ. 9-ին մանկապարտէզ մը հաստատուած է Միս Շաթրդի կողմէ, 30 փոքրիկ մանուկներու համար: Այդ մանկապարտէզին իրելու ուսուցչուհի կը պաշտօնավարէ օրիորդ Ս. Չէքիճեան:

Սակայն վրայ կը հասնի 1895-ի աղէտը եւ այդ պատճառ կ'ըլլայ որ կրթարանը իր գործունէութենէն դադրի ու ամալանայ:

Այնուհետեւ, 1897-էն սկսեալ ամերիկացի միտիոնարներ հետամուտ կ'ըլլան որբացած մանուկներու եւ դատանիներու համար որբանոցներ բանալ, ուր կարելի կ'ըլլայ խնամք եւ կրթութիւն տալ Հայ որբերու եւ որբուհիներուն:

Սոյն թուականին Միս Գ. Շաթրդի կողմէ կը հաստատուի որբանոց մը 169 որբերու եւ որբուհիներու համար: Այս որբանոցը կը մնայ միակ եւ տնայար կրթարանը երկուս աշակերտութեան համար: Ուսման անընդունակ որբերուն համար, Միս Շաթրդ կը բանալ զանազան արհեստանոցներ իր որբանոցին մէջ, ուր որբեր կը սորվին դերձակութիւն, կոշիկարութիւն, ատաղձագործութիւն, երկաթագործութիւն, Անդլիայէն յատկապէս բերուած Մր. Կրէյտի հսկողութեան տակ: (տես Արամ

Սահակեանի «Ուրֆա եւ իր հայրդիները» էջ 458) :

Միս Ծաթրցի ճիգերուն շնորհիւ 1900-ին Ուրֆայի մէջ կը հաստատուի նաեւ կրօնքու վարժարան մը, ուր Միս Չէյմպլըս եւ Մէլլի Եարութիւն-ճան կը ձեռնարկեն այդ դործին մեծ յաջողութեամբ : (տես նոյն, էջ 468) :

Համաձայն կենսագրի մը տեղեկագրութեան, (Պեարտ Տէր Պետրոսեան) 1895-ի դէպքերէն ետք Ուրֆայի մէջ դործող Միս Ծաթրց բնիկներու աջակցութեամբ կը ձեռնարկէ Միացեալ վարժարանի հիմնարկութեան, որուն անօրէն կը կարգուի Աբամ Թորոսեան, որ կը պաշտօնավարէ մինչեւ 1901 թուականը : (տես նոյն էջ, 535) :

Այս վարժարանը դերձ էր կրօնական հանգամանք ունենայէ : Հոն կը յաճախէին հայ-աւստրիական, աւետարանական բնաւնիկներու զաւակները :

Գործըական միակեղացութեան մը համաձայն, 1898-1899-ին Ուրֆայի հայ-բողոքական աշակերտութեան թիւը եղած է 284 (125 մանչ եւ 159 աղջիկ) (տես «Արեւելք» թիւ 3988 - 18 - 25 Ապրիլ 1899) :

Այդ վարժարանին առաջին շրջանաւարանըրը եղած են Տօքթ. Եսկիւր Պէլլեան, Տօքթ. Արմենակ Ապուհայթեան, Տօքթ. Միլլըա Քէթէնճեան, Փրոֆ. Արշակ Բուժեան, Պատուէրի Յոյհաննէս Էսիլեճեան, Պատ. Յովսէփ Պարտիզպանեան, Տէրատուր Տէքիճեան, Մկրտիչ Թաշճեան եւ ուրիշ շատեր : (տես նոյն, էջ 538) :

Անշուշտ վերոյիշեալ տեղեկութիւնները ամբողջական չեն եւ կը պակսին ուրիշ մանրամասնութիւններ Ուրֆայի հայ-աւետարանականներու կրթական դործունէութեան եւ ամերիկացի միսիոնարներու անոնց աջակցութեան վերաբերմամբ :

Վանի մէջ ամերիկացի միսիոնարները մուտք գործած են 1870ական թուականներուն, ուր հայ-աւստրիականներէն հարածուած են : Հակառակ սասոր սակայն, անոնք կարճ ժամանակ ետք կը յաջողին որսալ այդքան դասակարգէն հետեւորդներ :

Առաջին ամերիկացի միսիոնարը եղած է Մր-

Պարնթ, որմէ քիչ ետք եկած է նաեւ Տօքթ. Ռէյ-Յուլա : Ասոնք կը հաստատեն ժողովարան եւ գլխոց մը աղքատ բնասնիքի տղայ կրթութիւն տալու համար :

Տօքթ. Ռէյնոլտ բժիշկ էր միւնեոյն ասեւ եւ շատ դորաւոր կամքի տէր զինուորական մը : Ան սորված է հայերէն լեզուն, դիւրաւ հաղորդուելու համար հայերու հետ, եւ մօտ 45 տարիներ գործած է Վանի մէջ իրրեւ բարոյիչ եւ մեծ դեր կատարած է բողոքականութիւնը Վանի եւ շրջակայ դաստնարու մէջ տարածելու համար : (տես Համարձուժ երամեսնի «Յուշարձան Վան-Վասպուրականի» Ա. հատոր, էջ 309) :

Անոր ճիգերուն շնորհիւ է որ ամերիկացի միսիոնարներ կը յաջողին հիմնել վարաշայ լեռներուն վրայ ժողովարան եւ դպրոց, նոյնիսկ արհեստանոց 1876 թուականին : Այս յաջողութիւնները Պօրտ բնակչութեան մօտ մտահոլութիւն կը ներշնչեն եւ աղ-դեցիկ անձնաւորութիւն մը կը դարձնէ անոր մէջ :

1880ական թուականներուն Միս Քէյմպլը ամերիկացի միսիոնարու շին Վան կը հասնի, ան ալ իր կարգին աղջկանց վարժարան հիմնելու եւ բողոքական բարոյչութեան տարածման ստատրելու համար :

Ան միւնեոյն ասեւ թշուոհի էր եւ օգնական կ'ըլլայ Տօքթ. Ռէյնոլտի : Հայերէն սորված ըլլալով, ան ալ Տօքթ. Ռէյնոլտի պէս կը յաջողի շուտով իր շուրջ հաւաքել հետեւորդներ :

Տօքթ. Ռէյնոլտ եւ Միս Քէյմպլը հայ ժողովուրդին հանդէպ սէր ունեցած են եւ ջանացած են իրենց ունեցած ամէն միջոցները ի ապաս դնել հայերու օգնութեան համար եւ այդ իսկ պատճառու իրենք սիրուած տարրեր գործած են Վանի հայութեան կողմէ :

Վերոյիշեալ միսիոնարներուն օգնութեան կուգար 1892-ին նաեւ շորճ Կրին անուն միսիոնարը, որ կ'ստանձնէ ամերիկեան վարժարաններու տեսչութեան պաշտօնը, իրեն աջակից ունենալով փո-

սեօսչ Եւան Գարաթէֆէրեան: (տես նոյն, էջ 232): Սահայն Տոքթ. Թէյնօյտի հետ խնդիրներ եւ անհա-
մաձայնութիւններ ունենալով, ձորճ Կրին կը հե-
ռացուի Վանէն եւ 1895-էն սկսեալ Նիւ-Եորքի մէջ
հայանպաստ կոմիտէի քարտուղարութիւնը կը
վարէ:

Ձորճ Կրինի տղ Վան կուգայ 1894-ին Էբր-
պըրթ Ալէն անունով միսիոնարը, որ թէ երիտա-
սարդ էր եւ թէ սահուն հայերէն խօսիլ գիտէր:
(տես նոյն, էջ 287): Սահայն 1895-ին կը վերադառ-
նայ Ամերիկա, մանկավարժութիւն սորվելու հա-
մար:

1898-ին Էբրպըրթ Ալէն կրկին Վան կուգայ,
սահայն Տոքթ. Թէյնօյտի հետ խնդիրներ ունենա-
լով, Կրինի ճակատագրին կ'արժանանայ 1900-ին:
Ամերիկա վերադառնալով, Էբրպըրթ Ալէն
«Հայաստանի Կոչնակ» սրբրեթերթերը կ'սկսի
հրատարակել 1900 թուականէն սկսեալ եւ հայա-
նպաստ գործունէութեան կը լծուի:

Այս կցկատուր տեղեկութիւններէն զատ ուրիշ
մանրամասնութիւններ չէ առւած Համբարձում Ե-
րամեան իր վերոյիշեալ գիրքին մէջ: Վանի հայ-
բողոքականներ միասնարար գործած են ամերիկա-
ցի միսիոնարներու հետ եւ քնականարար իրենց կը-
թական հաստատութիւնները չեն ունեցած, նոյն-
իսկ բողոքական գործունէութեան սկզբնական շը-
ջաններուն:

Վերջապէս, մեր հաւաքած բոլոր տեղեկու-
թիւնները ամփոփելով այս գլուխին մէջ, կը խոր-
հինք թէ, ըստ կարեւորցն կարողանք, եթէ ոչ
կատարեալ՝ գէթ ընդհանուր ծանօթագրութիւնը
տալ Կ. Պոլսոյ եւ դատաներու մէջ ծուարած հայ-
ուեստարանական եւ բողոքական միսիոնարներու կը-
թական գործունէութեան մասին, որոնք անժխտե-
լիօքէն մէկ մասը կը կազմեն Հայ գործըական սյուս-
մութեան, ի մասնաւորի թրքահայ կրթական շար-
ժումին մէջ, որոնք որոշ դեր կատարած են ուսում-
նական բարեկարգութեան նկատմամբ:

ՀԱՅ-ԲՈՂՈՔԱԿԱՆՆԵՐՈՒ ՎԱՐՓԱՐԱՆՆԵՐ

- Կ. ՊՈՒԽՍ քաղաք, Բերա թաղ, Հայ Սքուլ
աղջկ. վրթ. 1834.
- Վասիտը նեղուցի վրայ, Պէպէքի վրթ. 1834.
- Նոյն վայր, Պէպէքի աղջկ. գիւերօթիկ վրթ.
1852, որ կը փոխադրուի Խասղուղ.
- Նոյն քաղաք, Սկիւտար թաղ, Հօմ աղջկ. գոյէճ
1890.
- Նոյն վայր Հօմ Սքուլ աղջկ. 1876.
- Նոյն քաղաք, Բուժէյի Հիտար թաղ, Ռոպըրթ
գոյէճ 1871, 250 աշակերտ.
- ՌՈՏՈՍԹՕ քաղաք, Հայկեան վրթ. (թուականը
անյայտ).
- ԵԹՉԻԱՏ քաղաք-Վահանեան ? գաղտոց, 1872.
- ԷՆԿԻԻՐԻ քաղաք - (անուն չկայ) գիւերօթիկ
վրթ. (թուական անյայտ). 1892-ին գոյէճի կը
վերածուի ճէնանեան անունով: Ճէնանեան գոյէճ
1895-ին ունեցած է 110 աշակերտ.
- ԱՄԱՍԻԱ քաղաք, (անուն չկայ) գաղտոց, (թուա-
կան անյայտ).
- Նոյն վայր, Ամերիկ. Պորա Ընկ. երկսեռ գոյէճ
(թուական չկայ): 1898-ին ունեցած է 550 աշակերտ
ՄԱՐՉՈՒԱՆ քաղաք, Ամերիկ. միսիոն.
- Անաթօլ. գոյէճ (թուականը անյայտ).
- Նոյն վայր, Ամերիկ. աղջկ. բարձր. վրթ.
(թուականը անյայտ).
- ՏԱՐԱՍՈՆ քաղաք, Ճէնանեան վրթ. 1888, 14
աշակերտ.
- ԹՕԳԱՏ քաղաք, (անուն չկայ) երկսեռ վրթ.
(թուականը անյայտ).
- ՍԵՐԱՍՏԻԱ քաղաք, Ամերիկ. միսիոն. մանչ.
վրթ. 1882.
- Նոյն վայր, Ամերիկ. միսիոն. աղջկ. վրթ. 1882
ՏԻՎԻԻ քաղաք, (անուն չկայ) վրթ. (թուա-
կանը անյայտ).
- ՏՐԱՊԻՉՈՆ քաղաք, Ամերիկ. միսիոն. վրթ.
(թուական չկայ).

ԿԵՍԱՐԻԱ քաղաք, (անուն չկայ) մանչերու վրժ. 1876.

Նոյն վայր, (անուն չկայ) աղջկ. վրժ. 1886, աշակերտ. 60.

Նոյն վայր, Արդէնո Բարձր. վրժ. 1883, աշակերաներ 40.

Ահն քաղաք, (անուն չկայ) դպրոց, (թուականը անյայտ).

ԱՐԱԲԿԻՐ քաղաք, (անուն չկայ) մանչ. վրժ. (թուականը անյայտ).

Նոյն վայր, (անուն չկայ) աղջկ. վրժ. (թուականը անյայտ).

Նոյն վայր, (անուն չկայ) սրբանոց 1895, 4-5000 սրբեր.

ԽԱՐԲԵՐԴ քաղաք, Ամերիկ. Մանուկ. դպրոց 1857.

Նոյն վայր, Աստուածարանական ձեմարան մանչ. 1859.

Նոյն վայր, Աստուածարանական ձեմարան աղջկ. 1859. (Աստուածարան 1880-ին միանալով, կը կոչուին Եփրատ Գոլէճ. Եփրատ գոլէճ 1900-ին 70 աշակերտ.

Նոյն վայր, Բարձրագոյն երկսես վրժ. (թուականը անյայտ), 109 աշակերտ.

Նոյն վայր, Երկսես Նախակրթարան (թուականը անյայտ) 252 աշակերտ.

Նոյն վայր, Երկսես Մանկավարժէզ, 411 աշակերտ.

ԷՐԶՐՈՒՄ քաղաք, Ամերիկեան Միսիսիպի դպրոց (թուականը անյայտ).

ՏԻՍՏՊԷՖԻՐ քաղաք, Ամերիկ. Միսիսիպի երկսես վրժ. 1895, աշակերտ. 180.

Նոյն քաղաք, Հայնէթաղ. Հայ-Բողոքական Երկսես դպրոց (թուականը անյայտ) 10-15 աշակ.

SUPPIL քաղաք, Սէնթ Փոլղ գոլէճ, 1888, աշակերտ 18.

Նոյն վայր, Պորտ Ընկ. վրժ. 1893.

ՄԱՐԱՇ քաղաք, Հայ-Աւետարանակ. տարրական մանչ. դպրոց 1853. աշակերտ 15: Այս դպրոցը

1855-ին ունեցած է 52 աշակերտ: Սոյն դպրոցը կը վերածուի երկսես դպրոցի 1856-ին, 70 աշակերտ եւ 1858-ին 85 աշակերտ.

Նոյն վայր, Մօզըլ Սքուլ մանչ, (թուականը անյայտ).

Նոյն վայր, Վիւսթա աղջկ. վրժ. (թուականը անյայտ).

Նոյն վայր, Ամերիկ. Միսիսիպի. աղջկ. վրժ. 1865, աշակերտ. 125.

Նոյն վայր, Մարաշի Ակադեմիա Բարձր. վրժ. 1891: Սոյն վրժ.ը 1900-ին 125 աշակերտ.

1898-ին Մարաշ քաղաքին մէջ կը դործէին, 3 նախակրթարան, 1 Բարձր. վրժ., 1 Աստուածարանական վրժ. (Տիւմուկ Գլխանով), 1 Աղջկ. գոլէճ, 3 Մանկավարժէզ.

ԱՅՆԹՈՊ քաղաք, Մանչերու տարրիկ. դպրոց 1849.

Նոյն վայր, Ամերիկ. Միսիսիպի. կէս-աւելակեմական կէս-աստուածարանակ. վրժ. 1850: 1865-ին Մարաշ քաղաք կը միախառնուի.

Նոյն վայր, Ամերիկ. Միսիսիպի. Աստուածարան ձեմարան 1854.

Նոյն վայր, Կիրակնորեայ երկսես միսիսիպի. վրժ. 1837, աշակերտ. 125: 1862-ին 1268 աշակերտ.

Նոյն վայր, Կեդր. Թուրքիայ գոլէճ 1878, աշակերտ. 55.

Ամերիկ. Միսիսիպի. Աղջկ. տարրական դպրոց 1852.

Ամերիկ. Միսիսիպի. Աղջկ. Բարձր. վրժ. 1860.

ՄԱՆԹՈՒՄ քաղաք, (անուն չկայ) Մանկարան (թուականը անյայտ): Սոյն Մանկարանը 1898-ին 120 մանուկ.

ՀԱՃԸՆ քաղաք, 2 տարրական դպրոցներ (ասուններ չկան), 250 երկսես աշակերտ.

Նոյն վայր. Ամերիկ. Միսիսիպի. Բարձր. վրժ. (թուականը անյայտ).

Նոյն վայր, Հաճընի աղջկ. Հօմ Սքուլ (թուականը անյայտ): Սոյն ուսումն.ը 1880-ին 200 աշակերտ.

Նոյն վայր, Մանկապարտէզ, (Թուական չկայ)
Նոյն վայր, Ակադեմիական Մանչ. Բարձր.
Վրժ. 1892, աշակերտ. 100-150.

Նոյն վայր, Մխիթան. Ընկ. Որբանոց (Թուական չկայ).

ԱՏԱՆԱ. քաղաք, Մխիթան. Աղջկ. Սեմինար
1886.

Նոյն վայր, Մանչ. Ակադեմիա 1895.

ՈՒՐՅԱ. քաղաք, Մխիթան. Երկանո. Որբանոց
1897, որբուհիներ 169.

Նոյն վայր, Ամերիկ. Մխացեալ Երկեսո. վրժ.
1897.

Նոյն վայր, Մանկապարտէզ, 1894.

ՎԱՆ քաղաք, Ամերիկ. Մխիթան. Աղջկ. վրժ.
1880.

ՀԱՅ — ԱՌԱՔԵՆԼԱԿԱՆ ՀԱՄԱՅՆՔԻՆ ԿՐԹԱԿԱՆ
ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

4. ՊՈԼՍՈՅ ԵՒ ԳՈՒԱՌՆԵՐՈՒ ՄԷՋ

Կրթական շարժման զարգացումին նկատմամբ, թրքահայեր անհրաժեշտութիւն կը գտնեն զպրոցներու հոգատար կամ հովանաւորող մարմիններ կազմակերպել, որոնց նպատակը պիտի ըլլար կրթական գործին ստարկել և հողածու ըլլալ զպրոցական գոնազան կարիքներուն:

Կպրոցներու խնամակալութեան խնդիրով հեռագհտէ կը կազմուին գոնազան Ընկերութիւններ, սարբեր անուններով: Անոնցմէ շատեր հիմնադրներ եղած են և կամ զպրոցներ շինած ու ճիւղեր թափելով նիւթական մատակարարութիւն կատարած՝ կրթական հաստատութիւններուն:

Ասկէ գատ, այս Ընկերութիւններէն մի քանին 4. Պոլսոյ և այլ հայաշատ շրջաններու մէջ հիմնած են իրենց մասնաճիւղերը ու նախանձախնդրութեամբ քանացած են իրենց ենթակայ զպրոցներու վիճակը բարեկարգել և կանոնաւորել, զպրոցական պիտանքները հօգտով, մանաւանդ գասալեքբերու հայթայթումին մեծ կարեւորութիւն տալով, աշակերտութեան ծնողքներուն գոհունակութիւն պատճառած են:

Կրթական գործին նպատող այս Ընկերութիւններէն մեծ մասը սակայն, չեն կրցած երկար տանն գոյատեւել, ընդհանրապէս պիտեմէ ի տկարացման ու երբեմն տլ անդամներու միջև գոյացած անհամաձայնութիւններու պատճառով:

Ինչպէս պիտի տեսնենք քիչ ետք, թրքահայեր զպրոցներու հոգատար ընկերութիւնները ընդհանրապէս կոչած են զպրոցներու պէս՝ կրօնական կամ բարեգործական անուններով: Պատճառը այն է որ, Օսմանեան Թուրքիոյ կառավարութիւնը կ'ստիպէր իր հպատակ քրիստոնէայ ազգերուն, իրենց գոնազան Միութիւններն ու Ընկերութիւնները կոչել քրիստոնէական անուններով, քանզի անոնք կը ներ-

կայացնէին կրօնական համայնքներ:

Այս Ընկերութիւնները կը կառավարուէին վարչական մարմնի մը կողմէ, որ ընդհանրապէս կը կազմուէր երեքէն մինչեւ եօթը հոգիներէ, որոնք պարտականութիւն կ'ստանձնէին նուիրուիլ իրենց հաստատած եւ կամ իրենց պատկանած գաղտցիկն պէտքերը հոգայտու նիւթապէս եւ բարոյապէս:

Չանայան ընկերութիւններու վարչութիւններ կ'աշխատէին իրենց գաղտցիկն վարկը բարձր պահել եւ նոյնիսկ զերպանցելու ճիշդը կ'ընէին միւս ընկերութիւններու հետ մրցակցելով, ու թաղեցիկները կը հրահրէին զոչնորութիւններ ընելու իրենց թաղին գաղտցիկն բարօրութեանը համար:

Պետականութենէ զուրկ թրքահայեր ստիպուած էին իրենց կրթական յարկերը պահպանել ու յատկապէս չհամայնքային ճիղերով եւ այդ նպատակու կրթական ընկերութիւններ իրենց ցուցաբերած գործունէութեամբ կարեւոր նպաստ բերած են թրքահայ կրթական շարժումին:

Մեր նպատակը այս գլուխին մէջ այդ Ընկերութիւններուն կատարած գործունէութիւնը ցոյց տալ է: Սակայն գծրախտաբար, անոնց շատ քիչերուն մասին մանրամասնութիւններ գտած ենք, որովհետեւ անոնց մեծ մասին միայն անունները յիշատած են, ինչ որ մեզի ցու կը պատճառէ:

Հակառակ այս իրականութեան, դարձեալ սրտի մեծ զոհունակութեամբ, անոնց յիշատակը պանծացնելու համար, կը յիշենք անոնց անունները: Արդէն դիտարկուած է թէ՛ այդ բոլոր Ընկերութիւններուն նպատակը մէկ եղած է: Հետեւաբար, եթէ կը պակսին որոշ պատմական տուեաններ, սակայն գաղտցիկն արարիներու տարիներու զոյատեւումը ինքնին ապացոյցն է անոնց արդասաւոր գործունէութեան:

Ներսէս Պատրիարք Վարժապետեան թրքահայ կրթական ընկերութիւններու վերաբերմամբ, յարուկ կանդակով մը, թրքահայ ժողովուրդը յորդորած է բարոյապէս թէ նիւթապէս քաջալերել զանոնք: (տես աւելի մանրամասն Մարտիրոս Հանէտ-

եան «Հարիւր քսունեւհինգամեայ Յորիւեան Բերայի Ս. Երրորդութիւն Եկեղեցւոյ» էջ 171):

Նոյն խնդրի կազակցութեամբ Լէօի հետեւեալ տողերն ալ յատկանշական են. «... այդ ընկերութիւնները մի մի նշաններ էին թէ հասարակութիւնը սրբան զեղեցիկ կերպով բարձուն է ընկերական սկզբունքը»: (տես «Հանգչւ Ամսօրեայ» 1951 թիւ 11-12 էջ 540):

Հարցն այն է թէ՛ ի՞նչ շարժառիթներ սկիզբ տուած են Ընկերութիւններու կազմութեան:

Անհրաժեշտ է ուրեմն յետադարձ ակնարկ մը նետել 1840ական թուականներուն վրայ, Սուլթան Ապաիւլ Մէճիտի դահապարտութեան տարիները, երբ պղտահայութիւնը փոթորիւած էր գոտակարգային խնդիրներով եւ էնտիպ գոտակարգը հաւասար իրաւունքներ կ'ուղէր ունենալ Պատրիարքարանի մէջ տեղ գրաւելու ամիրաներու հետ ազգային ժողովներուն:

Ինչպէս իր տեղին տնօրէնարձանը, 1839 թրականէն սկսեալ Սկիւտարի ձեմարանին շուրջ գար ձող ամիրա-էնաֆի խնդիրները, նիւթական անցուկ փնտակի մասնած էր ձեմարանի պիւտձէն եւ ամիրաներէն շատեր նիւթական իրենց օժանդակութիւնը գաղտցիկն անոր, փակելու վտանգին տակ գրած էին:

1841 Ապրիլ 6-ին ձեմարանի տնօրէն՝ Յակոբիկ Մանուէլեան, հանդէսի մը առիթով ծնողներուն կը յայտնէ ձեմարանին ունեցած գրամական ներդրութեան տակ գանուիլը եւ ամիրաներու բռնադրօնի արարքները, ու կը յորդորէ անոր պաշտպանութեան համար զոչնորութիւններ տեսլ:

Այդ հանդիսութեան օրն է որ կը մտածուի ժող էրեք Հարիւր հանդիսական ծնողներու կողմէ կազմել Միակամ Ընկերութիւնը, եւ միանաբար դրամ հանգանակելով կը ջանան պահպանել այս կրթական բարձրագոյն յարկը:

Սուրէն զործի անցնելով, ուրեմն 13 Ապրիլ 1841-ին (տես Բիւզանդ Գէշեանի «Պատմութիւն Ս.

Փրկչի Հիանդանոցին Հայոց Ի Կ. Պոլիս» էջ 74) այս պայմաններու բերումով կը կազմուի վերստին՝ հայ Ընկերութիւնը:

Այս միջոցառումը աւելի սրեց ամիրա - էսնաֆ զատակարգներու միջև հակամարտութիւնը, ինչ որ պատրիարքներ չկարողանալով հաշտեցնել կոզմեբը, յաջորդաբար հրամարականներ ներկայացուցին իրբեւ լողոքի նկատ:

Այս խռովեալ վիճակը շարունակեց մօտ վեց ամիսներ եւ Միակամ Ընկերութիւնը իր գերագոյն ճիգը թափեց պահպանելու համար ձեւարանին կանոնաւոր ընթացքը: Մակայն դժբախտաբար, արեւոյ անհետկացողութեան ոգին պտանաւ կ'ըլլայ փակելու ձեւարանը 3 Հոկտ. 1841-ին, իբր հետեւանք ազգային խռովութեան: (տես նոյն, էջ 75):

ձեւարանին շէնքը կառավարութիւնը կը յառնուցնէ ու սինաոքորական Հիանդանոցին եւ յնահանաբար Միակամ Ընկերութիւնը իր կարգին կը խափանուէր իր վեցամեայ գործունէութիւնէն ետք, գեղեցիկ օրինակը աւելի թրջահայութեան կըթանարստ նման ձեւարակի մը:

Սիխաորի ձեւարանի խնդիրով կազմուած Միակամ Ընկերութիւնը ուրեմն, առաջինը կը հանդիսանար հայ-առաքելական համայնքին մէջ իրբեւ կըթանայ ընկերութիւն, ինչ որ Մատթէոս Պատրիարք Զուհանեանի հրապարակեալ իր պատրիարքութեան պաշտօնաւարութեան սկիզբի տարիէն իսկ, ջանաց ընդհանրացնել այս գաղափարը համայն թրջահայութեան մէջ:

Մատթէոս պատրիարքի պաշտօնաւարութեան սկիզբը (1844 թ.) կը զուգարկուէր Թանգիմաթի (բարեկարգութիւն) հռչակումին, ինչ որ նպաստաւոր առիթ կ'ընծայէր համայն Թուրքիոյ բնակչութեան յառաջդիմութեան:

Այս բարեկարգութեան շրջանին Մատթէոս պատրիարքի գերը մեծ կ'ըլլայ կըթական ընկերութիւններու կազմութեան ախտանքին մէջ:

«Հայաստան» իր 1847 թիւ 68-ին մէջ վեր առ-

նելով Մատթէոս պատրիարքին ախտ՝ գործունէութիւնը, զնահատական հետեւեալ առդերը կը գրէր. «այժմու կոտանդնուպոլսոյ վեհափառ Պատրիարք Տ. Մատթէոս ազգասէր Արքեպիսկոպոսին ջանիքը պտուղն է, որ պատրիարքութեան տարիճանին հասած առեւ մինչեւ հիմա անխոնջ ախտանքով, յորդորելով եւ խրատակելով, եւ գրեթէ ամէնուն ալ ինքն արդեամբ ձեռննու եւ օգնական ըլլալով, կոտանդնուպոլսոյ մէջ ընկերութիւն ներ շատցուց եւ դուրսերն ալ (խօսքը կը վերաբերի զաւաններու մասին Յ.Տ.Պ.) անէն տեղ գրեւ գրելով եւ յորդորելով՝ այս փափարք ամէն տեղ արթնացուց: տես «Հանդէս Ամաթբեայ» 1951 թիւ 11-12, էջ 542, Հր. Եփրեմ Պողոսեանի յօդուածաւարքը):

Մատթէոս պատրիարքի յորդորներուն անստով, Օրթապիլդի հայեր 1844-ի վերջաւորութեան եւ 1845-ի սկիզբներուն կը ձեռնարկեն կազմել Ս. Թարգմանչաց ընկերութիւնը, իրբեւ հողատար մարմին իրենց հիմնած Ս. Թարգմանչաց մանկերութարանին:

Դժբախտաբար այս ընկերութեան մասին տեղեկութիւններ կը պահպանէ Ստեփին անգամ անոր յիշատակութիւնը կը գտնենք իզմբահայերու «Արշարոյն Արարատեան» թիւրթիւն մէջ (թիւ 224, 1845 թ. Յունուար 13), որուն մէջ գրուած է հետեւեալը ի միջի ալլոց, «Մեր բարեմիտ ընթերցողները զուցէ կարծեն թէ ալ արիւ նորահիմն Ընկերութիւն մը չունինք ծանուցանելու, բայց սխալ է, կը սխալին, ինչու որ ուսումնասիրական եւ ընկերական գոյնի եռանդ մըն ալ կոտանդնուպոլսոյ Օրթապիլդի յայտնուեցաւ, եւ այնտեղը ընտկող մեծապատիւ հայրենասէր Ամիրայից հաւանութեամբ եւ խորհրդով՝ Ս. Թարգմանչաց Ընկերութիւն անունով մխարանութիւն մը հաստատուեւ է, որուն նպատակը՝ նոյն գեղին վարարանը բարեկարգել է, եւ ինչպէս կը լսենք, հայկաբանութեան եւ զաղփական յեղուին համար արժանաւոր ուսուցիչներ հաստատուէն ի դատ, մէկ երկու օգտակար արհեստից

Համար ալ վարժապետներ կարգելու են, այսինքն՝ գերձակութեան եւ կօշկակարութեան. որպէսզի դպրոցական աղքատ ազաք օրը մէկ երկու ժամ յիշեալ արուեստից հետեւելով նոյն վարժարանին մէջ՝ անկէջ ելլելու տեսնը՝ կարող ըլլան իրենց պարուստ գիրքու շահելու ձեռքերնին ծառայական պատրաստ արհեստ մը ունենալով: (տես «Հանդէս Ամսօրեայ» 1953 թիւ 1-3 էջ 131, Հր. Եփրեմ Վրդ. Պօղոսեանի յօդուածաշարքը):

Թէև պատմական տուեալներ կը սրկսին սոյն ընկերութեան գոյատևումը հաստատող, սակայն նկատի ունենալով դպրոցին տեսողութիւնը, որ կը նայ մինչև 1870 թուականը երկրամ ըլլալ. (ըստ Ս. Տամատեանի տեղեկագրութեան վարժարանի «Բառասէն երկու ընդարձակ արահներէ կը բազկա նար, Աստուծոյն եւ Յաղկոց 1865 թուականին խարխուլ գիճակի մէջ էր:» (տես Եղիպտասայ Տարեցոյց» 1926 էջ 57): Այս հիմամբ կրնանք ընդունիլ Ս. Թարգմանչաց ընկերութեան գործունէութիւնը շարունակուած ըլլալ մինչև վերսյիշեալ թուականները:

Մասթէնս պատրիարք մասհօդուած ըլլալով Սկիտարի ձեմարանի արտը երևոյթէն, 1845-ին կայսերական կոտալարութենէն կը խնդրէ հիանդանոցի վերածուած ձեմարանին չնքը վերագարձնել իրուտաէրերուն:

Երկար րանակցութիւններէ ետք, ի վերջոյ Պատրիարքը կը յաջողի ետ առնել չնքը, եւ նորոգել տալէ ետք 1846 Հոկտ. 1-ին, ձեմարանը վերաբացուելով վերաւեսուչ կը կարգուի Պօղոս ազոս Թեան (գործակալ եւ խորհրդական Գարապետ Թորայի) եւ աստուծոյն կը նշանակուի Տէրոյնց պատուելի Չամուսեան: (տես Բիւզանդ Քէշեանի «Պատմութիւն Ս. Փրկչի Հիանդանոցին Հայոց ի Կ. Պոլիս» էջ 75):

Ասոր հոգասար ընկերութիւն մը կը կազմուի Մասթէնս պատրիարքի քաջալերութեամբ, որուն անդամներուն թիւը կ'ըլլայ մօտ 80 հոգի: Սակայն

այս մասակարարութիւնը չի կրնար էր դերը կոտարել զժուարին սոյնմաններ ստեղծուած ըլլալուն համար: Հետեւաբար, Գերազոյն ժողովի սրշուամով ձեմարանը 1850-ին կը փոխադրուի Ետի-գուլէի հիւանդանոցը, ուր որբանոց մը կար, որ կը մըրցէ ձեմարանին հետ: (տես Նոյն, էջ 76):

1843-ին Խաղաղի մէջ կը կազմուի Ներսիսեան Ընկերութիւնը, թաղին Ս. Ներսիսեան վարժարանին հոգամութեան համար: Ընկերութեան հիմնադիրները եղած են Ներսիսեան վարժարանի նախկին աշակերտները, որոնց մէջ աչքաուու զէմքն էր Երկոցոս Հոյուեան: Բայց ժամանակ մը ետք կը փակուի ան: Ապա 1853-ին կը վերակազմուի, որ մինչև 1866 թուականը կը յիշուի անոր գոյութիւնը: (տես նոյն, էջ 439):

1843-ին Սամաթիայ մէջ կը կազմուի Սանուց Ընկերութիւնը, որ հոգամու կ'ըլլայ թաղին Սահակեան վարժարանին ձեմարանը: Այս ընկերութիւնը հրատարակած է նաև թերթ մը «Բուրաստան Ս. Սահակեան վարժարանի» վերատուրթեամբ, սակայն կարճատև եղած է անոր տեսողութիւնը: (տես Արեւելք» թիւ 3854 6 /18 Նոյ. 1898, Սկիանի Բանասէրի - Տոքթ. Տաղատարեան - յօդուածաշարքը): Ըստ Հր. Եփրեմ Վրդ. Պօղոսեանի, այս Ընկերութիւնը գոյատևած է մինչև 1854 կամ 1855 թուականը: (տես «Հանդէս Ամսօրեայ» 1956 թիւ - 7-8», էջ - 371-372):

Այս Ընկերութեան հիմնադիրները եղած են Պապ Ծերունի, Մինէճի Անդրանիկ Փափազեան, Բրիտանոսար Ղազարեան եւ Թօփթիփէլի Զարոթիւն: (տես նոյն, էջ 371-372):

1844 Սեպտ. 2-ին Մասթէնս Պատրիարքի կողմէ Յուլիս - Սոցոստոս սովորներուն կը կազմուի Լուսուարչեան Ընկերութիւնը, որուն խնամակալութեան ենթարկուած է Գում-գափուի եւ Ենի-գափուի միջև եղած Լուսուարչեան վարժարանին վարժութիւնը: (տես (Հանդէս Ամսօրեայ» 1957, թիւ 1-2, էջ 77 - Հր. Եփրեմ Վրդ. Պօղոսեանի յօդուած

ծաշարքը) :

Հր. Եփրեմ Վրդ. Պողոսեանի մասնանշամ թաղին մանչերու դպրոցը որ Լուսաւորքեան կը կոչուէր Լանկա թաղի մէջ կը գտնուէր, որուն մասին մենք անդրադարձանք իր ակօղին: Յաւային այն է որ, այս ընկերութեան գործունէութեան մասին տեղեկութիւններ կը պակսին, ինչպէս նաեւ հիմնադիրներու անունները անյայտ մնացած են:

1844 Սեպտ. ին Պալատի մէջ կը կազմուի Արամեան Ընկերութիւնը Մատթէոս Պարբարք Զուխտեանի յորդորներուն վրայ, որուն նպատակը կ'ըլլայ թաղին Խորէնեան վարժարանին ծախքերուն նպաստել, որ կը գոյատեւէ ըստ Հր. Եփրեմ Վրդ. Պողոսեանի ցոյց տուած վկայութեան (տես «Հանդէս Ամսօրեայ» 1955, թիւ 10 - 12, էջ 599-600), մինչեւ 1871 թուականը: Մինչդեռ Մելքոն Ասատուր կը գրէ թէ 1846-ին այն վարժարանին հոգածու մանր ընկերութիւններ, որոնց կարգին նաեւ վերջիւնեալ Ընկերութիւնը, կը լուծուին ամէնէն հին ընկերութեան մէջ, որ կը կոչուէր Խորէնեան Ընկերութիւն: (տես «Երեքդարեան Պատմութիւն Ս. Հրեշտակապետ Եկեղեցոյ Պալատու - 1627-1931 -» էջ 274): Սակայն այս Ընկերութիւնը չի գոյատեւեր եւ կը դադրի 1853-ին:

1854 Յուլիս 29-ին կը վերակազմուի Խորէնեան Ընկերութեան վարչութիւնը հետեւեայ կազմով. վերատեսուչներ՝ Մանուկ Գարամաճեան, Միլնա Ռօպարթեան, իսկ զանձապետներ՝ Ստեփան Թուղլաճեան եւ Յօհաննէս Մուրճեանեան:

Հաղի թէ կրկու ասրի անցած է, Ընկերութիւնը դարձեալ կը գաղթի դորժեյէ, անհասկնայի պատճառով: Ապա կրկին կը վերակազմուի 1856-ին, Պետրոս Խորասանճեանի նախաձեռնութեամբ, պարզին նպատախու նպաստով: Ընկերութեան աստ նապետութիւնը կը ստանձնէ Պետրոս Խորասանճետը: (տես «Հանդէս Ամսօրեայ» 1955, թիւ 10-12, էջ 601-602, Հր. Եփրեմ Վրդ. Պողոսեանի յօդուածաշարքը):

Այս թուականէն ետք, նոյն Ընկերութիւնը յաջորդական փակման եւ վերաբացման շրջաններ կ'ունենայ, սակայն տունայնոր կը պակսին, ստուգելու համար փակման եւ վերակազմութեան թուականները, ինչպէս նաեւ տեղեկանալու համար վարչութեան անդամներու ինքուրթիւնը:

Մեր պրպտումներու տեսողութեան, այն Ընկերութեան վերակազմութեան թուական մը գտանք, որն է՝ 1880: Ընկերութեան աստեղայնոր կը հանդիսանայ Մարգար Մինասեան, իսկ աստեղայրք՝ Մ. Կ. Տէօբաճեճեան: Միս անդամներուն անունները յիշուած չեն ցուայթօրէն:

1880 թուականէն ետք, բաւական տարիներ Ընկերութիւնը անխափան կը գործէ, սակայն 1893 թուականին լուծուած կը գտնենք զայն վերջնականապէս:

Հիմնուելով պատմական տուեալներու վրայ, ճշգրտութիւնը կատարելի կը նկատենք Հր. Եփրեմ Պողոսեանի այն Ընկերութեան վերաբերմամբ նշանուած 1871 թուականը:

1844 Դեկտ. ին Կէտիկ-Փայալի մէջ կազմուած է Ս. Յովհաննու Աւետարանչի Ընկերութիւնը թաղին դպրոցը կարգի գնելու եւ հոգալու անոր ծախքերը: (տես Հր. Եփրեմ Վրդ. Պողոսեանի յօդուածաշարքը «Հանդէս Ամսօրեայ 1956 թիւ 9-12, էջ 535-536):

1845-ի սիպրեները Սիլուատրի մէջ կը կազմուի Ս. Յովհաննու Կարապետի Ընկերութիւնը Ե՛նիմա հարչէ թաղին՝ Ս. Կարապետ Եկեղեցիին կից կառուցուած նոյնանուն վարժարանին իրրիւ հոգաար մարմին, որ կը բաղկանար 40 անդամներէ: (տես «Հանդէս Ամսօրեայ» 1955, թիւ 7-9 էջ 407-Հր. Եփրեմ Վրդ. Պողոսեանի յօդուածաշարքը), Այս Ընկերութիւնը գոյատեւած է մինչեւ 1851 թուականը:

1844-45ին համաձայն Հր. Եփրեմ Վրդ. Պողոսեանի, կազմուած է Սրբուհոյ Աստուածածնի Ընկերութիւնը Կ. Պալատի թաղերու եւ գիւղերու դպ-

բացներու նպաստելու համար: (տես «Հանդէս Ամսօրեայ» 1954 թիւ 9-10, էջ 441):

1841-1845ին Գանահիլլի մէջ կազմուած է Առաքելոց Ընկերութիւնը, Ս. Երկաստան Առաքելոց եկեղեցւոյ համանուն դպրոցին շինութեան համար: (տես «Հանդէս Ամսօրեայ» 1954, թիւ 9-10 Հր. Եփրեմ Վրդ. Պօղոսեանի յօդուածաւարքը):

1846-ին Սալմաթմարիւքի մէջ (ինչպէս իր տեղին ակնարկեցինք) գոյութիւն ունէր Թաղէսու Բարթողմէտեան վարժարանը (տես «Արեւելք» թիւ 3814 Սեպտ. 21-3 Հոկտ. 1898) եւ անոր հետ մէկտեղ կը յիշուի ուրիշ Արամեան Ընկերութիւն մը, որ 1866-ին Պալաթի Յորջնեան վարժարանին վերանորոգութեան համար եղած մեծ հանգանակութեան մասնակցած է 1210 դրուով: (տես Միկրոն-Ասատուրի «Ներքարեան Պատմ. Ս. Հրեշտակապետ Եկեղեցւոյ Պալաթու -1627- 1931 էջ 274):

1846 Մարտ 17-ին Բերայի մէջ գումարուած Ժողովին կը կազմուի Համազգեաց Ընկերութիւնը 76 անդամներով, որոնք զբարար յայտարարութիւն մը կը հրատարակեն, որուն էական սողերը կը մէջբերենք, «Մենաց արդարեւ գոյութեանց է արժանաւոր եւ ստիժ անչափ խնդութեան, տեսանել արծարծեալ ի ստեղտ յայտարարութեան ի սիրտ ամենայն սղոյանոց մերոց, վոյժ իմն եւանդեան ի կանգնուածն ուսումնարանաց, եւ ի զարգացումն ուսումնական ընկերութեանց... սղոյ մեր նախնազոյն յոգոս, իրբ անյիշատակ թաղեալ երբեմնի աղիտութեան խորս... արդ զլուխ ի վեր ամբարձեալ յաւեարակաց շիրմացն, թախիժ մեզ արկանէ որդոց իւրոց, մի՛ գանց առնել զիւրք ի կենդանացուցանել զնա յիմաստութիւն: Մի ազգ եմք եւ ի մի միաբանութիւն ժողովեալ երթեցուք ուր ձգիցէ զմեզ ճշմարիտ սղոյախերութիւն»: (տես «Հանդէս Ամսօրեայ» 1952, թիւ 1-3, էջ 133-134- Հր. Եփրեմ Վրդ. Պօղոսեանի յօդուածաւարքը):

Այս Ընկերութեան հիմնադիրները սպա կը ներկայացնեն իրենց ծրագրին ու գործունէութեան

նպատակին 10 կէտերը, որոնք են հետեւեալները, 1.- Միախրտ, միախում, խաղաղասէր շաղկապումն անձանց ի մի միաբանութիւն: 2.- Յօրինուած եւ թարգմանութիւն գրեանց օգտակարաց, եւ հրատարակումն այնոցիկ սպազբութեամբ: 3.- Կանգնուածն վարժարանաց եւ դպրոցաց ի քաղաքս եւ ի գիւղս՝ ի դաստիարակութիւն ուսանելու եւ դասերաց: 4.- Հմտութիւն եւ գործազբութիւն արուեստին երկրագործութեան: 5.- Հետախոյզ քննութիւն հայրենականացն հնութեանց եւ սովորութեանց: 6.- Հաւաքումն մատենից նախնեաց եւ գրամոց եւ այլոց նշխարաց հնութեանց: 7.- Հաւաքումն նրիթոց քնական պատմութեան կենդանեաց, բուսականաց եւ ընդերկրեայց: 8.- Ուսումն ամենազոյր արուեստից ծաղկելոցն ազանց: 9.- Բարգաւաճումն վաճառականութեան բաւ եւրոպական օրինի: 10.- Ուսումն անթերի գիտութեան վստատեանց ի մետադոս:» (տես նոյն, էջ 134):

Ընկերութեան պատասխանատուները համազգային գազախորարանութեամբ կը գործեն եւ պահելու համար Ընկերութեան քնոյթը, իրենց անակից կը գարձեն նաեւ հայ-կաթոլիկները, իրենց ծրագրումն ու կը դիմեն Հր. Պետար Վրդ. Մինասեանի, որպէսզի կազմէ Կանոնադիր մը:

Ա. Պէրդէբեան այս խնդրին նկատմամբ զբամ է հետեւեալը ի միջի սլոյց. «... սղոյախէր եւ ուսումնաւոր անձինք ի Հոյովմէական Հայոց՝ յորոց բազումք աշտիերեալք էին ի Մուրատեան եւ ի Ռափայէլեան վարժարանս եւ ի Վանան Վէնէակոյ եւ Վիէնայու, համամիտ եւ համակամ խորհրով եւ հասանութեամբ կրածիցան հաստատել զԸնկերութիւն իմն ընդ Լուսասորչեան հայոց: Նպատակ Ընկերութեան էր սղոյախերութիւն եւ յառաջադիմութիւն ի բարոյսական մասին, եւ քացէ ի քաց հերքումն սարապարտ վիճից... քացցեն նորոց դպրոցս ի հայրենակ քաղաքս Ասիոյ, յորս ոչ գոյ դպրոց, ոչ ընթերցանութիւն եւ ոչ ուսումն գնանպան արուեստից...: Զկանոն Ընկերութեան խմբադրեց

Հը. Պետրոս Վրդ. միաբան վենետիկյան վանից եւ գանուն նորա կոչեաց Համադղեաց Ընկերութիւն: (տես նոյն, էջ 135):

Այս Ընկերութիւնը կարճ ժամանակի մէջ համակրեցրու մեծ շրջանակ մը կ'ուսեանայ: 1848 Փետր.ին Ընկերութեան անդամներու թիւը 600-էն աւելի կը համբուէր: Սակայն դժբախտաբար դաւանական խնդիրներ ծագելով անդամներուն միջեւ, երկիւնդիւում առաջ կուգայ եւ 1852-ին կը խափանուի Ընկերութիւնը:

1860-ին սակայն, երբ կիրքերը կը հանդարտին, Համադղեաց Ընկերութիւնը վերակազմելու ճիգեր կ'ըլլան նախկին անդամներու կողմէ եւ կը բանան մտանադարան մը Պէյօղլու Սազըղ-Աղաճ թաղին մէջ Վալէ սազըղ փողոց թիւ 13 Ընկերութեան սեփական քարաշէն տան մէջ:

1861 Ապրիլի 21-ին դումարուած ժողովին կը պատրաստուի նոր կանոնադիր մը 2A յօդուածներէ բաղկացած, որ խմբադրուած էր նոյն ուղիով, առանց դաւանական խտրութիւն դնելու անդամներու միջեւ:

Թէեւ որոշ ժամանակ մը կը դոյստուէ Ընկերութիւնը, սակայն դարձեալ դաւանական խնդիրներ պատճառ կ'ըլլան անկարգութեանց եւ կը կտրուեն Ընկերութեան զործուենութիւնը եւ ի վերջոյ կը փակուի դարձեալ, հաւանաբար 1865-ին: Կը կարծուի թէ մտանութեան մը հետեւանջով կառավարութիւնը սրած ըլլայ Ընկերութեան անդամները: (տես նոյն, էջ 137):

1870-ին վերստին ճիգեր կ'ըլլան Համադղեաց Ընկերութեան մարմին աայլու: Այս անգամ Ընկերութիւնը տարրեր ձեւի տակ կը գործէ երկար տուն ու կը բանայ Բերայի մէջ աղջկանց վարժարան մը, որուն հողամտիւնը կը յանձնուի Յառաջդիմասէր Տիկնանց Ընկերութեան:

1846 Մայիս 1-ին, դարձեալ Բերայի մէջ, Մատթէոս պատրիարքի յորդորներուն վրայ, թաղեցի հայեր կը կազմեն Նարեկեան Ընկերութիւնը, որուն

ջանքերով 1853-ին կը շինուի Նարեկեան վարժարանը եւ անոր հասցիքը ապահովելու համար կը շինէ 6 քարաշէն տուներ: (տես Թ. Աղասեանի «Յարեկեանական Երեսօրագրան Բերայի Աղբարատանամին 1861-1927 եւ Դարձանատան - 1897-1927» էջ 14): Այս Ընկերութիւնը դոյստուած է մինչեւ 1861:

Ընկերութեան առաջին անդամներէն մին եղած է Տոքթ. Ստեփան փաշա Ասլանեան: (տես «Հանդէս Ամսօրեայ» 1952, թիւ 1-3, էջ 138- Հը-Եփրեմ վրդ. Պօղոսեանի յօդուածաչաբքը):

1846 Դեկտ.ին Սկիտարի Ս. Սաշ թաղին մէջ կը կազմուի Սնամատար Ընկերութիւնը, որուն առանապեալ կ'ըլլայ Եշան Փիշիբեան: Այս Ընկերութիւնը հողատար մարմինը եղած է Ս. Սաշ վարժարանին, որ մինչև 1850 թուականը դեռ կը պահէր իր գոյութիւնը: Վարժարանը այսօրէ կտք, Ընկերութիւնն ալ կը գաղթի գործելէ: (տես «Հանդէս Ամսօրեայ» 1954, թիւ 9-10, էջ 446):

1847 Փետր. 1-ին Սապիւղի մէջ կազմուած է աղգասէր հայ կիներու կողմէ Բարեպաշտական Ընկերութիւնը թաղին աղջկանց դպրոցական պէտքերը հողալու համար, բայց շէնք դիտար թէ մինչեւ ո՞ր թուականը դոյստուած է ան: (տես «Հանդէս Ամսօրեայ» 1955 թիւ 10-12, էջ 572-573):

1847-ի ամառը Կ. Պոլսոյ մէջ գոնուող վանեցի պանդուխտներ կը հիմնեն Արժրունեաց Ընկերութիւնը Մատթէոս պատրիարքի քաջաբերութեամբ, որուն նպատակը կ'ըլլայ Վանի մէջ դպրոցներ բանալ եւ ուսուցիչներու թոշակները ապահովել: (տես «Հանդէս Ամսօրեայ» 1958 թիւ 1-4, էջ 119- Հը-Եփրեմ Վրդ. Պօղոսեանի յօդուածաչաբքը): Ընկերութիւնը կը վերակազմակերպուի 1851 Փետր.ին եւ կը կազմուի 12 հողիներէ վարչութիւն մը, որունք են՝ Հայրապետ Սապրունեան (նախագահ), Յարութիւն Պոռնաղեան, Արքաճամ եղիազարեան, Յակոբ Թովմասեան, Յակոբ Դատպարեան, Աւետիս Բարսողյանեան, Մկրտիչ Իսքանդարեան, Կարա-

պետ Մանուկեան, Պօղոս Տէր Յովհաննէսեան, Կարապետ Ասատաճատուրեան, Սարգիս Վարդանեան, Արբաշաճ Սիրանեան: Ընկերութեան կեդրոնատեղին էր Եազճի Խանը: (տես նոյն, էջ 121):

1848-ին Սկիւտարի Եէնիթաճալլէի թաղին մէջ չիմնուած է Գոզոցասէր Ընկերութիւնը, որ նպատակ ունեցած էր թաղին մէջ չիմնել աղջկանց վարժարան մը: (տես Յ. Ճ. Սիրունիի «Պոլիս եւ իր դերը» Բ. հատոր, էջ 382):

1852-ին կազմուած է Ս. Խաչի Ընկերութիւնը (տես «Արեւելք» թիւ 3854 6-18 Նոյ. 1898): Ինչպէս իր անդին գրեցինք, թաղին դպրոցը այրած ըլլալով 1850 թուականին, դասընթացքները կը շարունակուէին եկեղեցւոյ դաւիթին եւ վերնատան մէջ: Հետեւաբար, այս Ընկերութիւնը կը մատուկարարէր դպրոցական բոլոր պէտքերը ու նիւթական օժանդակութիւնները:

1854 թուականին այս ընկերութեան անունը փոխուած կը գտնենք Արարատեան Մեղուաց Ընկերութիւն անունով: (տես Յ. Ճ. Սիրունիի «Պոլիս եւ իր դերը» Բ. հատոր, էջ 382): Մեզի անձանօթ մնացած է ընկերութեան անուանափոխութեան պատճառը: Սակայն եւ այնպէս ան կը շարունակէր ստատոր հանդիսանալ Ս. Խաչ եկեղեցւոյ թաղային վարժարանին:

1852 Մարա-Ապրիլ ամիսներուն Գուճ-գափուի Մայր Եկեղեցւոյ Ուսումնարանի եւ շրջակայ երեք դպրոցներու վարչութիւնը քանի մը ուսումնաճէր անձերու յանձնուած էր: Ուսումնարանին եկամտար հարկ եղած ծախքը չկարենալով գոցել, յիշեալ անձերը կը խորհին Ընկերութիւն մը կազմելով, ժողովուրդին կամուտը նպատակն դիմել: Գերազոյն ժողովի թուրաութեամբ կը չիմեն Օժանդակ Ընկերութիւնը, որուն նպատակը կ'ըլլար Մայր Եկեղեցւոյ Ուսումնարանին պայծաութեան պէտք եղած ծախքը հոգալ: (տես «Նոյնիան Աղունի» թիւ 13, 1952 եւ Հանդէս Ամսօրեայ» թիւ 1-2, 1957 էջ 79):

1853-ին, համաձայն Հր. Եփրեմ Վրդ. Պօղոսեանին ջոյց տաւած տուեալներուն, Գուզուճուքի մէջ կազմուած է Լուսաւորչեան Ընկերութիւն մը, որ նոյն թուականին Գեղա. ամսուն չիմնած է թաղին Լուսաւորչեան վարժարանը: Ընկերութիւնը իր գոյութիւնը պահած է մինչև 1871 թուականը: Ընկերութեան նախագահը եղած է Յօհաննէս աղա Ալվատեան (տես «Հանդէս Ամսօրեայ» 1954 թիւ 9-10, էջ 444):

1850-ին Յակոբս Սերսեան պատրիարքին հրամանով Գուճ-գափուի գրքի թաղին Ս. Վառժառեայ եւ Ս. Պօղոսի անունով վարժարաններու օժանդակութեան համար կը կազմուի 7 հոգիներէ բաղկացած Շողաբաճութիւն մը հետեւեալներով, Պէլլազ Եւան Թալուրեան, Թիւլլէնտճի Գրիգոր Մերկերեան, Եսիբիչ Մելքիսեղ եղիազարեան, Եսիբիչ Եղնա Գարբէշեան, Թիւլլէնտճի Մեսրոպ Անուխեան, դերձակ Մատ. Յովհաննէս, Պէլլազ Յովհաննէս Ասաղեան: (տես Յակոբ Վարժապետեանի «Յիշատակարան 75 ամեայ Յոբելեանի Ս. Յարութիւն Եկեղեցւոյ Գուճ-գափուի գրքի - 1855-1930 - էջ 44):

1854-ին դարձեալ նաւը-գափու թաղին մէջ կը կազմուի Մոսէէս Պորենացի Ընկերութիւնը, նպատակ ունենալով թաղին վերոյիշեալ վարժարաններուն օժանդակել: (տես «Արեւելք» թիւ 3854 6-18 Նոյ. 1898 - Սկիւնակ Բանասէր Տուրթ. Տաղաւարեանի յօդուածաշարքը) եւ «Հանդէս Ամսօրեայ» 1956 թիւ 9-12, էջ 531):

1855-ին Սամաթիոյ մէջ կը կազմուի Սանուց Ընկերութիւնը, նպատակ ունենալով թաղին վարժարանին (որ Սահակեան կը կոչուէր), աղքատ տղոց եւ աղջկանց դպրոցական պիտանքները հոգալ: (տես «Հանդէս Ամսօրեայ» 1956 թիւ 7-8 էջ 378 - Հր. Եփրեմ Վրդ. Պօղոսեանի յօդուածաշարքը):

1862-ին Ընկերութեան նախագահն էր Մ. Մաճիկոնեան: Սակայն նոյն տարին Ընկերութիւնը կը լուծուի եւ յաջորդ տարին ճիւղեր կը թափուին վերա-

կազմելու Ընկերութիւնը: Թէև Ընկերութիւնը կը կազմուի 12 գործադիր անդամական կազմով մը, սակայն 1866-ին Սամաթիոյ մէջ ծագած հրդեհին պատճառաւ Ընկերութիւնը անպարծութեան կը մատնուի:

1868-ին դարձեալ վերակազմուած է Ընկերութիւնը, բայց երկար տակն չի գոյատեւեր ու կը դադարի, չենք զիտեր թէ որ թուականին:

1874-ին վերստին գոյ է Ընկերութիւնը, սակայն այս անգամ կը կրէ Սահակեան Սանուց Թանգարանի Ընկերութիւն անունը, որուն նպատակը կ'ըլլայ բանալ Թանգարան մը: 1896-ին դարձեալ կը գաղբի ան:

1858-ին Սէլամբէի մէջ կը կազմուի Բաթանոր-գական Ընկերութիւն Հայոց Ընկերութիւնը, նախագահութեամբ Գրիգոր Ստեանի: Այս Ընկերութեան նպատակն էր հաստատուն եկամտու մը սպասուելը թաղին վարժարանին ծախքերը հոգալու եւ մինչեւ նոյն տակն բանալ զպրոց մը երկրորդական ուսմանց համար, նաև, ձրիարար գառախարակել աղջիկ եւ աղայ աղքատ աշակերտներ: (տես Յ. Ճ. Սիբունիի «Պոլիս եւ իր դերը» Բ. հատոր, էջ 382): Ընկերութիւնը կը գործէ մինչև 1860 թ.:

1857 Յունուար 14-ին Հիմնուած է Եգրայրա-սիրական Ընկերութիւնը, Գում-գալիտի կողմէր, Բապուճի Սանը, երկրորդ գաղափար, ուր Յունուար 21-էն սկսեալ հայերէն, ֆրանսերէն եւ անգլերէն լեզուները, ինչպէս նաև աշխարհագրութիւն, թուարանութիւն ալ կ'աւանդուէր ուսումնասէր անհասանքուն: (տես «Հանդէս Սիսորեայ» թիւ 1-2, 1957, էջ 79) - Հր. Եփրեմ Վրդ. Պողոսեանի յօդուածաշարքը):

1859 Հոկտ. ին Թօփ-գալիտի մէջ կը կազմուի Ուսումնասիրական Ընկերութիւնը, որուն Հիմնադիրները կ'ըլլան Յակոբ Հայրեան եւ Յովհաննէս Մ. Գարրիկեան: Այն Ընկերութեան նպատակը կ'ըլլայ թաղին զպրոցներուն օգնել: Այս Ընկերութեան ճիշդերով է որ կարելի կ'ըլլայ 1865-ին հիմ-

նել թաղին աղջիկներու համար վարպուհեան վարժարանը: Յարութիւն Սմիրա Պէղճեան այս ընկերութեան նիւթական օժանդակութիւններ կատարած է:

Այս ընկերութիւնը հոգացած է նաև թաղին մանկերու Լեւոնեան վարժարանին ծախքերը: (տես Յ. Ճ. Սիբունիի «Պոլիս եւ իր դերը» Բ. Հատոր էջ 382):

1859-ին Պէյքօղի մէջ կազմուած է Բարեխիւրական Ընկերութիւնը-ը թաղին Եփրոզեան նորակա-սոյց վարժարանին ծախքերը հոգալու համար (տես նոյն, էջ 382):

Տոբթ. Տաղաւարեան Ընկերութեան մը հիմնարկութիւնը կը յիշէ 1860-ին Եէնի-գալիտի մէջ (տես «Արեւելը» թիւ 3854 6-18 Նոյ. 1898) առանց անունը տալու: Մինչդեռ Կարապետ Փանոսեան այդ Ընկերութեան հիմնարկութեան ան թուական կը նշանակէ 1859. «Ջանիւք եւ գործակցութեամբ Ընկերութիւն մը կազմուէր է Գում-գալիտի եւ Եէնի-գալիտի մէջ նեղ աղջկանց վարժարան մը բանալու համար: (տես «Հանդէս Սիսորեայ» 1957 թիւ 1-2, էջ 80): Սակայն ան եւս չի յիշեր Ընկերութեան անունը:

Հր. Եփրեմ Վրդ. Պողոսեան յաջողած է գտնել Ընկերութեան անունը եւ իր փաստարկութիւններով կ'ապացուցանէ, թէ Ընկերութեան անունը եղած է Աշոտեան: Կարապետ Փանոսեան եղած է այս Ընկերութեան հիմնադիրը ու հետեւարար իր տուած թուականը ճիշդ կընանք նկատել, ինչ որ վստահեցուցած է Հր. Եփրեմ Վրդ.: (տես «Հանդէս Սիսորեայ» 1957, թիւ 3-5, էջ 245): Իսկ ինչ կը վերաբերի աղջկանց վարժարանին անունին, կը կարծենք թէ ան անուանուած ըլլայ Հայրանուշեան, որովհետեւ այն թուականներուն զոյութիւն ունէր այդ անուով վարժարան մը:

1860-ի Օդոստոս 1-ին կազմուած է Անձնուէր Ընկերութիւնը, որուն նպատակը եղած է Կ. Պոլիս գանուոյ գաւառէն պանդուխտ եկած հայերուն կար-

դալ եւ գրել սորվեցնել:

Այս Ընկերութեան հիմնադիրը եղած է գրափա-
ճառ Յարութիւն Մարգարեան: (տես «Հանդէս Ամս-
օրեայ» 1951 թիւ 11-12, էջ 551):

Անձնուէք Ընկերութիւնը Կ. Պոլսոյ Ղալաթիոյ
Ս. Փրկչի վարժարանին եւ այլ դպրոցներու մէջ
հաստատած է Կիրակնօրեայ դպրոցներ եւ ուր հա-
սարթած է Կ. Պոլիս գտնուող զաւառացի պանդուխտ
հայերու հետ նաեւ բնիկներ, որոնց թիւը մօտ 700
եղած է: Կարգ մը դպրոցներու մէջ մօտ 50, եւ այլ
վարժարաններու մէջ 100ի մօտ աշակերտներ գտնու-
ած են, որոնք կը զաստիարակուէին Ընկերութեան
կրթական ծրագրով:

Սակայն այս բոլոր վարժարաններուն մէջ, Ղա-
լաթիոյ Ս. Փրկչի վարժարանին Կիրակնօրեայ դպ-
րոցն էր որ ամենաարդիւնաբեր գործունէութիւնը
ցուց տուած է, ու ամենակրկնաբար եղած: Այս
վարժարանին մէջ 30 տարի դասախօսած է Քրիս-
տոստուր Ղազարոսեան: Ասոր անօրէնութեան օրով
հոն դասախօսած են նաեւ (1872 թ.) Յովհաննէս
Ա. Կէօճըրի յճեան, Սարգիս Յինճեանեան եւ Գրիգոր
ձէսահեան: (տես նոյն, էջ 552):

1857-ին, ըստ Հր. Եփրեմ Վրդ. Պօղոսեանի,
Խաղիւղի մէջ կազմուած է Վարդանանց Ընկերու-
թիւնը առնենապետութեամբ Յովհ. թիւ յիշուեա-
նի, որուն նպատակը եղած է նիւթապէս օժանդակել
Թաղին կրթական յարկերուն: Այս Ընկերութիւնը
պահած է նաեւ Ընթերցարան մը Խաղիւղի մէջ,
ինչպէս նաեւ հաստատած է Թանգարան մը 50 անձ-
նուէք եւ բնիկեցաւոր անդամներու համադրած կ-
ցութեամբ:

Մինչև 1866 թուականը այս Ընկերութիւնը պա-
հած է իր գոյութիւնը, սակայն այնուհետեւ ունէ
յիշատակութիւն չկայ անոր մասին: (տես «Հանդէս
Ամսօրեայ» 1955 թիւ 10-12, էջ 574):

1860-ին Գարակէօճըրի թաղին մէջ կը կազ-
մուի Ասիական Ընկերացախրայ Ընկերութիւնը, որ
հաւանաբար նպատած ըլլայ Սայմաթմորուք թա-

ղին Ս. Ասիական վարժարանին: (տես «Հանդէս Ամս-
օրեայ» 1956 թիւ 3-6, էջ 274-275): Չենք գիտեր թէ
այս Ընկերութիւնը որքան տան գոյատեւած է:

1861-ին կը յիշուի Հայ Տիկնանց Ընկերութիւ-
նը (տես «Հայրենիք» թիւ 1300, 1883 թ.) կամ
Տիկնանց Ընկերութիւն Պէշիկթաշի (տես «Արեւելք»
թիւ 3854, 1898 թ.) անունով Պէշիկթաշ թաղին
մէջ, որ հիմնուած է Մաքրուհեան վարժարանին հո-
գատարութեան համար: Սակայն եւ այնպէս, անոր
գոյատեւման մասին տեղեկութիւններ կը պակսին:

1861 Փետր. ին Խաղիւղի մէջ Հայ տիկնաներու
կողմէ կը կազմուի Գթութեան Ընկերութիւնը թա-
ղին բարոյքէ, սպա Պատրիարք ներսէս Վարժա-
պետեանի խորհուրդով: Ընկերութեան նպատակը
կ'ըլլայ թաղին ներսիսեան աղջկանց վարժարանին
նիւթական մատակարարութիւն կատարել: Անաղին
տարին իսկ Ընկերութիւնը կ'ունենայ 70 անդամու-
հիներ: Չենք գիտեր թէ որքան տան գործած է ան:
(տես «Հանդէս Ամսօրեայ» 1955 թիւ 10-12, էջ 575-
576):

1862-ին Թօփ-գափու թաղին մէջ բարեւէր ան-
ձերու կողմէ կը կազմուի Ընկերութիւն մը, որուն
անունը անյայտ կը մնայ (տես «Հանդէս Ամսօրեայ»
1956 թիւ 7-8 էջ 360 - Եփրեմ Վրդ. Պօղոսեանի յօդ-
ւածաւարքը): Այս Ընկերութիւնը հիմնած է պղ-
կանց դպրոց մը: Ուրիշ տեղեկութիւններ կը պակ-
սին Ընկերութեան գործունէութեան եւ գոյատեւ-
ման մասին: Իրրեւ գործօն անդամներ կը յիշուին
հետեւեալները. Քրիստ աղա Եաղուպեան (Գանձա-
պետ), Նիկողոս աղա Մէլքոնեան, Նշան աղա Մեղ-
քոնեան, Անտօն աղա Գրազիրեան, Ստեփան աղա
Խաչատուրեան, Սերովբէ աղա Գիւնեպանեան: (տես
նոյն, էջ 361):

1862 Օգոստոս-Սեպտ. ին կազմուած է Վարժա-
պետական Ընկերութիւնը, որուն նպատակը եղած
է կարօտ ուսուցիչներուն նիւթապէս օգնել, որոշ-
ւած կանոնադրութեան մը համաձայն, որուն Գիւս-
նը կազմուած է 1864-ին հետեւեալներով, Յակոբ

Ոսկան (ատենապետ), Աւետիս Տ. Սահակեան (փոխ ատենապետ), Թորոս Նաղարեան (ատենադպիր), Միսէն Ծէլէկեան փոխ ատենադպիր)։ Իսկ Տնօրէն ժողովը կազմուած է հետեւեալ անդամներով, Սիմէն Միքայէլեան, Յարութիւն Թիւրեան, Բրիտանոսուր Ղազարոսեան, Բրիտանոս Գալստիսեան, Ս. Պ. Պ. Փափազեանց։ (տես «Հանդէս Ամսօրեայ» 1957 թիւ 11-12, էջ 575-576- շր. եփրեմ Վրդ. Պօղոսեանի յօդուածաշարքը)։

Վարժապետական Ընկերութեան կանոնադրութեան համաձայն, հետեւեալ նպատակները գործադրելու հետամուտ եղած է 1.- Աղջկային վարժարաններու մէջ ուսման եղանակը բարեկարգելու և միօրինակ ընթացք մը տալ անոր։ 2.- Վարժապետութեան բարեօրոճ։ (տես «Հանդէս Ամսօրեայ» 1951 թիւ 11-12, էջ 554)։

Այս Ընկերութիւնը սակայն չէ կրցած երկար ատեն իր գոյութիւնը պահել։ 1866-ին վերստին կը վերակազմուի։ Դժբախտաբար երկրորդ բացումէն ետք, հաջիւ երկու տարի կը գոյատեւէ, եւ վերջնականապէս կը փակուի։

1862-ին Գում-գափուի մէջ կազմուած է Լուսնորչեան վարժարանին եւ այլ վարժարաններու հօգածու Ուսումնասիրաց Ընկերութիւնը, որուն առաջին ատենապետը եղած է Մարտիրոս Սալսիթյանեան։ (տես նոյն, էջ 81 1957 թիւ 1-2)։

1862-ին Օրթագիւղի մէջ անգլիացի Հոփսիսմեան վարժարանին համար կազմուած է Տիկիանց կնիամակալութիւն մը Թաղական Սորսուրդի Գանձերով։ 1867-ին այս Ընկերութեան գլուխ կանոնած է Տիկիանց Նազար Վահանեան, որ մեկէնսար եղած է Հոփսիսմեան անգլիացի վարժարանին։

Թէև մեզի ծանօթ չեն թէ ովքեր եղած են այս կնիամակալութեան առաջին կազմի անդամները, սակայն յետագայ տարիներու վերաբերմամբ (1886 թ.) «Արշա» շարաքննարկէն կը տեղեկանանք թէ 1886-ին նոյն կնիամակալութեան կազմը հետեւեալներէն կը կազմուէր. Տիկիանց Չապէլ Զնդկեան,

Տիկիանց Մաքրուհի Չապէան, Օր. Սափեանիկ Մալէգեան, Օր. Նունիկ Սիմոնեան։

Ասանք Հոփսիսմեան անգլիացի վարժարանին բարելոման համար աշխատանք տարած են, կազմակերպելով զանազան հանդէսներ եւ այլ ձև ներկիւնքն գոյացած հասոյթը յատկացուցած վարժարանին պէտքերուն։ (տես «Արշա» շարաքննարկ 1908, էջ 632-634)։

1862 Ապրիլ 22-ին Ծէլէկիւղի մէջ կազմուած է Տաճատեան Ընկերութիւնը, որուն նպատակը եղած է Լուսնորչեան գիշերօթիկ դպրոց մը հիմնել։ (տես Յ. Ծ. Սիւրենիի «Պայլս եւ իր գերբ» Բ. հատոր, էջ 383)։ Ընկերութիւնը հաջիւ տարի մը կեանք կ'ունենայ։ 1863 Մարտ 12-ին Գում-գափուի Դրոյ դպրոցին մէջ ժողով կը գումարուելով նախադասութեամբ Պետրոս Մ. Վրդ. Ի եւ ատենապետութեամբ Տիգրան Գաբրիւսեանի, Ընկերութեան կանոնադրութիւնը փոփոխութեան կենթարկուի եւ պետածէի հարցը կարգի կը գրուի։

Համաձայն «Մասիս» թերթին (տես թիւ 725 1866 թ.) սոյն Ընկերութիւնը 1866-ին դպրոց մը կառուցանելու նպատակով Փետր. 1-ին Արեւելեան Թաղայնին մէջ մասնաւոր ներկայացած մը կուտայ։ (տես «Հանդէս Ամսօրեայ» 1952 թիւ 7-9, էջ 443- շր. եփրեմ Վրդ. Պօղոսեանի յօդուածաշարքը)։

1871-ին սոյն Ընկերութեան գրամադպուտը (250 Օսմ. ոսկի) եղած է։ Իսկ 1873-ին Ընկերութեան ատենապետ կը գանձուր Կարապետ Գ. Ազարթեանեան եւ ատենադպիր՝ Եղիազար Մ. Մէլիբեան։ (տես նոյն, էջ 444)։

Մինչեւ 1875 թուականը այս Ընկերութեան գործունէութեան մասին տեղեկութիւններ կը գտնենք։ Համաձայն «Մասիս» թերթին (1875 թիւ 1689) Ընկերութիւնը ունեցած է 450-500 Օսմ. ոսկիի արժուողութեամբ պատրաստ զոյք։

1863-ին անգլիացի մէջ կազմուած է Ներսիսեան Սանուց Ընկերութիւնը Ներսիսեանի նախկին

աշակերտութեան կողմէ, որ ունեցած է կանոնադիր մը՝ կախում վարժարանին մէջ, բայց հրատարակում չէ: Սոյն Ընկերութեան նպատակը եղած է, կարելիութեան սահմաններու մէջ ուսման յոսանքի իմութեան նպատակ: Կը հաստատէ Թանգարան մը՝ աշակերտութեան ընթերցման եւ զարգացման համար: Այս Ընկերութեան խնամակարգ կարգում է վարժարանին տնօրէնը՝ Կարապետ Զուխանեան: (տես «Հանդէս Ամսօրեայ» 1955 թիւ 10-12, էջ 576- շր. Եփրեմ Վրդ. Սարգիսեանի յօդուածաշարքը):

1863-ին կազմուած է Անճուէր Սանուց Ընկերութիւնը, նպատակ ունենալով դաւաններու մէջ վարժարաններ բանալ: (տես «Հանդէս Ամսօրեայ» 1951 թիւ 11-12, էջ 554):

1863-ին Եէնի-գափուի մէջ Թորոս Նապարեանի կողմէ կազմուած է Աղջկանց Դաստիարակութեան Նպատաստանայ Ընկերութիւնը, որուն նպատակը եղած է իր կարողութեան ներքո՝ չափով աղքատ աղջկանց, օրինաւոր դպրոցի մէջ, բարի ընթացքով դաստիարակել տալ, անոնց զգրօցական պիտոյքներն ալ հոգայտլ: (տես «Հանդէս Ամսօրեայ» 1957 թիւ 3-5, էջ 246 - շր. Եփրեմ Վրդ. Պողոսեանի յօդուածաշարքը):

Թէ որքան ատեն գոյատեւած է այս բնկերութիւնը չենք դիտեր, սակայն շր. Եփրեմ Վրդ. կը կարծէ թէ կարճատեւ եղած է:

1863-64-ի տեսները հաւանաբար հիմնուած ըլլայ Սկիւտար Իճատէի մէջ Լուսաւորչեան Ընկերութիւնը, որովհետեւ 1866-ին վերակազմուած ըլլալ կը նշուի: Աւտի այդ թուականէն առաջ արդէն իսկ կազմուած էր ան, որ բոս շր. Եփրեմ Վրդ. Ի, հիմնած է թաղին մանչերու զգրօցը 1866-ի ամբան: (տես «Հանդէս Ամսօրեայ» 1955 թիւ 7-9, էջ 420) եւ Յ. Ճ. Սիբուսի «Պոլիս եւ իր գերբ» Բ. հատոր, էջ 383):

1863-ին Գուրուչէճէի մէջ հիմնուած է Թարգմանչաց Ընկերութիւնը, թաղին Թարգմանչաց վարժարանին իբր հոգատար մարմին: Սակայն 1866-ին սոյն Ընկերութիւնը մեկի անձնութիւնով պատճառներով անգամական ներքին խլրուածներու եւ հրատարակչաներու հետեւանքով, նիթական մասակարգութեան գործը չէ կրցած հասցնել վարժարանին, թէ եւ մի քանի ազգասէրներ, ինչպէս Գէորգ աղա, Գասպար աղա, Քերոյքէ աղա, Գարբէլէ աղա եւ որիչներ, ջանացած են Ընկերութեան ճիգերը ի սպաս դնել վարժարանին, սակայն այդ մի քանիներու կատարած գոհօղութիւնները անբաւարար կ'ըլլան եւ Ընկերութիւնը կ'ենթարկուի անկ կազմութեան: (տես «Հանդէս Ամսօրեայ» 1953 թիւ 10-12- էջ 629) - շր. Եփրեմ Վրդ. Պողոսեանի յօդուածաշարքը):

Ինչքան անձնութիւնը կը մնայ այս Ընկերութեան գոյատեւման ինչքերը, բայց կը կարծենք թէ անգամական այդ խոտովալ վիճակով Ընկերութիւնը չէր կրնայ երկար գոյատեւել:

1864-ին, համաձայն շր. Եփրեմ Վրդ. Ի Եէնի-գափուի մէջ կազմուած է Ընկերութիւն մը, որուն անունը անյայտ մնացած է եւ որուն նպատակը եղած է դիւղին Վարդանեան վարժարանը վակուելու վասնդէն փրկել: (տես «Հանդէս Ամսօրեայ» 1954 թիւ 9-10, էջ 441):

1864-ին Սալմաթուրքի մէջ, կազմուած է Արամեան Ընկերութիւնը Պալաթի թաղին զգրօցին ազգասիկ աշակերաներուն հազուստ հայթայթելու համար: (տես «Հանդէս Ամսօրեայ» 1956 թիւ 3-6 էջ 277):

1864 Մարտ 24-ին Օրթադիւղի Ս. Թարգմանչաց վարժարանին տեսչութեան ջանքերով կը հաստատուի Սանուց Ընկերութիւն մը, որուն նպատակը կ'ըլլայ ձրի դաստաւուութիւն ընել ուսումնասէր պանդուխտ հայերուն:

Ընկերութեան առաջին կազմակերպիչը եղած է Կարապետ Ճիլդէճեան, զգրօցին հոգարարձուներէն՝ Միքայիլ Ճանեան, իսկ ուսուցիչներէն՝ Սիմոն Իլդիլըեան (յետայ Մատթէոս Կաթողիկոս):

Ընկերութեան 1864 Նոյ.ի ծանուցման Համաձայն, Կիրակի օրերը ձրի կ'առնուղուէր հեռեւեալ նիւթերը, ազդ. պատմութիւն, թուարանութիւն, քերականութիւն, քրիստոնէական վարդապետութիւն, երաժշտութիւն: Անկէ զատ մասնաւոր դասեր կը արուէր Ֆրանսերէն, իրբերէն ամէն Չորեքշաբթի օրերը: (տես «Հանդէս Ամսօրեայ» 1953, թիւ 1-3, էջ 141-142):

1867 Փետր. 25-ին ի նպատակ Մանուց Ընկերութեան բազառիկ թատերական ներկայացում կը արուի: Մական 1871-ին Մանուց Ընկերութիւնը կը զարդի զործելէ:

1872-ին ճիգ կ'ըլլայ Ընկերութիւնը վերակազմելու: Կը ձեռնարկուի յատուկ թանկարանի մը (Փրագարան-Ընթերցարան) շինութեան, որուն համար Ընկերութիւնը բանի մը անդամ Ընդհ. Ժողով դուժարած է: Առենապետ Անդրէաս Կարապետեան, վերջին կարգադրութեան մը համար, 1872 Հոկտ. 9-ին բոլոր անդամները զարձեւալ Ընդհ. Ժողովի կը հրաւիրէ:

Հակասակ այս բոլոր ճիգերուն, Ընկերութիւնը 1875-ին կը լուծուի: (տես «Հանդէս Ամսօրեայ» 1953 թիւ 1-3, էջ 142, Հր. Եփրեմ Վրդ. Պօղոսեանի յօդուածաշարքը):

1864 Փետր.ին Ռուսէլի-Հիտարի մէջ կը կազմուի Մեքորայեան Ընկերութիւնը, որուն սկզբնական նպատակը կ'ըլլայ յափահասներու յատկապէս արձեւատարներու ձրի ուսում տալ: Ռուսէլի-Հիտարի մէջ յատուկ սենեակի մը վարձուելով, էրեկայեան դասընթացքներ կը հաստատուին 1864 Յուլիսին, ազգայն արհեստագործներու ուսում տալու համար: Հին յաճախողները կը սորվին հայերէն լեզու, թուարանութիւն, աշխարհագրութիւն եւ ֆրանսերէն:

Այդ շրջանին, թողլին մէջ կար Ս. Թողէտեան վարժարանը: Կը կարծենք թէ, այն Ընկերութիւնը նպատակ ըլլայ այդ վարժարանին ծախքերուն, թէեւ այդ ուղղութեամբ առեւայինք չկան:

1881-ին է որ միայն, կը յիշուի այն Ընկերութեան «Թաղին ազգայն վարժարանին օժանդակութիւնը» (տես «Մասնա» 1881 թիւ 2941) որ սուրի կ'ամբարպէտէ մեր վերալիշեալ կարծիքը: Գործ-ժողովի առեւապետը եղած է այդ թուականին Ս. Կ. Արսէնեան, իսկ առեւապէտը՝ Գ.Գ. Սիմօնեան:

Համաձայն Հր. Եփրեմ Վրդ. Պօղոսեանի, Ռուսէլի-Հիտարի մէջ 1881-ին այն Ընկերութիւնը Ս. Թողէտեան վարժարանին հպարտորձութիւնը ըստանձնած է: (տես «Հանդէս Ամսօրեայ» 1954 թիւ 7-8, էջ 336):

1864-ին Էյուպի թաղին մէջ կը թուական Ընկերութեան մը զոյտութիւնը կը յայտնուի (տես «Արեւելք» թիւ 3854 6-18 Նոյ. 1898-Մկնակ Բանասէր-Տնօթի. Տաղաւարեանի յօդուածաշարքը), առանց սակայն անունը յիշելու: Այս Ընկերութիւնը հասանական է որ կը հոգար թաղին Ատաբեկեան մասնաշրջան վարժարանին ծախքերը:

1864-ին Ելնիկիցի մէջ կազմուած է Մամիկոնեան Ընկերութիւնը, նոյնանուն վարժարանին իբր օժանդակող մարմին: (տես «Իրիզանդիան» թիւ 2209 20 Դեկտ. 1903):

1864-ին Լանկայի Մեղրոյեան վարժարանին (տես Յակոբ Վարժապետեանի «Յիշատակարան 75 ամեայ Յորեկեանի Ս. Յարութիւն եկեղեցւոյ Գում-գափուի Գրքի - 1855-1930 - էջ 47) հրկիզեալ թաղին համար Յանձնաժողով մը կազմուած է, որուն նպատակը եղած է կարօտեալներուն հոգալ: Հրդեհը որ պատահած է 1865 Օգոստոս 25-ին (տես նոյն, էջ 47), հաւանաբար Արշակ Արայոյաճեանի յիշած Տիկնանց Ընկերութիւնը, սոյն վարժարանին Ընկերութիւնը ըլլայ, ինչպէս մասնաւորէ կ'ընէ Հր. Եփրեմ Վրդ. Պօղոսեան իր յօդուածաշարքին մէջ տարակուսելով: (տես «Հանդէս Ամսօրեայ» 1957 թիւ 1-2, էջ 82):

1864-1865-ին Մամթիւն մէջ կը կազմուի Նունեան Ընկերութիւնը, որ նոյնանուն ազգական

վարժարանին նրաժապէս եւ բարոյապէս կը նպաստէ: Չենք գիտեր թէ որքան ասին զոյառեւած է ան: (տես «Հանդէս Ամսօրեայ» 1956 թիւ 9-12, էջ 519-520 - Հր. Եփրեմ Վրդ. Պօղոսեանի յօդուածաշարքը):

1865 Յունիտին Բերայի մէջ կազմուած է Ազգասիրական Ընկերութիւնը, նպատակ ունենալով 1.- Հանդուցեալ Բզնաաբոս վարժարանի Պատշէճ անունով պանդոկին մէջ բացած պանդոկախներու գիւերային դպրոցին ուսուցիչի ամսականը, գործոցին վարժքը, լոյսի եւ գրեւական ծախքերը Վճարելու, 2.- Անտէրունչ եւ ազրաս աշակերտներու հիւանդութեան պարագային բժշկական ծախքը հոգալու, 3.- Կարօտ աշակերտներու տարեկան նսէք մը, օրինակ՝ զգեստ նսիրելու համար:

Ընկերութեան կեդրոնականին եղած էր Չախուր կամ Թաղապաշի ձառտէտի, թիւ 134: 1866 Հոկտ.ին Ընկերութիւնը կը դադարի գործելէ: Սակայն չորսհի Օդոն Ծահանեանի, Սահիան Փափազեանի, Նշան Օտեանի, Սարգիս Պօշնապեանի եւ Միքայիլ Էմէրեանի ղրաժական օչնութիւններուն, 1867 Յուլիս 1ին Ընկերութիւնը վերստին կը գործէ: (տես «Հանդէս Ամսօրեայ» 1952 թիւ 4-6, էջ 298-99 - Հր. Եփրեմ Վրդ. Պօղոսեանի յօդուածաշարքը):

1866-ին Սելւածիէ թաղին մէջ կազմուած է Անպատկալ Տիկնանց Ընկերութիւնը, նպատակու համար Ս. Պաշի աղջկանց վարժարանին: Այս Ընկերութիւնը զոյառեւած է մինչև 1908 թուականը: (տես «Հանդէս Ամսօրեայ» 1954 թիւ 11-12, էջ 590-Հր. Եփրեմ Վրդ. Պօղոսեանի յօդուածաշարքը):

1866-ի Ապրիլ-Մայիս ամիսներուն, Սկիւտարի Իճատիէի թաղին մէջ կազմուած է Տիկնանց Ընկերութիւնը, ի նպատակ թաղին աղջկանց դպրոցին, հոգածու ըլլալով դպրոցին յառաջգիւծութեան: (տես նոյն, 1955 թիւ 7-9, էջ 421):

1866 Հոկտ.ին Բերայի մէջ հիմնուած է Հայկական Ընկերութիւնը, նպատակ ունենալով թաղին

մէջ գիւերութիւ վարժարան մը բանալու: Ընկերութեան հիմնադիրները աստամեայ նախագահ կ'ընարէն Տոթթ. Սերգիէէն, իսկ գանձապահ՝ Գէորդ պէյ Երամեան: Սակայն Ընկերութիւնը իր բաժանելով անդամներէն չկրնալով դպրոցին յատկացուելիք գումարը գոյացնել, կը լուծուի նոյնմարտի սկիզբը: (տես նոյն, 1952 թիւ 4-6, էջ 299):

1867 Նոյ. 1-ին Գնայր կղզիի մէջ կազմուած է Ներսէսեան Ընկերութիւնը, որ նպատուած է Ներսէսեան վարժարանին: Արիչ տեղեկութիւններ կը պահանք այս ընկերութեան գործունէութեան ու զոյառման մասին: (տես նոյն, 1955 թիւ 7-9, էջ 435):

1867-ին Թօփ-գալուի մէջ կազմուած է Լեւոնեան Ընկերութիւնը, նպատակու համար թաղին Վարդուհեան աղջկանց վարժարանին եւ ազգայ Լեւոնեան վարժարանին: Հիմնադիրները եղած են Պետրոս Թափշանեան (անունայեան), Գ. Արծրունի (ասունաղպիր) եւ ուրիշներ: Համաձայն Հր. Եփրեմ Վրդ. Պօղոսեանի, այս Ընկերութիւնը 1870ին հիմնուած է Վարդանայ վարժարանը, որուն մասին մենք սեւէ տեղեկութիւն գտած չենք: Չենք գիտեր թէ որքան ասին տեւած է այս ընկերութիւնը: (տես «Հանդէս Ամսօրեայ» 1956 թիւ 7-8, էջ 361-362): Մինչդեռ, համաձայն «Մանրամէկ Էֆֆարթի», այն Ընկերութիւնը հիմնուած է 1870 թուականին: (տես թիւ 1225 30 Ապրիլ 1870):

1873-ին այս Ընկերութեան ասունապետութիւնը վարած է Գրիգոր Միկեան: Սոյն թուականին Տիկին Տիրուհեան 20 սակի կը նուիրէ Ընկերութեան եւ կը խոստանայ կտակ մըն ալ թողուլ: Այս կնոջ քաջաբի 1874-ին կ'որոշուի Ընկերութեան անունը կոչել Տիրուհեան, սակայն ընդդիմադիրներ չեն ընդունիր եւ քիչ ասեւն ետք կը փակուի Ընկերութիւնը:

1867-ին կը կազմուի Օրթոդոքս մէջ Բաջալեքոզ Ընկերութիւնը, որ կուզար շարունակելու Թարգմանչաց Ընկերութեան մատակարարման գոր-

ժը, որ 10 տարի տևած է:

Թարգմանաց Ընկերութիւնը ժողոված ըլլալով, Բաղաշերտ Ընկերութիւնը թաղին մասնաճիւղով Թարգմանաց վարժարանին հոգը կ'ստանձնէ, որ սոց. թուականին անհեալ վիճակ մը ունէր:

Այս Ընկերութիւնը կազմակերպած է Տիգրանիկ աղա Եռուստիան, Անգլիայէն Կ. Պոլսի գաղչէն ետք, որ շուտով իր Ընկերութեան անդամներուն թիւը կը բարձրացնէ 34-ի: Սակայն 1871-ին այս Ընկերութիւնն ալ կ'ունենայ նիւթական դժուարութիւններ եւ իր մասակարարութիւնը անկանոն կը կտատի: Չենք գիտեր թէ որքան ատեն պահած է այս Ընկերութիւնը իր գոյութիւնը: (տես «Հանդէս Ամսօրեայ» 1953 թիւ 1-3, էջ 142-144):

1867-ին Գուս-գալուսի մէջ կը կազմուի Նպաստամասաց Ընկերութիւնը, նախաձեռնութեամբ Տոքթ. Կարապետ Գալուստեանի, որուն նպատակը կ'ըլլայ Ս. Փրկչի Հիւանդանոցի վարժարանին տղոց գրեւական պիտոյք հայթայթել:

Այս Ընկերութեան կեդրոնը գտնուած է Լանկա թաղին մէջ, Մուսալլա ճատակի թիւ 94: 1868-ին Տնօրէն ժողովի ատենապետը եղած է Մ. Զիւմրեան, իսկ ատենապօղբը Յ. Յ. Յովակիմեան: Չենք գիտեր թէ այս Ընկերութիւնը որքան ատեն գոյատևած է, ուրիշ տուեալներ չունենալով, ստուգել կարելի չէ եղած: (տես Բիւզանդ Քէշեանի «Պատմութիւն Ս. Փրկչի Հիւանդանոցին Հայոց Ի. Կ. Պոլսի» էջ 186-187 եւ էջ 208-209):

1868-ին Սելւաթի թաղին մէջ կը կազմուի Արարատեան Ընկերութիւնը, երբ կը հրատարին Խնամակալ Տիկնանց Ընկերութեան անդամները: Այս Ընկերութիւնը շարունակութիւնը կ'ըլլայ յիշեալ Ընկերութեան ու կը կազմուի Գործաշիր ժողով մը հետեւեալ անդամներով. — Քրիստոստուր Ղազարուսեան, Յակոբ Եգմէնճեան, Պօղոս Վ.Պ., Յարութիւն Խանտանճեան, Յովհաննէս Խանճեան, Արքայճաճ Յ. Ալիպեան, Միհրան Ե. Թուղլաճեան:

Ընկերութիւնը կ'ունենայ իր կանոնադրերը:

Եթէ յօդուածներէ բաղկացած, որուն մէջ կը գրուենք Ս. Պատի աղջկանց վարժարանին հոգատարութեան վերաբերմամբ պայմաններ: (տես «Հանդէս Ամսօրեայ» 1954 - թիւ 11-12, էջ 592-593 - Հըր. Եփրեմ Վրդ. Պօղոսեանի յօդուածաշարքը):

1868-ին սկիզբները կը կազմուի Ռուսմասութեան Ընկերութիւնը, որուն հիմնադիրը կ'ըլլայ Ամբրոսիոս Վրդ., նպատակ ունենալով Կ. Պոլսի դանտոց պանդուխտ հայերուն ձրի կարգավիճակ սորվեցնել: (տես նոյն, 1955 թիւ 10-12, էջ 577):

1868 Գեղարին էջուպի Ս. Եղիա թաղին մէջ հիմնուած է Հոսիսթեան Խնամակալութեան Ընկերութիւնը, Պէդճեան արքային վարժարանին կից աղջկանց բաժնի հոգաճութեան համար: (տես նոյն, էջ 596):

1868-ին Սամթիւնյ մէջ ծաղած Հրեհէն պատճառով, թաղին բնակարաններու հետ այրած ըլլալով նունեան աղջկանց վարժարանը, առկերտութիւնը գրկուած կը միայն դատարարուի թիւնէ: Ասոր դարձան տալու համար, կը թառէր եւ ազգասէր անձեր, թիւսով եօթը, Սամթիւնյ մէջ Աղապեան անունով աղջկանց գիշերօթիկ վարժարան մը բանալ կը յաջողին 1869-ին, Կարապետ Փանոսեանի արձուցնութեան տակ, ինչպէս իր տեղին յիշեցին:

1868-ին Եգնի-գալուսի մէջ կը կազմուի Արամեան Ընկերութիւնը թաղին մէջ աղջկանց վարժարան մը բանալու նպատակով: (տես «Հանդէս Ամսօրեայ» 1957 թիւ 3-5, էջ 246-247- Հըր. Եփրեմ Վրդ. Պօղոսեանի յօդուածաշարքը):

1868 Յունիս 2-ին Պէշիկթաշի մէջ կը հիմնուի Ս. Էջիստանեան Ընկերութիւնը (տես «Արեւելք» թիւ 3854 6-18 նոյ. 1898) թաղին Մարքուհեան երկեսու վարժարանին օջնելու եւ անոր նախնական մակարդակը բարձրագոյնի հասցնելու համար: Այս Ընկերութեան ատենապետը եղած է Պօղոս Աշնանեան, ժոխ-ատենապետ՝ Պօղոսիկ աղա Փաշապեան, կենդանահայ՝ Անտոն Էֆ. Պաշեան, դանձապետ՝ Արթին Էֆ. Մարտուտեան, համարակալ՝ Առաքել

աղա Տրիլիթեան, խորհրդականներ՝ Օրսարբիէլ աղա Բէճահանեան, Ղազարոս աղա Ալէքսանեան: Այս Ընկերութիւնը էջմիածնեան կոչուած է, որովհետեւ իր հիմնադրութեան թուականը կը գուրադրուէր Ս. էջմիածնայ կաթողիկէին անանիոսեանի:

Ընկերութեան կեդրոնատեղին եղած է Պէշիկ-թաշի Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ դուիթին մէջ սենեակ մը: Այս Ընկերութեան անդամներու թիւը եղած է 761: (տես «Հանդէս Ամսօրեայ» 1952 թիւ 10-12, էջ 626-628 - Հր. Եփրեմ Վրդ. Պօղոսեանի յօդուածաչափքը):

1869 Դեկտ. ին Գասթըմ ժաշա թաղին մէջ կազմուած է նուիրատիաց Ընկերութիւնը, թաղին զարդարող բարեկարգելոյ նպատակով: Աւրիշ տեղեկութիւններ կը պահուին ասոր մասին: (տես «Հանդէս Ամսօրեայ» 1955 թիւ 7-9, էջ 438 - Հր. Եփրեմ Վրդ. Պօղոսեանի յօդուածաչափքը):

1869-ին Խաղիւղի մէջ կազմուած է Ներսիսեան Օրիորդաց Ընկերութիւնը անդուսն վարժարանին համար, որուն նպատակը կ'ըլլայ ստանձնել ասոր հոգւածութիւնը:

Այս խնամակարութեան անդամները եղած են հետեւեալները:

Տրիլիթեան Մանան Նիզամեան, Նազիր Ճարակեան, Նարդիկ Քաթուբճեան օրիորդներ՝ Սրբուհի Մինասեան, Երանուհի Մինասեան, Նոյեմի Տ. Գէորդեան, Աննա Զարֆճեան: (տես «Հանդէս Ամսօրեայ» 1955 թիւ 10-12, էջ 577-578 եւ «Արեւիկ» թիւ 3854 6-18 Նոյ. 1898):

1869-ին Սալամթումրու թաղին մէջ կը կազմուի Հոփոսիմեան Սանուհեաց Ընկերութիւնը, թաղին Ս. Հոփոսիմեան աղջկանց վարժարանին հոգաարութեան համար: (տես «Հանդէս Ամսօրեայ» 1956 թիւ 5-6, էջ 277-278 - Հր. Եփրեմ Վրդ. Պօղոսեանի յօդուածաչափքը):

1869-ին Եէնի-դափու թաղին մէջ կը կազմուի Մեարապեան Ընկերութիւնը նպատակ ունենալով

թաղին կիրակնօրեայ վարժարանին օժանդակել: 1869 Ապրիլին սոյն Ընկերութեան Տնօրէն Ժողովի ատենապետը եղած է Բարսեղ Գ. Այազմարեան, իսկ ատենադպիրը՝ Կ. Եաթմանեան: (տես «Հանդէս Ամսօրեայ» 1957 թիւ 3-5, էջ 247-348, Հր. Եփրեմ Վրդ. Պօղոսեանի յօդուածաչափքը):

1869-ին Բերա թաղին մէջ հիմնուած է Ուսումնասիրաց Ընկերութիւնը, որուն նպատակը եղած է թաղին մէջ մտաւարական զարգացումին օժանդակել եւ ազատ աշակերտներուն կոչիկ եւ զգեստայ: (տես նոյն, 1957 թիւ 11-12, էջ 578-):

1869 Ապրիլ - Մայիս ամիսներուն Ռումէլի-Հրասի մէջ կը կազմուի Օժանդակ Ընկերութիւնը, նպատակ ունենալով թաղին բնակարաններուն հետ հարեհին զոհ դացած Ս. Թադէոսեան վարժարանը վերաշինել եւ մտաւարի զարգացնել աշակերտութեան: Այս Ընկերութիւնը կը բաղկանար 25 խնամակալ անդամներէ, մեծ մասամբ սակերիչներէ: Ընկերութեան կազմանէ հետեւեալ շորս մեծ անձերը հոգարարած. Կընտրուին, Յարութիւն թանճեան, Պօղոս Էլմաստեան, Սիմոն Յովհաննէսեան, Յարութիւն Մրմբրեան: (տես նոյն, 1954 թիւ 7-8, էջ 336-338):

1869 Յուլիս-Օգոստոս ամիսներուն, Ռումէլի Հրասի Ս. Թադէոսեան վարժարանին աղջկանց օժնութեան համար կը կազմուի նոս. Սանդխտեան Ընկերութիւնը: (տես նոյն, էջ 338):

1869-ին էյուպի մէջ կը կազմուի Արտեմեան Տրիլիթեանց Ընկերութիւնը, Առաքելեան երկսեռ վարժարանին աղջկանց կրթութեան եւ յառաջիմութեան ստատրելու համար: Ապա 1870-ին Կարոզասիրաց եւ Արտեմեան Տրիլիթեանց միացեալ ճիւղերով, Ս. Աստուածածին թաղամասի Առաքելեան վարժարանի աղջկանց բաժնի համար ատանձին չէնք մը ձեռք կը բերեն եւ զայն կ'անուանեն Արտեմեան աղջկանց վարժարան: (տես նոյն 1955, թիւ 10-12, էջ 596-597):

1870 Յունուար 1-ին հիմնուած է Ընկերութիւն

Մամախալաց ներսիսան երկես վարժարանայ -
Ընկերութիւնը ներսիսան վարժարանին հօգածու
թեան համար: Համաձայն Հր. Եփրեմ Վրդ. Պօղոս-
եանի, այս Ընկերութեան Տնօրէն ժողովի ասենա-
պետը եղած է Յովակիմ Մերկերեան, իսկ գանձա-
պետը՝ Համբարձում Մանուկեան: (տես նոյն, էջ
578):

1870-ին Մասպիզի մէջ կը կազմուի Ս. Ներսի-
սան Սանուց Ընկերութիւնը, ներսիսան երկես
վարժարանին նախկին աշակերտներու կողմէ, նա-
խապահութեամբ ներսէս Վրդ. Վարժապետանի,
նպատակ ունենալով, նպաստել վարժարանին յա-
տազգիմութեան: Այս Ընկերութիւնը սակայն մի-
շանի տարի կեանք կ'ունենայ: 1878-ին կը վերա-
կազմուի Սիման Միքայէլեանի ասենապետա-
թեամբ, իսկ Տնօրէն ժողովի անդամ կ'ընտրուին
Պետրոս Փափազեան (գանձապետ), Պօղոս Գրլընճ-
եան, Միսա Միսեան, Ռէթէս Թողէոսեան եւ
Մաշատուր ժամկոչեան: Ձենք գիւտք թէ որքան
ատեն գոյատեւած է այս Ընկերութիւնը, բայց
գիտել ասնք որ 1880ական թուականներէն ետք
միայն անոր յիշատակութեան չենք հանդիպել:

1870-ին Մասպիզի մէջ հիմնուած է Ետպար
Շահնազարեան Սանուց Ընկերութիւնը, նոյնանուն
վարժարանին ծախքերը հոգալու համար: (տես
նոյն, էջ 578-580):

1870 Փետր.ին Սամաթիոյ մէջ կազմուած է
նպատասաւատոյց Ընկերութիւնը Ս. ՍաՀակեան
վարժարանին իրը հոգաաար մարմին: Այս Ընկե-
րութեան կ'ատենապետէ Ա. Մկրտիչեան: Մինչեւ
1880ական թուականները ասոր յիշատակութեան
հանդիպած ենք, բայց ճշգրիտ կերպով չենք գիտեր
թէ որքան ատեն պահած է իր գոյութիւնը: (տես
նոյն 1956 թիւ 9-12, էջ 521-522):

1870 Մայիս 1-ին Բերայի մէջ հաստատուած է
Գարդապարաց Ընկերութիւնը, կալաթա Սարգս
Կարաբաղեան Լիսէի հայ ուսանողներու կողմէ: Այս
Ընկերութեան կազմութեան նախաձեռնող եղած է

Կարապետ Սվաճեան, որուն նպատակը եղած է
«Հայաբնակ վայրերու մէջ վարժարաններ հաստա-
տել»: 1874-ին Բանկաթիի մէջ գումարուած Ընդհ-
ժողովին փոփոխութեան ենթարկուած է Ընկերու-
թեան Կանոնադիրը:

Այս Ընկերութիւնը ծրագրած էր «նրիխալէս
օգնել կարօտ դպրոցներուն եւ Կիրակնօրեայ գա-
սախօտութիւններ սարքել»: 1874-ին ընդարձակելով
իր ծրագիրը, կը նպատակադրէ գաւառներու մէջ
վարժարաններ հաստատել: 1878-ի Գարդապարաց
Ընկերութիւնը կը միանայ Արեւելեան Ընկերու-
թեան հետ: (տես «Հանդէս Ամսօրեայ» 1952 թիւ
4-6, էջ 301 - Հր. Եփրեմ Վրդ. Պօղոսեանի յօդու-
ածալարքը եւ «Փարձ» 2. Գիրք» 1879, էջ 184): Այս
Միաշեւոյ Ընկերութիւնը կ'ունենայ 510 անդամ:

1870-ին Պէշիկթաշի թաղեցիները Մաքրուհեան
աղջկանց վարժարանին մէջ Կիրակնօրեայ գաւա-
տախօտութեանց համար կը կազմեն Սանուց Անձուէր
Ընկերութիւնը, որուն նպատակը կ'ըլլայ բնիկ թէ
ցտնդախա անուս աղգայիններուն ուսում տալ:
(տես «Հանդէս Ամսօրեայ» 1952, թիւ 10-12, էջ
629):

1870-ին Պոյաճիգիլիին մէջ Անձուէր Ընկե-
րութեան մասնաճիւղը կը կազմուի, ինչպէս որ
կազմուած էր 1867 թուականէն առաջ (ստոյգ չենք
գիտեր թէ որ թուականին) Պէշիկթաշի մէջ, թա-
ղին անուս աղգայիններուն դասախարակութեան
համար: (տես նոյն, 1954, թիւ 7-8, էջ 342):

1871 Օգոստոս 2-ին Սամաթիոյ մէջ կազմուած
է Ա. Բ. Գ. ի Բարեկամ Ընկերութիւնը, որուն հա-
տոյթին երկու երրորդը Ազապեան վարժարանին եւ
մէկ երրորդը բնիքացարան մը բանալու համար:
(տես «Արեւելք» թիւ 3854 6-18 Նոյ. 1898 Սկսնակ
Բանասէր-Տոբթ. Տաղաւարան - յօդուածալար-
քը, եւ «Հանդէս Ամսօրեայ» 1956 թիւ 9-12, էջ
523):

1870-ին Բերայի մէջ հիմնուած է Ուսումնա-
տիրաց Ընկերութիւնը նախաձեռնութեամբ Միս-

րան Սվաճեանի, բայց հիմնովի ճշգրիտ թուականը յայտնի չէ եւ մանրամասնութիւններ կը պակասին անոր մասին: (տես «Հանդէս Ամսօրեայ» 1952, թիւ 4-6, էջ 301):

1871 Մայիսին Պէտիկթաշի մէջ կը հիմնուի Հայրենասիրաց Ընկերութիւնը, որուն նպատակը կ'ըլլայ Կիլիկիոյ մէջ աղբային վարժարան մը հաստատել (տես «Հանդէս Ամսօրեայ» 1952 թիւ 10-12, էջ 629, Հր. Եփրեմ Վրդ. Պօղոսեանի յօդուածաչարքը):

1871-ին Պէյքազի մէջ կը կազմուի Դպրոցատէր Ընկերութիւնը, նպատակ ունենալով աղջկանց վարժարան մը հաստատելու թաղին մէջ: Այս Ընկերութեան ղեկավարն էր Արբաճամ պէյ Երամեան, որուն ջանքերով Հոկտ. 31-ին կը բացուի վարժարանը: (տես «Հանդէս Ամսօրեայ» 1954 թիւ 9-10, էջ 443 - Հր. Եփրեմ Վրդ. Պօղոսեանի յօդուածաչարքը):

1871 Յուլիս 17-ին Սիւրաբի Սեւածուրդ թաղին մէջ կը կազմուի Դաստիարակաց Ընկերութիւնը դպրոցներ բանալու նպատակաւ: Ընկերութեան ատենապետն էր Աւետիս Տէր Սահակեան եւ ատենադպրեր՝ Ս. Հ. Մ. Ֆէլէկեան, որոնք 1871 Յուլիսին յաջողած են բանալ վարժարան մը թաղին մէջ (համաձայն Եփրեմին, Սեւածուրդ թաղ Սեւածիէի փողոց թիւ 19): Այս վարժարանին անունը չէ արուած, սակայն դեռեւս որ երկուստ աշակերտներ ունեցած է: Համաձայն Հր. Եփրեմի տուեալներուն, վարժարանը կոչուած է Ընկերութեան անունով Դաստիարակաց Ա. վարժարան: (տես «Հանդէս Ամսօրեայ» 1954 թիւ 11-12, էջ 593-594):

1871 Սեպտ. 1-ին Սիւրաբի մէջ հիմնուած է վարդանեան Ընկերութիւնը, որուն նպատակը եղած է Հաճընի մէջ բանալ դպրոցներ: Վարչութեան անդամները հետեւեալները եղած են. Թուրէն Գրիգորեան (նախագահ եւ զանձապետ), Թուրէն Քէճիճեան (ատենադպր), Բիւզանդ Իւզարեան, Թերոն Գրիգորեան, Կարապետ Գարամաճեան, Մի-

քայէլ Իւզարեան, Յակոբ Աստուածատուեան, Յարութիւն Բարաղեան, Յովհաննէս Թէվէքէլեան, Յ.Յ. Յովակիմեան, Պետրոս Բարակէօղեան, Սիմոնի Դանիէլեան, Ստեփան Չպուքճեան, Տիգրան Չպուքճեան:

Այս Ընկերութեան նպատակն էր զուտներու մէջ կրթութեան յառաջիմութեան աստարել: Անոր ջանքերուն շնորհիւ կարելի կ'ըլլայ բանալ Ս. Վարդանեան եւ Ս. Վարդուհեան երկուստ վարժարանները: (տես «Հանդէս Ամսօրեայ» 1955, թիւ 10-12, էջ 580-581 - Հր. Եփրեմ Վրդ. Պօղոսեանի յօդուածաչարքը):

1871ին էյուպի Ս. Եղիա թաղամասի Պեղճեան վարժարանի աններուն կողմէ կը կազմուի Պեղճեան Սանոց Ընկերութիւնը գլխաւորութեամբ Համապատասխան Ռաֆայէլեանի, որուն կը դործակցին նաեւ Տիրան Տ. Մանուկեան, Արիստակէս Հ. Յակոբեան, եւ Պետրոս Մուրատեան: (տես նոյն, էջ 597):

1871-ին Գուդիսնձուրի մէջ եւս կը հիմնուի Հայրենասիրաց Ընկերութեան մէկ ճիւղը:

1871-ին Սամաթիոյ Եկնի Մահալէ կամ Ալթըր Մէմէրի մէջ Վարդան Մամիկոնեան Ընկերութիւնը, նպատակ կ'ունենայ օգնել թաղին Ներսէսեան վարժարանին ծախքերուն: (տես «Փունջ» 1872 թիւ 722):

1872 Հոկտ. 15-ին Սթեփանի մէջ Խորէն Քհնյ. Փէհրիմանեանի նախադաշութեամբ կը հիմնուի Տարօնեան Ընկերութիւնը Ս. Ղեւոնդեանց թաղին վարժարանին հողատարութեան համար: Այս Ընկերութեան անդամներուն մեծ մասը մշեցի պանդուխտ դործաւորներ եղած են: Գործադիր ժողովի անդամներ եղած են՝ Խորէն Քհնյ. Փէհրիմանեան (ատենապետ), Յովհաննէս Բարսեղեան (ատենադպր), Արիստակէս Քհնյ., Սարգիս Օնպաչի (մշեցի), Յարութիւն Օնպաչի (մշեցի), Համարձում (որուն մականունը չէ արուած): Ընկերութիւնը պահած է իր գոյութիւնը մինչեւ 1889 թուա-

կանը: (տես «Հանդէս Ամսօրեայ» 1954 թիւ 9-10, էջ 440 - Հր. Եփրեմ Վրդ. Պօղոսեանի յօդուածաշարքը):

1872 Փետր.ին Սիկեստրի նոր-թաղին մէջ կը կազմուի Ազգաստորաց Ընկերութիւնը քանի մը ուսումնասէր երիտասարդներու կողմէ, նպատակ ունենալով թաղի վարժարանին ազգատաշակերտաներուն ամէն տեսակի դրենտակն եւ զգեստի շինութեան հոգսն առնել: Ընկերութեան Տնօրէն ինքնա-հաւրդի ատենապետը եղած է Յարութիւն Ս. Դուրեան: (տես «Հանդէս Ամսօրեայ» 1955 թիւ 7-9, էջ 413, Հր. Եփրեմ Վրդ. Պօղոսեանի յօդուածաշարքը):

1872 Փետր.ին Սալմաթմարուքի մէջ կը կազմուի Ուսումնասիրաց Ընկերութիւնը Արփածեթաղու փողոցի վրայ գնուող Ս. Թաղէտ եւ Բարթողիմէոս վարժարանին մէջ, հայերէն, թրքերէն լեզուներով դասախօսութիւններ կազմակերպելու համար, ինչպէս նաեւ թուարանութիւն եւ այլ գլխաւոր տեղեւոր սարքիցներու, կիրակի օրերը հոն յաճախող հասարակութեան: Այս Ընկերութեան Տնօրէն Ժողովի ատենապետը եղած է Պ. Միքայէլեան, իսկ ատենազարդը՝ Գ. Կ. Միխայէլեան: (տես «Հանդէս Ամսօրեայ» 1956 թիւ 3-6, էջ 279-280):

1872 Օգոստ.ին Թօփ-գափու թաղին մէջ կազմուած է Կրթասէր Ընկերութիւնը, որուն նպատակը եղած է թաղին ազգատա եւ որբ՝ բայց ուսման եւ կրթութեան ընդունակութիւն ունեցող տղաքը իր հոգատարութեան տակ առնել եւ բարեկարգ վարժարաններու մէջ զարգացնել զանոնք:

Ընկերութեան Գործադիր Ժողովի ատենապետը եղած է Պետրոս Պէյլիկեան եւ ատենազարդը՝ Ա. Կ. Վարդանեան, որոնք ամէն տեսակի գոհողութիւններ բրած են ոչ միայն իրենց թաղին, այլ նաեւ Կ. Պոլսոյ համայն կարօտեալ աշակերտներուն հոգալու: (տես «Հանդէս Ամսօրեայ» 1956 թիւ 7-8, էջ 364-365 - Հր. Եփրեմ Վրդ. Պօղոսեանի յօդուածաշարքը):

1872 Ապրիլին Տօյապօլէի մէջ եօթը ուսումնասէր անձեր Ռամասոյր Ընկերութիւնը հիմնած են թաղին մէջ, Հայկական երկսես վարժարանին նիւթագէտ ստասրելու համար: Այս Ընկերութիւնը բնական է կ'ունենայ իր Ատենապետը, Ատենազարդը եւ Գանձապահը: Մեզի ծանօթ է միայն ատենազարդին անունը՝ Յարութիւն Գարայեան, որ «Մասիս» թերթին յղած է Ընկերութեան կազմութեան մասին տեղեկութիւններ 1872 թուականին: (տես «Հանդէս Ամսօրեայ» 1952, թիւ 7-9, էջ 452):

Նոյն թուականին Սեպտեմբեր ամսուն կը կազմուի Արշակունեան Ընկերութիւնը նոյն թաղին մէջ, որ ըստ Հր. Եփրեմ Վրդ. Հանէսեանի («Հարբարանհիգամեայ Յօրէյեան» ուսումնասիրութեան քաղած տեղեկութեան) նպատակ կ'ունենայ թաղին մէջ վարժարան մը եւ մտաուս մը կառուցանելու Թաղային Պորհաւրդի հովանաւորութեան տակ: Սակայն հարց կուտայ թէ՛ արդեօք Ընկերութիւնը յաջողած է կառուցանել վարժարանը: (տես «Հանդէս Ամսօրեայ» 1952, թիւ 7-9, էջ 452): 453):

Համաձայն Սիւնակ Բանասէրի, Արշակունեաց երկսես վարժարան մը գոյութիւն ունեցած է 1857 թուականէն ի վեր եւ որ գոյատեւած է մինչեւ 1900 ական թուականները: Մեզի կը թուի թէ այս Ընկերութիւնը յաջողած ըլլայ չինել նոր դպրոցի մը շինքը Արշակունեաց երկսես վարժարանին համար եւ հոգացած անոր ծախքերը: Ընկերութեան ատենապետը եղած է Ստեփան Ռուծ Օղլու, իսկ գանձապետ՝ Յակօր Աճառեան: Ատենապալիքին անունը մեզի անծանօթ կը մնայ:

1873-ին Սամաթիոյ մէջ, ըստ Ա. Ալոյոյաճեանի, կազմուած է Որախոյս Ընկերութիւնը Կարապետ Փանոսեանի կողմէ, Ազգայեան աղջկանց վարժարանին գոյատեւման համար: (տես «Հանդէս Ամսօրեայ» 1952 թիւ 4-6 էջ 303):

1873-ի սկիզբները Ռասպիդի մէջ կը կազմուի Բաժանորդական Ընկերութիւնը, որուն գործունէ-

ութեան շրջանը կ'ըլլայ հինգ տարի, համաձայն Հր. Եփրեմ Վրդ. Պօղոսեանի փաստաբերութեան: Այս Ընկերութիւնը զանազան ձևանարկներով կրցած է որոշ գումար գոյացնել և անոր երկու առ հարիւր տակտը յատկացնել Պատրիարքի Ս. Երբսիսեան վարժարանին ի նպաստ, իսկ ասիկ զառ Ընկերութիւնը հոգացած է որիչ զանազան նպատակներու: Վարչութեան կազմը հետեւյինները եղած են Սարգիս Արքաճամեան (նախագահ), Յարութիւն Կրմիրչեան, Պետրոս Յ. Բարազեան, Պօղոս Ոսկերէչեան (զանձապահներ), Նիկողոս Մ. Թիւրքլեանձեան (համարակալ): (տես «Հանդէս Ամսօրեայ» 1955 թիւ 10-12, էջ 583):

1874-ին Եկեղեցւոցայէրի մէջ հիմնուած է նպաստամատոյց Ընկերութիւնը: Օր. Չապէլլ Սանձեան զլիաւոր հիմնադիրը եղած է այս Ընկերութեան, նպատակ ունենալով ազրատ աղջիկ աշակերտուհիներու դպրոցական պիտոյքները մատակարարելու: Նպաստամատոյց Ընկերութեան անդամուհիները օրհարդներ՝ Չապէլլ Սանձեան, Արտեմիս Տուտեան, Ակիւրիկ Լուսիֆեան, Մատի Չպուքճեան, Սաթենիկ Հաճեան, Տիրուհի Գարֆայեան, Վերդին Սալամուրեան, Գարսիկ Պարսախեան, Վարդանոյշ Լուսիֆեան: 1876-ին Ընկերութիւնը կը դադրի գործել: (տես «Հանդէս Ամսօրեայ» 1955 թիւ 7-9, էջ 414):

1874 Յուլիոն Եկեղեցւոյ մէջ կը հաստատուի Գղարցասիրաց Ընկերութիւնը, զլիաւորութեամբ Պ. Մ. Յ. Գալարճեանի: Այս Ընկերութիւնը Կօզնէ թաղին մանչերու Առաքելոյ վարժարանին ծախքերուն: (տես «Հանդէս Ամսօրեայ» 1957, թիւ 3-5, էջ 249):

1874-ի սկիզբները կազմուած է Ս. Թարգմանչաց Ընկերութիւնը, նպատակ ունենալով Վանի Զուլամերիկ դատոսի Գուգա-Գուառ զիւղաբազաբի մէջ վարժարան մը բանալ: Ընկերութեան աստեղական էր Գեղրդ Արեւելեան և զանձապետը՝ Յովհաննէս Մաղաբեան: (տես «Հանդէս Ամսօրեայ»

1957 թիւ 8-10, էջ 486- Հր. Եփրեմ Վրդ. Պօղոսեանի յօդուածաւարքը):

1874-ին Օրթադէրգի մէջ կազմուած է Ընթերցասիրաց Ընկերութիւնը թաղին Թարգմանչաց վարժարանին նպատակու համար, սակայն յուսով կը կազմաւորուի: (տես աւելի մանրամասն «Հանդէս Ամսօրեայ» 1958 թիւ 1-3, էջ 151-152- Հր. Եփրեմ Վրդ. Պօղոսեանի յօդուածաւարքը):

Ասիկ անմիջապէս Լաբ կազմուած է 1874-ին Ուսումնասիրաց Ընկերութիւնը, որ նպաստած է թարգմանչաց վարժարանին և սպասուված է հաստատուն եկամուտ մը: (տես նոյն):

1874-75 տարիներուն Սամաթիոյ Եկեղեցւոյցայէրի մէջ կազմուած է Ուսումնասիրաց Ընկերութիւնը, օժանդակելու համար թաղին Երբսիսեան երկուսն վարժարանի ազրատ ազոյ, մատակարարելու համար անոնց անհրաժեշտ պիտոյքները: Այս Ընկերութեան աստեղականը եղած է Գ. Տ. Մ. փախաղեան և աստեղապիրը՝ Մ. Էթմէքճեան: Համաձայն Հր. Եփրեմ Վրդ. Պօղոսեանի, Ընկերութիւնը շարունակած է գործել մինչև 1890ական թուականները: (տես «Հանդէս Ամսօրեայ» 1956 թիւ 9-12, էջ 534-535):

1875-ի սկիզբները Պալաթի մէջ կազմուած է Պորէնեան Սանոյց Ընկերութիւնը, թաղին Սորէնեան վարժարանին և ազրատ աշակերտներուն օգնելու համար: Ուրիշ մանրամասնութիւններ կը պակսին այս Ընկերութեան մասին: (տես «Հանդէս Ամսօրեայ» 1956, թիւ 3-6, էջ 269-270): Կր կարծուի թէ Ընկերութիւնը գոյատևած ըլլայ մինչև 1884 թուականը:

1875-ին Բումէլիկ Հրաբերի մէջ հիմնուած է Ս. Թաղէտեան Սանոյց Ընկերութիւնը, թաղին Ս. Թաղէտեան վարժարանին ծախքերը հոգալու համար: Այս Ընկերութեան աստեղականը եղած է Երանդ Չապուշեան, իսկ աստեղապիրը՝ Տիգրան Գազզեան: (տես «Հանդէս Ամսօրեայ» 1954 թիւ 7-8, էջ 340-341- Հր. Եփրեմ Վրդ. Պօղոսեանի յօդուած

ծաշարքը) :

1876 Յունուար 1-ին Կէտիկ փաշայի մէջ (Լանկա) կը հաստատուի Օժանդակ Ընկերութիւնը. թաղին Մկրտիչեան վարժարանին ձախերը հոգալու համար : Ընկերութեան վարչութիւնը Յանձնաժողով մը կազմած է հետեւեայ անձերով. Յովհաննէս Տ. Մկրտիչեան, Ստեփան Մարտիկեան, Յովհաննէս Ազաարեան, Տոքթ. Կ. Վարդանեան, Տոքթ. Մ. Տառեան, Յակոբ Մարթայեան : (տես «Հանդէս Ամսօրեայ» 1957, թիւ 11-12, էջ 574-75) :

1876 Ապրիլ 15-ին Օրթագիւղի մէջ հաստատուած է Արարատեան Ընկերութիւն շաշոյց ընկերութիւնը, որուն նպատակը եղած է դաւաններու մէջ ուսում տարածել ու զպրոցներ բանալ : (տես «Հանդէս Ամսօրեայ» 1953 թիւ 4-6, էջ 292) : Ընկերութեան հիմնադիրները եղած են Արքիար Արփիարեան, Զարեհ Շիշմանեան, Պետրոս Վասիլեան, Յովհաննէս Երլարզեան եւ Մկրտիչ Փարթուզալեան : (տես Ա. Ալպոյաճեան «Պատմութիւն Հայ Կեսարիոյ» Ա. Հատոր, էջ 1257) :

«Արարատեան Ընկերութիւն շաշոյց» վարչութեան առաջին ատենապետը կ'ըլլայ Մ. Փորթուզարեան : Ասիկա Ընկերութեան կողմէ իբրեւ քննիչ դաւաններ կը զրկուի, անոր ակց ատենապետ կ'ընտրուի Մինաս Զեբազ : (տես «Հանդէս Ամսօրեայ» 1953- թիւ 4-6, էջ 292-294- Հըր. Եփրեմ Վրդ. Պօղոսեանի յօդուածաւարքը) :

1876-ին Օրթագիւղի մէջ կազմուած է Արեւելեան Ընկերութիւնը, որուն նպատակը եղած է հաստատուել զպրոցներ : 1879 Հոկտեմբեր 20ին Տարբերեան նահանգի Պուլանքք վիճակի Լիդ զիւզին մէջ նախակրթարան զպրոց մը բացած է Բարեգործական Ընկերութեան ծախքով : (տես «Հանդէս Ամսօրեայ» 1953 թիւ 10-12, էջ 603-604) :

1877 Մայիս-Յունիս ամիսներուն Սիլիւարի մէջ կազմուած է Ուսումնասարած Ընկերութիւնը, որուն ջանքերով Սիլիւարի Ս. Սաչ եկեղեցւոյ վարժարանին մէջ ձրխարար կ'աւանդուին հետեւեայ

նիւթերը. հայերէն, Գրանսերէն, իբրերէն, թուսրանութիւն, ատմարակալութիւն եւ աշխարհագրութիւն : Այս Ընկերութիւնը դաշտուած է մինչեւ 1878 թուականի աշնան վերջերը : (տես նոյն, 1954, թիւ 11-12, էջ 597-598) :

1878-ին էթ-Մէլյասանի մէջ կը կազմուի Վարժարանական Ընկերութիւնը, թաղին մէջ զպրոց մը բանալու համար, որ մինչեւ այն ատեն դուրսութիւն չունէր : 1879 թուականին Ընկերութիւնը կը յաջողի զպրոցը կառուցանել (տես «Հանդէս Ամսօրեայ» 1955 թիւ 7-9, էջ 437-), շնորհիւ Մաղաքիա Օրժանեան պատրիարքի քաջալերանքին եւ թաղեցիներու փափաքով վարժարանը կը կոչուի 1881-ին Պատրիարքին անունով :

1878 Հոկտ. 15-ին Ղալաթիոյ մէջ կազմուած է Վարժապետական Միութիւնը, որուն նպատակը կ'ըլլայ ուսուցչիներու եւ ուսուցչուհիներու նիւթական բարւոքման համար աշխատիլ : (տես «Հանդէս Ամսօրեայ» 1957, թիւ 11-12, էջ 576-577 - Հըր. Եփրեմ Վրդ. Պօղոսեանի յօդուածաւարքը) :

Այս Ընկերութեան Կանոնադիրը ութը յօդուածներէ բաղկացած էր, որուն մէջ հետեւեայ հիմնական կէտերը կը մատնանչուին, 1.- Վարժապետներու նիւթական վիճակին բարւոքումն եւ բարոյական բարձրացում, 2.- Մանկավարժական ուսման մշակում, եւ 3.- Ազգ. դաստիարակութեան կանոնադրումն ու զարգացումը : Ընկերութիւնը պիտի ունենար անուիկ մը, հոգալու համար ձեր ու կարօտեայ ուսուցչիներուն :

1878 Փետր. 1ին Եէնիդափուի մէջ կը կազմուի Դպրոցական Միութիւնը (տես «Հանդէս Ամսօրեայ» 1957 թիւ 3-5, էջ 250- Հըր. Եփրեմ Վրդ. Պօղոսեանի յօդուածաւարքը) :

1878 Յունուար 1-ին Դպրոցասիրաց եւ Արեւելեան Ընկերութիւնները իրարու կը միանան ու կը կազմեն միացեայ Դպրոցասիրաց-Արեւելեան Ընկերութիւնը, որ նպատակ կ'ունենայ Մշտյ մէջ կրթութիւն տարածել : 1880 Ապրիլ 19-ին կաշայած

1955 թիւ 3-6 էջ 256) :

1879 Յուլիս 1-ին Եկեղեցական Բնակչութիւնը, Բզմիրեան Եպիսկոպոսի յորդորներուն վրայ, ի նպաստ Սկիւտարի ձեւարանին ու Եկեղեցական Գրգրոցական աղքատ աշակերտութեան գրեական պիտոցն ու պլանները հազարու համար: Այս Բնակչութիւնը իր զործունէութիւնը կը շարունակէ մինչեւ 1887 թուականը:

1879 Փետր. 18-ին Պատգուիչի մէջ գոյութիւն կ'առնէ Կիլիկիան Բնակչութիւնը Երեսն պատարագ վարժապետանի յորդորներուն վրայ, աբրամ ըլլալով որ, Առաքելեան-Նուպար-Շահնապարեան միացեալ վարժարանին հոգաւոր Ս. Վարդանեան Բնակչութիւնը, որ կազմուած էր նախկին սաներու կողմէ, կազմաւորուած էր: Գարեգին Վրդ. Արուսեանեանցի նախապահութեան տակ կը զօրմարտի ժողով մը, վերոյիշեալ Կիլիկիան Բնակչութեան մարմին ապու համար:

Այս Բնակչութեան Գիւանին կ'առնուողէն Միւնաս Ձերտց: Առնուողներ կ'ըլլայ Կարապետ Կարբենեան, գեր-ատենապետ՝ Հրանտ Ասատուր, գեր-ատենապետը՝ Յակոբ Հազարեան: Գործադիր ժողովի անդամներ կ'ըլլան Յովհաննէս Արշակունի (ատենապետ), Տիգրան Առաքելեան (ատենադպիր), Եղուարդ Իսթիւճեան (գեր-ատենապետ), Պաշտատուր Մուրատեան (գեր-ատենապետ), Յովհաննէս Արծրունի (գանձապետ), Կարապետ Լաթիֆեան (համարակալ), Միտր Թաշճեան (կնքապահ) եւ Յակոբ Թաշճեան:

Կիլիկիան Բնակչութեան նպատակը կ'ըլլայ Կիլիկիոյ քաղաքներու մէջ գրգրոցներ բանալ: Առաջին հերթին Ջէյթունի ու Մարտի մէջ Կիրազործուի նպատակը, ինչպէս նաեւ կը նպաստէ Հոճընի մէջ գոյութիւն ունեցող վարժարանին: 1880ական թուականներուն Այնթապի մէջ ալ գրգրոցներ կը հիմնէ Բնակչութիւնը (տես «Հանդէս Ամսօրեայ» 1955 թիւ 10-12, էջ 587 - Հր. Եփրեմ Վրդ. Պօղոսեանի

Համաձայնութեամբ, այս Բնակչութիւնը կը միանայ Արարատեան եւ Կիլիկիան Բնակչութիւններու հետ, կազմելու համար Միացեալ Բնակչութիւնը Հայոց բնակչութիւնը: Այս Բնակչութիւնը գործելի կը դադրի 1880 Յուլիս 1-ին: (տես «Հանդէս Ամսօրեայ» 1952 թիւ 4-6 էջ 310 - Հր. Եփրեմ Վրդ. Պօղոսեանի յօդուածաւարքը):

1879-ի առաջին ամիսներուն Սելւամարի մէջ կը կազմուի Կրթասիրաց Բնակչութիւնը, որ թաղին Ս. Պաշ վարժարանի թատրոնի սրահին մէջ Լուարան մը կը բանայ, ուր երկուս ունկնդիրներու դասախօսութիւններ կը կատարուին: Ասիկէ դառ Բնակչութիւնը վարժարանին աղքատ աշակերտութեան գրգրոցական պիտոցներուն կը հոգայ: Լուարանին մէջ դասախօսած են Հր. Մեսրոպ Վ. ձերմախան, Ս. Թղլեան, Մաղաբիա Վրդ. Օրմանեան, Մաթթէոս Եպ. Իզմիրեան: (տես «Հանդէս Ամսօրեայ» 1954 թիւ 11-12, էջ 598 - Հր. Եփրեմ Վրդ. Պօղոսեանի յօդուածաւարքը):

1879 Ապրիլ 11-ին Սիլիստրի Սելւամարի թաղին, Պանճեաններու տան մէջ կը հիմնուի Ազգասուէր Հայու հեալ Բնակչութիւնը, որուն հիմնադիրը կ'ըլլայ օր. Ջապէլ Պանճեան (այս օրիկ. Ջապէլ Ասատուր-Սիլիս): Բնակչութեան նպատակը կ'ըլլայ աղջկանց գրգրոցներ բանալ հայրենակ գոտաներու մէջ: Բնակչութեան առաջին անդամները կ'ըլլան հետեւեալները, Արտեմիա Տուտեան, Ակիլիինէ Լուսինեան, Մատի Չորաբճեան, Սաթեմիկ Հանճեան, Տիրուհի Գալիֆայեան, Վերդին Պաշտուրեան, Կարիտինէ Վարսալիբեան, Վարդանայ Լուսինեան: (տես «Հանդէս Ամսօրեայ» 1954 թիւ 11-12 - էջ 599):

1879 Յունիսի 1-ին կը կազմուի Պէրպէրեան Սանոց Բնակչութիւնը Պէրպէրեան վարժարանի աշակերտներու կողմէ, ատենապետութեամբ Յովհաննէս Թ. Արամեանի եւ ատենադպրութեամբ Վահան Յ. Մամառեանի: Այս Բնակչութեան նպատակը կ'ըլլայ գրգրոց բանալ: (տես «Հանդէս Ամսօրեայ»

յօզուածաշարքը):

1879 Սեպտեմբերին Պէշիկթաշի մէջ կը կազմուի Ռուսմասիրաց Օժանդակ Ընկերութիւնը, որուն նպատակը կ'ըլլայ դաստաներու մէջ հաստատել դպրոցներ: Աւերի տեղեկութիւններ կը պահուին այս Ընկերութեան մասին: (տես նոյն, 1952 թիւ 10-12, էջ 630-631):

1879 Մայիս 1-ին Օրթադիզի մէջ կը հիմնուի Դպրոցատէր Հայուհեաց Ընկերութիւնը, Հռիփսիմ եան աղջկանց վարժարանի շրջանաւարտ քանի մը տիկիներու եւ օրիորդներու կողմէ: Ընկերութեան հիմնադիրները եղած են Տիկ. Նազլը Վահան, Տիկ. Սրբուհի Տրսար, Օր. Թադուհի Պալթազարեան, Օր. Նուրիկ Սիմոնեան եւ Տիկ. Զապէլ Ֆընտըրէ-եան:

Այս Ընկերութեան նպատակը եղած է անօգնական հայուհիներու դաստիարակութեան նպատակ եւ դաստի վարժարաններուն համար ուսուցչուհիներ պատրաստել: Ասկէ զատ Ընկերութիւնը նպատակ ունեցած է դասուներու մէջ դպրոցներ բանալու:

Ընկերութեան Դիւանի Ընդհ. Ժողովի կազմը եղած է հետեւեալներով Տիկ. Աննիկ Չալիան (ատենապետ), Տիկ. Բուբուլ Մեսցիլի (փոխ-ատենապետ), Օր. Լուսիկ Վասիլեան եւ Օր. Երանուհի Աշան (փոխ-ատենապետ):

Գործադիր Ժողովը կազմուած է հետեւեալներէն, Օր. Թադուհի Պալթազարեան (ատենապետ), Օր. Նուրիկ Սիմոնեան (ատենապետ), Տիկ. Յրատարանէ Ծաւին (գանձապետ), Օր. Եարլթ Թուշաճու (հաշուակալ), Տիկ. Տիբուհի Նասիան, Օր. Արուսեակ Երիմանեան, Օր. Բուբուլ Չալիան (խորհրդականներ):

Դպրոցատէր Հայուհեաց Ընկերութիւնը մէկ տարուան ընթացքին 380 անդամ ունեցած է:

Առաջին տարին իսկ կը բանայ Օրթադիզի մէջ վարժարան մը, որուն ուսուցչուհիները կ'ըլլան նոյն Ընկերութեան անդամներէն: 1880 Մայիսին

դպրոցը կ'ունենայ 35 աշակերտուհիներ:

Դպրոցատէր Հայուհեաց Ընկերութիւնը տասը տարիներ ետեւորէն գործունէութիւնը ջրոյց կուտայ: 1889-ին վարժարանը կը փոխադրէ Գումգափու թաղը: Կ'ունենայ գեղեցիկիկի բամբին մըն ալ: 1892-ին վարժարանին աշակերտութեան թիւը 110-ի կը բարձրանայ, որուն 60-ը ձրիավարժ եւ 12-ը գեղեցիկիկ: Ընկերութիւնը 12 տարուան մէջ հասցուցած է 22 ուսուցչուհիներ, որոնք կը գործեն դաստի գանազան շրջաններու դպրոցներու մէջ: 1896-ի տխուր դէպքերուն, ժամանակ մը դադրած է գործելէ, սակայն 1899-ին վերստին կեանքի կը կոչուի ու կը շարունակէ նոյն թափով գործել: 1900-ին դեռ այս Ընկերութիւնը կը պահէ իր գոյութիւնը: (տես «Գրպանի Տարեցոյց» 1922 Գ. Տարի էջ 175-180 եւ «Հանդէս Ամսօրեայ» 1953 թիւ 10-12, էջ 607-618 - Հր. Եփրեմ Վրդ. Պօլսեանի յօդուածաշարքը):

1879-ին Պօլսի Պիլիպի մէջ կը հիմնուի Ռուսմասիրաց Ընկերութիւնը, գիւղին դպրոցին թշուա վիճակը բարձրացնելու նպատակով: (տես «Հանդէս Ամսօրեայ» 1954 թիւ 7-8, էջ 342): Ընկերութեան առաջին Դիւանին տեսնապետը եղած է կ'ընդ կիւմիւշեան եւ Միքեան Գալպագճեան, իսկ Գործադիր Ժողովի անդամները եղած են Փիլիպոս Կէլիէլ (ատենապետ), Պօլս Աւզէր (ատենապետ), Տիգրան Գալպագճեան (գանձապետ), Աւետիս Իտարլճեան (համարակալ), Յակոբ Գաղապաղեան (անդամ):

1880-ին, ինչպէս գրեցինք վերը, Մայիս ամսուն կազմուած է Միադեպ Ընկերութիւնը Հայոց Ընկերութիւնը, Արարտեան-Դպրոցատիրաց - Արեւելեան եւ Կիլիկիան Ընկերութիւններու միացումով: Այս միացեալ ընկերութեանց նպատակը կ'ըլլայ դաստաներու մէջ կրթութիւնը ծառայել: Յաջորդած է բանայ 24 դպրոցներ, որոնք մէջ պաշտօնավարած են 115 ուսուցիչներ եւ ուր կը յաճախէին 2822 աշակերտ-աշակերտուհիներ:

Այս Ընկերութիւնը կ' Պոլսոյ զանազան թաղերու եւ զաւանաներու մէջ ունեցած է աւելի քան 16 մասնաճիւղեր, սակայն 1895-ի տխուր դէպքերուն Ընկերութիւնը մեծապէս վնասուած է, բայց կը շարունակէ պահել իր գործունէութիւնը 1900ական թուականներէն ետքն իսկ: (տես «Հանդէս Ամսօրեայ» 1951 թիւ 11-12, էջ 558-559):

1880-ի վերջաւորութեան, Ղալաթիոյ մէջ կազմուած է Աշխատասիրաց Ընկերութիւնը, թաղին վարժարանին պանդուխտ սաներու կողմէ, որոնց նպատակը եղած է կրթական գործունէութիւնը ծառայել: (տես նոյն, էջ 560):

1879-80 թուականին, Օրթոդոքս մէջ Հիմնուած է Հռիփսիմեան վարժարանի Օրթոդոքս Ընկերութիւնը, թաղին Հռիփսիմեան վարժարանին օժանդակելու համար: (տես նոյն, 1953, թիւ 10-12, էջ 625):

1880-ին կազմուած է Հայրենասիրաց Ընկերութիւնը, որուն նպատակը եղած է կրթական զանազան հաստատութեանց մէջ ազդել որբ եւ ազգաս մանուկներուն կրթութիւն տալ: (տես նոյն, 1955 թիւ 10-12, էջ 591):

1880-ին Բերայի մէջ կազմուած է Անամատար Ընկերութիւնը, որուն նպատակը եղած է վարժարաններու ազգաս աշակերտներուն ձրի դասաւերջի եւ զպրօցական այլ պիտոյքներ մասակարարել (տես նոյն, 1956 թիւ 9-12- էջ 532):

1880 Յունուար 1-ին դարձեալ Բերայի մէջ հաստատուած է Հայ կրթական Միութիւնը, որուն նպատակը եղած է թաղին երկուս վարժարաններու չքաւոր աշակերտներուն եւ կիրակնօրեայ ու զիշերային զպրօցներուն օգնել: Միութիւնը 230 անդամ ունեցած է: Միութեան Տնօրէն Արճուրդի ասենապետը եղած է Տ. Մ. Էրօէրճեան, իսկ ատենադպրը՝ Մարտիրոս Տէօթճեան: (տես նոյն, 1952 թիւ 4-6, էջ 311):

1881-ին Գում-գատուի մէջ կազմուած է Օթանդակ Ընկերութիւն Ազգ. Հիւանդանոցի Ընկերու-

թիւնը, որ կրթական գործին օժանդակելէ զատ օգնած է նաեւ Հիւանդանոցին պէտքերուն: (տես «Հանդէս Ամսօրեայ» 1957 թիւ 1-2, էջ 84 - Հրեփրեմ Վրդ. Պօզոսեանի յօդուածաշարքը):

1881 Յուլիս 1-ին Բերայի մէջ կազմուած է Թարգման Ընկերութիւնը կրթական գործին օգտակար ըլլալու համար: Ընկերութեան կեդրոնականին եղած է Նարեկեան վարժարանը, 1882-ին Ընկերութեան անդամներուն թիւը 200 կը հաշուուէր: Գործադիր Ժողովին ատենապետը եղած է Լեւոն Ս. Արամեան, իսկ ատենադպրը՝ Միհրան Տամատեան: (տես «Հանդէս Ամսօրեայ» 1952 թիւ 4-6 - Հր. Եփրեմ Վրդ. Պօզոսեանի յօդուածաշարքը):

1881-ի սկիզբները Պէօլիբալէի մէջ կազմուած է Ազգայնամ Ընկերութիւնը-ի նպատակաւ թաղին զպրօցին եւ եկեղեցիին: (տես նոյն, 1954 թիւ 9-10, էջ 442):

1881 Ապրիլին Յերիքի մէջ կազմուած է Աւստմասիրաց Ընկերութիւնը, որուն նպատակը եղած է պիտին Ս. Վարդանանց վարժարանի երկսեսու ազգաս մանուկներուն նիւթապէս եւ բարոյացէս օժանդակել: (տես նոյն, 1957 թիւ 11-12, էջ 568):

1881 Յուլիսին Պէօլիբալէի մէջ Հիմնուած է Բարեգործական Ընկերութիւնը, նպատակ ունեւարով զիւղին վարժարանին, եկեղեցիին եւ ազգասներուն նիւթապէս օգնել: Այդ թուականին Ընկերութեան Տնօրէն Արճուրդի անդամները եղած են հետեւեալները: Աղեքսանդր Փանտեան (ատենապետ), Գ. Պէղպեան (ատենադպր), Ստեփան Աւետիսեան (զանձապետ), Սահակ Անճեան (հաշուապետ): 1883-ին շէնք գիտեր ինչու կը լուծուի Ընկերութիւնը: 1888 Սեպտ. ին կը վերակազմուի ան ատենապետութեամբ Յովսէփ Ծ. Վրդ. Սարաճեանի եւ կը բանայ ազգական վարժարան մը 33 աշակերտներով, որուն ուսուցչուհի կը կարգուի Օրթագուհի Ազգան: (տես «Հանդէս Ամսօրեայ» 1957

թիւ 11-12, էջ 573 շր. եփրեմ Վրդ. Պօղոսեանի յօդուածաշարքը):

1881 Ապրիլին Թէրթիդի մէջ կազմուած է Ս. Վարդանանց Ընկերութիւնը գիւղին վարժարանին աղքատ ազնոց կրթութեան նիւթապէս և բարոյաց պէս նպաստելու համար: (տես «Հանդէս Ամսօրեայ» 1957 թիւ 11-12, շր. եփրեմ Վրդ. Պօղոսեանի յօդուածաշարքը, էջ 583):

1882 Մայիս 24-ին հիմնուած է, բայտ շր. Եփրեմ Վրդ. ի փաստարկութեան, Սանուց և Սանուհեայ Ընկերութիւնը, թաղին վարժարանի աղքատ աշակերտներուն զպրօցական պիտոյքները հոգալու համար: Սանուց և Սանուհեայ Ընկերութեան Գործադիր Ժողովի անդամները եղած են հետեւեալները: Մարտիրոս Կ. Արայճեան (ատենապետ), Համազասպ Ս. Խաբեան (ատենադպիր), Սահակ Ս. Թէօճեան (գանձապետ), Յարութիւն Աւետիս (հաւաքիչ), Արմենակ Ս. Սկիտոսեան (թանգարանապետ): (տես նոյն, 1955 թիւ 3-6, էջ 259):

1882 Ապրիլ 1-ին կազմուած է Բարեկործանական Ընկերութիւնը, ի նպաստ Ակիւսարի ձեմարան վարժարանին նիւթապէս օժանդակելու, ինչպէս նաև զպրօցական աղքատ աշակերտներուն պիտոյքները հոգալու համար: Ընկերութիւնը կը զազդի գործելէ 1888-ին: (տես նոյն 1955 թիւ 7-9 էջ 418):

1881-82-ին Սկիտարի մէջ, կազմուած է Հայկական Ուսումնասիրաց Ընկերութիւնը Իճատիէի զպրօցին հոգածութեան համար: (տես նոյն, էջ 421):

1882-ին Մաքրիդիդի մէջ, բայտ շր. Եփրեմ Վրդ. ի, կրթական Ընկերութիւն մը հիմնուած է թաղին վարժարանին իրը հոգատար մարմին: (տես «Հանդէս Ամսօրեայ» 1957 թիւ 3-5, էջ 241):

1882-ի Օգոստոսին, Ռ. Պէրպլեանի նախաձեռնութեամբ հիմնուած է Ուսուցչական Միութիւնը, որուն մասին տեղեկութիւններ կը պակսին զժամանակաբար: (տես նոյն, 1952 թիւ 7-9, էջ 428):

1883-ին Թէրթիդի մէջ կազմուած է Ուսում-

նասիրաց Ընկերութիւնը թաղին Ս. Մեսրոպեան վարժարանին նպաստելու համար: (տես Մարտիրոս Հանէսեանի «Հարիւրքսանեհինգամեայ Յորդեան Բերայի Ս. Երրորդութիւն Եկեղեցւոյ» էջ 327):

1884-ին կը հիմնուի Մնամակայուհեայ Ընկերութիւնը, Ներսիսեան վարժարանի սանուհիներու բարոյական և նիւթական հոգատարութիւնը բաւանձնելու համար: Ընկերութեան վարչական կազմը կը բաղկանար տասը անդամներէ, նախապահութեամբ Տիկ. Աննա Էսայեանի: 1897-ին Ընկերութիւնը կը զազդի գործելէ: (տես «Հանդէս Ամսօրեայ» 1955 թիւ 10-12, էջ 592 շր. եփրեմ Վրդ. Պօղոսեանի յօդուածաշարքը):

1885 Յունուար 1-ին Պարթի մէջ կը կազմուի Խորէնեան Ազգայնամ Ընկերութիւնը, նպատակ ունենալով Խորէնեան երկեսու վարժարանին նիւթական կացութիւնը բարելաւելու: Ընկերութեան վարչութեան ստեղծապետը եղած է Միտաք Յովհաննէսեան և: ատենադպիրը՝ Յարութիւն Գ. Քէրէստեան: (տես նոյն, 1956 թիւ 3-6, էջ 270):

1885-ին Թօփ-գափուի մէջ կը կազմուի նպատամատոյց Միութիւնը, նպատակ ունենալով թաղին երկեսու վարժարանի աղքատ աշակերտութեան զպրօցական պիտոյքները հոգալու իր կարողութեան չափով: Միութեան վարչութեան կազմը հետեւեալներէն կազմուած է, Երուանդ Իւթիճեան (ատենապետ), Մարտիրոս Պէլլէրեան (ատենադպիր), Լեւոն Կիրճեան (գանձապետ), Մկրտիչ Երէցեան, Ծածիրամ Յովնանեան, Երուանդ Թէոփիլեան (խորհրդականներ): 1887-ին Միութիւնը իր անունը կը փոխէ և կը կոչէ նպատամատոյց Ընկերութիւն: (տես նոյն, 1956 թիւ 7-8, էջ 365):

1884-ին Գում-գափուի մէջ Մէզգուրեան վարժարանի շրջանաւարտները կը կազմեն Սանուհեայ Ընկերութիւնը, որուն նպատակը կը լայլ գաւառներու մէջ ուսում տարածել և զպրօցներ բանալ: (տես նոյն, 1957 թիւ 1-2, էջ 84):

1884 Նոյ. 11-ին կը հիմնուի Ներսէս Վարժապետեան Ուսումնարանի Ընկերութիւնը, որուն նպատակը կ'ըլլայ հանգուցեալ պատրիարքին յիշատակին համար հիմնել Ուսումնարան մը անոր անունով Օրթոդոքսի մէջ: Գործադիր ժողովի անդամներ եղած են հետեւեալները: Աբրիկ Աւճեան, Աստուածատուր Զունդ, Կարապետ Սլովճեան, Միլնաս Զերազ (ատենադպիր), Մկրտիչ Էսայեան (ատենապետ), Յարութիւն Եղիաթուրեան, Յովհաննէս Թորոսեան, Սերովբէ Կիւլպէնեան (գանձապահ), Տիգրան Կիմիւշեան, Տիգրան Փեշտիմաճեան: (տես «Տարեցոյց Ս. Փ. Ազգ. Հիւանդանոցի» 1926-27, էջ 392):

1886 Յունիս 15-ին Պէշիկիշի մէջ կը հիմնուի Մաքրուհեան Ուսումնասիրաց Ընկերութիւնը, որ ազգատարնամ, մշակութային եւ կրթական գործունէութեան կը նպատակէ: 1888-ին ունեցած է 15 երկսեռ աշակերտներ, որոնց բժշկական եւ գաղտցա կան պիտոյքը հոգացած է:

Գործադիր անդամներ եղած են Աբառաչս Կ. Քէօմիւրճեան (ատենադպիր), Մէլիք Պէլլիքեան (ատենապետ), Գրիգոր Քիւրճեան (համարակալ), Յր. Պ. Կիմիւշեան (գանձապետ), Վահան Թէրզեան (մատակարար): Վարչական խորհուրդը հետեւեալներէն կազմուած է, Վ. Յ. Մարգարեան (ատենապետ), եւ Ս. Յ. Բրալտապետեան (ատենադպիր): (տես «Հանդէս Ամսօրեայ, 1952 թիւ 10-12, էջ 631-632):

1887-ին Պալաթի մէջ կազմուած է Բարեգործական Ընկերութիւնը, նպատակ ունենալով ձրխա վարժ աշակերտներուն տալ հաղուստեղէն եւ գրեւորական պիտոյք: (տես Մեղրն-Ասատուրի - Երեքդարեան Պատմութիւն Ս. Հրեշտակապետ Եկեղեցւոյ Պալաթու - 1627-1931 - էջ 274):

Այս Ընկերութիւնը իր գոյութիւնը երկար ատեն պահել չկարենալով, 1890-ին անոր անդամները կը միանան Խորէնեան հնագոյն ընկերութեան: (տես նոյն, էջ 275):

1893 Թուականէն սկսեալ Խորէնեան Ընկերութիւնը աւելի զօրացած ու կազմակերպուած գիճակ մը կ'ունենայ:

Աչքի առջև ունենալով 1908 Սեպտ. 1-ին խորագրուած «Ներքին կանոնադիր»ը, կը տեսնենք որ, հիմնադիր ժողովը կը բազմանար 15 անդամներէ: Հիմնադիր ժողովէն զատ Ընկերութիւնը ունէր նաեւ Տնօրէն Խորհուրդ մը, որ կը կազմուէր Հիմնադիր ժողովի եօթը անդամներէն: Ունեցած է նաեւ Թախուց Տնօրէն (գանձապետ) մը որ բնկերութեան ծախքերը կը կատարէր Տնօրէն Խորհուրդի որոշումներուն համաձայն:

Դպրոցէն զատ, այս Ընկերութիւնը հոգածու կ'ըլլայ նաեւ կարօտեալ հիւանդներուն ապահովելով բժիշկի այցելութեան եւ դեղերու ծախքերը:

Բացի ասկէ, Խորէնեան Ընկերութիւնը օժտուած էր կանոնաւոր թանգարանով (գրադարան) մը, որ տրամադրելի էր սեւէ ընթերցասէրի մը:

Եւ ասկին, Ընկերութիւնը դրամական վնասուածութիւններ ալ կ'ընէր այն անձերուն, որոնք նիւթական մեծ ծախքեր ընելու անկարող էին, իրուցործելու համար իրենց նպատակները: Եւ այս բոլոր բարիքները որուն համար կոչուած էր կատարելու Ընկերութիւնը, իր անդամներէն իբրեւ անդամավճար երեք ամիսը անգամ մը 5 դր.: (բոտորդ արժաթ մէճիտ) շնչին դուժար մը կ'ստանար: (տես նոյն, էջ 277):

1887-ին Եէնի Մահալլէի մէջ Ընկերութիւն մը կազմուած է, որուն անունը չէ յիշուած: Այս Ընկերութիւնը նպատակ ունեցած է դպրոցներ բանալու: Ուրիշ մանրամասնութիւններ կը պակսին այս Ընկերութեան մասին: (տես «Հանդէս Ամսօրեայ» 1957 թիւ 6-7, էջ 330 - Հր. Եփրեմ Վրդ. Պօղոսեանի յօդուածաշարքը):

1889-ի սկիզբը կը կազմուի Ուսումնասիրաց Ընկերութիւնը, որուն նպատակը կ'ըլլայ պետական եւ բարձրագոյն վարժարան յաճախող ազգատ

ուսանողներուն նիւթապէս օգնել: (տես «Հանդէս Ամսօրեակ» 1957 թիւ 8-10, էջ 494 - Հր. Եփրեմ Վրդ. Պօղոսեանի յօդուածաշարքը):

1889-ի գարնան, Բանկայթիի մէջ է հիմնուած է Օժանդակ Խնամակալութեանց Ընկերութիւնը, նպատակ ունենալով թաղին Սաշինեան երկսեռ վարժարանին նիւթապէս նպաստել: Գործադիր Ժողովի անդամները հասեակալները կ'ըլլան, Տիկ. Նաշիսիկ Պ. Մարկոսեան, Տիկ. Վերդինէ Չ. Կարապետեան, Տիկ. Մարի Ա. Պաղասաւեան, Օր. Բարիս Կ. Գահրամանեան, Տիկ. Արմաւենի Տ. Գարբինեան, Տիկ. Վասիլուհի Պ. Համբարձումեան, Տիկ. Արուսեակ Ե. Գալֆայեան, Տիկ. Լուսեայ Ա. Անտոնեան, Տիկ. Վիտզինէ Եսայեան: (տես նոյն, 1957 թիւ 11-12, էջ 569-570):

1892-ին Սեւմբիէի մէջ կը հիմնուի Կարօս Ուսանողաց Խնամակալութիւնը, կարօս ուսանողներու գրեմական պիտոյքը հոգալու, ինչպէս նաեւ անոնց զգեստ տալու համար: Այս խնամակալ մարմինը մինչեւ 1900 թուականը կը գործէ: (տես նոյն, 1955 թիւ 3-6, էջ 262):

Կրթական ընկերութիւններ կազմելու գաղափարը կը թափանցէ նաեւ գաւառներու մէջ 1840-ական թուականներէն սկսեալ եւ առաջին հերթին Իգմիրի մէջ անդրանիկ ընկերութիւնը կը հանդիսանայ Սիւնեաց Ընկերութիւնը, որուն նպատակը կ'ըլլայ ուսում եւ գիտութիւն տարածել Իգմիրի մէջ:

Ըստ Մեարոյ Նուպարեանի, այս Ընկերութիւնը «խիստ դարձն ու աղքեցիկ ընկերութիւն մը կ'զած է», որ ո՛ր միայն Թուրքիոյ, այլև Եւրոպայ բնակող հայ վաճառականներու պաշտպանութիւնը վաշխած է: (տես «Հայաստանի Կոչակ» թիւ 34, 1929 Օգոստ. 24, էջ 1066-67): Բայց չենք գիտեր թէ այս ընկերութիւնը, ս'ըբան ասին պահած է իր գոյութիւնը: Տուեալներ կը պակսին այդ մասին:

1865 թուականին կազմուած է Ուսումնասէր Ընկերութիւնը, ի նպաստ Իգմիրի վարժարաննե-

րուն: (տես «Արեւիք» թիւ 3854 6-18 Նոյ. 1898) = Այս Ընկերութիւնը նոյնպէս «Իրիկունները չափահասներու ձրի զատ տալու նպատակ ունեցած է» (տես նոյն):

Տոքթ. Տաղուարեան - Սկսեակ Բանասէր - Ուսումնասէր Ընկերութիւնը յիշելէ ետք, ցոյց կուտայ 1870-ին Կրթասէր Ընկերութիւնը, որ դարձեալ վարժարաններու ստարակ մարմին մը եղած է, բայց անոր մասին մանրամասնութիւններ չէ տուած:

Մեզի կը թուի թէ այս Ընկերութիւնները կարճ կեանք ունեցած ըլլան, ինչպէս յաճախ պատահած է ուրիշ ընկերութիւններու պարագային: Բիշ Ժամանակ ետք, կարգ մը վաճառականներ իրար թով զարով կը վերակազմեն Ուսումնասէր Ընկերութիւնը: Այդ վաճառականներու գլուխ գտնուած է Ոսկանեան անունով ծանօթ վաճառական մը որ կը յաջողի 1873-ին կազմել Ընկերութիւնը, դարձեալ զպրօցներու յաւաքիմութեան ստարակ նպատակու (տես «Հայաստանի Կոչակ» թիւ 34 1929 Օգոստ. 24 էջ 1066-67): Ընկերութեան վարչականները աւանձին վայրի մը մէջ դասախօսութիւններ ալ կազմակերպած են, հայերէնի հետ Ֆրանսերէնի իթքերէն լեզուները սորվեցնելու համար հասարակութեան, առանց սեւէ վճարումի:

Այդ դասախօսութիւնները կը շարունակուին մինչև 1882 թուականը: Այդ Ընկերութեան անդամներու թիւը կը բարձրանայ 188ի:

Վեց տարի ետք կը կազմուի Տիկնանց Հոգատար Ընկերութիւնը, որուն նպատակը կ'ըլլայ Հոխիսիմեան եւ Մեարոյեան վարժարաններու աղքատ սաներուն զգեստ եւ գրեմական պիտոյք տալ: Օժանդակած է նաեւ սոյն վարժարաններուն կրթական գործին:

1893-ին այս Ընկերութիւնը կը միանայ Հուլիսիմեան վարժարանի բարձրագոյն կարգի սանուհիներէն կազմուած (1891-ին) Որբախնամ Ընկերութեան եւ միասնաբար կը կազմեն Հոգատար-Որ-

բանամ անունով Ընկերութիւն մը: Այս Ընկերութիւնը կը ձեռնարկէ որոշումներ մը հիմնարկութիւնը 1894-ին, որուն անունը մեղի անձանօթ կը մնայ դժբախտաբար: (տես Թէկոյիկի «Ամենուն Տարեցոյցը» 1913, էջ 174 Մ. Ամասեանի յօդուածը):

1881-ին նախաձեռնութեամբ Տ. Մելքիսեդեկ Արք. ի եւ ասեղապետութեամբ Մ. Մամուրեանի եւ Հոխիսիմեան վարժարանի շրջանաւարաններու կողմէ կը կազմուի Հոխիսիմեան կրթասէր Ընկերութիւնը: Ասոնք կը հաստատեն ընթերցասրահ մը, որ պիտի ծառայէր ուսուցչուհիներ պատրաստելու: Սակայն ան քիչ ատեն ետք կը զարքի, որովհետեւ այդ նպատակին համար օգնողներ քիչ կ'ըլլային: (տես «Արեւելեան Մամուլ»-կիսամետալ-թիւ 8, 5 Ապրիլ 1892, էջ 324):

1898-ին սոյն Ընկերութիւնը կը վերակազմուի եւ կը ծրարէ սեփական չէնք մը ունենայ որպէսզի կատարէ յաջողցնել վերսլէշեալ ծրարքը եւ առ այդ հանդանակութեան մը կը ձեռնարկէ: (տես Հր. Յ. Վրդ. Բօսնանի «Հայք ի Չմիւսնիս» Ա. հատոր էջ 238 եւ Թէկոյիկի «Ամենուն Տարեցոյցը» 1915, էջ 174):

1863-ին կազմուած է նաեւ Լուսաւորչական Ընկերութիւն Չմիւսնիոյ Ընկերութիւնը, որուն նպատակը եղած է ուսեալ եկեղեցականներ պատրաստել: (տես «Արեւելք» թիւ 3854 6-18 նոյ. 1898 Տոքթ. Տաղատարեանի-Սկանակ Բանասէր - յօդուածաշարքը):

Ռոտոսթոյի մէջ 1873-ին կազմուած է Արամեան Եղարբ Ընկերութիւնը, որուն նպատակը եղած է ժողովուրդին մէջ կրթութիւն եւ ընթերցասիրութիւն տարածել: (տես «Մասիս» օրաթերթ թիւ 1339 20 Յունուար 1873): Արիշ ընկերութեան յիշատակութեան չհանդիպեցանք յընթացս մեր պրպտումներուն:

Եստիւնէի կամ Աղբիանուպոլիսի մէջ 1871-ին կազմուած է Թորոզեան Ընկերութիւնը, որ կառուցած է Թորոզեան վարժարանը: (Ա. Ալլոյսաճ-

եանի արխիւին մէջ գտնուած թերթի մկըատուած կարօնէ մը քաղուած, որուն վրայ չկար թերթին անունը եւ ոչ ալ թուականը):

Նիկոմիտիոյ մէջ 1848-ին կազմուած է Լուսաւորչեան Ընկերութիւնը Ստեփան Չալեանի կողմէ, դպրոցներուն նիւթապէս նպատակով նպատակաւ: (տես «Հայաստան» 1848 թիւ 12):

1864-ին Նիկոմիտիոյ մէջ դարձեալ կազմուած է Աղզ. Բարեգործական Ընկերութիւնը, որուն նպատակը եղած է տեղւոյն Աղզ. երկես վարժարանին նպատակ, որը եւ ազբառ ազաքը խնամել եւ դաստիարակել, ինչպէս նաեւ ընթերցասիրութիւնը տարածել հայ հասարակութեան մէջ: Համաձայն այցելուի մը տեղեկազարկեան, զեւ 1878-ին սոյն Ընկերութիւնը կը գոյատեւէր: (տես «Փունջ» թիւ 3900, 6 նոյ. 1878):

Պրուսյի մէջ 1860-ին հիմնուած է Ռոտմիսապրայ Ընկերութիւնը (տես «Արեւելք» թիւ 3854 6-18 նոյ. 1898 - Տոքթ. Տաղատարեանի - Սկանակ Բանասէր - յօդուածաշարքը):

Հրանդ Ասատուր այս Ընկերութեան նկատմամբ կը դրէ հեռեկեալը, «Այս հաստատութիւնը մեծ պատի կը բերէ պրուսյիներուն դարձեալեան մտքին եւ յարատեւութեան: 1865-ին հաստատուած այդ Ընկերութիւնը ունեցած է զարդ 1800 բաժանողներ...: Առանց Ռոտմիսապրայ Ընկերութեան նպատին, այսօր Պրուսյի վարժարանները չպիտի կրնային բարեկարգ լիճակ ունենալ: (տես «Արեւելք» թիւ 3776 - 7/19 Օգոստ. 1898):

Պարսկապի մէջ կազմուած է Թորոզեան Ընկերութիւնը 1847-ին, ի նպատակ դպրոցներու եւ սակայն երկար ժամանակ չի տեսեր եւ կը իսկուի: Կը վերակազմուի այս ընկերութիւնը Ստեփան Չալեանի կողմէ (տես «Հայաստան» Բ. տարի, թիւ 13 1847): Կը յիշուի նաեւ Կրթասիրաց Միութիւնը, որ երկրորդական վարժարաններու ազբառ աշակերտներուն կրթամթոշակ կը յատկացնէր, բառ Լեւոն Չարմիսեանի (տես «Համապատկեր Արեւմտո-

Հայոց Մէկ Դարու Պատմութեան» Ա. Հասար, էջ 557): Ասիէ զատ կազմուած է Մանկագրութեան Միութիւնը, որուն հիմնարկութեան թուականը չէ յիշուած:

Բայուրի մէջ 1880 թուականին կազմուած է Հայոց Միացեալ Ընկերութիւնը, որուն հազարմութեան տակ կը մտնեն ոչ միայն Բայուրի զպրոցները, այլև անոր շրջակայ թոշմաթիւ եւ Հայաստանի գրգռողները: (տես Յարութիւն ՔՏՆյ. Սարգիսեանի «Բայուր» էջ 270): Գործարարարար այս Ընկերութեան գործունէութեան մասին մանրամասնութիւններ կը պահպան:

Առաջագործի մէջ 1858-ին գոյութիւն ունեցած է (Ճշգրիտ թուականը որոշ չէ) Հայրենասիրաց Ընկերութիւնը, որ 1859 Մայիսին Հայրենասիրաց վարժարանը հիմնած է (տես Արտաշէս Պրիպէրեան եւ Վարդան Եղիշէեանի «Պատմագիրք Առաջագործ Առումաւարեալ քաղաքին» էջ 240):

1878 Մայիս 18-ին Ս. Ստեփաննոս թագին մէջ կազմուած է Բազմաբանաց Ընկերութիւնը, որուն նպատակը եղած է թագին երկեսն վարժարանը բարեկարգ պահել եւ ազգատ աշակերաններուն դպրոցական պիտոյքները հոգայլ: (տես նոյն, էջ 42):

1885-ին Առաջագործի մէջ իրական սեռի յարմարութիւններ գոյութիւն ունեցած են, Հսիկ-սիմեան, Գոյանեան, Հայուհեան-Յառաջդիմաւէր եւ Մանկութեան, որոնք պահած են ազգայնաց վարժարանը եւ ֆանայած են գիշերօթիկ դպրոց մըն ալ բնայ: (տես նոյն, էջ 243-44):

1883-ին կազմուած է նաեւ կրթասիրաց Ընկերութիւնը, ի նպատակը կեդրոնական վարժարանին:

Եօզկաթի մէջ 1851-ին կազմուած է Լուսաստանեան Ընկերութիւնը (տես «Արեւելք» թիւ 3854 6-18 նոյ. 1898) ի նպատակը վաճանեան-Ասիական երկեսն վարժարանին:

Ամասիոյ մէջ 1853-ին հիմնուած է Պարթեական Ընկերութիւն Ամասիոյ Ընկերութիւնը, որուն նպատակը եղած է Ամասիոյ մէջ ուսումնարան մը

բանայ (տես «Արեւելք» թիւ 3854 6-18 նոյ. 1898): Արիւ ընկերութեան մասին սեւէ տեղեկութիւն չկրցանք դանել, մեր պրպատմներու տեսողութեան:

Թոզատի մէջ 1858-ին կը յիշուի Քրիստոսեան Ընկերութիւնը, որուն նպատակը եղած է պարզ ապ ուսման եւ կրթութեան: (տես Ա. Այսոյաճեանի «Պատմ. Եւզոկիոյ Հայոց» էջ 995):

1860-ին Ռուբինեանց վարժարանի ուսուցիչներէն միայն եւ Յակոբ Վրդ. Ճգնաւորեանի նախագահութեամբ կազմուած է Ս. Ոսկեանց Ընկերութիւնը, որուն կառարած հանգանակութեան գումարով կառուցուած է Ս. Ոսկեանց վարժարանը: Չենք գիտեր թէ որքան տակն գոյատեւած է այս Ընկերութիւնը:

1867-68-ին Կ. Պոլսոյ Անճուէր Ընկերութեան մասնաճիւղը հիմնուած է Թոզատի մէջ (բաւ «Արեւելք» թիւ 3853 5-17 նոյ. 1898 հիմնուած է 1870-ին, որ ճիշդ չէ Յ.Տ.Պ.), որ հաստատուած է Կիրակնորեայ վարժարան մը: (տես Ա. Այսոյաճեանի «Պատմ. Եւզոկիոյ Հայոց» էջ 996):

1870ական թուականներուն կազմուած է Ռուսամասիրաց Ընկերութիւնը, որ նպատուած է տեղւոյն դպրոցներուն:

Յակոբոս Եպ. Ճգնաւորեան 1871-ին Թոզատի շրջակայ Չիլէի մէջ եւս, նմանօրինակ ընկերութիւն մը հիմնուած է նոյն նպատակով: (տես նոյն, էջ 997):

Նոյն ուղ թուականներուն հաստատուած է Վարդանանց Սանոց Ընկերութիւնը, որ բաւական օգտակար գործունէութիւն ունեցած է Թոզատի դպրոցներուն համար:

Թոզատի կրթական գործունէութեան վրայ ամենազգու ընկերութիւնը եղած է Տիրբան Ճգնաւորեանի նախաձեռնութեամբ կազմուած Հիմնադրական Ժողով Եւզոկիոյն հիմնուած 1883 թուականին, որ յաջողած է կառուցել ներքսեան վարժարանը: (տես նոյն, էջ 997):

Ընկերութեան հիմնադրող անդամներ եղած են

թիւով 12 հոգի, որոնց օժանդակ անդամներ կը միանան: Մինչև 1888 թուականը անոնց թիւը կը բարձրանայ 30-ի:

1884-ին, Ներէնէական վարժարանին մէջ կազմւած է Սանոց Ընկերութիւնը, որուն նպատակը եղած է վարժարանին ակադա աշակերտներուն դպրոցական պիտոյքները հոգայլ: Այս Ընկերութիւնը սակայն կազմալուծուած է 1887-ին:

Սերաստիացի կամ Սվազի պանդոխտները 1846-ին Կ. Պոլսոյ մէջ հիմնած են Սենեքերիմեան Ընկերութիւնը, որուն նպատակը եղած է Սերաստեոյ մէջ կրթական գործին զարկ տալ եւ դպրոցներ բանալ: Այս դպրոցաբար յղացող անձերը եղած են Յովսէփ եւ Մահտեսի Գէորգ Օտապաշեան եղբայրները, որոնք ազգաբարբար մեծ նուիրատուութիւններ կատարած են այդ նպատակին համար: (տես «Արեւելք» թիւ 3854 6/18 Նոյ. 1898):

Ասոնց կը միանան ուրիշ հայրենասէր հայեր եւ իրենց օժանդակութիւնը կը բերեն արդանպաստ այս գործին ու կը կազմեն վարչական նոր կազմ մը Հետեւեալներով, Բարունակ Տէմիճեան (վերատեսուչ), Մանուկ Մեծժօրութեան (դանձապետ), Գէորգ եւ Առաքել Մեծժօրութեան (հոգաբարձուներ), Ղազարոս Պըլըլեան (օգնական):

Ասոնց իբր խորհրդականներ յիշուած են Գրիգոր եւ Կարապետ Զարբճեան, Պարիկ Տէրպապեան, Յօշան Պալըզեան, Յակոբ Բարունակեան, Խաչատուր Բրուտեան, Պետրոս Յօշանէսեան, Մելքոն Փօյաճեան: (տես առիթ մանրամասն Առաքել եւ Պատրիկի «Պատմագիրք Յուշամտեան Սերաստիոյ եւ գաւառի հայութեան» Ա. հատոր, էջ 310):

Այս Ընկերութիւնը սակայն կանոնաւոր ընթացք չունենար եւ կը խափանուի: Արդէն այն օրերու թերթերուն մէջ յիշատակութիւն չէ եղած անոր մասին: 1851-ի վերջերուն է որ նոյն Ընկերութիւնը կը վերակազմուի հիմնաւոր կանոններով, դարձեալ Կ. Պոլսոյ մէջ, եւ իր մասնաճիւղը կ'ու-

նենայ Սերաստիոյ մէջ 1852-ին (տես նոյն, էջ 312):

Հակառակ ասոր, մենք սեւէ տեղեկութիւն ենք գտած մեր պրոպագանդայի տեսչութեան Սերաստիոյ այս Ընկերութեան մասին: Բայց եւ այնպէս, ինչպէս կ'երևի Առաքել Ն. Պատրիկի ջոյց տուած փաստաթղթի ինննելէն, այս Ընկերութիւնը անդամ մը եւս ենթարկուած է վերակազմակերպութեան 1854-ին Սերաստիոյ ասպնարը կարապետ: Եւ. Գալաշեանի ջանքերով, քանզի մի քանի ասորի տալ սրբազան հօր տիրութեան պատճառով խափանման վիճակին մասնուած է:

1857-էն ետք, Սերաստիոյ Սենեքերիմեան Ընկերութեան վարչական կազմը կ'ըլլայ Հետեւեալներով. Պետրոս Վրդ. Առաք. Փոխանօրդ (նախագահ), Յարութիւն Պալշօղեան (փոխ-նախագահ), Խաչատուր Թաշճեան (դանձապետ), Յակոբ Կիրակոսեան (գրադիր): Անդամներ՝ Կարապետ Օտապաշեան, Ստեփան Մեծժօրութեան Մ. Նշան Պալշօղեան, Առաւածատուր Պարսամեան, Թորոս Տէրպապեան, Մ. Պօլոս Մարեան, Մ. Միքայէլ Մօզեան, Խաչատուր Աղապապեան եւ Մանուկ Պօլոսեան:

Իսկ ինչ կը վերաբերի Կ. Պոլսոյ մէջ Սերաստիացիներու նոյնատուն Ընկերութեան անդամներուն, վարչական կազմը Հետեւեալներէն կազմուած է. Յակոբ Գրպրզեան (նախագահ), Արրահամ Հապէճեան (դանձապետ), Ղազար Պըլըլեան (գրադիր): Անդամներ կ'ըլլան եւ Մինաս Օտապաշեան (գործակալ), Մանուկ Մեծժօրութեան, Պարիկ Տէրպապեան, Մ. Եփրեմ Մաղաթեան, Յովհան Պարեան, Յակոբ Բարունակեան, Մ. Խաչատուր Բրուտեան, Մելքոն Զոխապապեան, Մ. Պետրոս Յօշանէսեան, Գէորգ Կարապաշեան, Պապիկ Տումանեան, Խաչատուր Զաքէյեան: (տես նոյն, էջ 313):

1859-ին Սենեքերիմեան Ընկերութիւնը Սերաստիոյ դպրոցներու ծախքերուն նիւթական մեծ մատակարարութիւն կատարած է զանազան ձեռ-

նարկներով: Օտապալեան ընտանիքը մասնաւորապէս, Ս. Թարգմանչաց մանչերու վարժարանը իր հոգածութեան տակ առած է, իսկ 1865-ին նոյն գեր դաստանին ծախքերով կառուցուած է Գայանեանց աղջկանց վարժարանը:

1864-ին կազմուած է Անձուէր Տիկնանց Ընկերութեան Սերաստիոյ մասնաճիւղը, տեղւոյն կրթական գործին սատարելու համար:

Իսկ ինչ կը վերաբերի Սենեքերիմեան Ընկերութեան գործունէութեան, կ'երեւի թէ ան մի քանի տարի կը զոյառուէ եւ կը փակուի, որովհետեւ 1861-ին կազմուած է Սենեքերիմեան Օժանդակ Ընկերութիւնը, դարձեալ իրը զարդոյններու սատարող մարմին մը: (տես «Հանդէս Ամսօրեայ» 1959 թիւ 1-4, էջ 148-149): Բայց եւ այնպէս այս Ընկերութիւնն ալ չուտով կը դադրի գործելէ:

1867 - Գեկու. ին դարձեալ Սերաստիոյ Սենեքերիմեան Ընկերութիւնը կը վերակազմակերպուի նորապէր անդամներով: 1868-ին նորակազմ վարչութիւնը Ս. Թարգմանչաց մանչերու վարժարանը աւելի ընդարձակելու ձեռնարկութիւնը կատարած է (տես նոյն, էջ 315): Աւելցնենք այստեղ թէ, Կ. Պոլսոյ մէջ սերտապայինեթ կազմուած Սենեքերիմեան Ընկերութիւնը 1863-էն ետք կը դադրի գործելէ:

1870-ին գարձեալ, ճիգեր կ'ըլլան Սերաստիոյ Առաջնորդ՝ Պեարոս Մ. Վրդ. ի քաջալերանքով Ընկերութիւնը վերակազմել: Ժողովներ տեղի կ'ունենան, սակայն այն օրերուն սեւէ արձագանք չըլլար, թէ ի՞նչ որոշման հանգամ են ժողովականները: Միայն 1875-ին է որ Կ. Պոլսոյ «Հայրենիք» թերթէն կը յայտնուի Սենեքերիմեան Ընկերութեան Կ. Պոլսոյ մէջ վերակազմուած ըլլալը 7 անձերէ բաղկացած վարչութեամբ մը, որն է հետեւեալները. Յակոբ Ահարոնեան (Ա. ատենապետ), Գալուստ Նարհասեան (Բ. ատենապետ), Գրիգոր Օտապալեան (Գ. ատենապետ), Մարգար Այիրսանեան (գանձապետ), Միհրան Տէմիրճեան (օգնական-

գանձապետ), Սեդրակ Ղազարեան (Ա. ատենապետ), Մ. Պեարոս Եազուպեան (Բ. ատենապետ), Յակոբ Թաշեան (համարակալ): Ասանց հետ կ'ը յիշուին անդամներու անուններ, Պեարոս Բրուտեան, Խաչիկ Բաեան, Սարգիս Պէլլիկեան, Գրիգոր Յորթալը, Մարտիրոս Տիմանեան, Թարոս Սեւփանեան, Գալուստ Գապարեան, Գրիգոր Սալարեան, Սան Ժամբուշեան, Տրդատ Ղալալճեան, Մ. Պօղոս Սափրիչ, Աստուր Խիլիկեան, Մ. Անանիա Քէօրօղանեան: (տես նոյն, էջ 317):

1870-ին Անձուէր Սանուց Ընկերութիւնը Սերաստիոյ մէջ իր մասնաճիւղը բացած է, կիրակնօրեայ դասախօսութիւններ կազմակերպելու համար, սակայն անոր գործունէութիւնը կարճ կ'ըլլայ և 1871-ին կը խափանուի: (տես «Մասիս» օրաթերթ թիւ 2560 10-27 Փետր. 1880):

Կ. Պոլսոյ Սենեքերիմեան Ընկերութիւնը վերակազմուելէ ետք կանոնադրապէս գործած է եւ Սերաստիոյ նոյնանուն ընկերութեան օժանդակած արդիւնաբեր ազգային եւ թէ կրթական աշխատանքներով: Մինչև 1900 թուականը Ընկերութեան երկու ճիւղերը իրենց գոյութիւնը պահած են:

Տիփրիկի մէջ դժբախտաբար միայն Անձուէր Ընկերութեան մը գոյութիւնը յիշատակուած է եւ անկէ զատ ուրիշ ընկերութիւն մը չգտանք յրմեաց սեր պրպտումներուն:

Այս Ընկերութեան կեդրոնը եղած է Կ. Պոլիս եւ անոր ջանքերով Տիփրիկի մէջ հաստատուած է այն Ընկերութեան մէկ ճիւղը: (տես «Հանդէս Ամսօրեայ» 1951 թիւ 11-12, էջ 552 - շր. Եփրեմ Վրդ. Պօղոսեանի յօդուածաչափքը):

Տիփրիկի Խնամալուրտ դիւղին վարժարանին ի նպաստ Կ. Պոլսոյ մէջ կազմուած է Լուսաւորեան Ընկերութիւնը: (տես «Փոնջ» թիւ 4063 19 Մայիս 1879):

Տրապիզոնի մէջ 1856-ին հիմնուած է Ուսումնասիրաց Ընկերութիւնը, քաղաքի հայ ազգայնակազմութեան մէջ ուսման սէր տարածելու եւ միեւնոյն

տանն զիրքեր ապելու նպատակով: (տես «Արեւելք» թիւ 3854 6-18 Նոյ. 1898 - Տոբթ. Տաղաւարեանի - Սկանկ Բանասէր - յօդուածաշարքը): Նոյն տարիներուն հիմնուած է Գոյանեան Ընկերութիւն Տրապիզոնի ընկերութիւնը, որուն նպատակը եղած է Գոյանեան աղջկանց վարժարանին օժանդակել: (տես նոյն):

«Մասիս»ի մէջ Ազգային սինակին մէջ լոյս տեսած յօդուածը սոյն Ընկերութեան թուականը կը դնէ 1852 եւ կը յաւելու. «Այս ընկերութիւնը... աշխարհի շինթութիւններուն պատճառաւ մինչեւ այս օրեր երեսի վրայ մնացեր էր (այսինքն 1856 թ.): Այս կ'ապացուցանէ թէ Տոբթ. Տաղաւարեանի արած թուականը սխալ է եւ սկսած է ընդունիլ 1852 թուականը, ինչպէս «Մասիս»ի յօդուածագիրը կը հաստատէ: 1856 թուականը վերակազմութեան թուականն է, ինչպէս վերի տողերը կը հաստատեն: (տես «Մասիս» - շարաթաթերթ - թիւ 236 1 Օգոստ. 1856):

Ասանցմէ զատ Տրապիզոնի մանչերու վարժարանին համար 1856-ին կազմուած է նաեւ քնկերութիւն մը, որուն անունը չէ տուած Տոբթ. Տաղաւարեան իր յօդուածաշարքին մէջ:

1888-1889-ին հիմնուած է Հայուհեաց Ընկերութիւնը, նպատակ ունենալով 1.- տեղւոյն վարժարաններու ազգատ ասներուն եւ անուհիներուն զգեստ մատակարարել եւ դպրոցական սկսեքերը հագալ, 2.- գիւղական ազգատ դպրոցներուն նպասակել եւ 3.- ընթերցասիրութիւնը տարածել հասարակութեան մէջ:

Ընկերութեան Գործադիր Ժողովը կը բանայ արհեստանոց մը, որ սակայն երկար ժամանակ չի կրնար գոյատևել ու կը փակուի: (տես «Արեւելք» թիւ 4622 Ապրիլ 30-13 Մայիս 1901):

Կեսարիոյ կրթական գործին օժանդակելու համար, Կ. Պոլիս գանուող կեսարացի պանդուխտներ, գլխաւորաբար Թալատ գիւղէն, կը կազմեն Մամիկոնեան Ընկերութիւնը 1848-ին, իրենց գիւղի վերք

Թաղի վարդ - Պատրիկեան վարժարանին իրբեւ նպատամատոյց ընկերութիւն, (տես «Արեւելք» թիւ 3854 6-18 Նոյ. 1898), որ մեծ դեր կատարած է մինչև 1877 թուականը կարեւոր դրամադրութիւնը զոյացնելով:

Թալատցիներու այս ղեղկցիկ օրինակը խմբին կը հանդիսանայ կեսարացիներուն, որոնք 1858-ին Կեսարիոյ մէջ կը կազմեն Հայկազնեան Ընկերութիւնը Տ. Մարտիրոս Բ. Նիկողոսեանի եւ Արաճաճ վարժապետի գլխաւորութեամբ, Հայկեան վարժարանին նիւթական օժանդակութիւն կատարելու համար: (տես Ա. Ալպոյաճեանի «Պատմ. Հայ կեսարիոյ» Ա. հատոր, էջ 1251):

Թալատ գիւղի վարի Թաղի բնակիչները նախանձախնդիր ըլլալով, իրենց Թաղի վարժարանին բարեկարգման եւ նիւթական օժանդակութիւն մատակարարելու համար 1859-ին կը հիմնեն Արշակունեան Ընկերութիւնը, որ կը գործէ մինչև 1877-78 թուականը: (տես նոյն, էջ 1252):

1860-ին կազմուած է Արամեան Ընկերութիւնը Կեսարիոյ մէջ, աղջկանց վարժարան մը հաստատելու համար: (տես «Մասիս» օրաթերթ թիւ 473 1 Մարտ 1861), որ կառուցուած է Պահլէ Պաշր Թաղին մէջ:

Կէրմիրի հայերն ալ օրինակ տանելով այս ղեղկցիկ գործէն, կը հիմնեն Պարթեւեան Ընկերութիւնը, որուն ջանքերով, կէրմիրցիներու հանգանակութեամբ 1862-ին Պարթեւեան վարժարանը կը կառուցանեն եւ 1869-ին ալ աղջկանց վարժարան մը:

Էլէէրէկցիներն ալ կէրմիրցիներէն եւ չեն մնար եւ 1864-ին կը կազմեն Դպրոցաւէն Ընկերութիւնը Հաւանարար Ս. Մեսրոպեան վարժարանին շինութեան համար: Դպրոցին շինութեան թուականը չենք կրցած ստուգել եւ այդ պատճառաւ կ'ենթադրենք թէ ընկերութիւնը հիմնուած ըլլալ այդ նպատակով:

1868-ին Պոլսարեան կեսարացիներ նախաձեռնարկ կ'ըլլան Կեսարիոյ Ա. Կարապետ վանուց Ու-

սումնասիրաց Ընկերութիւնը կազմելու, որուն նպատակը պիտի ըլլար գիշերօթիկ վարժարան մը բանալու Ս. Կարպետ վանքին մէջ: (տես Ա. Արցոյսճեանի «Պատմ. Հայ Կեանքի» Ա. հատը, էջ 1254):

1867-ին Կ. Պոլսոյ մէջ Կարապետ Փանոսեան լատինական դաստիարակներ կազմակերպած է, որուն արձուագանջը հասած է մինչև Կեսարիա: Տոքթ. Աեւտիս Երէցեան նախածննարկ կ'ըլլայ հետեւելու նման շարժումին, կազմակերպելով Լուսնորչեան Ընկերութիւնը 1870-ին: Այս Ընկերութիւնը յետոյ Աստուծոսիրական անունը կը կրէ:

Լատինական այս կազմակերպութիւնը կրօնական բնոյթ ունեցած է մաքառելու համար բողոքական քարոզչութեան դէմ: 1881-ին նման կազմակերպութիւն մը կը հիմնուի Կրթասիրական Ընկերութիւն անունով, որուն նպատակը կ'ըլլայ նաև Կեսարիոյ մէջ գիշերօթիկ վարժարան մը բանալու:

1882-ին այս Ընկերութիւնը կը յաջողի Կիրակնօրեայ վարժարան մը բանալ, ուր բարոյական գանձեր կուտայ Մուշատուր Պապուսեան: Մակայն երկար չի գործեր այս Կիրակնօրեայ վարժարանը եւ կը դադրի 1886-ին: (տես նոյն, էջ 1256):

1880-ին կազմուած է Հոգևորաց Ընկերութիւնը, գարնեայ Կիրակնօրեայ դաստիարակներ կազմակերպելու համար Կեսարիոյ մէջ: Այս Ընկերութեան լատիններն մէջ էր բրեմն քարոզած է Տ. Մարտիրոս Քչնյ. Նիկիոցոսեան:

1880ական թուականներուն էր որ կազմուած է կիներու Պարզասիրաց Ընկերութիւնը, որուն նպատակը եղած է հասարակութեան միտքը դարգացնելու կրօնական գիւղերներով:

Այս Ընկերութիւնը պահած է նաև դպրաց մը 1886-ին, Բոչաներու թաղին մէջ, ուր ամէն կիրակի դաստիարակներէն եւ պաշտամունքէն էսք պնակ պատշենելով հասոյթ տալուովս մէջ կ'զարդին համար: (տես նոյն, էջ 1259):

Եվերէկի մէջ 1864-ին հիմնուած Դպրոցաճէն

Ընկերութիւնը թաղին դպրոցը շինելէ ետք երբ կը շայքայուէր, 1869-70 տարիներուն կը կազմուի Հայկեան Ընկերութիւն մը նոյն դպրոցին մասակարարութիւնը ստանձնելու համար: Մակայն այս Ընկերութեան ալ երկար ասան չի կրնար պահել իր գոյութիւնը: Ապա 1875-ին կը կազմուի Երէջ ընկերութիւն մը Դպրոցասէր Ընկերութիւն անունով, նոյն դպրոցին իրբև մասակարարոց մարտին:

1872-ին Պէլլէկէսի մէջ կը կազմուի Ազգասիրաց Ընկերութիւնը, օժանդակելու համար գիւղին Տաճառեան վարժարանին:

1880ական թուականներուն, պոլսական կեսաբացիներ իրենց դպրոցական մակարդակի բարձրասան համար, օրինակելով Կ. Պոլսոյ մէջ Հայոց Միացեալ Ընկերութեան նպատակները, նոյնանման ընկերութիւններ կը կազմեն: Եվէրէկցիք իրենց գիւղին մէջ Մեսրոպեան Ընկերութիւնը, Յէնէսէյք իրենց ծննդավայրին մէջ Ռուբինեան Ընկերութիւնը 1881ին, իսկ Էֆթէրէյներ ալ Մեսրոպեան Ընկերութիւնը 1863-ին Էֆթէրէի մէջ: Այս երեք Ընկերութիւնները մեծապէս կը նպաստեն անցուցնել վարժարաններուն բարձր ընթացքին: (տես նոյն, էջ 1262):

1881-ին Թալապի մէջ կը յիշատակուի Աստուծոսիրաց Ընկերութիւնը, որուն նպատակը եղած է դպրոցներու օգնութիւն կատարել:

1885-ին Կեսարիոյ մէջ կազմուած է Կիւմչեան վարժարանի Սանոց Ընկերութիւնը, դպրոցներու նիւթական մասակարարութիւն կատարելու համար: Իսկ 1897-ին կազմուած է Մնայողական Միութիւնը ուսուցիչներու միճակին բարոյման համար: (տես նոյն, էջ 1267):

1898-ին Արամեան վարժարանին մէջ տալուով Տրդատ Այ. Պալեանի հովանաւորութեամբ վարժարանին մէջ ուսնալ երիտասարդներէ կազմուած է Ընթերցատան Ընկերութիւնը, մայրենի լեզուն արարեւելու համար գաւառին մէջ: Այլ ընկերութիւնը ուսումնասիր հասարակութիւնը կը հաստատէր

կիրակի օրերը եւ անոնց հայերէն գրել կարգալ կը սորվեցնէր:

Ակնի մէջ, ըստ Տօրթ. Տաղաւարեանի (տես «Արեւելք» թիւ 3854 6-18 նոյ. 1898): Ապուշեի գիւղին մէջ 1858 թուականին հիմնուած է նոյնանուն ընկերութիւն մը, գիւղին վարժարանին համար: Մինչդեռ, ըստ «Մէճմուսյի Հաւատիք» (1872 թիւ 2036-ին մէջ) ընկերութիւնը կը յիշուի Արշալոյս անունով, ինչ որ զարմանալի կը թուի մեզի, երկու աղբիւրներու հակասութիւնները: 1862 թուականին, ուրիշ ընկերութեան մը յիշատակութեան կը հանդիպինք, որուն անունը մեզի անծանօթ կը մնայ: (տես նոյն,):

1872 Մայիս 1-ին կազմուած է Ակնի մէջ Աղաւսիբեան ընկերութիւնը, նպատակ ունենալով հիմնել կեդրոնական վարժարանը, ուր պիտի համախմբուէր քաղաքին նարեկեան եւ Ներսէսեան վարժարաններէն եւ արուարձանի գիւղերու դպրոցներէն յաջողալոյն շրջանաւարտ աշակերտներուն բարձրագոյն ուսում տալու համար: (տես Առաքել Բէշեանի եւ Մկրտիչ Պարսամեանի «Ակն եւ Ակնցիք» էջ 161):

Աղաւսիբեան ընկերութեան գործունէութիւնը կը աւել միայն հինգ տարի եւ անոր հիմնած կեդրոնական վարժարանը կը գոյատեւէ չորս տարի: Այս ընկերութեան գոյութեան ընթացքին, 1872 Օգոստոսէն ի վեր կը զործէր Ուսումնասիրական ընկերութիւնը, կազմուած կեդրոնական վարժարանի ուսուցիչներու կողմէ: Այս ուսուցիչներուն մէջ կային Յակ. Գորեան, Չարեհ Քորոսեան, Յար. Բէյրեկեան, Ստ. Մարմանեան: Այս ընկերութիւնը հաստատուած է ըստան, գրադարան, թանգարան եւ ինչոյս ընծայած է «Մայիկ» անունով շաբաթաթիւթ մը: Ընկերութիւնը իր գոյութիւնը պահած է մօտ վեց տարի եւ ապա խափանուած է: (տես նոյն, էջ 161):

Վերոյիշեալ ընկերութիւններու կազմալուծումէն ետք, 1882-ին Կ. Պոլիս գանուող ակնցի պան-

զուխաներու կողմէ կազմուած է Կ. Պոլսոյ մէջ Կրթական Միութիւնը, որ սակայն հազիւ տարի մը կը զործէ ու տեղի կուտայ նոր շարժումի մը, նարեկեան ընկերութեան կազմութեամբ 1883-ին: Այս երկու միութիւնները Կ. Պոլսէն կը շնորհալի իրենց քաղաքացիներու կրթական շարժման նպատակ: (տես նոյն, էջ 162):

Արարկիբի կրթական շարժման զարգացումին համար 1866 Օգոստ. 25-ին Հալէպի մէջ գանուող արարկիբցիներ կը կազմեն Բերտոյ Բարեպարաց Ընկերութիւնը, որուն նպատակը կ'ըլլայ Արարկիբի հայ վարժարաններուն նպատակ: (տես Անդրանիկ Լ. Փոլատեանի «Պատմ. Հայոց Արարկիբի» էջ 610): Այս ընկերութիւնը երկար տարիներ կը գոյատեւէ: Սոյն ընկերութիւնը 1900 թուականին գետ կը գործէր:

1872-ին Արարկիբի կրթական գործունէութեան զարկ տալու համար եւ անոր դպրոցական մակարդակ բարձրացնելու նպատակով, Կ. Պոլիս գանուող արարկիբցի պանդուխտներու կողմէ կը կազմուի Օժանդակ ընկերութիւնը: Կարճ ժամանակի մէջ այս ընկերութիւնը նիւթական կարեւոր գործար կը հաւաքէ (տես «Հայրենիք» օրաթիւրթ 1872 թիւ 117), եւ շատ հաւանական է, այդ գործարը կը յատկացուի Արարկիբի մէջ գործող վարժարաններուն (տես նոյն, էջ 611):

1875 Յունիս 25-ին ինչպէս Կ. Պոլսոյ, նոյնպէս Արարկիբի մէջ Անճուէր ընկերութիւնը կը կազմուի, իրբեւ մասնաճիւղ Կ. Պոլսոյ ընկերութեան, որ դարձեալ կը նպատակը դպրոցներու գործունէութեան: Սոյն ընկերութեան հողարարձու մարմինը հասեւեալներէն կը բաղկանար. Յովհաննէս Տիւչեան, Մ. Չաքար, Տ. Աւետիսեան, Մ. Սարգիս Բրիչճեան, Գէորգ Յախրճեան եւ Յակոբ Հազարեան: (տես նոյն, էջ 611):

1877 Սեպտ. ին կազմուած է Սրբոց Թարգմանչաց կեդր. Ուսումնարանի սաներու կողմէ Սանուց Միութիւնը, որուն նպատակը եղած է աղքատ դպ-

բոցականներու գրեհական պիտոյքները հոգայ: Այս Միութեան հիմնադիրը եղած է Կարապետ Միրի-
ճանեան:

Այս Ընկերութեան 1881-ի վարչական կազմը
Հատեւեալներէն բաղկացած էր. Արշաիր Մասեան
(ատենապետ): Վաղինակ Երամեան (գանձապետ),
Մարտիրոս Ճիւղճեան (ատենադպիր): (տես նոյն,
էջ 612):

1878 Մեկուսին հիմնուած է նաեւ Ընթերցասի-
րաց Ընկերութիւնը, որուն նպատակը եղած է
Արտրկիրի մէջ ձրիօրէն ուսումը ծաւալել: Ան պա-
հած է Կիրակնօրեայ Լսարան մը, ուր կը դասա-
խօսուէր զանազան ուսմանց չուրջ:

1887-ին կազմուած է նաեւ Ուսումնասիրաց Ըն-
կերութիւնը, որուն հիմնադիրներէնէն մին եղած
է Արթուրի Սարաֆեան: Այս Ընկերութեան նպատա-
կը եղած է աղջկանց կրթութեան աստարել:

Քարերգի մէջ 1865-ին կազմուած է Սմբատեան
Ընկերութիւնը, որ կը հիմնէ Սմբատեան աղջկանց
վարժարանը, կրթական նոր ծրագրով նախակրթա-
րան եւ Աղջկանց ձեռնարանը: Առաջին անգամ ըլ-
լալով կը կազմակերպէ թատերական ներկայացում-
ներ քաղաքին մէջ: (տես Լեւոն Չորժիսեանի «Հա-
մապատկեր Արեւմտահայոց Մէկ Գարու Պատմու-
թեան» Ա. հատոր, էջ 554): Այս Ընկերութիւնը
ունէր նաեւ Կիրակնօրեայ Լսարան մը: Սոյն Ընկե-
րութիւնը վարժարանին հետ կը փակուի 1880ին:

Հիւսէյնիկ գիւղին մէջ հիմնուած է Հայկեան
Ընկերութիւնը, որ երկար ատեն պահած է գիւղին
աղջկանց վարժարանը:

1879-ին, Մկրտիչ Փորթուգալեանի թեղադու-
թեամբ եւ Գրիգոր Թերզեանի նախադաշուիթեամբ
հիմնուած է Անճուէր Ընկերութեան մասնաճիւղը,
որ բացած է աղջկանց վարժարան մը: (տես «Հան-
դէս Ամօրեայ» 1959 թիւ 9-11, էջ 446, - Հր. Եփ-
րեմ Վրդ. Պօղոսեանի յօդուածաշարքը:

1871-ին, Քարերգի Սմբատեան Ընկերութեան
մէջ ճիւղը կազմուած է Հագուստի գիւղին մէջ,

նպատակ ունենալով զարծեալ գիւղին կրթական
գործին նպաստել: (տես նոյն, էջ 447):

Ուսումնասիրաց Ընկերութիւնը կազմուած է
Քարերգի զանազան գիւղերու մէջ կրթական նպաս-
տին համար: Հիմնուած ըլլալ կը կարծուի 1879-ին,
բաւ Հր. Եփրեմ Վրդ. Պօղոսեանի: (տես նոյն):

Հողէ գիւղին մէջ ալ, 1865-6-ին հիմնուած է
Սմբատեան Ընկերութիւնը: (տես նոյն):

Գամբ գիւղին մէջ ալ յիշատակուած է 1865-
1866-ին Սմբատեան Ընկերութեան մասնաճիւղը,
որ զարծեալ կրթական գործունէութիւն ցոյց ար-
ած է: (տես նոյն, էջ 450):

Մեղրէի մէջ բացուած է Անճուէր Ընկերու-
թիւնը 1879-ին, որ յետոյ իր անունը փոխած է
Արարատեան Ընկերութեան, որ գիւղին աղջկանց
վարժարանին հոգածու եղած է: (տես նոյն, էջ
443):

Արարատեան Ընկերութեան վարիչները եղած
են Նշան Յ. Արիխարեան (ատենապետ) եւ Շիրիթ
Մ. Գուրումեան (ատենադպիր): Նոյն գիւղին մէջ,
բաւ Հր. Եփրեմ Վրդ. Պօղոսեանի, 1884-ին կազմ-
ուած է Ուսումնասիրաց Ընկերութիւն մը, իսկ 1884-
1885-ին հիմնուած ըլլալ կը կարծուի Աղգասիրաց
Ընկերութիւնը, որ բացած է Կեղրճեանի մասնա-
բաւ վարժարանը 1887-ին: 1885-86-ին Սանդխտեան
Ընկերութիւնը բացած է աղջկանց վարժարանը:

1891 Օգոստոսին, Ուսարի (Ա.Մ.Ն.) մէջ կը
կազմուի Քարերգի կրթասիրաց Ընկերութիւնը,
ի նպատակով Քարերգի մէջ Ս. Յակոբ Թաղի Աղգալին
Կեղրճեանի վարժարանին, ինչպէս նաեւ միւս
չորս թաղերու ձեռնարկ գոյրոցներու նրբապետ
օժանդակութիւն կատարելու համար:

Այս Ընկերութիւնը կազմուած էր 12 հոգիոց
Յանձնախումբի մը: Անուններն են Հատեւեալները.
Գեօրգ Կիրակնեան, Կարապետ Հոփէյեան, Մինաս
Գ. Արշալեան, Պաղասար Մ. Թաշճեան, Կարապետ
Մ. Թաշճեան, Սալատուր Մանուկեան, Յակոբ Սո-
ղիկեան, Մկրտիչ Թէրզիզեան, Յարութիւն Գ.

Տինճեան, Կարապետ Պոպոյեան, ՄՅ. Կարապետ Տէր Մկրտիչեան եւ Խաչեր Տիրլիզեան: (տես Մանուկ Գ. Ճիզմէճեանի «Ամարբերդ եւ իր զուակները» էջ 259):

Այս յանձնախումբին զատ Ընկերութիւնը ունէր Գործադիր Մարմին մը Հեռուեւայ անդամներով, Գէորդ Կիրակոսեան (ատենապետ), Պաշատուր Մանուկեան (ատենադպիր), Մինաս Գ. Արոյեան (գանձապետ):

Ընկերութիւնը ունեցած է ծրագիր, որուն մտնրամտնութիւնները արուած է Մանուկ Գ. Ճիզմէճեանի վերոյիշեալ գիրքին մէջ, էջ 259-61:

1892-ի Հոկտ. 12-ին, Չըլսի (Մէսս. Ա.Մ.Ն.) կազմուած է Բազմաշէնի Լուսաւորչական Ուսումնասիրաց Ընկերութիւնը, որուն նպատակը եղած է Բազմաշէն գիւղի մանչերու եւ աղջկանց Լուսաւորչեան վարժարանին նիւթական օժանդակութիւն ընել: Մինչեւ 1895 թուականը Ա. Մ. Նահանգներէն մեծագումար գրամ հասած է վարժարանին համար եւ սակայն սոյն տիրահոշակ թուականէն ետք վարժարանը կը դադարի գործելէ:

1896-ին, Ամերիկայէն հասած նիւթական օժանդակութեամբ կանգուն մնացած եկեղեցիին մէջ կը շարունակուի գասաւանդութիւնները եւ եկեղեցին իբրեւ դպրոց կը ծառայէ: Ծնորհւ. Ամերիկայի Ուսումնասիրաց Ընկերութեան, Եփրատ զոճճի չըջանաւորաներէն ուսուցիչներ կը վարձուին աշակերտներու կրթութեան համար եւ Հետճեանէ աշակերտութեան թիւք կը բարձրանայ 250-300-ի:

Նոյն գրութեամբ, Բազմաշէնի աշակերտութիւնը կը շարունակէ ուսանիլ 1900 թուականին յաջորդող ասրիներուն: (տես նոյն, էջ 272):

Հիւսէնիի Կրթասիրաց Ընկերութիւնը կազմուած է Ուսարի (Ա.Մ.Ն.) մէջ 1882-ին, նպատակ ունենալով Ս. Վառձառ եկեղեցւոյ երկսեռ դպրոցներուն նիւթական օժանդակութիւն մատակարարել: Հիմնադիրներ կը հանդիսանան. Յակոբ Պօղիկեան, Նիկողոս Նահիկեան, Մահակ Ատիշեան,

Պօղոս Տիրանեան, Մանուկ Յովսէփեան, Պօղոս Վարդապետեան, Տոնապետ Ոստիկեան, Մարտիրոս Նահիկեան:

1889-ին Հիւսէնիի Կրթասիրաց Ընկերութեան վարչական կազմը հեռուեւայներէն կազմուած էր. Կարապետ Պէրպէրեան (ատենապետ), Յակոբ Ոստիկեան (ատենադպիր), Մարդիս Սարաֆեան (գանձապետ), Մինաս Չարմանեան եւ Պօղոս Գույումճեան (խորհրդականներ):

Դպրոցը 1895-ին կը փակուի: (տես նոյն, էջ 276):

Բաշադակի Հայոց Կրթասիրաց Ընկերութիւնը կազմուած է Նիւ - Եորքի մէջ 1893 Նոյ. 13-ին:

Ընկերութեան նախաձեռնող անդամները եղած են Ա. Թֆէնքճեան, Ա. Պօյաճեան, Կ. Արապեան եւ ուրիշներ: Կր կազմուի վարչութիւն մը հեռուեւայ անդամներէն. Ա. Վահանեան, Մ. Թորոսեան, Ա. Թֆէնքճեան, Ա. Գարբէլեան, Ա. Պօյաճեան, Տ. Սէմէրճեան եւ Կ. Արապեան:

Դպրոցը կը բացուի 1897-ին ամառը 80 աշակերտներով, որոնց մէջ մի քանի թուրք աշակերտներ ալ գտնուած են: Այս դպրոցը իր գոյութիւնը պահած է մինչեւ 1914 թուականը: (տես նոյն, էջ 278):

Մորենիի Ուսումնասիրաց Ընկերութիւնը հիմնուած է 1888-ին Ուսարի (Ա.Մ.Ն.) մէջ: 1890-ին վերակազմուած է ընկերութիւնը եւ օգնած Մորենիի գիւղի Լուսաւորչական դպրոցին, որ պահած է մինչեւ 175 երկսեռ աշակերտներ:

Սոյն Ընկերութիւնը Մէզրէի մէջ պանդոկ մը դնելով բաւական եկամուտ ապահոված էր դպրոցին, որուն շնորհիւ կրթական մակարդակը բարձրացած էր: 1911-ին դպրոցը կ'ալքի:

Այս ընկերութեան հիմնադիր անդամները եղած են. Պարսամ Ասաուրեան, Իսահակ Տիրատուրեան, Մանուկ Վարդանեան, Մանուկ Միքայէլեան, Հաճի Մանուկ Մանուկեան, Հաճի Չաքար Նաճարեան, Յարութիւն Տէրաբեան, Հաճի Կարապետ

Աւագեան, Խաչատուր Աւագեան, եւ այլն: (տես նոյն, էջ 288):

Այս ընկերութիւններէն զսա զեռ կան ուրիշներ, ինչպէս՝ Բարձրան գիւղի Լուսաւորչական Ուսումնասիրաց Ընկերութիւնը, Հիմնուած Ֆէլուս (Մեհէլուսեց) մէջ: Քորրէի Ուսումնասիրաց Ընկերութիւնը կազմուած 1893-ին Լոյլէլի մէջ: Իջմէի Լուսաւորչ: Կրթասիրաց Ընկերութիւնը Հիմնուած Փրազիտէնի մէջ (Թուականը անյայտ է Յ.Տ.Պ.): Աղնցիցի Ուսումնասիրաց Ընկերութիւնը կազմուած 1896-ին, Դատեմի Լուսաւորչ: Կրթասիրաց Ընկերութիւնը կազմուած Պրայթնի մէջ (Մէսս.) 1891-ին, Չմչիւմազի Ուսումնասիրաց Ընկերութիւնը կազմուած Լարէնի մէջ (Մէսս.) 1898-ին, Շոգէի Լուսաւորչ: Ուսումնասիրաց Ընկերութիւնը Լոյլէլի մէջ (Մէսս.) 1891-ին, Չարսանճաղ-Բերբի Ուսումնասիրաց Ընկերութիւնը 1894-ին, Հապուսի գիւղի Ուսումնասիրացը 1894-ին, Լարէնի (Մէսս.) մէջ, Մոյքի Ուսումնասիրաց Ընկերութիւնը 1892-ին, Քէւէրիցի Կրթասիրաց Միութիւնը 1888-ին Ուտրի մէջ, Վարդաթիլ գիւղի Ուսումնասիրաց Ընկ.ը 1892-ին (Մէսս.), Շէնթիլի Ուսումնասիրաց Ընկերութիւնը 1891-ին Ուտրի մէջ, Խոյլու-Թլիւսին Լուսաւորչական Կրթասիրաց Ընկ.ը 1891-ին Փրազիտէնի մէջ, Եղեղի գիւղի Ուսումնասիրաց Ընկ.ը 1892-ին Ուտրի մէջ: Այս բարբի մասին զրեւ երկար պիտի բլլայ եւ աւելորդ, որովհետեւ անոնք մեծ գործունէութիւն մը շին ցուցարեցած 1895 թուականէն ստաջ, Հետեւաբար անոնք զանք բրինք սոսակոյ:

Էրզրումի մէջ յիշուած է ընկերութեան մը Հաստատումը 1852 թուականին, սակայն դժբախտաբար անոր անունը յիշուած չէ: (տես «Արեւելք» թիւ 3854 6-18 նոյ. 1898): Անկէ զսա ուրիշ ընկերութեան մը մասին գրուած է, որուն անունին յիշատակութիւնը չէ եղած, բայց եւ այնպէս կը գրուի անոր Հիմնադրութեան թուականը 1861, որուն նպատակը եղած է ուսման տարածումը քաղաքին մէջ:

1862-ին կազմուած է Ուսումնասիրաց Ընկերութիւնը (ըստ Տորթ. Տաղաւարեանի (տես «Արեւելք» թիւ 3854 6-17 1898) ի նպատակ Գայանեան վարժարանին):

Մեզի անձանթ մնացած է Գայանեան վարժարանի մը զոյտութիւնը Էրզրումի մէջ: Մենք գիտենք Արծնեան Մայր վարժարանը եւ անոր Համար Հասար Ընկերութիւնը Արծնեան Ընկերութիւն անունով, որ Հիմնուած է 1865 թուականին: (տես Յ.Ճ. Սիրունիի «Պոլիս եւ իր գերը Բ. Հասար, էջ 389):

Բացի այդ, Էրզրումի մէջ եւս Հիմնուած է Անճուէր Սանուց Ընկերութեան մասնաճիւղը 1869 թուականին, տեղւոյն վարժարաններուն իրբեւ օժանդակ մարմին: (տես «Արեւելք» թիւ 3853 5-17 նոյ. 1898 Տորթ. Տաղաւարեանի-Սիւնակ Բանասէր յօդուածաչաբքը):

Ուրիշ մանրամասնութիւններ կը պահին վերոյիշեալ Ընկերութիւններու մասին: Տեղեակ չենք անոնց Հիմնող իրներու անուններուն եւ վարչական կազմի անդամներուն անուններուն:

Երզնկայի մէջ Հասանօրէն 1856-ին Հիմնուած բլլայ ընկերութիւն մը, որուն անունը մեզի անձանթ մնացած է: Այս Ընկերութիւնը, ըստ Հր. Եփրեմ Վրդ. Պոզոսեանի ցոյց ստուած տուեաններուն, 1856 Մեպ. ի 28-ին Հիմնուած է, թաղէն Ս. Բագրատունիի կողմէ, որ սղոյտերեակ պանդուխտ մը եղած է եւ Երզնկայի Հայ Հասարակութեան կեանքը բարելաւելու, ինչպէս նաեւ կրթական Հաստատութիւնները բարեկարգելու մտօք Հիմնած է սոյն Ընկերութիւնը, ընկերակցութեամբ Էրզնկացի Տ. Ստեփաննոս քահանայի բարեջանութեամբ: (տես «Հանդէս Ամօթեայ» 1959 թիւ 1-4, էջ 148-149): Չենք գիտեր թէ որքան ասն պահած է իր զոյտութիւնը:

1859-ին Հիմնուած է Լուսաւորչեան Ընկերութիւնը, որուն նպատակը եղած է Երզնկայի մէջ ընթացասիրութիւն զարգացնել եւ ստարել Լուսա-

տրչեան դպրոցին, որուն աւագ ուսուցիչը եղած է Քաղէսս Մ.Մ. Բաղդատունին, 1859 թուականին: (նոյն, էջ 149):

Այս Ընկերութեան Հիմնադիրներու անունները եւ վարչական կազմը անձանօթ կը մնան մեզի, սակայն կը պակսին այդ ուղղութեամբ:

Երզնկայի մէջ կազմուած է նաեւ Ընկերութիւն Ընկերական Վարժարանին: Ըստ Տոքթ. Տաղաւարեանի 1870 թուականին: (տես «Արեւելք» թիւ 3854 6-18 նոյ. 1898):

Գ. Սիւրճէնեանի համաձայն, (տես «Երզնկա» էջ 130) Ընկերական մասնաւոր վարժարանը հիմնուած է 1879 թուականին: Բացի այդ, Տոքթ. Տաղաւարեան կը յիշէ Երզնկայի մէջ դարձեալ Ուսումնասիրաց Ընկերութիւնը, հիմնուած 1870 թուականին (տես «Արեւելք» թիւ 3854 6-18 նոյ. 1898):

Այստեղ շփոթութիւն մը ի յայտ կուգայ: Քննելով Տոքթ. Տաղաւարեանի վերոյիշեալ Ընկերութիւններուն հիմնարկութեան թուականները, պիտի չկրնանք ընդունիլ Ընկերական Ընկերութեան հիմնարկութիւնը 1870-ին, քանզի վարժարանը շինուած է 1879 թուականին, սակայն պէտք ենք սրբազրկել դայն 1879 թուականով, որ արժամարանական է եւ ճիշդ:

1871-ին կազմուած է Անճնուէր Ընկերութեան մասնաճիւղը Երզնկայի մէջ: Ինչպէս Կ. Պոլսոյ եւ այլ դասաններու մէջ, այս Ընկերութիւնը կը դործէր կրթական շարժումին նպաստելու համար: (տես «Հանդէս Ամսօրեայ» 1959 թիւ 1-1, էջ 150 - Հր. Եփրեմ Վրդ. Պօզոսեանի յօդուածաշարքը): Այս Ընկերութեան վարչական կազմն էր՝ Յարութիւն Ղազարեան (ատենապետ), Մ. Յակոբ Բենիքճեան (ատենադպիր), Յակոբ Մ.Մ. Փափազեան (տեսուչ), Մ. Համարձում Սիւրճենեան եւ Մ. Շուարշ համարակաշներ): (տես նոյն, էջ 151): Դժբախտաբար այս Ընկերութիւնը չի կրնար երկար առեն գոյատևել:

1880 թուականին, նախապէս գոյութիւն ունե-

ցող Արեւելեան եւ Ասիական Ընկերութիւնները իրարու միանալով կը կազմեն Միացեալ Ընկերութիւն մը, որ կ'իլիկիոյ, Վասպուրականի, Բարձր Հայքի եւ Տուրքիանի շրջաններուն մէջ կը բանայ յիսունի մօտ պարօններ: (տես Գ. Սիւրճէնեանի «Երզնկա» էջ 128):

Տիրապէքիլի մէջ հիմնուած է Լուսաւորչեան Ընկերութիւնը 1857-ին (տես «Արեւելք» թիւ 3854 6-18 նոյ. 1898), որուն նպատակը եղած է դպրոցներ բանալու: Մեզի անձանօթ կը մնայ ընկերութեան զօրձունէութիւնը, որովհետեւ տեղեկութիւններ չենք գտած դպրոցաշինութեան մասին: Ինչպէս գրեցինք իր տեղին, մեզի ձանօթ են միայն 1895էն ետք դպրոցական շարժումը, որոնք սակայն չեն բաւարարէր մեր հետաքրքրութիւնը:

1866-ին կը յիշուի նաեւ Անճնուէր Սանույ Ընկերութիւնը, որ մասնաճիւղն էր Կ. Պոլսոյ նոյնանուն Ընկերութեան, որուն նպատակը եղած էր դպրոցներու զօրձունէութեան օջիւղ:

Կարինի մէջ, Սոսնուորջ Զօրութեանի նախաձեռնութեամբ կազմուած է 1851-ին Արծնեան Ընկերութիւնը, որ ունեցած է 400 անդամ: Այս Ընկերութեան կողմէ հիմնուած է Արծնեան վարժարանը:

1869-ին Կարնոյ մէջ հիմնուած է նաեւ Անճնուէր Տիկնանց Ընկերութեան մասնաճիւղը: Նոյն թուականին հիմնուած է նաեւ Ուսումնասիրաց Ընկերութիւնը, ազգասէր երիտասարդ արհեստաւորներու կողմէ, նպատակ ունենալով աղքատ եւ անկարող դպրոցականներուն ձրիարար դիրք եւ դրեւական պիտոյք մատակարարել: 1880-ին կազմուած են Ընթերցասիրաց եւ Վարդանանց Ընկերութիւնները, որոնք առենէ մը ետք 1880-ին կը միաձուլուին ուրիշ երկու ընկերութիւններու հետ, որոնք են Ուսումնասիրաց եւ Դպրոցասիրաց ընկերութիւնները: (տես Լեւոն Զորմիսեանի «Համապատկեր Արեւմտահայոց Մէկ Դարու Պատմութեան» Ա. հատոր էջ 553): Վերոյիշեալ ընկերութիւններու միա-

ծուրվամբ կը կազմուի Բարձր Հայոց Միութիւնը, հաւանաբար օժանդակելու համար զպրոցներուն: (տես «Հանդէս Ամսօրեայ» 1959 թիւ 1-1, էջ 134 - Հր. Եփրեմ Վրդ. Պօղոսեանի յօդուածաչափքը):

1873-ին կազմուած է Ընկերական վարժարանի Ընկերութիւնը, կարինի զպրոցներու օժանդակելու նպատակով եւ բացած է Ընկերական անուն վարժարանը, հաւանաբար 1874-75 թուականներուն: Սոյն Ընկերութեան վարչութեան կ'ատենադէպէր Ալեքսանդր Տ. Ներսէսեան եւ ատենադպիրն էր Գրիգոր Մըսրեան: (տես նոյն,):

1874-78-ին գոյութիւն ունեցած է Սիռական Ընկերութիւնը, որուն նպատակը եղած է արհեստաւորներու ուսում առ: (տես նոյն, էջ 135):

1878-ին հիմնուած է Կրթական Ընկերութիւնը, որուն նպատակը եղած է Կարինի մէջ նախակրթարանի զպրոց մը հիմնել, ընթերցարան բանալ եւ Կ. Պոլսի մամուլ բերել թերթի հրատարակելու համար: (տես նոյն, էջ 136):

1880-ին Կարինի մէջ կազմուած է Ազգանուէր Հայուհեաց Ընկերութեան մասնաճիւղը, որ դարձեալ կը ծառայէր կրթական գործունէութեան:

Մարաշի մէջ մեզի ծանօթ է Կիլիկեան հայրենասիրաց Ընկերութիւնը, որուն շնաբերով հիմնուած է 1880-ին Կեդրոնական Բարձրագոյն վարժարանը: Իսկ աղջկանց զարգացումին համար հիմնուած է Հայուհեաց Ընկերութիւնը, որ շինած է նաեւ վարժարան մը: Սակայն այս Ընկերութիւնը երկար կեանք չունեար:

Կարճ յազարուսէ ետք, վերստին կը կազմակերպուի նոյնանուն ընկերութիւնը եւ Ս. Ստեփաննաս եկեղեցիին բակին մէջ, անոր ճիւղերով կը շինուի աղջկանց վարժարան մը:

Այնթապի մէջ հիմնուած է 1867-ին Վարդանանց Ընկերութիւնը, նպատակ ունենալով աղջկանց ուսման գործադրումին ուժ տալ եւ վարժարան մը բանալ:

Ընկերութեան հիմնադիրները եղած են Յ. Լու-

սարաբեան եւ Նիկողայոս Դազարէթեան: Ընկերութեան նպատակը եղած է Վարդանան անունով զպրոց մը հիմնել 1880-ին, որպէսզի հայ սղաք օտար վարժարաններ յաճախել արդիւրէ եւ սղքաս սղոց զարգացական պիտոյքները հօգայ: (տես Գեորգ Ա. Մարաթեանի «Պատմ. Այնթապի Հայոց» Ա. հատոր, էջ 880): Այս Ընկերութիւնը երկար ատեն զործած է Այնթապի մէջ եւ մինչեւ 1900 թուականը դեռ իր գոյութիւնը կը պահէր:

1868-ին կազմուած է նաեւ Ուսումնասիրաց Ընկերութիւնը, որ կրթական գործունէութեան օժանդակած է:

1875-ին հիմնուած է Ազնեական Ընկերութիւնը, որ նպատակ ունեցած է հիմնել զիւրօթիկ վարժարան մը: 1885-ին չորհիւ Ընկերութեան ջանքերուն բացուած է Որբանոց-զպրոց մը, ուր որբեր ձրի կրթութիւն կ'ստանան: Սակայն նիւթական գծուարին պայժմաներու հետեւանքով 1889-ին այս վերջինը կը փակուի:

1880-ին կազմուած է Հսիսիսիական Պարզասիրաց Ընկերութիւնը, որ 1881-ին բացած է օրիորդաց ծաղկոց մը, ուր 40 ուսանողուհիներ կրթութիւն կ'ստանան: 1888-ին այս Ընկերութեան անդամներու թիւը կը հասնէր 300-ի եւ կը կառավարէր 5 աղջկանց զպրոցներ, ուրտեղ կը յաճախէին 250 աշակերտուհիներ: 1889-ին Այնթապի աղջկանց պարտիս վարժարանը կը յանձնուէր սոյն Ընկերութեան հոգածութեան: 1900-ին այս Ընկերութիւնը դեռ կը գործէր:

1883-ին հիմնուած է Հայկազնեան Ընկերութիւնը, որ բացած է 30 աշակերտներէ բաղկացած զպրոց մը:

1884-ին կազմուած է Արամեան Ընկերութիւնը, որ թաղին ուսումը գրկուած սղոց համար կը բանայ զպրոց մը: (տես նոյն, էջ 884):

1898-ին է որ հաւանաբար կը կազմուի Հանդանակութիւն Ընկերութիւնը, որ քաղաքին երեք թաղերուն մէջ երեք ծաղկոցներ կը բանայ, որոնց մէջ

150 աշակերտներ կրթութիւն կ'առնեն:

1898-ին է դարձեալ, որ կը հիմնուի Որբախնամ Ընկերութիւնը, քաղաքին որբանոցին օժանդակլու համար: (տես նոյն, էջ 885):

Հաճընցի պանդուխտներ Կ. Պոլսոյ մէջ 1871-ին կը կազմեն Վարդանեան Ընկերութիւնը (տես «Հանդէս Ամսօրեայ» 1955 թիւ 10-12, էջ 580): Այս Ընկերութեան հիմնադրութեան թուականը 1860-ին եղած կը կարծուի Սոկրատ Յ. Թէրզեանի կողմէ (տես «Հաճընի Ութամսեայ Դիւցադնամարտը» էջ 69), ինչ որ սխալ է, քանզի Հր. Եփրեմի ցոյց տուած փաստերը հիմնական են ու ճիշդ:

Այս Ընկերութեան նպատակն էր դատուի հայոց, ի մասնաւորի Հաճընի մէջ ուսումը տարածել: Ընկերութեան առջին վարչութիւնը կազմուած է հետեւեալներէն. Ռուբէն Գրիգորեան (նախագահ եւ Գանձապետ), Ռուբէն Քէմհաճեան (տանապարհ), Բիւզանդ Բաղարեան, Մերտն Գրիգորեան, Կարապետ Գարամաճեան, Միքայէլ Իւզարեան, Յակոբ Աստուածատրեան, Յարութիւն Բարադեան, Յովհաննէս Թէվէքէլեան, Յ.Յ. Յովակիմեան, Պետրոս Գարակէօզեան, Սիմոնիկ Մանիէլեան, Ստեփան Չպուքճեան, Տիգրան Չպուքճեան, (տես «Հանդէս Ամսօրեայ» 1955 թիւ 10-12, էջ 580) - Հր. Եփրեմ Վրդ. Պողոսեանի յօդուածաւարքը), Աբիկ Ունճեան, Անտոն Իւզարեան, Թէվէքէլ Թէվէքէլեան, Թէվիփիէ Պողոսեան, Եւան Այվազեան, Սիմոն Փափազեան, Յովհաննէս Եսայեան: (տես նոյն, էջ 581):

Վարդանեան Ընկերութեան ջանքերով Հաճընի մէջ հիմնուած է Վարդանեան մանչերու վարժարանը 1871 Սեպտ. 20-ին, իսկ 1872 Մայիս 15-ին Վարդուհեան ազնկանց վարժարանը: 1874-ին Փետր. 10 նոյն Ընկերութիւնը կը բանալ նաեւ Վարդանեան նախակրթարան անունով վարժարան մը: Այս երեք վարժարաններու ծախքերը կը հողացուին Վարդանեան Ընկերութեան կողմէ:

1874-էն ետք ալ Ընկերութիւնը դեռ կը դորձէր,

բայց 1879-ին չենք գիտեր թէ ինչ պատճառներով կը քայքայուի ան, սակայն եւ այնպէս վարժարանները կը պահեն իրենց դարձութիւնը:

1879 Փետր. 18-ին կազմուած է Կիլիկիան Ընկերութիւնը, որ կը փոխարինէ Վարդանեան Ընկերութեան նախական գործը, որուն անդամներու մեծ մասը նախորդ ընկերութեանն էին:

1871-ին կազմուած է Նորհաստատ Ընկերացաօրաց կամ Ընթերցասիրաց Ընկերութիւնը, որ կ'երևի թէ նպատակ ունեցած է ընթերցասիրութիւնը զարդացնել հաճընցի հայ հասարակութեան մէջ:

1880-ին, վերոյիշեալ ընկերութիւնները իրարու միանալով կը կազմեն Միացեալ Ընկերութիւնը, որուն նպատակը կ'ըլլայ ստատել Հաճընի վարժարաններու կրթական գործունէութեան, ու միուելոյն ստեն Կիրակոսեայ Լատրան մը բանալ: Բացի այդ, կը բանալ Ընթերցարան մը եւ գիշերօթիկ վարժարան մը:

Միացեալ Ընկերութեան գործունէութեան անուղութիւնը մեղի ծանօթ է, բայց եւ այնպէս կը յիշուի որիչ ընկերութիւն մը Հաճընի մէջ 1880-ական թուականներուն, Հայրենասիրաց անունով, որ դարձեալ աշխատած է ի նպատակ վարժարաններուն: Այս Ընկերութիւնը կազմուած է Վարդանեան վարժարանի նախկին աշակերտներու կողմէ: (տես Արեւիկեան Մամուլ» 1880, էջ 242):

Զէյթունի կրթական գործով զբաղած է Կ. Պոլսոյ Կիլիկիան Ընկերութիւնը, որ ապա Արարատ եւ Վասպուրական ընկերութիւններու հետ միաձուլուելով կը կազմուի Հայոց Միացեալ Ընկերութիւնը 1879-ին: (տես «Զէյթունի Պատմագիրք» էջ 920):

Ապա Զէյթունի չորս թաղերուն մէջ կազմուած են մէյ մէկ ընկերութիւններ, որոնց նպատակը եղած է ժողովուրդին մէջ ընդհանրացնել ուսումը եւ կրթութեան սէրը: Այս ընկերութիւնները կապուած էին Կ. Պոլսոյ Միացեալ Ընկերութեան հետ եւ անկէ կ'ստանային անհրաժեշտ թելադրութիւններ:

1870ական թուականներուն, Զէյթունի մէջ գոյութիւն ունեցած էր Ռուբինեան Ընկերութիւնը, որ մասակարարած է զպրոցական պէտքերուն (տես նոյն, էջ 925), մասնաորոշար Ռուբինեանց Ընկերութեան վարժարանին: Այս Ընկերութեան Գործադիր Մարմինը կը կազմուէր Պաշատուր Տատուրեանի աստեղագետութեամբ եւ որուն աստեղագիրն էր Գէորգ Տ. Ղազարեան: (տես նոյն, էջ 926):

Աւելի մէջ ուսում տարածելու նպատակով 1879-ի սկիզբները հիմնուած է Կ. Պոլսոյ մէջ Հայկազեան Միութիւն Աւելիոյ ընկերութիւնը: Հանդանակութիւն անդի կ'ունենայ, Զէյթունի եւ Փոնուզի մէջ մէյ մէկ վարժարան բանալու համար: 1879 Յուլիին Ընկերութեան վարչութեան զլուխը կը կազմէին Յ. Ե. Թուղլանեան (աստեղագետ) եւ Յ. Քէմիրճեան (աստեղագիր):

1879-80 թուականներուն կազմուած է Աւստմնասիրաց Ընկերութիւնը, զարձեայ իրը զպրոցական գործունէութեան սթանդակով մարմին մը:

1881-ին հիմնուած է Սիրոյ Ընկերութիւնը, որ Զէյթունի չորս թաղերէն միոյն մէջ զպրոցներու նպատակով մարմիններէն մին եղած է: (տես նոյն, էջ 927): Հիմնադիրը եղած է Նազարէթ Պօզողլուեան, իրեն օգնած է Պետրոս Սպարթեան: Այս Ընկերութիւնը հոգացած է թաղին երկեսն աշակերտութեան, որոնց թիւը 1882-ին 100 հոգի էր:

Սիրոյ Ընկերութեան անդամներու թիւը կը հասնէր 100ի:

1881-ին կը լիւուի կրթասիրաց Միութիւնը, որ Զէյթունի չորս թաղերու ընկերութիւնները բուժարքի ենթարկելով կը կազմէ մէկ միութիւն, որուն նպատակը կ'ըլլայ այդ չորս թաղերու վարժարաններուն նրթապէս օգնել: Ասիկէ դատ Ընկերութիւնը կը բանայ կրթակոթող վարժարան մը:

Ընկերութեան աստեղագետը եղած է Յարութիւն Քէլվանեան, աստեղագիրը՝ Աւետիք Կէսրամեան: Գործ. Ժողովի աստեղագետը եղած է Նշան

Պալճեան եւ աստեղագիրը՝ Մնացական Աղճապեան: Ատանայի մէջ 1852-53-ին կազմուած է Կիլիկիոյ Ընկերութիւնը, որուն հիմնադիրները եղած են Գասպար աղա Տէլիֆէր, Յարութիւն աղա Սաւառպաշեան եւ եղբայրը՝ մհա. Մանուկ աղա: Այս Ընկերութեան ջանքերով Ատանայի մէջ կարելի եղած է որոշ շահով յատկացնել կրթական գործունէութիւնը: (տես Բիւզանդ եղիականի «Ատանայի Հայոց Պատմութիւնը» էջ 622):

1868-ին կը հիմնուի Տրիկանց Ընկերութիւնը, ազգիանց զպրոց մը բանալու նպատակաւ:

1871-ին կը կազմուի Անճուէր Ընկերութիւնը՝ միւնիսիոյ նպատակով: Այս Ընկերութեան աստեղագետն էր Նիկողայոս Մ. Դ. Մըրքեան, իսկ աստեղագիրը՝ Կարապետ Յ. Գազանճեան, գանձապետը՝ Մ. Պօղոս Թորիկեան, գրապետը՝ Պաշատուր Ս. Պանճեան:

Այս Ընկերութիւնը սկարանալով կը փակուի: Բայց տարի մը ետք կը վերակազմուի Միարանսպիրաց Ընկերութիւն անունով, որ հետզհետէ գործնալով կը բանայ Միարանսպիրաց զպրոցը:

1872-ին կը հիմնուի նաև Աւստմնասիր Ընկերութիւնը, որ իր կարգին կը բերէ նպատակաւ կրթական գործունէութեան:

1878-ին կը կազմուի Արզարեան Ընկերութիւնը, որ մեծադոշը կը հանդիսանայ Ատանայի մէջ գոյութիւն ունեցող կրթական ընկերութիւններուն մէջ: Այս Ընկերութիւնը հիմնած է Արզարեան վարժարանը, որ երկար տարիներ անխափան գործած է Ատանայի մէջ: (տես նոյն, էջ 623):

Ուրֆայի մէջ, համաձայն Տորթ. Տաղաւարեանի, 1855ին կազմուած է Քրիստոսեան Ընկերութիւնը (տես «Արեւիք» թիւ 3854 6-18 նոյ. 1898) զպրոցական հոգածութեան համար: Այս Ընկերութիւնը հոգատար մարմինը եղած է նոյնանուն զպրոցի մը:

1856-ին կազմուած է Մ. Թաղէսեան Ընկերութիւնը: Այս Ընկերութեան ճիգերուն շնորհիւ բաց-

ւած է Ս. Քաղէտեան վարժարանը: (տես «Արեւիկը» թիւ 3551 6-18 Նոյ. 1898):

1857-ին կազմուած է Աղղէեան Ընկերութիւնը, որ հիմնած է վարժարան մը իր անունով: Այս Ընկերութիւնը սակայն 1857-58-ին կը միանայ Գրիստոսեան Ընկերութեան հետ, նոր կանոնադրութեան մը համաձայն: (տես Արամ Սահակեան «Իւջագո՞նական Ուրֆան եւ իր Հայտրդիները» էջ 313):

Ապա այս միութեան հետ եկած է ծուլուելու Ս. Քաղէտեան Ընկերութիւնը եւ կրած է Քրիստոսեան Աղղային Միարանեալ Նոր Ընկերութիւն անունը 1858 Ապրիլ 3-ին (տես նոյն, էջ 314): Նորակազմ այս Ընկերութիւնը կը շարունակէ մնալ մինչև 1900 թուականը իրրեւ զգրոցանպաստ ընկերութիւն:

1858-ի վերջերք կը յիշուի ուրիշ ընկերութիւն մըն ալ նոյն նպատակին ծառայող, որուն անունը մնացած է անձանօթ:

1863-ին հիմնուած է Ռուբինեան Ընկերութիւնը, որուն նպատակը եղած է աղքատ տղայ օժանդակել եւ վարժարաններուն օգնել: Ընկերութեան հիմնադիրը եղած է Ռուֆայի Առաջնորդ Գրիգոր Արքեպ. Ռուբինեան, որուն անունով կոչուած է ընկերութիւնը:

1863 Մայիս 1-ին Ռուբինեան Ընկերութեան կողմէ կը հիմնուի Ռուբինեան վարժարանը: Այս Ընկերութիւնը ամենաերկարատեւը կ'ըլլայ Ռուֆայի մէջ: Կը կարծուի թէ ան խափանուած է 1895-ի ախար դէպքերուն:

1863-ին կը յիշուի նաեւ Լուսաւորչեան Ընկերութիւնը քաջալերելու համար աղքատ տղաքը կարգալու ու դրել սորվելու: Այս Ընկերութիւնը հիմնած է Ռուֆայի աղջկանց առաջին վարժարանը, որուն անունը հաւանաբար պիտի ըլլայ ընկերութեան անունով, որովհետեւ յիշուած չէ անունը:

1868-ի կազմուած է Անձնուէր Ընկերութիւնը, որ նպատած է Ռուֆայի զգրոցական գործունէութեան:

1870-ին կը յիշուի Հասարական Ընկերութիւնը, որ ստատարած է կրթական գործին:

1871-ին հիմնուած է Հայկազեան Ընկերութիւնը, որ քաջալերած է ուսման ծաւալումին Ռուֆայի մէջ, մանուկներու եւ պատանիներու Հայերէն լեզուն սորվեցնելու համար, սակայն դժբախտաբար երկար չի գոյատևեր: (տես Արամ Սահակեանի «Իւջագոնական Ուրֆան եւ իր Հայտրդիները» էջ 320):

1872-ին վերոյիշեալ ընկերութեան իրրեւ շարունակութիւն- 14-16 տարեկան Հայրենասէր եւ ուսումնասէր պատանիներ, ընկերութիւն մը կը հիմնեն Բողբոջ Հայկազն Ընկերութիւն անունով, որուն նպատակը կ'ըլլայ աշխուժացնել Հայերէն գրել կարգալու տարուած աշխատանքները հասարակութեան մէջ:

1872-ին կազմուած է նաեւ Համաղղային Ընկերութիւնը, որուն նպատակը եղած է ծառայել աղղային գործերուն եւ իր պիտանէէն մաս մըն ալ յատկապէս ոչ ոք չունէր:

1872-ին կազմուած է նաեւ Յովսէփեան Ընկերութիւնը, որ կը հիմնէ Յովսէփեան վարժարանը:

1877-ին Ռուբինեան վարժարանի ուսուցիչ Գևորգ Կ. Ոսկերչեանի կողմէ կը հիմնուի Որդիք Ռուբինեանց Ընկերութիւնը, նպատակ ունենալով օժանդակել Ռուբինեան վարժարանին նիւթապէտ թէ բարոյալէս: (տես նոյն, էջ 321):

1878-ին կը յիշուի հիմնադրութիւնը Վարդանանց Ընկերութեան, որ կը հօգայ աղքատ զգրոցական տղայ գրեական պիտոյնները, ինչպէս նաեւ ձրիարար թրբերէն լեզուն ուսուցանել կուտայ անոնց, Գրիգոր Տէր Յովսէփեանի կողմէ:

1880-ին հիմնուած է Ուսումնասիրաց Սորէնեան Ընկերութիւնը, որուն ֆանքերով կարելի կ'ըլլայ Ռուֆայի վարժարանները բարեկարգել:

Ռուֆայի գիւղերէն Սեւերէկի մէջ եւս 1858-ին կազմուած է Նարեկեան Ընկերութիւնը, կրթական

չարժան իրրեւ օժանդակ մարմին:

Պիւէճիկի մէջ եւս նոյն թուականին կը յիշուի զոյսեթիւնը ընկերութեան մը, որուն անունը անյայտ մնացած է: Այդ Ընկերութիւնը ստատարած է զիւրին կրթական զարգացումին: (տես նոյն, էջ 315):

Կարժուել զիւրին մէջ Հիմնուած է Հայրենադիրաց Ընկերութիւնը, որուն նպատակը եղած է կրթական ձեռնարկներու համար նիւթական վարկ պատրաստել: (տես նոյն, էջ 323):

Վանի մէջ կրթական շարժումի զարգացման համար, Կ. Պոլսոյ մէջ 1876-ին Պարեգին եպ. Սրուանձուտանցի նախաձեռնութեամբ կազմուած է Սանդխտեան Ընկերութիւնը: 1871-ին այս Ընկերութիւնը Այդեաստանի մէջ Հիմնուած է ազգիանց վարժարան մը Սանդխտեան անունով: (տես Համարձուձ Երամեանի «Յուշարձան Վան-Վասպուրականի» Ա. հատոր, էջ 78-79):

1871-ին Այդեաստանի մէջ, վերոյիշեալ Ընկերութեան ձեռնարկութեամբ բնիկ հայերը կը կազմեն Հայկազնեան Ընկերութիւնը, որ Հիմնուած է համանուն վարժարան մը Նորաշէնի մէջ:

1871-ին է որ դարձեալ Այդեաստանի մէջ Նորաշէնի զարդին աշակերաներու զարգացական ծախսերը հողալու համար Հիմնուած է Ուսումնասիրաց Ընկերութիւնը: (տես «Հանդէս Ամսօրեայ» 1958 թիւ 1-4 էջ 129 - Հր. Եփրեմ Վրդ. Պօղոսեանի յօդուածաբարը):

Վանի Արտամէտ նահանգին մէջ 1872-ին Հիմնուած է Արշակունեաց Ընկերութիւնը, նպատակ ունենալով Արտամէտի մէջ զարդ մը բանալ: (տես «Հանդէս Ամսօրեայ» 1960 թիւ 1-3, էջ 149): Այս Ընկերութեան ատենապետը եղած է Մ. Մուրատ Բիւզանդեան, իրաւաստնապետը Գեղորդ Աճէմեան, ստեղծողները՝ Պօղոս Գալուստեան եւ իրաւաստնազպիրը՝ Պեարոս Ճէնամեան: (տես նոյն):

1875-ին կազմուած է Ուսումնաստարած Ընկերութիւնը, որուն նպատակը եղած է Վանի մէջ

զիւրեթիկ վարժարան մը բանալ: Այս Ընկերութեան Հիմնադիրները եղած են, Սահակ Գայճեան, Մեղրն Պարթևեան եւ Նշան Երիվանեան:

1876-ին, Վանի Հայկազնեան վարժարանի աշակերաններուն կողմէ կազմուած է Հայրենասէր Սանուց Ընկերութիւնը, որուն նպատակը եղած է ընթերցարան մը հաստատել, կերակուի օքերը ձրի դաս աւարտ համար հասարակութեան: Մկրտիչ Փոք թուպայեանի առաջնորդութեամբ 1876 նոյ. 1-ին կ'իրականանայ այդ նպատակը:

Ընկերութեան վարիչները եղած են. Յովհաննէս Ա. Թէրլէմէղեան (նախագահ), Մկրտիչ Ա. Թէրլէմէղեան (քարտուղար) եւ Սահակ Մանասեան (գրասպահ): 1877-ին այս Ընկերութիւնը կ'ստանձնէ հողատարութիւնը Հայկազնեան վարժարանին: (տես «Հանդէս Ամսօրեայ» 1858 թիւ 1-4 էջ 132 - Հր. Եփրեմ Վրդ. Պօղոսեանի յօդուածաբարը):

1877-ին կազմուած է Մամիկոնեան Ընկերութիւնը, որ Հայրց Զօրի զիւղերէն՝ Իշխանի Գում յիւղին մէջ զարդ մը բացած է (տես նոյն, էջ 132):

1878-ին Հիմնուած է Ազգանուէր Ընկերութիւնը Արարուց թաղի Ս. Մատթէոսեան վարժարանի նախկին սաներու կողմէ: Գլխաւոր Հիմնադիրներ կը յիշուին Մարկոս Նաթանեան, Պօղոս Նաթանեան եւ Սաշատուր Մանդակունեան: Այս Ընկերութեան նոյնատակը եղած է ձրի օւսում ջամբել, յարան բանալ եւ բանախօտութիւններ կազմակերպել, ուսման ծառայման համար: (տես նոյն, էջ 133):

1878-ին Հիմնուած է նաեւ Սնամատար Ընկերութիւնը: Հիմնադիրը եղած է Համբարձում Երամեան, իրեն օգնական ունենալով Ս. Յակոբի երիտասարդները: նպատակ ունեցած են ազրոս տղոց զգեստ, որքոն հայթայթել ու միեւնոյն ատեն ուշիմ մանուկները կրթելով, վարժապետացու եւ քահանայութեան պատրաստել: (նոյն, էջ 134):

1890-ին կազմուած է Սանուհեաց Կրթասէր Միութիւնը Սանդխտեան վարժարանի անդամների

ըջանաւարտութիւնը նախաձեռնութեամբ: Այս
Ընկերութեան նպատակը եղած է նիւթապէս բարձ-
րացնել վարժարանին վիճակը եւ աղջկանց սորվեց-
նել կարուծել ու ձեռագործ:

Ընկերութեան հիմնադիրն ու ատենակար ե-
ղած է Տիկին Իսկուհի Նրիմեան, որ եղբարեկեթ եւ
Մարինէ Աճէմեաններու, Մարգարիտ Պապիկեանի
եւ ուրիշներու հետ գործակցելով, գորդադործու-
թեան արուեստը զարգացուցած է: (տես նոյն, էջ
136):

1856-ին Մուշի մէջ կազմուած է Ընկերութիւն
Սուրբ Թարգմանչաց վարժարանին, որ հոգացած է
գալոցական ծախքերը: (տես «Արեւելք» թիւ 3854
6-18 Նոյ. 1898):

Նոյն թուականին հիմնուած է նաև Թարգ-
մանչաց Ընկերութիւն Մուշ, որ նպատուած է Ս-
կարապետ վանքի ուսումնարանին: (տես «Արեւելք»
թիւ 3854 6-18 Նոյ. 1898):

1878 Յուն. 1-ին հիմնուած է Գալոցասիրաց-
Արեւելեան Ընկերութիւնը կրթական զարգացու-
մի նպատակով: Նոյն թուականի Նոյեմբերին այս
Ընկերութիւնը հիմնուած է Ս. Մարիանէ թաղին մէջ
վարժարան մը: Ասիկէ դատ մէյ մէյ վարժարանի բա-
ցած է 1879-ին Բաղէշի, Ալաշկերտի մէջ: (տես
«Հանդէս Ամսօրեայ» 1952 թիւ 4-6, էջ 309): Այս
Ընկերութիւնը 1880 Յուլիսին կը դադրի գործելէ:

1880-էն ետք կը յիշուի Միսցեալ Ընկերութիւն
Մուշի կեդրոնական վարժ. ին գոյութիւնը (տես Աղան
Տարուցի «Հարազատ Պատմութիւն Տարօնայ» էջ
31):

1855-ին Վանի էրէրին գիւղին մէջ Ընկերութիւն
մը հիմնուած է, որուն անունը չէ յիշուած: Այդ
Ընկերութիւնը գիւղին մէջ գալոց մը բացած է,
բայց մեղի անձանօթ մնացած է անոր անունը: (տես
նոյն, էջ 140):

1874-ին Կ. Պոլսոյ մէջ հիմնուած է Գալոցա-
սիրաց Ընկերութիւնը, Հայոց Զօրի գիւղերու գա-
րոցներուն նպատակաւ նպատակով:

1879-ին Կ. Պոլսոյ բնակող նժդէհ Քերցցիներ
Վայոց ձորի գիւղախումբին մէջ գալոց մը բանա-
լու նպատակով, կը հիմնեն Երուանդունաց Ընկե-
րութիւնը:

1877-ին Կ. Պոլսոյ Արարատեան Ընկերութեան
Ալիւր գիւղի աշակերանները հիմնած են Սանոց Ըն-
կերութիւնը, առաջնորդութեամբ Զարար վարժա-
պետին, որպէսզի կիրակի օրերը Արարատեան
վրժ. ին մէջ կազմակերպեն զանազան նիւթերու
չորջ կասախօսութիւններ, Հասարակութեան միտ-
քի զարգացումին համար: Այս Ընկերութիւնը հո-
գացած է նաև տեղւոյն գալոցական ամբողջ կա-
րիքները:

1879-ին Գառնաշէն գիւղի Կ. Պոլսոյ բնակող
պանդուխտները հիմնած են Ասքանազեան Ընկերու-
թիւնը, նպատակու համար իրենց գիւղի գալոցին:
(տես նոյն, էջ 142):

1875-ին, Իլիսանի Գոմ-գիւղին գալոցին նպատ-
տելու համար գիւղին Կ. Պոլսեցեան պանդուխտները
էլը հիմնեն Գալոցասիրաց Ընկերութիւնը: (տես
«Հանդէս Ամսօրեայ» 1958, թիւ 5-9, էջ 313 - Հր-
եփրեմ Վրդ. Պողոսեանի յօդուածաշարքը):

1863-64-ին, Բաղէշ քաղաքի էլվիլ Մէյտան
թաղին մէջ հասարակութեան համար Կիրակեօրեայ
եւ երեկոյեան գալոց մը բացուած է Ղեւոնդեանց
Ընկերութեան կողմէ:

1867-ին Բաղէշի Մապրիօրու թաղին մէջ Լու-
սաւորչեան Ընկերութեան կողմէ հիմնուած է ման-
չերու գալոց մը:

1867-ին, դարձեալ կազմուած է Ընկերութիւն
մը Հոսիօթեան Օրիորդաց Ընկերութիւն- անուն-
ով, որուն նպատակը եղած է Բաղէշի մէջ աղջկանց
վարժարան մը հիմնել 1869-ին: (տես «Հանդէս
Ամսօրեայ» 1958 - թիւ 5-9, էջ 315, Հր. Եփրեմ
Վրդ. Պողոսեանի յօդուածաշարքը):

1867-ին Վարդանանց Ընկերութիւն մը կը
յիշուի, որ հիմնած է աղջկանց գալոց մը Բաղէշի
մէջ 1868-ի սկիզբները:

1867-ին Աբշախունեան Ընկերութեան կողմէ Թարանջի Թաղին մէջ բացուած է մանկերու դպրոց մը:

1867-ին, նոյն նպատակով հիմնուած է Գարոցատերաց Ընկերութիւնը Սախոյ Զորի դպրոցներու ծախքերը հոգալու համար:

1867-68-ին, Գոմս զիւլին մէջ զիւլբոթիկ վարժարան մը բանալու համար կազմուած է Գոմաց Ա. Աստուածածնայ Վանուց Ընկերութիւնը:

1868-ին, Բաղէշի Գոմաց Սալանձոր դաւանի մէջ երկսեռ վարժարան մը բանալու համար կազմուած է Հայրենասիրաց Ընկերութիւնը:

1869-ին Կ. Պոլսոյ Անճուռէր Ընկերութեան մասնաճիւղը բացուած է Բաղէշի մէջ կրթական նպատակով:

1878-ին ժողովրդական Ընկերութիւնը Բաղէշի մէջ կիրակնօրեայ դպրոց մը բացած է, արհեստասր աղագայիններու ուսում ստալու համար:

1879-ին, Բաղէշի մէջ կազմուած է նաև Վարդանանց Ընկերութիւնը, որ մղում տուած է բանալու Կեդրոնական դպրոցը ու ստանձնած է դպրոցին ծախքերը:

1879-ին, նոյն նպատակով հիմնուած է Գարոցատերաց - Արեւելեան Ընկերութիւնը, Բաղէշի դպրոցներուն ծախքերուն օժանդակելու համար:

1879-ին հիմնուած է Հասարակաց Ընկերութիւնը, Բաղէշի Կարմիրակ եկեղեցւոյ քով, ազբատ տոցոց համար դպրոց մը բանալու համար: (տես «Հանդէս Ամսօրեայ» 1959 թիւ 5-9, էջ 313 - չը. Եփրեմ Վրդ. Պողոսեանի յօդուածաշարքը):

1895-ին հիմնուած է նաև Հայուհեաց Ընկերութիւնը Կրթական նպատակով, որ աղջկանց վարժարան մը հիմնել կը միտի: (տես նոյն, էջ 319):

Սղերդի կրթական կեանքին մասին թէև տեղեկութիւններ չենք գտած, սակայն Անճուռէր Սանուց կրթական ընկերութեան մը մասին կը տեղեկանանք թէ՛ 1866-ին հոն իր մասնաճիւղը ունեցած է: (տես «Արեւելք» թիւ 3853 5-17 նոյ. 1898):

Կարսի վարժարաններու մասին տեղեկութիւններ չգտանք: Բայց և այնպէս հոն գտանք Սուրբ Գրեգոր Լուսաւորչեան Ընկերութիւնը, հիմնուած 1855-ին, որ ստասրած է տեղւոյն վարժարանական գործունէութեան: (տես «Արեւելք» թիւ 3894 6-18 նոյ. 1898):

Թէքէրապէ մէջ 1858-ին յիշուած է Միրառնասէր Ընկերութեան գոյութիւնը, որ մատակարարած է համանուն վարժարանի մը դպրոցական պէտքերուն: (տես նոյն):

Պանորմայի մէջ, 1859-ին յիշուած է Ընկերութիւն մը Ս. Լուսաւորչեան անունով, որ հոգաւար մարմին մը կը կազմէ տեղւոյն վարժարաններուն: (տես նոյն,):

Կիրասնի մէջ Ուսումնասիրաց Ընկերութիւն մը գոյութիւն ունեցած է 1863-ին: Դպրոցական նպատակներով է նաև ասիկա: (տես նոյն):

Զիլէի մէջ, 1864-ին գործած է Զիլէի վարժարանաց Ընկերութիւնը նոյն նպատակով: (տես նոյն):

ՀԱՅ-ԿԱԹՈՂԻԿ ԿՐԹ-ԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Կ. ՊՈՒՍՈՑ ԵՒ ԳԱԽԱՍԵՐՈՒ ՄԷՋ

Ինչպէս հայ առաքելականներ, նոյնպէս հայ-կաթոլիկներ ունեցած են կրթական ընկերութիւններ, որոնք օժանդակ մարմիններ հանդիսացած են գաղութներու զանազան պիտոյքներուն հայթայթումին:

Այս տեսակի ընկերութիւններու մէջ առաջինը հանդիսացած է Լուսաւորչեան Եղբայրութիւն Ընկերութիւնը, որ կազմուած է 1781-ին Ղալաթիոյ թաղին Դամինիկեանց Ս. Պետրոս եկեղեցւոյ մէջ: 1803-ին այս ընկերութիւնը Սէն Բնուա եկեղեցւոյ պարտէզին մէջ հայ աղոյց կրթութիւն տալու նպատակով Մանկանց Դպրատուն մը կը բանայ, որ յետոյ կը յանձնուի Վենետիկի Միտիթարեան Միաբանութեան, ուր ուսուցիչ կը կարգուի Հր. Պօղոս Վրդ. Թընկուհան: (տես «Հանդէս Ամսօրեայ» 1951 թիւ 11-12, էջ 548 - Հր. Եփրեմ Վրդ. Պօղոսեանի յօդուածաշարքը):

Դժբախտաբար շէնք գիտեր թէ այս ընկերութիւնը որքան ատեն գոյատևած է: Սակայն եւ այնպէս, երբ գաղտնունը կը միանայ կղեմէսեան Եղբայրութեան հետ, այդ պատճառ կ'ըլլայ հայ-կաթոլիկներու Լուսաւորչեան վարժարանի մը հիմնադրութեան:

Ասկէ զատ կը յիշուի ուրիշ մը՝ Համազգային ընկերութիւնը, որ հիմնուած է 1846 Ապրիլ 1-ին, նախաձեռնութեամբ Մուրատեան եւ Ռափայէլեանի սաներուն: Հիմնադիրներ եղած են Մ. Սամանճեան, Յ. Տափութեան, Ա. Լուսթեան, Ս. Գալաղեան, Յ. Վարդանեան, Կ. Թիւրլէնտեան, Ա. Ասիէրեան եւ Ս. Աղնաւորեան: Այս ընկերութեան նպատակը եղած էր «առանց դատանական խարտիթեան, հայաբնակ վայրերու մէջ գաղութներ բանայ եւ ազգին մէջ գիտութիւն, ուսում, արհեստ եւ մանաւանդ երկրագործութիւնը զարդացնելու»:

Այս ընկերութիւնը մեծ ընդունելութիւն գտած

է հայ հասարակութեան կողմէ անխաբ, ու շիշ ատենէն ունեցած է ժող 600 անդամներ, ինչպէս որ նախորդ զուտին մէջ յիշեցինք իր անդին:

Համազգային ընկերութիւնը բերա թաղին մէջ տուն մը զննած էր եւ այդ իբրեւ կեդրոնատեղի դարձուցած էր: Սակայն հաջիւ քանի մը տարի կեանք կ'ունենայ այս ընկերութիւնը, դատանական իրնդիրներու պատճառաւ: Ընկերութիւնը կը լուծուի, բայց կեդրոնատեղիին շէնքը կը մնայ, որ կը վերածուի կաթոլիկ վարժարանի մը՝ Համազգային վարժարան անունով: (տես «Արեւելք» թիւ 3853 5-17 նոյ. 1898, Տոքթ. Տաղաւարեանի յօդուածաշարքը):

1847 Յունիսին սկիզբները Սամաթիոյ մէջ կազմած է Մեարտեան ընկերութիւնը, որ ծանօթ էր նաեւ Ս. Մեարտեան Եղբայրութիւն անունով: Ասիկա կը հիմնէ Համանուն վարժարան մը, միևնոյն ատեն աղքատ աղոյց գաղութական բոլոր պիտոյքները կը հալայ: (տես «Հանդէս Ամսօրեայ», 1956 թիւ 7-8, էջ 375 - Հր. Եփրեմ Վրդ. Պօղոսեանի յօդուածաշարքը):

1859-ին հիմնուած է Մուրատեան եւ Ռափայէլեան վարժարանի Սանուց ընկերութիւնը, զարմեալ կրթական զարգացման նպատակով, որ նախորդին պէս երկար ատեն չի գոյատևեր: (տես «Արեւելք» թիւ 3858 5-17 նոյ. 1898 Տոքթ. Տաղաւարեանի յօդուածաշարքը):

1860 Դեկտ. 26-ին կազմուած է Հայկազնեան Դպրոցաց ընկերութիւնը, որ հոգածութիւնը բաժանուած է Հայկազնեան վարժարանին: (տես «Հանդէս Ամսօրեայ» 1951 - թիւ 11-12, էջ 552, Հր. Եփրեմ Վրդ. Պօղոսեանին յօդուածաշարքը):

1871-ին հիմնուած է Վարդուհեան ընկերութիւնը, որուն նպատակը եղած է բերա թաղին մէջ ազգական գիշերօթիկ վարժարան մը բանալ: (տես «Հանդէս Ամսօրեայ» 1952 թիւ 4-6, էջ 302): Այս ընկերութեան հիմնադրութեան զօրմակցած է Տիգրեան մեծաւարուստ գերդաստանը:

Ժամանակաւոր վարչութիւն մը կազմուած է 1871-ին, որուն ատենապետը եղած է Անտոն Ս. Պրոբէճեան, իսկ ատենադպիրը՝ Յարութիւն Ե. Պրոյան: 1872-ին Ընկերութեան անդամներուն թիւը 130ի բարձրացած է: 1880-ին, Նաբհի այս Ընկերութեան, շինուած է աղջկանց վարժարան մը, որուն անունը մեղի ծանօթ չէ դժբախտաբար:

1875 Մարտ 1-ին, Ղալաթիոյ մէջ հիմնուած է Աղքատասէր Տիկնանց Ընկերութիւնը, որուն նպատակը եղած է աղքատ աղջկանց եւ աղոց օգնել եւ մանուսանդ հոգ տանիլ անոնց դպրոցական պիտոյքներուն, բարեկրթութեան եւ ուսման: Ընկերութիւնը 1900-ին դեռ իր գոյութիւնը կը պահէր:

1881 Դեկտ. ին, Համազդեաց Ընկերութիւնը իր բացած օրինորդաց վարժարանի ննամակալութիւնը կը յանձնէ Ազնուհի Տիկնանց Յասաղղիմասէր Ընկերութեան: (տես «Հանդէս Ամսօրեայ» 1952, թիւ 4-6, էջ 312 Հր. Եփրեմ վրդ. Պօղոսեանի յօդուածաւարքը):

1881 Յուլիս 23-ին կազմուած է Ներսիսեան Ընկերութիւնը Ստեփաննոս Պետրոս Ժ. Աղաբաբեան կաթողիկոսի կողմէ, հայ կաթողիկ հասարակութեան զպրոցներու յասաղղիմութեան ի նպաստ: (տես նոյն, էջ 313):

1884-ին հիմնուած է Վիեննական Միութարեանց Կ. Պոլսոյ վարժարանի Նախկին Աշակերտաց Ընկերութիւնը, որ Բանկայթի թաղին մէջ փակուած դէշերօթիկ վարժարանը կը վերաբանայ Սեպտ. ին, համայնքին կաթողիկոս-Պատրիարք Աղաբաբեանի եւ հայ-կաթողիկ ախանաւոր անձնաւորութիւններու օգնութեամբ: Այս Ընկերութիւնը 1900 թուականին դեռ կը գործէր: (տես «Հանդէս Ամսօրեայ» 1952 թիւ 7-9, էջ 447, Հր. Եփրեմ վրդ. Պօղոսեանի յօդուածաւարքը):

1892-ին Ս. Յովսէփեան Եղբայրութիւն Ընկերութիւնը, որ հնազոյն Ընկերութիւնն էր, հիմնուած 1742-ին, դուրս կրօնական էր, վերոյիշեալ թուականին վերակազմուելով, կը վերածուի կրթա-

կան Ընկերութեան մը, որ հոգածու կ'ըլլայ աղքատ աղոց զպրոցական պիտոյքներ հայթայթելով: Այս Ընկերութեան վարչութեան ատենապետն էր Յովսէփ Ծ. վրդ. Ռօքոսեան, օգնական ունեւալով կարապետ Գարապաշեան, Յովսէփ Թընկոբեան: (տես «Հանդէս Ամսօրեայ» 1951 թիւ 11-12, էջ 547, Հր. Եփրեմ վրդ. Պօղոսեանի յօդուածաւարքը): Այս Ընկերութիւնն ալ 1900 թուականին իր գոյութիւնը կը պահէր եւ ունէր մօտ 855 անդամներ:

Կ. Պոլիսէն դուրս, զատուներու մէջ եւս կազմուած պէտք են ըլլալ կրթական Ընկերութիւններ, որոնք ստասր հանդիսացած են դպրոցական գործունէութեան, սակայն դժբախտաբար մեր յընթացս ուսումնասիրութեան ատենալներ շղտանք բացի Կասաբեկի մէջ 1891-92-ին կազմուած Աղքատասիրաց Ընկերութեանէն, որուն հիմնադիրը եղած է Վահան Գ. Շապանեան, հաւանութեամբ կարապետ Եղ. Քալանթարի: Այս Ընկերութեան նպատակը եղած է հայ-կաթողիկ աղքատ մանուկներուն ուսման ծախքերը ապահովելու, ինչպէս նաեւ նախակրթարան մըն ալ բանալու: (տես «Հանդէս Ամսօրեայ» 1959 թիւ 1-4, էջ 138, Հր. Եփրեմ վրդ. Պօղոսեանի յօդուածաւարքը):

Հայ-բողոքական համայնքի անդամները կազմած ըլլալով ամերիկեան միտնոնաքաներուն, գործակցելով անոնց հետ, եւ իրենց դասակներն ալ միտնոնաքան վարժարաններու մէջ կրթութիւն աննելով, անհրաժեշտութիւն չեն գտած կրթական ընկերութիւններ պահելու: Բայց եւ այնպէս մի քանի կրթական ընկերութիւններու յիշատակութիւնը գտանք մեր պրպտումներուն տեսողութեան:

1871-ին Ռումէլի Հիտարի Ամերիկեան Ռոպլըթ Գոլէճի 40 ուսանողներ հիմնած են Հայ-Սանուց Ընկերութիւնը, նպատակ ունենալով Ռոպլըթ Գոլէճի հայ աշակերտներուն մատուցական զարգացման նպատակ: 1881-ին Ընկերութիւնը կոչուած է նաեւ Հայ Ուսանողաց Ընկերութիւն: (տես «Հանդէս Ամսօրեայ» 1954 թիւ 7-8, էջ 339):

1872-ին հիմնուած է Հայկեան Սումբ Ընկերութիւնը, Ռոպլըթ Գոլէճի հայ ուսանողներու կողմէ, Ռումէլի Հիտարի գիւղի ազգատիկ դպրոցին ապագայ յառաջդիմութեան օժտակելու նպատակով: (տես նոյն):

1870-ին հայ-բողոքականներ թարբերդի Հիւսէյնիկի գիւղին մէջ հիմնած են Ուսումնասիրաց Ընկերութիւնը:

1870-75-ին Հիւսէյնիկի բողոքական հայեր կազմած են նաեւ Կանանց Ընկերութիւնը, իր օժանդակ Ուսումնասիրաց Ընկերութեան: (տես «Հանդէս Ամսօրեայ» 1959 թիւ 9-11 - էջ 446):

1872-ին Եօզկատի մէջ գոյութիւն ունեցող իրենց վարժարանին իր բողոքատար մարմին, հայ-բողոքական ուսումնասէր անձեր կազմած են Վասնեան Ընկերութիւնը:

Գուցէ ուրիշներ ալ գոյութիւն ունեցած ըլլան, որոնք մեզի ծանօթ չեն, որովհետեւ անոնց մասին սեւէ տեղեկութիւն չգտանք:

Սոյն աշխատութիւնը, որ կ'ընդգրկէ թրքահայ կրթական շարժման սկիզբի տարիներն մինչեւ ժ.թ. գարու վերջերք երկարող՝ մօտ երեքարիւրամեայ պատմութիւնը, յաջորդական սերունդներու հազարաւոր մշակմանու եւ գործիչներու բեղմնաւոր գործունէութեան արդասիրքն է:

Պատմական տեսակները կ'ապացուցանեն, թէ անոնց աշխատանքը դիւրին չէ եղած, մանաւանդ սկզբնական շրջանին, երբ թուրք ժողովուրդին հետ հայ հասարակութիւնն ալ բռնատիրական ամպամած երկինքին տակ, խաւարի մէջ կ'ապրէր:

Հայ ժողովուրդը ընտղորէն յառաջդիմաւոր եղած է: Գարեբու տեսողութեան փաստուած է այլ իրողութիւնը: Սակայն թրքահայութեան պարագան անրնական պայմաններու տակ, ճակատադրուած էր այդպէս ըլլալու:

1840-ական թուականներուն Օսմանեան թուրքերը կայսրութեան մէջ բարեկարգութեան խնդիրը քիչ մը փոխեց թրքահայերու վիճակը, ու կարող մը հայ ընդունակ ուսանողներ պատահութիւն ունեցան թուրքերու հետ երթալ եւրոպական երկիրներ, ստանալու համար բարձրագոյն ուսում եւ մասնագիտանալով, վերադառնալ ծննդավայր, ծառայելու համար իրենց հայրենակիցներուն ու պետութեան:

Եւրոպական կիցադղին ընտելացած եւ արդիականութիւնը իւրացուցած վերադարձող հայ երիտասարդներ, նոր զարգացման ճանապարհներ հայտնաբերեցին Կ. Պոլսոյ հայ հասարակութեան մէջ:

Անոնք լծուելով արգաչին պաշտօններու, յեղաշրջում առաջ բերին ազգային ընդհանուր կեանքին մէջ, չհանդուրժելով հին գործելակերպին:

Այդ առումով, կրթական հնաւանդ դրութիւնն ալ փոփոխութիւն պիտի կրէր, նոր մեթոտներով պիտի կիրարկուէր դաստանդութիւնները, հայու միտքը յառաջացնել մտայնութեամբ լուսատրեկու մտադրութեամբ:

Սանդախտ այդ առաջադրութիւնով, կացինի մէկ հարուածով ուղեցին տապալել հին կրթական գրութիւնը ու անոր տակ կեցնել նորը, ետանդ մտցնելու համար կրթական շարժման դորձունէութեան մէջ:

Այն ինչ որ կը մտածուէր նորեկներու կողմէ, կրթական հին գրութիւնը հիմնովին շնչել հնարուող շեղու, սրտհեռու, ան եկեղեցական հիմերու վրայ դրուած էր և կը դունուէր կղերական դասի հոստուորութեան սակ:

Պայքարը հինին և նորին միջև շատ բուռն եղաւ: Հինը մերժեց տեղի տալ նորին և նոյնիսկ անոր արդիական դադարաբարանութեան դէմ կեցաւ ու որակեց զայն «հակաբոն»:

Այն ժամանակուայ հայ հասարակութեան միտքն ու հոգին պարտուած ըլլալով հոգեւորական երկիւղածութեամբ, ի միճակի չէր գատորշել եկեղեցին դպրոցէն, բնորունիլ առաջինին հոգեւոր հաղորդականութիւնը և երկրորդին մատուր լուստորութիւնը:

Ներմուծուած նորոյթներու հակամերժ գրութիւնը մնաստակար եղաւ թրքահայ կրթական շարժման զարգացումին համար: Սակայն ժամանակի քննադէպին փոխուեցան մարդկութեան մտածելակերպն ու իմացականութիւնը:

Հայ հասարակութեան հետ, կղերական դասին պատկանողներ ևս ճահճացած մտայնութիւնը փոխելով, հետամուտ եղան ժամանակի պահանջներու հետ ընթանալու: Այնուհետեւ հին գրութիւնը անհետացաւ: Անժխտելի իրականութիւնը այդ է, նոր նուաճումներ կրնան դորձուիլ, յամբ բայց յամառ ճիշդերով, բայց ոչ մէկ անդամէն, այլ ժամանակին հետ և անոր օժանդակութեամբ միայն:

Կ. Պոլիս Օսմ. Թուրքիոյ մայրաքաղաքն ըլլալով, իր աշխարհադրական դիրքին շնորհիւ արեւելեան և արեւմտեան երկիրներու կամուրջը կը հանդիսանար: Հոն յաճախակի օտար ազգութիւններու հետ առևտրական, մշակութային և քաղաքական

յարաբերութիւններ կը կատարուէին, որմէ կրցան նպաստուորուիլ կոստանդնուպոլստրեանկ հայերէն շատեր և յատկապէս ղեկակցեց շարժումը:

Ստանաւորելով խօսքը կրթական դորձունէութեան մասին, ազգային դորձիւններ օգտուեցան Թուրքիա թափանցող եւրոպական մատուորական առաւելութիւններէն:

Թէև, կրօնական բնոյթ կրող օտար միախնամական կողմակերպութիւններ իրենց փրօփականտով մնաս հասցուցին Հայ Առաքելական Եկեղեցւոյ, ինչով անոր կարօտեայ անդամները, սակայն միւս կողմէ մրցակցելու խիճան հանդիսացան, որպէսզի հայ կրթական դորձիւններ սթափին ու զորձեն համաձայն օրուայ սահմանջեներուն և նորութիւններուն, հաննտուր մշակուած կրթական ճրարելով:

Իրաւ է թէ հայ առաքելական եկեղեցւոյ պատասխանատու վարիչները անդժը պայքար մղեցին օտար միախնամութիւններու դէմ, սակայն ստիկա կատարուեցաւ պարզապէս Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ և անոր հաստացելոյ ժողովուրդին ազգային ինքնուրոյնութիւնը պահպանելու համար: Ասկայն դաւանական այդ պայքարները հեռուէնէ մեղմացան և սոյա զողորեցան, որովհետեւ տարիներու փորձառութիւնը փաստեց, թէ սէջաբ էր կողմերու միջև սակզմուէր հասկացողութեան ոգի և փոխադարձ յարգանք ու միեմտոյն տան զոյանար համադորձակցական դեռին մը, որմէ կարելի ըլլար քաղցի դրական արդիւնքներ:

Թէև ակնկալուած համադորձակցութիւնը չիրականացաւ, սակայն հակամարտութեանց զարկեցումը բուարար եղաւ, որ Հայ-Առաքելականներ կարենային աւելի կողմակերպուած աշխատանք տանիլ, կրթական շարժման զարգացումին համար: Պետականութենէ դուրի թրքահայութիւնը, տարիներ շարունակ իր լուսայէն բաժին հանած էր զպրոցաչինութեան համար: Գպրոցներու մեծամասնութիւնը շինուած է ժողովրդային հանգանակութեամբ, լրացուցիչ բաժինը թողով բարերար ու-

ուսմնասէր ազգայիններուն կամ ամերկաններուն:

Եւեղ զբամական միջոցներով դպրոցներ պահուած են, այն ալ բոնապարտական ծանր լուծին տակ: Թէև դպրոցներէն շատերը երկարատեւ չեն դաշտակաւած, նիթական մատակարարման նուազումին հետեւանքով, սակայն թրքահայ կրթական գործիչներ, փակուած կամ փլուծ դպրոցներու անց նորեր կարողացան բանալ, շրջակայքէն տիրող դժուարութիւններէն: Ահա ի՞նչ ինչու համար դպրոցական երկար ցանկեր կազմուած են դանազան սուրբերու եւ բարեբարներու անուններով:

Յաջորդող սերունդներու ուսումնական մակարդակը բարձրացնելու մտադրութեամբ, թրքահայ կրթական գործիչներ, ժամանակի պահանջները լրացնող կանոնաւոր վարժարաններ կը կառուցանեն ու զանազն կ'օժտեն որակաւոր ուսուցչական կազմերով եւ անոնց հետ մէկտեղ, հինէն գործող քաջահամբաւ կարգ մը դպրոցներու ուսումնական ծրագրերը փոփոխութեան ենթարկելով, բարձրորակ ուսումնարաններու կը վերածեն:

Բարձր մակարդակի վարժարաններ պահել, կրթիւնը մեծ ծախսեր կատարել: Բայց որովհետև Պարսիարքարանը ի վիճակի չէր յանձնառու ըլլալու, նման վարժարաններու կարիքները հոգալու, կազմակերպուեցան դանազան անուններով հոգատար ընկերութիւններ, որոնք վարչական գրութեամբ, սատար հանդիսացան շատ մը դպրոցներու եւ վարժարաններու ծախքերը հոգալու համար: Բաւական տարիներ վերջ, այդ ընկերութիւնները իրենց գործունէութեան ծաւալը ընթարձակեցին եւ աղքատ ընտանիքներու զուակներէն շատերուն առիթ ընծայեցին, որ ուսում առնեն եւ առաւել եւս, անոնք մատակարարեցին կարօտեալ աշակերտներու գրեական պիտոյքներն ու զգեստները:

Որքան լաւ պիտի ըլլար, եթէ մեր տրամադրութեան տակ գոնուէին բաւական հոխ տարիներու դպրոցական էլեւմուտքի եւ անոնց կատարուած յատկացումներու հաշուեցոյցերը: Ափսո՛ս,

յնթաց մեր պրպուսմներուն քիչ անդամներ հանդիպեցանք դպրոցական պիտոյքներու միջնակարգութիւններու եւ բնականաբար կցկատար այդ տուեալներով, կարելի չէր դպրոցներու ընդհանուր ֆինանսական տարողութիւնը ցոյց տալ, որ այնքան հետաքրքրական կը թուէր ըլլալ:

Յամենայն դէպս, կատարուած իրադարձութիւնները ցոյց կուտան թրքահայ ժողովուրդի դպրոցասիրութիւնը եւ կրթական գործիչներու եւ մշակներու անուրանալի նուիրուածութիւնը, որոնք սպաւելով թրքական գեհեկին մէջ, դիտակցական սղիով եւ համբերատար կուս կորովով, զբամական շնչին վարձատրութեամբ, կատարեցին իրենց սրբազան առաքելութիւնը:

Մաշտոցեան զօրասիւնի հերոսներն են անոնք, որոնք ի սէր հայ դպրութեան յարասեութեան ու ծաղկումին, զահարեցին իրենց ամբողջ կեանքը: Բարձր արժանիքներու տէր այս անձնուէր հայագրիները, անսակարկ սղիով ու պատուախնդրութեամբ, ծառայեցան դպրոցական սպաւելզէն ներս գործուող անիրաւութիւններու, ուսուցիչի պատմուծան հողած մակարայծներու պաշտպան կանցնող ուսումնական եւ թաղական խորհուրդներու կարգ մը փառամոլ ու շահապաւս անդամներու դէմ, ի պաշտպանութիւն յարեանական դարձնուեցան անաբգել արդիւնաբերութեան:

Թրքահայ կրթական գործունէութիւնը թէև բաւական առժամ է անբարեխիղճ ալլազան արաբներէն եւ ուսումնական յարկերէն ներս ստեղծուած անխորժ երևոյթներէն, սակայն «ժամանակը խնդիրը լուծած է» ինչպէս կ'ըսէ ժողովրդային առածը, մեկուսացումի ենթարկելով ետակեղբուն անհասները, ազգային եւ կրթական մարզերէն ներս: «Կրթական գործունէութիւնը կրնայ բարեյաջող պայմաններու եւ հողածու ձեռքերու մէջ ուսմանալ», կ'ըսուի շատ անգամ:

Իրականութեան մէջ, թրքահայ կրթական շարժումը բարեյաջող պայմաններ չգտաւ տիրող

բանասիրական վարչակարգին ներքև:

Փոստօրէն, սն ուսնացաւ շնորհիւ ազգանուէր ու ողջմիտ այն հաղարար մշակներու եւ կրթական դարձելներու անխառն ճիգերուն, որոնք կերտեցին փառաւոր պատմութիւնը թրքահայ կրթական դարձունէութեան:

Ինչ պատմութիւնը իր շարունակութիւնը ունի, քանզի կրթական աշխատանքը կը գոյատեւէ թուրքիոյ մէջ մեծ յաջողութեամբ, աւելն առնելով փառաւոր անցեալէն:

Պանծալի է թրքահայ կրթական շարժման ամէն դրուագ, որոնք ամէն հայու կուրծքը կ'ուռեցնեն հպարտութեամբ ու անոնց հեղինակներու անթառամ յիշատակը, ակնածանքով կը խոնարհեցնեն հայու ամէն գլուխ:

(ՎԵՐՁ)

ՕԳՏԱԳՈՐԾՈՒԱՅ ԱԳԲԻՒՐՆԵՐ

- 1.- Ալլոյոյաճեան Արշակ - Պատմ. Հոյ Կեսարիոյ - 1937 Գահիրէ
- 2.- Ալլոյոյաճեան Արշակ - Յուշամատեն Կուտինա-Հայութեան - 1961 Պէյրութ
- 3.- Ալլոյոյաճեան Արշակ - Պատմ. Հայ Դարոցի - 1946 Գահիրէ
- 4.- Ալլոյոյաճեան Արշակ - Պատմ. Եւրոպիոյ Հայոց - 1932 Գահիրէ
- 5.- Արզումանեան Ա. Յակոբ - Էվէրէկի Պատմ. 1935 Գահիրէ
- 6.- Ալվազեան Արբահամ - Շար. Հայ Կենսադրութ. 1893 Կ. Պոլիս
- 7.- Աղատեան Թորոս - Յորեւեան, Յիշատակ. Բերայի Աղբատարն. (1861-1927) եւ Դարձանատ. - 1927 Կ. Պոլիս
- 8.- Արմաշու Դպրվ. ի 25 ամեայ Յորեւ. 1889-1914) - 1914 Կ. Պոլիս
- 9.- Գալէմբիարեան Գր. Ծ. Վրդ. - Կենսագրութիւններ - 1915 Վիեննա
- 10.- Գալուստ Վրդ. Լճեցի - Կ. Պոլիս Հայոց Գուս. Կորստեան եւ Դուս Կենաց Բացեալ - 1862 Կ. Պոլիս
- 11.- Գալուստեան Հ. Գր. - Մարաշ կամ Հերոս Զէյթուն - 1934 Նիւ Եորք
- 12.- Գալֆուեան Աղջկանց Որբանոց (1866-1934) Պատգիւղ - 1935 Կ. Պոլիս
- 13.- Դարանաղցի Գրիգոր - Ժամանակագրութիւն - (Մեարաց Վրդ. Նշանեանի) 1915 Երուսաղէմ
- 14.- Եղիայեան Բիւզանդ - Ասանայի Հայոց Պատմ. 1970 Անթիլիաս
- 15.- Երամեան Համարձուժ - Յուշարձան Վան-Վասպուրականի - 1929 Աղեքաանդրիա
- 16.- Զարդարեան Վահան - Յիշատակարան (1512-1933) - 1939 Գահիրէ

- 17.- Էսանան Երոնամեայ Պատմ. (Վրժ. ի 60ամեակ) 1955 Իսթանպ.
- 18.- Էջոէրմեան Հմայակալ Բհնյ. - Երչատակարան Հնդեակ Եսրեւեան Ս. Խաչ Եկեղեցւոյ Մկրտարու - 1676-1926 Իսթանպ.
- 19.- Թէոդիկ - Տիպ ու Տաս - 1912 Կ. Պոլիս
- 20.- Ծարեան Գ. Մ. - Գրեզոր Պատուելի Փէչլիմալեան - 1912 Գահիրէ
- 21.- Լէօ - Հայոց Պատմութիւն - 1946 Երեւան
- 22.- Զէյթունի Պատմագիրք 1960 Պուէնտս Այրէս
- 23.- Հանէսեան Մարտիրոս - Հարիրբքսանհինդամեայ Եսրեւեան Բեքայի Ս. Երբորդութիւն Եկեղեցւոյ - 1932 Կ. Պոլիս
- 24.- Ճիզմէճեան Գ. Մանուկ - Խարբերդ եւ իր զուակները - 1955 ԲայիՓորն
- 25.- Մխալեան Յ. Գրեզոր - Պարտիզակն ու պարտիզակցին - 1938 Գահիրէ
- 26.- Մեյրոն - Ասատուր - Երեքդարեան Պատմ Ս. Հրեչտակապետ Եկեղեցւոյ Պարաթու. (1627-1931) 1931 Կ. Պոլիս
- 27.- Մատաղճեան Մ. Թորոս - Եուչամատեան Թոմարդայի - 1959 Պէյրութ
- 28.- Նշանեան Մեսրոպ Արքեպ. - Երեմիա Ձէյէպի Բէօմիւրճեան - Օրապրութիւն - 1939 Երուսաղէմ
- 29.- Չորմիսեան Լեւոն - Համայնպատակեր Արեւմտահայոց Մէկ Դարու Պատմ. - 1972 Պէյրութ
- 30.- Պօղոսեան Յ. Պ. - Հաճընի Ընդհանուր Պատմ. եւ Երջակայ Գօզան-Տաղի հայ գիւղերը 1942 Լոս Անճէլըս
- 31.- Մխիթարեանց Արէլ Վրդ. - Վէպ Գաղթականութեան Հայոց Տրպալիդանու - 1857 Կ. Պոլիս
- 32.- Պատրիկ Ն. Առաքէլ - Պատմագիրք Եուչամատեան Սերաստիոյ եւ Գուսուի Հայութեան 1974 Պէյրութ
- 33.- Պիպէրեան Արտաշէս եւ Եղիշէեան Վարդան - Պատմագիրք Ատախազար (Ատուածարեակ)

- 34.- Սարգիսեան Եսարութիւն Բհնյ. (Ալեւոր) - Բարու - 1960 Փարիզ
- 35.- Սրուանճուեանց Գարեղին Վրդ. - Թորոս Ազարար - 1932 Գահիրէ 1879 Կ. Պոլիս
- 36.- Սրուանճուեանց Գարեղին Վրդ. - Համով Հոտով - Կ. Պոլիս
- 37.- Սիւրմէնեան Գ. - Երգնկա - 1947 Գահիրէ
- 38.- Սարաֆեան Ա. Գէորգ - Պատմութիւն Այնթէպի Հայոց 1953 Լոս Անճէլըս
- 39.- Սահակեան Արամ - Գիւցաղնական Ուրֆան եւ իր հայորդիները - 1955 Պէյրութ
- 40.- Սիբուսի Ճ.Յ. - Պոլիս եւ իր Գերբը - 1970 Պէյրութ
- 41.- Տ. Յակոբ Սըրազան Արքեպ. - Լուսաւորակները ու Լուսաւորութիւնը - 1858 Կ. Պոլիս
- 42.- Վարժապետեան Յակոբ - Երչատակարան 75-ամեայ Եսրեւեանի Ս. Եսարութիւն Եկեղեցւոյ Գում-Գարուի Գրքի (1855-1930) - 1931 Իսթանպ.
- 43.- Տաշեան Յակոբ Վրդ. - Մայր Եուցակ Զեռպարայ 1895 Վիէննա
- 44.- Տարոնեցի Աղան - Հարազատ Պատ. Տարօնոյ - 1962 Գահիրէ
- 45.- Փոլաեան Լ. Անդրանիկ - Պատմ. Հայոց Արարիկիբի - 1969 Նիւ Եորք
- 46.- Բուեան Յակոբ Վրդ. - Հայքի Զմիւռնիա եւ ի Երջակայս - 1890 Վիէննա
- 47.- Բէշեան Առաքել եւ Պարսամեան Մկրտիչ - Ակն եւ Ակնցիք - 1952 Փարիզ
- 48.- Բէշեան Բիւզանդ - Պատմ. Ս. Փրիշի Հիւանդանոցին Հայոց ի Կ. Պոլիս - 1887 Կ. Պոլիս
- 49.- Օրմանեան Մաղաքեա Արքեպիս. - Ազգապատում - (1960-ի ապագր.) Պէյրութ
- 50.- Արեւելք - օրաթերթ 1895, 1898, 1899 Կ. Պոլիս
- 51.- Արեւելեան Մամուլ-Լիւսամեայ - 1879-80-98 Կ. Պոլիս
- 52.- «Արեւ» - օրաթերթ - 1924 Գահիրէ
- 53.- Ազատամարտ - օրաթերթ - Օրոստոս 1910 Կ. Պոլիս

54.-	Աւետարեւր-հանդէս-	1905	Կ. Պոլիս
55.-	Բիւզանդիոն -օրաթերթ-	1898-1903	Կ. Պոլիս
56.-	Բագմազկէլ -հանդէս-	1922	Վիէննա
57.-	Հանդէս Ամսօրեայ	1890, 1898, 1908, 1951, 1952, 1953, 1954, 1957, 1958, 1959, 1960	Վենետիկ
58.-	Հայրենիք -օրաթերթ-	1892, 1893, 1894, 1895	Կ. Պոլիս
59.-	Նոր Լուր Յունիս, Յուլիս	1925	Բաթանպուլ
60.-	Նոյեան Ազանի - հանդէս	23 Այրիլ 1852	Կ. Պոլիս
61.-	Նոր Կեանք - հանդէս	1900	Լոնտոն
62.-	Մարմարա -օրաթերթ-	Հոկտ. 1965	Մարա. 1968
63.-	Մանգումէ Էֆրեար	- 1870, 1873	Կ. Պոլիս
64.-	Մասեայ Ազանի -	1858	Փարիզ
65.-	Մասիս -օրաթերթ-	1 Մայիս 1865 եւ 1880	Կ. Պոլիս
66.-	Լոյս -Հանդէս-	1908	Փարիզ
67.-	Շիրակ -ամսագիրք-	1905	Աղեքսանդրիա
68.-	Պայքար-արաթերթ-	1967	Իսթանպուլ
69.-	Սուրհանդակ -	1905	Կ. Պոլիս
70.-	Վերջին Լուր -օրաթերթ-	1922	Իսթանպուլ
71.-	Պայքար -օրաթերթ-	1963	Ա.Մ.Ն.
72.-	Փունջ -արաթերթ-	1872, 1874, 1878, 1879, 1895, 1896, 1897,	Կ. Պոլիս
73.-	Ընդարձակ Օրացոյց Ա. Փ. Ազգ.		
74.-	Հիւանդանոցի- 1901 Կ. Պոլիս		
74.-	Եզրպատհայ Տարեցոյց (Լ. Աճէմեան)	1926	Աղեքսանդրիա
75.-	Գրպանի Տարեցոյց	1834	Կ. Պոլիս
76.-	Գրպանի Տարեցոյց	1922	Իսթանպուլ
77.-	Cyrus Hamlin ((My life & times - missionary in Turkey))	Boston - Chicago	1893:

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ի Թ Ի Ի Ն

Էջ

1.-	Փոխան Յասալարանի	5
2.-	Կրթական շարժման սկզբնաւորութիւնը	11
3.-	Հանրային Գորոցներ քանալու ճիգեր	21
4.-	Պաւստնեբու կրթական հաստատութիւնը	33
5.-	Ուսումնական մակարդակի բարձրացման նկատմամբ ծրարումներ	60
6.-	Գորոցաշինութեան զարգացումը Կ. Պոլսոյ մէջ	92
7.-	Կ. Պոլսոյ թանգարանի վարժ. երու ցանկը	148
8.-	Գորոցը գաւառներու մէջ	155
9.-	Պաւստնեբու հայ վարժարանները	240
10.-	Կրթական բարեկարգման ճիգեր-	254
11.-	Որբանոցներ եւ գիւլերթիկ դպրոցներ Կ. Պոլսոյ եւ գաւառներու մէջ	278
12.-	Հայ-կաթոլիկներու կրթական գործունէութիւնը	292
13.-	Հայ-կաթոլիկ վարժարաններ	334
14.-	Հայ-բողոքական կրթական գործունէութիւնը Կ. Պոլսոյ եւ գաւառներու մէջ	337
15.-	Հայ-բողոքականներու վարժարաններ	377
16.-	Հայ-Առաքելական համայնքին կրթական ընկերութիւնները Կ. Պոլսոյ եւ գաւառներու մէջ	381
17.-	Հայ-կաթոլիկ կրթական ընկերութիւններ Կ. Պոլսոյ եւ գաւառներու մէջ	470
18.-	Հայ-բողոքական կրթական ընկ.եր	474
19.-	Վերջաբան	475
20.-	Օգտագործուած աղբիւրներ	481

Հ Ե Ղ Ի Ն Ա Կ Ի Ն Գ Ո Ր Ծ Ե Ր Ը

Գահիրէ

- Ճէյմս Պրայս եւ Հայերը 1975
- Հայերու սատարը թուրք մշակույթին եւ
անտեսութեան 1976
- Ապրումներ մայր հողին վրայ 1980
- Համառօտ Հայոց պատմութեան դասագիրք
Ա. Բ. Գ. պատրաստական դասարաններու
համար (նախնական շրջանէն- Հայկ.
Կիլիկիոյ թաղաւորութիւն) 1981
- Հրատարակութեան պատրաստ եմ
Արիւ օրաթերթի մատենագրութիւնը
(1915-1925 թթ.)
- Հայ ժողովուրդին ազատագրական
պայքարը ժ.թ. դարու Ա. կիսուն

رقم الايداع ٨٤/٤١١٤

الحركة التعليمية باللغة الارمنية
في تركيا

المؤلف

أوهانيس دير بدوسيان

١٩٨٤

مطبعة جريدة « أريف »
القاهرة